93/1912

181

The Asiatic Society Of Bombay
THIS MANUSCRIPT HAS BEEN ADOPTED FOR
MICROFILMING BY :-
SHREE. P.H. KARANI
Date 17.10.2008

14075

श्रीगणेशायनमः तुलसीकुसुमंधनमालप्रतिमंवल्लवीगोपबालसकं किमपित्रिभंवैकमूलकेदंपरमानंदमहंमहः
स्मरामि १ श्रीहमीरनरेश्वरः समभवद्वीरप्रतापानलज्वालाजालकरालदग्धपवनप्राग्भारभूर्षिधनः यस्यप्रौढसभांग
णेष्वपियशः स्वर्लोकिकल्लोलिनीकल्लोलामलमंगनाः कमनसागायंतिरोमाञ्चिनाः प्रसर्थीक्षितिनाथसार्थवनि
तांवैधव्यदीक्षागुरोः शौर्यंयस्यरणांगणेस्फुरगणेः पश्यन्सुराणांपतिः उच्चानेचसहजंफलमलंस्मृत्वानिजाभ्यर्थितं
रामंरावणघातिनंचसमभूत्तुष्टाविलक्षः पुनः २ यस्याभवद्देश्वरः प्रसूतविश्वासपात्रंविदितत्रयींत्रैः प्रमोदमामास्तक
लप्रमोदांकलाविलासैकनिविर्द्विजेंद्रः ३ ज्येष्ठो भवेनस्यसतप्रशस्तः शास्त्रार्थविनाशिवशक्तिवेत्ताः देशर्मनामात्र
थितः कलाभिर्महस्मदक्षोणिपतेः सभायां ४ अन्येपितस्यास्तिस्रुतः कनीयान्वाचस्पतिः सत्वगुणैकसंगतिः महो
दराः प्रीततमाः समस्तायवेद्यविद्याः स्वयमध्यगीगयत् ५ भ्रगुसंगतिः महानवननिचारोश्वारक्चंनभूरिश्वकैरेव
तुरवेत्ताः सुश्रुतस्फुरकृतोयः कपिलमतवचस्येन्नस्यविप्रारहस्यप्रकटितपटुबुद्धिर्वृद्धिः कणादसिद्धिः तेनोज्वलाव्रति
रत्यधियांहितायसंबध्यते विबुधमाधवसंग्रहस्य विज्ञानतार्किकवरैकविचारवंधंवेपम्यगुंफणवशानुमधुकोषवं
धं ग्रंथारंभेप्रारब्धग्रंथपरिसमाप्त्यर्थग्रंथशोहृणामपप्रत्यूहव्युदासार्थंशिष्टाचारपरिपालनार्थंग्रंथकारः प्रागिशि
ष्टदेवताप्रणामंनिबद्धवान् प्रणम्यजगदुत्पत्तिस्थितिसंहारकारकं स्वर्गापवर्गयोर्द्वारंत्रैलोक्यशरणंशिवं १ नाना
मुनीनांवचनैरिदानींसमासतः सद्भिषजांनियोगात् सोपद्रवारिष्टनिदानलिंगोनिबध्यतेरोगविनिश्चयोयं २ युग्मं
मयारोगविनिश्चयोनिबध्यतइतिसंबंधः किंकृत्वाप्रणम्यः अत्रप्रशब्देनग्रंथकृद्भक्त्यातिशयंख्यापयति कंशिवं
सकलभुवनपतेर्महेश्वरस्यबाहुल्येपिदध्यायकाध्येनृणांकल्याणमभिलषन्ग्रंथकारः शिवपदंनिबद्धवान् किंदृ
शंजगदुत्पत्तिसंहारकारणं जगच्छब्देनोत्पत्तिमंतः पृथिव्यादयोभिधीयते तथामुत्पत्तौ स्वकारणसमवायस्थितो
कृतिनिस्कालानस्थानेसंहारेसंहारणेकारणंहेतुं पुनः कीदृशं त्रैलोक्यशरणंभुवनत्रयस्यरक्षितारं नानामु

नीनामित्यादि अयंरोगविनिश्चयोग्रंथोनिबध्यते रोगाणांविनिश्चयोज्ञानंयस्मात्सतथा किंविशिष्टः सोपद्रवा
रिष्टनिदानलिंगं सहोपद्रवारिष्टनिदानलिंगं सहोपद्रवाभिर्वर्ततइतिसतथा उपद्रवोरोगारंभकदोषप्रकोपजन्योवि
कारः नियतमरणाव्यापकलिंगमरिष्टं निदानं रोगोत्पादकोहेतुः निदानतत्वज्ञानेसर्वज्ञपुरुषवाक्यैः कथंबुद्धिमतां
प्रवृत्तिरित्यतआह नानामुनीनांवचनैर्योगवर्द्धिबलात्त्रैकालिकज्ञानदर्शीपुरुषातिशयोमुनिरुच्यते इदानीमि
त्यादि अस्माभिरेवप्राधान्येननानामुनीनांवचनैरेवंविधोग्रंथः क्रियते अन्यैराचार्यैः पूर्वमेवंविधः संग्रहग्रंथो
नकृतइत्यर्थः समासतइतिसंक्षेपात् ननुकृतेपिग्रंथेनकश्चिद्भिषक्प्रवर्तिष्यतइतिग्रंथस्यवैयर्थ्यंस्यादित्यतः
आहषद्भिषजांयोगान्नियोगोनियोजनं अस्मदुपकारायग्रंथः क्रियतामेवंभूतात्प्रार्थनेत्यर्थः संग्रहस्योपयोगमा
ह नानातंत्रविहीनानांभिषजामल्पमेधसां सुखंविज्ञातुमातंकमयमेवभविष्यति ३ महाबुध्ययाहिरुग्विगम
तंत्राध्ययनक्षमाभवति अतोनानातंत्रविहीनानानातंत्रविहीनानामल्पबुद्धीनांभिषजांसुखंयथाभवतितथाआतं
करोगंविज्ञातुमयमेवरोगोभविष्यतिकारणमितिशेषः रोगज्ञानार्थमेवादौयत्नः कुर्यादित्यत्रैव संतिनश्चिनत्रि
यारंभः पुण्यायशसेश्रिये रोगमादौपरिक्षेततततोनंतरमौषधं ततः कर्मभिषक्पश्चाज्ज्ञानपूर्वंसमाचरेदिति
तस्यचव्याधेर्ज्ञातव्यस्यपंचज्ञानोपायाभवंतितानाह निदानंपूर्वरूपाणिरूपाण्युपशयस्तथा संप्राप्तिश्चेतिविज्ञा
नंरोगाणांपंचधामतं ४ निदानंपूर्वरूपाणिरूपाण्युपशयस्तथा संप्राप्तिश्चेतिविज्ञानंविशिष्टज्ञानंपंचधा पंच
प्रकारेणस्मृतंकथितंमुनिंद्रैरितिशेषः उपायतस्त्वर्थतितुल्यत्वस्यतांद्योतइति एवंसंप्राप्तिश्चसत्रचकारोपि इतिप
रिसमाप्तौरोगाणांतत्रनिदानंसन्निकृष्टविप्रकृष्टभेदेनद्विधाभवति सन्निकृष्टंयथावातादयः कुपिताज्वरादिरो
गमुत्पादयंति विप्रकृष्टंयथाहिमंतेतिनिश्चयः श्लेष्मावसंतेचप्रकुप्यति आहारादिरपित्तकटुकाम्लदध्यादिकं
पित्तज्वरस्यपूर्वरूपंयथाज्वरस्यवातस्यास्यः रूपंयथा अगमापगमक्षोभकादिव्यस्तुतावेदनाश्रमणांवेपम

Digitized with financial assistance from the
Government of Maharashtra
on 11 June, 2017

मा॰ ३१०टी॰
२

तत्रतत्रांगनास्यंवेदनाइत्यादिउपायोयथा वातः स्नेहनमर्दनादिनोपशांतउपलभ्यते तस्योपशइत्युच्यते संप्राप्तिर्य
था दुष्टेनेत्यादिलक्षणात् एकेनैवरोगोनिश्चयोत्येषामुपादानंव्यर्थं वक्तव्यंभिन्नप्रयोजनत्वात् तद्यथा निदानेना
धिगतस्यव्याधेस्तत्परिवर्जनमिति उक्तंच सुश्रुतेसंक्षेपतः क्रियायोगोनिदानपरिवर्जनमिति पूर्वरूपेणाधिगतस्य
व्याधेस्तत्रोक्तः क्रियाक्रमोलक्ष्यते हरिद्रवर्णरुधिरंचमूत्रंविनाप्रमेहस्यचपूर्वरूपैः योमूत्रयेत्तंनवदेत्प्रमेहंरक्त
पित्तस्यहिविप्रकोपः उक्तंच चरकेज्वरस्यपूर्वरूपेलघ्वशनमतर्पणंचेति तथाचसुश्रुतेः वातज्वरपूर्वरूपेघृ
तपानमिति तथाचसाध्यासाध्यत्वमपिज्ञायतेउक्तंचरके पूर्वरूपाणिसर्वाणिज्वरोक्तान्यतिमात्रया यंविशंतिविशं
तेनंमृत्युर्ज्वरपुरस्सरइति अन्यस्यापिचरोगस्यपूर्वरूपाणियंनर विशन्त्यनेककल्पेनतस्यापिमरणंध्रुवं रूपेणापिच
व्याधेः सुखसाध्यकृच्छ्रसाध्यासाध्यत्वंचज्ञायते तत्राल्परूपः सुखसाध्योव्याधिमध्यरूपः कष्टःसाध्यः संपूर्णरूप
स्त्वसाध्यइति तथाचसुखसाध्यलक्षणेचरकः हेतवः पूर्वरूपाणिरूपाण्यल्पानियस्यवै नचतुल्यगुणोदूष्योनदोषः
प्रकृतिर्भवेदिति कृच्छ्रसाध्यलक्ष्यलक्षणेचरकः निमित्तपूर्वरूपाणांमध्यमेबलइत्यादिसंपूर्णरूपः सन्निपातज्व
रोसाध्यइति उपशयेनप्रतिनस्यव्याधेः संकीर्णलक्षणनाभिव्यक्तलक्षणेवा व्याधौविशेषावबोधनस्यात् उक्तंच
सुश्रुते गूढलिंगंव्याधिमुपशयानुपशयाभ्यांबुध्यतइति तथाचसुश्रुतेः अभ्यंगस्नेहस्वेदाद्यैर्घृतलेपानशाम्य
निविकारस्तत्रविज्ञेयोदुष्टमन्नास्तिशोणितमिति शोणितसेकस्तत्रोपशम्यइति असत्यांचसंप्राप्तौपूर्वरूपाधिभिः
प्रतीयस्याव्याधेश्चिकित्सांतोपयोग्यंशांशविकल्पबलकालादीनामज्ञातेचिकित्साविशेषोनस्यात् तस्मान्नि
दानादिपंचकविज्ञानेनसर्वरोगविशेषेणावबुध्यंतइति निदानस्यपर्यायशब्देनाह निमित्तहेत्वायतनंप्रत्यया
त्थानकारणैः निदानमाहुःपर्यायैः प्राग्रूपंयेनलक्ष्यते ५ निमित्तहेतूत्थायतनप्रत्ययोत्थानकारणैः निदानमाहुः
पर्यायैरितिनिमित्तादिभिः षड्भिरेवपर्यायैः निदानमाहुर्मुनयइतिशेषः एतच्चपर्यायकथनशास्त्रेव्यवहाराय

९

तत्रतत्रशास्त्रप्रदेशेनिदानमेतैः पर्यायैर्बोधव्यमिति एकार्थवाचकाःशब्दाःपरस्परंपर्यायाउच्यंते प्रागुपलक्षण
माह प्राग्रूपंयेनलक्ष्यते उत्पित्सुरामयादोषेणानधिष्ठितः लिंगमव्यक्तमल्पत्वात्व्याधीनांतद्यथायथा ६ उत्पित्सु
रामयोदोषोविशेषेणानधिष्ठितं लिंगमव्यक्तमल्पत्वाव्याधीनांतद्यथायेनज्रंभालस्यारुच्यादीनाउत्पित्सुरुद्भूरामयो
दोषविशेषेयानधिष्ठितः लिंगमव्यक्तमल्पज्वरादिलक्ष्यतेज्ञायतेतत्प्राग्रूपंभाविव्याधिबोधकंलिंगमित्यर्थः किंभूतः
आमयोदोषविशेषेणवातादिनानधिष्ठितः अनासादितः नहिवातादिदोषेणानधिष्ठितस्याव्याधेरुत्पित्सुत्वेनघट
तेकरणाभावात् नहिवातादिदोषान् विहायव्याधेः प्रायेणान्यतमसंभवः संभाव्यते तथाहिसर्वेषामेवरोगाणांनिदानंकुपि
तामलाइति तस्माद्दोषविशेषेणानधिष्ठितत्वमुत्पित्सु सोरामयस्ययदुच्यतेतद्दाकरूपयोगापेक्षयाव गतेव्येतत्प्राग्रूपंउ
त्पित्सूनांज्वरादीनामासादितबलवत्वात्व्यक्तलिंगं अस्यस्वलक्षणंयथैमतिः यद्यस्यव्याधेर्ज्वरादेरन्यतमस्यात्मीयमवगंतव्यंत
च्चप्राग्रूपंद्विविधंसामान्यंविशिष्टंच येनदोषदूष्यसंमूर्छनावस्थाजनितेनभाविज्वरादिव्याधिमात्रंप्रतीयते ननुवातादि
जनितादिविशेषः तत्सामान्यं यथाज्वरस्यश्रमोइतिनिवर्णितमित्यादि येनभाविव्याध्यारंभकदोषचिह्नप्रदेशमात्रंप्रतीय
ते नदृष्टिमीष्टं यथाज्रंभात्यर्थंसमीरणात् पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नेनामिनंदनमिति अत्रविशिष्टप्राग्रूपज्रंभारूपदष्टा
रूपत्वमेवंवक्तव्यं व्याध्यारंभकदोषसूक्ष्मचिह्नरूपत्वात् तथाहि तृणादिचयेपतितेनाग्निकणेसूक्ष्मत्वाद्रूपमात्रव्यक्तिज्ञात्वा
करवस्त्रादिनोडणप्रतिकारेस्तदुपशमः कर्तुंशक्यतेननुप्रज्वलितेवन्हौ तथाभविष्यद्रोगारंभकदोषलक्षणेकमात्रंव्यक्तं
विशिष्टप्राग्रूपंज्ञात्वातावनव्याधेरुपशयः कर्तुंपार्यइति अतस्तत्पूर्वरूपयोर्भेदः एवतद्द्वयमपिकविन्यानसंच तत्रशारीरं
ज्वरस्यालस्यगात्रगौरवसा कुलक्षणमित्यादिकंमानसंयथा आरतिः हितोपदेशाक्षांतिः अम्लपहृषणेप्रीतिरिति
इत्यादिकः इदानींरूपलक्षणीतुमाहा तदेवव्यक्ततायातंरूपमित्यभिधीयते संस्थानंव्यंजनंलिंगंलक्षणंचिन्हमाकृतिः ७
तदेवप्राग्रूपंव्यक्ततायातंतद्रूपमितिकथ्यते अनिर्द्धारितेकत्वानेकत्वानेकत्वविशेषस्यपूर्वरूपमात्रस्ययतस्यव्याधेर्लिंगस्य

यथानर्पणादिविशेषविहरेणाधूममात्रस्यवह्निबोधकत्वमिति संस्थानमित्यादि संस्थानाद्याःकथ्यंताः पद्रूपस्यपर्या
यवाचकाःतथापूर्वरूपस्यापियथापूर्वसंस्थानंपूर्वव्यंजनमित्यपरोपि अथोपशयलक्षणमाह हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्ता
र्थकारिणं औषधान्नविहाराणामुपयोगंसुखावहं ८ विद्यादुपशयंव्याधेसहिसात्म्यइतिस्मृत विपरीतोनुपशयोव्याधि
रःसात्म्यसंज्ञकः उपयुज्यतइत्युपसुखावहंयोगः सुखभावहेतिसम्यगनुबंधेनसुखमुत्पादयतीतिसुखावह एतेन
सदाहतृष्णान्वितस्यनवज्वरिणःशीतलजलपानंतदानुसुखकरमितिनोपशयइतितात्पर्यार्थः उपयोगःसुखावहस्तमु
पशयंविद्यात् केषामुपयोगः औषधान्नविहाराणां औषधंहरितक्यादि अन्नंरक्तशाल्यादि विहारोवाग्देहमनोनिवृत्ति
तश्चेष्टाविशेषोव्यायामजागरणाध्ययनादिरूपः औषधंच अन्नंच विहारश्च औषधान्नविहारास्तेषां किंभूतानांहेतु
व्याधितयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपर्यस्तानिदानरोगयोर्विपरीतःस्तथाविपर्यस्तार्थानामर्थोविपर्यस्तार्थकारिणस्तेषांकेषां
विपर्यस्तानमर्थंकुर्वंतीतिप्रकृतत्वात् हेतुव्याधिविपर्यस्तासमस्तयोर्विपरीताःस्तथाविपर्यस्तानामर्थोविपर्यस्तार्थ
कारिणास्तेषां केषांविपर्यस्तानामर्थंकुर्वंतीतिप्रकृत्वात् हेतुव्याधिविपर्यस्तानांव्यतमर्थः निदानरोगयोर्व्यस्तसमस्त
योर्विपरीताअपिकारणरूपाइवभासमानाः व्याधिरूपाइवभासमानाः हेतुव्याधिविपरीतानांव्याध्युपशमलक्षणंकुर्व
तीतिपर्यर्थायेषुतुविपरीतोऔषधान्नविहारोर्व्याध्युपशमःक्रियतेपक्षत्वादेवविपर्यस्तार्थकारिभिरपीत्यर्थः अर्थ
हेतुविपरीतानांव्याधिविपरीतानांहेतुविपरीतार्थकारिणांव्याधिविपरीतार्थकारिणां औषधान्नविहाराणांयःसुखाव
हउपयोगःसउपशयइतिसपिंडार्थः अथक्रमेणोदाहरणानिहेतुविपरीतमौषधंयथा सीतहेतुककफज्वरशुंठ्यायुक्तंभेषजं
यदुक्तंशीतेनोत्पन्नायाकृसंताः पद्रूपस्यपर्यायवाचकःतथापूर्वरूपस्यापियथापूर्वसंस्थानंपूर्वव्यंजनमित्यपरोपि
अथोपशयलक्षणमाह हेतुव्याधिविपर्यस्तार्थकारिणं औषधान्नविहाराणामुपयोगंसुखावहं ८ विद्यादुपशयंव्याधेः
सहिसात्म्यइतिस्मृतः विपरीतोनुपशयोव्याधिरसात्म्यसंज्ञितः॰ उपयुज्यतइत्युपयोगःसुखभावहेतिसम्यगनुबंधेन

सुखमुत्पादयतीतिसुखावहः एतेनसदाहतृष्णान्वितस्यनवज्वरिणः शीतलजलपानंतदानुसुखकरमितिनोपशयइ 9
तितात्पर्यार्थः उपयोगःसुखावहस्तमुपशयंविद्यात् केषामुपयोगः औषधान्नविहाराणां औषधंहरितक्यादि विहारोवा
ग्देहमनोनिर्वर्तितश्चेष्टाविशेषोव्यायामजागरणाध्ययनादिरूपः औषधंच अन्नंच विहारश्च औषधान्नविहारास्तेषां किं
भूतांहेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्ताकारिणां हेतुश्चव्याधिश्चव्याधितयोर्विपर्यस्तानिदानरोगयोर्विपरीताः तथाविपर्यास्ता
र्थानामर्थोविपर्यास्तार्थकारिणस्तेषां केषांविपर्यस्तानामर्थंकुर्वंतीतिप्रकृतत्वात् हेतुव्याधिविपर्यस्तानांतदयमर्थः निदानरो
गयोर्व्यस्तसमस्तयोर्विपरीताअपिकारणरूपाइवभासमानाः व्याधिरूपइवभासमाना हेतुव्याधिविपरीतानांव्याध्युपशम
लक्षणंकुर्वंतीतिपर्यायहेतुविपरीतौषधेन्नविहारेर्व्याध्युपशमःक्रियतेपक्षत्वादेवविपर्यस्तार्थकारिभिरपीत्यर्थः अथहेतुवि
परीतानांहेतुविपरीतार्थकारिणांव्याधिविपरीतार्थकारिणां औषधान्नविहाराणांयःसुखावहः उपयोगसउपशयइतिस
पिंडार्थः अथक्रमेणोदाहरणानिहेतुविपरीतमौषधंयथा शीतहेतुककफज्वरशुंठ्यायुक्तंभेषजंयदुक्तं शीतेनोत्पन्नकृतान्रोगा
नुशामयंतिभिषग्विदः येतुशीतकृतारोगास्तेषांमुष्णमहिभेषजमितिहेतुविपरीतमन्नंयथाश्रमानिलज्वरेओदनं हेतुविपरी
तोविहारोयथा दिवास्वप्नोत्थश्लेष्मकफेरात्रौजागरणं अथव्याधिविपरीतमौषधंयथा अतिसारस्तंभनंपाठादिव्याधिविपरीतम
न्नंयथाअतिसारेस्तंभनंमसूरादिव्याधिविपरीतोविहारोयथाउदावर्तेप्रवाहनं उदावर्तेतथा अतिसारेस्तंभनंमसूरादि प्र
वाहनः सशब्दहृत्कंठचलनवायोरूर्ध्वाधोगयनंप्रवाहनं मंत्रौषधधारणाबलिहोमपरनियमप्रायश्चित्तानारणहोमदेवगुरु
शुश्रूषणदयोव्याधिविपरीताविहाराःपुष्पचंदनद्रव्यः अथहेतुव्याधिमौषधंयथा वातशोथेदशमूलंवातहारंचशोथहरंचा
हेतुव्याधिविपरीतमन्नंयथा वातकफग्रहण्यांतक्रं वातकफहरग्रहणीहरंच हेतुव्याधिविपरीतोविहारोयथा स्निग्धायां
दिवास्वप्नजायांतद्राविपरीतं रात्रौजागरणमिति अथहेतुविपरीतार्थकारीअन्नंयथा पित्तशोथेअन्नविदाहि हेतुविपरी
तार्थकारविकारोयथावातोन्मादेत्रासनमिति अथविपरीतार्थकारीऔषधंयथा कफवनकारकंमदनफलादि व्याधिविपरी

मा०अ०टी०
४

तार्थकारीविहारोयथा अतिसारेविहारेकक्षनक्षीरंव्याधिविपरीतार्थकारिविहारोयथा घर्म्यामिंगुष्टोसलमालादिनावमनंव
मनविकाराभ्यांछर्दीतीसारयोर्द्वितिवकर्तृयुक्ता इहतुसमानकरणाद्विपरीतार्थकारत्वं अथहेतुविपरीतार्थकारिऔषधंयथा
अग्निप्लुष्टउष्णेगुर्वादिलेपोविषेवाविषं हेतुव्याधिविपरीतार्थकारीअन्नंयथा मद्यपानोत्थमदात्ययेमदकरंमद्यं हेतुव्याधि
विपरीतार्थकारिविहारोयथाव्यायामजनितमूढवातेजलप्रतरणरूपोव्यायामइति एवपरेपिबोधव्या. औषधान्नविहाराणामि
त्युपलक्षणं तेनदेशकालवपिबोधव्यो: हिशब्द:पादपूरेण सउपायोव्याधेरामयस्यसात्म्यमितिस्मृत: एवंविधगुणविपरीता
यथा अहारोपिविहारश्चप्रायेणसव्याधिसात्म्यउक्तंचचरके देशानामामयानांचविपरीतगुणंगुणै: सात्म्यमिच्छंतिसात्म्य
ज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेवचेति उपशयकथनप्रस्तावादनुपशयोपिवाच्यइत्यहा विपरीतइत्यादि आकंचचरके देशानामामयानांचविप
रीतंगुणंगुणै: सात्म्यमिच्छंतिसात्म्यज्ञाश्चेष्टितं चाद्यमेवचेतिउपशयकथनप्रस्तावादनुपशयोपिवाच्यइत्याहाविपरीतइत्यादि अ
तोयथानिर्दिष्टलक्षणादुपशयादन्योयोविपरीतलक्षण औषधान्नविहाराणामुपयोग: सुखावह: सोनुपशयइत्युच्यते सरेव्या
धेरसात्म्यमितिसंज्ञित: अभिमुखेनसंकेतितइति अथसंप्राप्तिलक्षणमाह यथादुष्टेनदोषेणयथाचारविसर्पता निर्वृत्तिरामयस्य
सोसंप्राप्तिर्जातिरागति: १० येनप्रकारेणदुष्टकुपितोवाताद्यन्यतमोदोषोयथादुष्ट: तेनयथायादुष्टेनदोषेण यथानुविसर्पतादे
हमनुधावतासन्निवेशविशेषेणगच्छताप्रस्यामयस्यनिर्वृत्तिरुत्पत्तिनिर्दिष्टासिसंप्राप्ति: साचजातिरागतिश्चकथ्यते पर्याय
शब्देनतेन व्याधिजन्मसंप्राप्तिरित्येके यथाज्वरस्यमलमूलत्यादिलक्षणलक्षिता अन्नमलानामामाशयप्रवेशनेन व्याधिज
न्मसंप्राप्ति तथाचनस्त्रोतसांनिरोधेन तथापंक्तिस्थानान् ज्वलननिरसेनेन तथा चैतैनेव जाठरेणवन्हिनातथाभिसरणेनसकल
गात्रसंतुष्टंकुर्वाणएवंविधायासंप्राप्त्या ज्वरोयमइतिनिश्चीयतएवमतीसारादिष्वपिविंद्यासंप्राप्ति: अथसंप्राप्तेर्भेदानाह
संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषत: सभिद्यतेतथात्रैववक्ष्यंतेष्टौज्वराइति ११ साचसंप्राप्ति:संख्यादिविशेषेणभिद्यतेसं
ख्याचविकल्पश्चप्राधान्यंचबलंचकालश्चतएवंतेषांविशेष: संख्याविकल्पप्राधान्यबलकालविशेषस्तस्मात्संप्राप्तिर्बहुधा ४

10/1/912

संपद्यते तत्रसंख्याविशेषोयथा एहैवास्मिन्ग्रंथेवक्ष्यंतेष्टौज्वराइति एवमपिपंचकासाइति पंचगुल्माइत्यादि एवमाद्या:
संख्याविशेषा:संप्राप्तिभेदा: संख्यानंतरंविकल्पंदृणोति दोषाणांसमवेतानांविकल्पोंशांशविकल्पनां स्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यांव्याधे:
प्राधान्यमादिशेत् १२ दोषाणांसमवेतानांविकल्पोंशांशकल्पनां दोषाणांवातादीनांएकस्मिन्व्याधौसंघट्टितानांयांअंशांशभा
गेनकार्यानुमेयेनरूपेणासविकल्प: अंशाश्च अंशांशौताभ्यांकल्पनां अनेकविधाविशेषोवातादिगतसान्नोक्षादिकोयथा
किमयंवाता: सर्वैर्गुणै:कुपित: किंत्रिभि: किंद्वाभ्यां किमिदंपित्तंसर्वैर्गुणै:कुपितंकिंत्रिभि: किंद्वाभ्यांकिमेकेनेत्यादिका
कल्पनातद्यथा पायोरोक्षलाघवशैशद्यादिगुणस्य एवंगुण:कषायोरस: कलायश्चसर्वैरंशैर्वर्द्धक: रोक्षशैत्यलाघवैस्त्रि
भिस्तंदुलीयकोरोक्षशैत्याभ्यांकांडेक्षु: रोक्ष्येनैकेनमधु: तथासर्वै: रंशै: कट्वम्लतीक्ष्णोष्णै: गुणस्यपित्तस्यकटुकोरसस
र्वैश्च कट्वम्लतीक्ष्णोदिगुदीप्यकस्तीक्ष्णोष्णाभ्यां उष्णेनैकेनतिला: एवंसर्वैरंशै: स्नेहगौरवमाधुर्यशैत्यगुणास्यश्लेष्मणा
मधुरोरसोमाहिषंपयश्च स्नेहगौरवमाधुर्यैराजादनफलं कसेरुका:शैत्यगौरवाभ्यां शैत्येनैकेनमृणालं एवमपरेतिज्ञेया:शे
षणामितिबहुत्वपृथक्ग्रहणं उक्तंहिसुश्रुते सर्वैरंशैस्त्रिभिर्वापिद्वाभ्यामेकेनवापुन: संसर्गेकुपितंकुद्धंदोषंदोषोनुधावति
अथप्राधान्यंविवृणोतिस्वातंत्र्यपारतंत्र्याभ्यांव्याधे: प्राधान्यमादिशेत् अप्राधन्यंचेतिशेष: तत्रस्वातंत्र्यस्यव्याधे: स्वनिदि
ष्टोपक्रमसाध्यत्वात् प्राधान्यंयथाज्वरस्य अथबलाबलंविवृणोति हेत्वादिकात्स्न्यंतियंचेबलकालविशेषणं नक्तंदिनर्तुभुक्तां
शैर्व्याधिकालोयथाबलं १३ हेत्वादिकात्स्न्यवियवैर्बलाबलविशेषणं कृत्स्नस्यभाव: कार्त्स्न्यंतच्च अवयवाश्चकार्त्स्न्यावयव:
बलंच अबलंचबलाबले व्याधिनीतयोविशेषणं विशिष्टताबलविशेषणंतद्यथासंख्येनकार्त्स्न्यावयवैरादिशेत् आदिग्र
हणात् प्राग्रूपादयोगृह्यंते तेषांसाकल्यात्व्याधेर्बलत्वं तेषामेवावयवैकदेशेनबलत्वं तत्रप्रतिरोगंयन्निदानमुद्दिष्टंतत्किं
कार्त्स्न्येनास्यव्याधेरुत्पादकंउतैकदेशेन एवंप्राग्रूपमपिकिंसमस्तस्यव्याधेर्लक्ष्यतेउतावयवैकेनउपशयाप्यस्यव्याधेस्त
र्पणातर्पणरूप: सकिंकार्त्स्न्येनसुखानुबंधंकरोतुउतावयवेन तत्रकार्त्स्न्येनयथारक्तशाल्यादिमांसघृतक्षीरदधिवसामज्जा

तैलादिनावर्ययंवनयथा रक्तशालीनामासाद्यन्यतमेकेनवारणमन्यदपिनित्यकालं विवृणोति नक्तंदिनर्तुभुक्तांशैर्व्याधिकालो
यथामलं नक्तंरात्रिदिनआह: कृतवोवसंतादय: भुक्तंआहार: एषामंशैरादिमध्यांतलक्षणैरंकरंशैर्वर्तितेयथामलं नक्तंरात्रि
दिनअह: कृतवोवसंतादय: भुक्तंआहार: एषामंशैरादिमध्यांतलक्षणैरंकरंशैर्वर्तितेयथामलंयथादोषंव्याधिकाल: व्याधिवृ
द्धिहानिहेतुकाल: यथारात्रिमुखेश्लेष्मामध्येपित्तंशेषेवायु: एवंदिवास्यापिपूर्वाण्हेश्लेष्मामध्याह्नेपित्तंअपराह्नेवायु: एव
कृतुषुवसंतेश्लेष्माग्रीष्मेपित्तंवर्षासुवायो: कोप: एवंतुभुक्तमात्रेकफस्यमध्येपच्यमानावस्थायांपित्तस्यभुक्तकारिणेतीवा
यो: कोप: अत्रसंवत्सररूपस्यकालस्यकृतुरूपाकृतंशाइतियोज्यं ननुएकस्यकृतोर्दिनादिवत् केनचकृतोरंशा: कतिपया
होरात्राणिकथयंति तदुक्तंवाभटे कृतोरंतादिसप्ताहावृतुसंधिरितिस्मृत: उक्तंनिदानपंचकमुपसंहरति इतिप्रोक्तोनिदा
नार्थ: सव्यासेनोपदिश्यते सर्वेषामेवरोगाणांनिदानंकुपितामला: १५ इतिप्रोक्तोनिदानार्थस्तद्व्यासेनोपदिश्यतेइतिश
ब्दप्रकार अनेनसंक्षेपाख्येनप्रकारेणयथानिर्दिष्टेनिदानाभिधेय: समासत: संक्षेपत: कथित: निदानशब्दोत्रभाव्य
प्राग्रूपादिषुयएवनिदानार्थ: समासेनप्रोक्तस्यैवव्यासेनविस्तरेणोपदेक्ष्यतेकथयिष्यतिसकलेनग्रंथेनप्रतिरोगंनिदा
नपूर्वरूपादयएवं विशेषेर्वक्ष्याइत्यर्थ: सन्निकृष्टकारणत्वेनादीनांसर्वरोगेष्वव्यभिचरतकारणत्वमाह सर्वेषामेवरोगा
णांनिदानंकुपितामला: तत्प्रकोपस्यतुप्रोक्तंविविधाहितसेवनं कुपितत्वेनहेधातूनांमलिनीकरणाद्दोषाएवमलाइत्युच्य
ते कुपिताविकृतिमापन्नावातपित्तकफा: सर्वेषामपिरोगाणांनिदानंकारणंतत्प्रकोपस्येति तदित्यनेनवातादय: परामृश्यंतेतात
स्यनुवातादिप्रकोपस्यनिदानंकारणंविधिंनानाप्रकारमहितसेवनं प्रोक्तंकथितमिति ननुकिमेतदेवनिदानंअन्यदप्यस्तीत्य
तआह निदानार्थकरोरोगोरोगस्याप्युपलक्ष्यते तद्यथाज्वरसंतापाद्रक्तपित्तमुदीर्यते रक्तपित्तात्ज्वरस्ताभ्यांश्वासश्चाप्युपजा
यते १६ रोगस्यव्याधे: रोगोपिनिदानार्थकरउपजायते निदानेनयोर्थ: क्रियतेव्याधास्याधरोगोप्यापीत्यर्थ: दृष्टांतमाह त
द्यथेति कारणभूतात्ज्वरात् रक्तपित्तउदीर्यते उत्पाद्यते कारणभूतात्ज्वर: समुपजायतेताभ्यांरक्तपित्तज्वराभ्यांश्वा

सउपजायते प्लीहाभिवृद्ध्याजठरंउदरविकार: तस्मात्जठरात् दुःखमितिदुःखंपीडाकरंदु:खशब्दोलिंगपरिमाणेनसंबंधि 10
तजठरादिषुयोज्य: अथप्रतिश्यायात्कासोजायते कासात्क्षयोसंजायते ओजःप्रभृतिनामिनिक्षेप: सत्क्षय: रोगस्यहेतु
त्वेउपजायते कस्यरोगस्येत्याहशोषस्येति तेपूर्वकेवलारोगापश्चाद्धेत्वर्थकारिण: कश्चिद्धिरोगोहिरोगस्यहेतुत्वेनउपजायतेक
स्यरोगस्येत्याहशोषस्येति तेपूर्वकेवलारोगापश्चाद्धेत्वर्थकारिण: कश्चिद्धिरोगोहिरोगस्यहेतुर्भूत्वाप्रशाम्यति २० तेपूर्वके
वलारोगापश्चाद्धेत्वर्थकारिण: तेव्याधय: प्राक्पूर्वावला: स्वतंत्रा: सन्तोरोगाएवरुजाकर्तृत्तु उर्ध्वमहेतुलाभाद्धेतोर्निदानस्या
र्थ: प्रायोजननंव्याधिजनार्थंतत्कुर्वंति यथाज्वरोरक्तपित्तादि तस्यैवरोगजनकत्वोधेवैचित्र्यमाह कश्चिद्धिरोगोरोगस्यहेतु
भूत्वाप्रशाम्यति नप्रशाम्यतिचाप्यन्योहेत्वर्थंकुरुतेपिच एवंकृच्छ्रतमानृणांदृश्यतेव्याधिसंकरा: २१ तन्मुक्तप्रकारेणव्याधि
संकराव्याधिमेलका: कृच्छ्रतमादृश्यंते एवंकश्चिद्रोगोरोगांतस्यकारणभूतास्वयंशाम्यति अन्यश्चनप्रशाम्यतियथाप्रति
श्यायोननिवर्तते कासश्वासयुक्तंअर्शांसिव्यावर्तंते जठरगुल्मोस्यातां कृच्छ्रतमत्वंचैषांबहुविदधु: स्वजनकत्वात्प्रायोविरुद्धोप
क्रमत्वाच्च उक्तंनिदाननिदानपंचकरोगनिवृत्तिलक्षणसिध्यादिहेतुत्वेनावश्यंज्ञातव्यत्वमाह तस्माद्यत्नेनसद्वैद्यैरिच्छद्भि:सि
द्धिमुत्तमां ज्ञातव्योवक्ष्यतेयोयंज्वरादीनांविनिश्चय: २२ तस्मात्कारणाद्यंज्वरादीनांविनिश्चयोवक्ष्यतेसमुत्तेनज्ञातव्य: अ
थसर्वरोगस्यप्राधान्यात्प्रथमंज्वरोवाच्य: प्राधान्यंचास्यशारीररोगेषुप्रथमोत्पन्नत्वात् बलवत्वाच्चदेहेंद्रियमनस्तापित्वाच्च
जन्मविधनयो:स्वल्वभावित्वाच्च स्थावरजंगमभूतव्यापित्वाच्चैवमन्येपिविकाराउक्तंचरके देहेंद्रियमनस्तापिसर्वरोगाग्रजो
बलीज्वर: प्रधानोरोगाणांमुक्तोभगवतापुरेति उक्तंचगजवैद्यके पालक: सतुनागानांमभितापस्तुवाजिनां गवामीश्वर
संज्ञस्तुयोनराणांज्वरोमत: अजावीनांप्रलापाख्य: करभेवालसोभवेत् हारिद्रोमहिषीणांतु मृगरागोमृगेषुच पक्षिणा
मभिघातस्तुमत्स्येष्विंद्रमदोमत: पक्षाघाता: पतंगानांव्यालेष्वक्षयसंज्ञकइति तथातंत्रांतरपित्तलस्यनिर्लोकोभुजंगेरूप
रशृंक्षस्यकोठरइत्यादितस्यप्रागुत्पत्तिमाह दक्षापमानसंक्रुद्धरुद्रनिश्वाससंभव: ज्वरोष्टधापृथग्द्वंद्वसंघातागंतुज:स्मृत:

टी॰ ॥३॥ दक्षशापमानेन दक्षप्रयुक्तपरिभवेन क्रुद्धस्य निःश्वासात्संभव उत्पत्तिर्यस्यासन्तथा निश्वासोत्र क्रोधलिंगत्वेन निर्दिष्टः अथ
सुश्रुते रुद्रकोपाग्निसंभूतः सर्वभूतप्रतापन इति क्रुद्धेन रुद्रेण ललाटे नानीपिकामग्नेयं चक्षुः सृष्टं तेनाप्यग्रेयोनाणानि
मिनः उक्तं च चरके सृष्टं ललाटचक्षुर्वै दग्ध्वा तत्स्फुरत्प्रभुः वाणं क्रोधाग्निसंतप्तसमस्तजगद्ध्रुतापनमिति एतावता क्रोधोद्भव
त्वेन तस्य तेन तेजसत्वं प्रकाश्यते यदुक्तं चरके क्रोधाग्निमित्तमिति तेन सर्वज्वरेपि तद्विरोधिनी क्रियाकार्येति सिध्यति एतावता क्रो
धोद्भवत्वेन तस्य तैजसत्वं प्रकाश्यते यदुक्तं च चरके क्रोधाग्निमितमिति तेन सर्वज्वरे पित्ताविरोधिनी क्रियाकार्येति सिध्यति यदुक्तं
वाग्भटे उष्मापित्तादृते नास्ति नास्त्यूष्मणा विना ज्वरः तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिकेधिकमिति अन्ये चाहुः रुद्रसंभू
तत्वेन देवतात्मकत्वात् पूर्वाहत्वमुपदर्शितं यथाह विदेहः ज्वरस्तु पूजनेनैवापि सहसैवोपशाम्यति उक्तं च हरिवंशेपि ज्वरस्त्रि
पादस्त्रिसिराः षड्भुजो नवलोचनः भस्मप्रहरणो रौद्रः कालान्तकयमोपमाः इति मुक्तिमानेवोक्तः बहुविधमपि संक्षे
पेणाह ज्वरोष्टधेति अष्टधात्वं विवृणोति पृथक् वातिकः पैतिकः श्लैष्मिकः सन्निपातक एकः एवं अष्टौ ज्वरा इति श्लैष्मि
कः नातिपैतिकः पित्तश्लेष्मिः एवं द्वंद्वजास्त्रयः संघातिकः सन्निपातक एकः एवं आष्टौ ज्वरा इति ज्वरस्य संप्राप्तिमाह मि
थ्याहारविहारस्य दोषा ह्यामाशयाश्रयः बहिर्निरस्य कोष्ठाग्निं ज्वरदास्युः रसानुगा २ उष्मा उपलभ्यते अकाले वातिमात्रं च
असात्म्यं वा यद्भोजनं विषमाशनं च यदुक्तं मिथ्याहारः स उच्यते मिथ्याहारो देशकालप्रकृत्यादिविरुद्धः संयोगविरुद्धश्च
क्षीरमत्स्ययोरिव अशक्तः कुरुते कर्म शक्तिपानं करोति यः मिथ्याहार इत्युक्तः सदा तं परिवर्जयेदिति अथवा बलवारंभः इद
मस्य पुरुषस्य आमाशयाश्रया दोषा वातपित्तश्लेष्माः कोष्ठाग्निं बहिर्निरस्य ज्वरदास्युः ज्वरकारिणो भवेयुः नाभिस्तनांत
रं जंतोरामाशय इति स्मृतः किंविशिष्टा रसानुगाः रससंबद्धाः रसं संदूष्य इत्यात्त्वरोसादकाइति कोष्ठाग्निमिति धातवपिनि
रासार्थं एषैव संप्राप्तिः शरीराणामेव न त्वागंतूनां तेषां तु यथापूर्वकोवातादनुबंधः उक्तं च सुश्रुते यथाश्रमाभिघात भयोद्देहिनां
कुपितोनिलः पूर्वं इयित्वानिलं देहं ज्वरमापादयेत् श्रमभिन्नवरंकुयुक्तं तत्राभिघातयोवायुः प्रायोरक्तं प्रदुष्यज्वरमिति न त्वागं

रपीशारीरस्यात् यथागंतुज्वरे यस्मा उपलभ्यते ऊष्मा वपित्तादृते नास्तीत्युक्तं तेनैव उत्तरकालं न दुष्यति यदुक्तं आगंतुर्हि यथा
पूर्वो जायते पश्चात् निजैर्दोषैरनुबध्यते उक्तं च अंगतुरे ज्वर निजं विकारं निजस्तथागंतुमिति प्रवृद्ध इति ज्वरलक्षणमाह स्वेदा
वरोधसंतापः सर्वांगग्रहणं तथा युगपद्यत्र रोगे तु स ज्वरो उपदिश्यते ३ स्वेदरोधः स्वेदानिर्गमः अनेन पैतिके स्वेदागमात् ल
क्षणव्यभिचारः स्वेदाभिरिवयते नेति व्युसात्यातस्यावरोधो दोषव्यासः संतापः संशब्दः देहेंद्रियमनसां तापं लक्षयति सर्वांग
वेदनास्वेदावरोध इत्यत्र वेगोपरोध इत्यं नेपठंति तत्र वेगावरोधो वातमूत्रपुरीषाणामनिर्गमनं पूर्वरूपमाह श्रमोरतिर्विवर्णत्वं
वैरस्यं नयनप्लवः इच्छाद्वेषौ मुहुश्चापि शीतवातातपादिषु ४ जृंभांगमर्दो गुरुता रोमहर्षो रुचिस्तमः अत्र हर्षश्च शीतश्च भ
वेत्पुनिस्तितज्वरे ५ श्रांतत्वमिव श्रमः अरतिरनवस्थितचित्तत्वं अरतिः क्रीडाअभाव इत्यपरे वैवर्ण्यं म्लानगात्रता वैरस्यं
मुखस्य विरसता नयनप्लवः अश्रुपूर्णनेत्रत्वं शीतत्वं शीतवातातपादिषु विपर्ययेषु इच्छाद्वेष अभिलाष विद्वेषो आदिशब्दाद्बुज
लनयोर्ग्रहणं उक्तं च चरके ज्वलनातपवाय्वंभक्षद्वेषाभिलाषं तेन अनुशैत्याध्ययसाधर्म्याज्जलानलो ग्रहणं इति ननु आदि
शपनादिकं मन्यते जृंभनं अंगमर्दः मोदनं गुरुत्वं गात्राणां अरुचिर्भाज्यां तमः अंधःकारप्रविष्टस्येवार्थसन्निभः अपह
र्षः अनंदाभावः शीतमिति शीतांशो मुहुरिच्छाद्वेष इति सिद्धेः पुनरपि पितीत वचनं विशेषेण शीतप्रादुर्भावदर्शनार्थं उत्पत्स्य
ति भाविनि ज्वरे अत्र तु माधवन सामान्य पूर्वलक्षणं सुश्रुतोक्तं लिखितं न तु विशिष्टं पूर्वरूपलक्षणं तच्चास्माभिरिहैव लिख्यते सामा
न्यता विशेषस्तु जृंभात्यर्थं समीरणात् पित्तान्नयनयोर्दाहः कफान्नाभिनंदनमिति ६ सामान्य इति पूर्वपदेन संबध्यते भावि
नी वातिके ज्वरे स्यर्थं जृंभा पैत्तिके नयनयोर्दाहः कफजे भान्नानंदनमिति न भन्नाभिलाषः वातपित्तकफानां यथापूर्वं भूरिदा
रुणविकारकर्तृत्वं वायोः प्राधान्यं अतस्तत्प्राधान्यं प्रथमं वातज्वरलक्षणमाह वेपथुर्विषमो वेगः कंठौष्ठपरिशोषणं निद्रानाशः
क्षयस्तंभो गात्राणां रौक्ष्यमेव च शिरोहृद्गात्ररुग्वक्त्रवैरस्यं गाढविन्हता शूलाध्मानं जृंभनं च भवत्यनिलजे ज्वरे ८ वेपथुः कंपः विषमो
वेगज्वरस्य हीनाधिकभावेन अंगेषु वा वेदनाद्यनियतत्वं कंठौष्ठपरिशोषणं रूक्षगमं निद्रानाशः क्षवः स्तंभस्तिक्तास्यता अभो

निर्गमं क्षवइति भिन्नं पदं पठंति जन्मतो विच्छिन्नास्तंभो वाणामिति आख्यानयंति तत्रयुक्तं यदुक्तं वाग्भटे हर्षोरोमांगहर्ने षुवेपथु
क्षवथार्थहः भ्रमः प्रलापाधर्मच्छाविरामश्चानिलज्वरे वक्ररपि निरानक्षवथुविनिग्रहइति विनिग्रहशब्दस्तु निरोधार्थे गत्र यथाग
तवेगलक्षणेदोषवर्चोनिग्रह इति रोक्षंगात्रमेव वकारात् कृच्छ्रविण्मूत्रनेत्रत्वं तसमुच्चीयते अन्येतु रौक्ष्यं चस्पभ्रश्यामांगमलनेत्रेति
पठंति विहृतावद्धमलाशूलाध्मानउदरशूलं आध्मानो वायुनाशवेदनं मुदरपूर्णमित्यर्थः जृंभणं जृंभाबाहुल्यं अनिलजे ज्वरे एता
निलक्षणानि भवंति एतान्निचप्रकृतिसमवेतानि पैत्तिकमाह वेगस्तीक्ष्णोतिसारश्च निद्राल्पत्वं तथावमि कंठोष्ठमुखनासानां पा
कः स्वेदश्च जायते प्रलापो वक्रकटुता मूर्छा दाहो मदस्तृषा पित्तविण्मूत्रनेत्रत्वं पैत्तिके ज्वर एव च वेगस्तीक्ष्ण स्तीव्रवेगः अतिसार
इति पित्तस्यसरत्वनसद्रवप्रवृत्तिनिर्नी सारएव ज्वरोपद्रवात् निद्राल्पत्वं वरपित्तस्यकफस्थानगत्वात् कंठोष्ठमुखनासानां पाक
इति स्वेदो उष्मोत्थनिर्गमनं प्रायेणसासज्वरस्वेदनिरोधः अत्रतु पित्तस्यतैक्ष्ण्यात् ज्वरप्रभावात्सासनभवति प्रलापोः संबद्धभाषणं
मुखतिक्तत्वं यदुक्तमभिधाने कटुस्यात्कटुतिक्तयोरिति तदुक्तं योगस्तंभवेदावाकटुतिक्तवक्त्रः पित्तसरक्तेहारितेमद्य सदाहद
शोषज्वरवक्त्रशोषशापित्तकोपप्रभावाद्धिच्छर्दिरिति मूर्छावरूपाद्यविज्ञानं तमः प्रवेशोविस्मृतिरित्याहुः मदोमत्तइव यथा पुरु
दुग्धकोद्रवधत्तूरभक्षणाद्वो भ्रमइति भ्रमश्चक्रस्थितस्येव संभ्रमाइस्तदर्शनमाहुः ननुभ्रमस्याशीतिवात विकारपरीत
स्यकथमत्रतु पित्ताविकारपाठउच्यते नरोगोप्येक दोषजइतिवचनात् अथवादोषदृष्यसंमूर्छनप्रभावात् यदुक्तंशुश्रुत
जः पित्तानिलात्भ्रमइति अपरेतु पित्तदूषितेनेत्रत्वेन विपर्यस्तज्ञानं भ्रमः पित्तःशांखमुक्तंवादिन तृषापीतविण्मूत्रनेत्र
त्वक्फगमंपैत्तिके ज्वरे एतानि लक्षणानि भवंति अथश्लैष्मिकमाह स्तैमित्यं स्तिमितोवेग आलस्यं मधुरास्यता शुक्लमूत्रपु
रीषत्वं स्तंभस्तृप्तिरथापिवा गौरवं शीतमुक्लेशो रोमहर्षोतिनिद्रता स्रोतोरोधोरुगल्पत्वं प्रशेकोलवणास्यता नात्युष्णगात्रता
छर्दिलाश्राप्रावीविपाकता प्रतिश्यायोरुचिः कासोकफजेक्ष्णोश्चशुक्लता स्तैमित्यमंगानामार्द्रवस्त्राद्दैवगुंठितमिव स्तिमितो
वेगोमंदवेगः अलस्यंयः शक्तस्याप्यनुत्साहः कर्मण्यालस्यमुच्यतइति मधुरास्यता मधुरवक्त्रत्वं मुत्रपुरीषयोः शौक्त्यं

10

भोगस्यस्तब्धता तृप्तस्येवा भानभिलाषः गौरवंगात्राणां उत्क्लेदः उपस्थितवमनमिव अपरेश्चे यमनिष्ठिवनं रोमहर्षरोमां
चः अतिनिद्रा निद्राधिक्यं प्रतिश्यायः नासाल्पत्वनं अरुचिः अन्नसमभिलाषेभ्यवहारासामर्थ्यमिति भेदः कासप्रसिद्द कफ
जेज्वरे एतानि लक्षणानि भवंति अथवातपित्तज्वरलक्षणमाह तृष्णामूर्छा भ्रमोदाहस्वप्ननाशास्तिरोरुजा कंठास्यशोषोव
मथुरोमहर्षोरुचिस्तमः पर्वभेदश्च जृंभाच्च वातापित्तज्वराकृतिः तृष्णारुजा शिरोरुजांताः स्फुगमाः कंठास्यशोषोमुखशो
षश्च वमथुश्छर्दिर्भेदः थुगथुग तिलोके रोमहर्षोरोमांचः अरुचिः प्रसिद्धा तमोधकारप्रविष्टस्येवार्थसंवित्तिः पर्वभेदः पर्वणि
भिद्यतइति संधिषुवेदनाभेदः द्वंद्वजेषु सन्निपातकेषु चकानि लक्षणानि विकृतिसमवायारब्धानि भवंति दोषाणामिव लक्षणा
निदृश्यंते प्रकृतिसमवायारब्धानि विपरीतानि तु विकृतिसमवायारब्धानि यथात्रैवातपित्तज्वरे अरुचिरोमहर्षो अवश्यमाण
वातश्लैष्मिके संतापः एवं कफपित्तज्वरे मतिकास्यत्वं संनिपातजे सास्रवलुषादिनेत्रशिरोलोठणानि प्रकृतिसमसमवायेवा
विकृतिसमसमवायवायश्चमर्थः विकृत्याहेतुभूतयासमः कारणानुरूपः समवायः कार्यकारणसंबंधः प्रकृतिसमसम
वायः कारणानुरूपकार्यमित्यर्थः यथाशुक्लात्तंतुसतामारब्धस्यशुक्लत्वं पटस्य विकृत्याहेतुभूतयः नियमः कारणानुरूपः स
मवायोविकृतिसमवायः यथाहरिद्राचूर्णसंयोजनं ज्वलोहित्यमिति यथा वातापित्तयोलक्षणेषु अरुचिरोमहर्षोतेनु विकृत्यारब्धो
रध्याद्दृश्यंते वातश्लेष्मिणोर्लक्षणेषु संतापो नास्ति संनिपातादिकज्वरलक्षणे दृश्यते सोपि विकृत्यारब्धः वक्ष्यमाणवा
संतापः तश्लेष्मज्वरलक्षणेदृश्यते सोपि विकृत्यारब्धः शिरसोलोठनं वातपित्तश्लेष्मणांलक्षणेषु नदृश्यते एवं द्वंद्वजसन्निपात
जेषु सर्वेष्वपि रोगेषु चोद्यं वातश्लेष्मज्वरलक्षणमाह स्तैमित्यं पर्वणां भेदो निद्रागौरवमेव च शिरोग्रहः प्रतिश्यायः का
सस्वेदाप्रवर्तनं संतापो मध्यवेगश्च वातश्लेष्मज्वराकृतिः स्तैमित्यमार्द्रवस्त्रावगुंठितमिव अन्नेनश्लत्वं उदितस्य पर्वणां
भेदो वेदनाविशेषः संधिषु निद्राप्रसिद्धा गौरवमंगानां शिरोग्रहः शिरोगृहीतमिव मन्यते प्रतिश्यायो नासास्रावः स्वेदा
प्रवर्तनं यदुक्तं हारिते शिरोग्रहः स्वेदभवश्च कासोज्वरस्यलिंगं कफवातजस्यति स्वेदभावः स्वेदोसतिः इदमपि लक्षणं

विकृतिसमसवायारब्धं संतापंपिविकृतिसमसवायारब्धमध्यवेगोनातीतिक्ष्णोनतिमृदुरित्ती श्लेष्मपित्तज्वरमाह लिप्तति
कास्यतातंद्रामोहः कासोरुचिस्तृषा मुहुर्दाहोमुहुः शीतंश्लेष्मपित्तज्वराकृतिः श्लेष्मणालिप्तंतेनतिक्तंमुखंलिप्ततिक्तास्यता
तंद्राभेदः मोहोमूर्छा अन्यत्सुगमं अथसन्निपातज्वरलक्षणमाह क्षणेदाहः क्षणेशीतमस्थिसंधिशिरोरुजः सस्रावेक
लुषुरक्तेनिभुग्नेचापिलोचने सस्वनौसरुजौकर्णौकंठः शूकैरिवावृतः तंद्रामोहप्रलापश्चकासश्वासोरुचिर्भ्रमः परिदग्धाखर
स्पर्शाजिह्वास्रस्तांगतापरं ष्ठीवनंरक्तपित्तस्यकफेनोन्मिश्रितस्यच शिरसोलोठनंतृष्णानिद्रानाशोहृदिव्यथा स्वेदमूत्रपु
रीषाणांचिराद्दर्शनमल्पशः कृशत्वंनातिगात्राणांप्रततंकंठकूजनं कोठानांश्यावरक्तानांमंडलानांचदर्शनं मूकत्वंस्रोतसांपाकोगु
रुत्वमुदरस्यच चिरात्पाकश्चदोषाणांसन्निपातज्वराकृतिः रुजाअस्थ्यादिभिः संबध्यते सस्रावेअश्रुयुक्तेकलुषेअविल
कृर्ते निभुग्नेविस्फारितेइतिजेज्जटः अतिकुटिलेइतिचरकः सस्वनौसरुजौस्वासात्सहितौपीडान्वितौकर्णौभवतः शूकाः
धान्यायसूक्ष्मकंटकाकारः अन्येपिकपिकच्छुकैरिवप्रलापोद्विनिवद्विभाषणं भ्रमश्चक्रारूढस्येव अन्येपिविपरीतपदार्थ
ज्ञानं स्थाणौतुपुरुषज्ञानवत् परिदग्धादग्धावत्कृष्णवर्णाखरस्पर्शाकर्कशाजिह्वेत्यर्थः स्रस्तांगतानिःसहावयवताअन्येवि
कलांगत्वमाहुः ष्ठीवनंमुखेनरक्तयुक्तं इषत्कफस्योद्गिरणंसिरसोलोठनंइतस्ततः शिरश्चालनं स्वेदमूत्रपुरीषाणांचिरेणा
ल्पशोदर्शनं चिरात्स्रुतिः कृशत्वंनातिगात्राणांनातिदौर्बल्यंगात्रं दोषपूर्णत्वात् प्रततंनिरंतरंकूजनं कोठानांश्यावरक्ता
नांरक्तवर्णानांदर्शनं मंडलानांचतथा कोठलक्षणंभालुकितंतेपठितं वरटीदंष्ट्रानिःकाशाः कंडूमान्लोहितास्तेकफपि
ताश्रक्षाणिकोसारकविनाशः कोठइतिनिगद्यतेतज्ज्ञैरिति मूकत्वंमंदवचनतावास्रोतसांपाकः नासाकर्णादिषुपाकः गुरु
त्वमुदरस्यतुउदरगौरवं अतिसामर्थ्यकृत्वेनदोषाणांएकत्रमिलितानांचिरकालेनपाकः चकारात्मान्यपिबोधव्यानिय
दाहवाग्भटः तद्दृष्टांतंमहानिद्रानिद्राजागरणंनिशि सदावानैववानिद्रामहास्वेदोतिवानवा गीतनर्तनहास्यादिविकृते
हाप्रवर्तनमिति एवंलक्षणत्रयोदशसन्निपातेषुसमानत्वमानात् द्वंद्वेदोषैस्तुल्यैरारब्धस्यचरकेनपठितमेवं एकद्युल्ब

णेकोल्बणेषट्स्फुरित्यादिद्वादशसन्निपातानांलक्षणंबोधव्यं तथाकाश्मीरपाठेचरकः भ्रमःपिपासादाहश्वेगौरवंशि
रसोतिरुक्तथा वातश्लेष्मोल्बणव्याधौलिंगंपित्तज्वरंविदुः छर्दिःशैत्यंमुहुर्दाहस्तृष्णामोहोस्थिवेदना मंदवातेनवस्यंतिलिंगं
पित्तकफोल्बणे संध्यस्थिसिरसःशूलंप्रलापोगौरवंभ्रमः वातोल्बणत्रिदोषेतुतृष्णाकंठास्यशुष्कता रक्तविण्मूत्रकत्वंस्वे
दस्तद्बलसंक्षयः मूर्छामोहत्रिदोषेस्याल्लिंगंपित्तगरीयसी आलस्यारुचिहृल्लासदाहवम्यरतिभ्रमैः कफोल्बणसन्निपाते
तंद्रासोपिहिजायते मूर्छालस्यप्रतिश्यायानिद्रारत्याग्निमार्दवं हीनवातमध्यकफलिंगंपित्ताधिकेमतं ९ शिरोरुक्पृथु
श्वास्यः प्रलापःछर्दरोचकः हीनपित्तमध्यकफलिंगंवाताधिकेमतं शीतकंगौरवंतंद्राप्रलापोस्थिशिरोतिरुक् हीनपित्त
वातमध्येलिंगंश्लेष्माधिकेविदुः श्वासकासप्रतिश्यायमुखशोषोनिपार्श्वरुक् कफहीनेपित्तमध्येलिंगंवाताधिकेमतं १३
एवंत्रयोदशसन्निपाताः भालुकितंत्रद्व्युल्बणैकोल्बणादिलक्षणमध्यन्यथापठितानितान्यग्रेप्रदर्शंति वातपित्ताधिकोयस्यस
न्निपातःप्रकुप्यति अंतर्दाहोबहिः शैत्यंतस्यतंद्राचबोधनं तद्वेनदक्षिणंपार्श्वमुरःशीर्षगलग्रहाः निष्ठीवेत्कफतंचतृष्णानां
कंठदह्यते पादःस्क्तौनाम्नासन्निपाताउदाहृतो श्लेष्मानिलाधिकोपश्चयसन्निपातःप्रकुप्यति तस्यशीतज्वरोनिद्राक्षुत्तृष्णा
पार्श्वनिग्रहः शिरोगौरवमालस्यंमन्यास्तंभः प्रमीलकः उदरंदह्यतेचास्युकटिवस्तिश्चहृष्यते सन्निपातःसनिद्रेयोमकरी
तिमुदारुणः वातोल्बणःसन्निपातःयस्यजंतोःप्रकुप्यति तस्यतृष्णाज्वरोग्लानिपार्श्वरुक्दाहसंक्षयः पादिकोदिद्दृनंदा
हाउरुसादोबलक्षयः सरक्तंचास्यविण्मूत्रंशूलंनिद्राविपर्ययः निर्भिद्यतेगुदंचावस्तिश्चपरिदूष्यते भयध्यंतभिद्यतेनाहि
कृते विलपत्यपि मूर्छाविस्फार्यतेरौतिनाम्नाविस्फुरकःस्मृतः पित्तोल्बणःसन्निपातोयस्यजंतोःप्रकुप्यति तस्यदाहज्वरो
घोरोबहिरंतश्चवर्द्धते शीतंचसेवमानस्यकुप्यतःकफमारुतौ ततःश्वेनंप्रबोध्यंतेहिक्काश्वासःप्रमीलकः विभूच्चिकापत्र
भेदःप्रलापोगौरवंक्लमः नाभिपार्श्वरुजातस्यच्छिन्नस्याभुविवर्द्धते श्वेदयमानंचवक्त्रंचस्रोतोभ्यःसंप्रवर्तते शूलेनपीड्य
मानस्यतृष्णाश्वासश्चवर्द्धते असाध्यःसन्निपातोयंशीघ्रकारीतिकथ्यते नहिजीवत्यहोरात्रमनेनाविष्टविग्रहः कफोल्ब

णः सन्निपातो यस्य जंतोः प्रकुप्यति तस्य शीतज्वरः स्वप्न गौरवालस्य तंद्रिकाः छर्दिमूर्छानृषा दाहतृष्णारोचक हृद्ग्रहः
ष्ठीवनं मुखमाधुर्यं स्रोतो वाक्दृष्टिनिग्रहः अथ लक्षा विमुक्तो वा त्रिरात्रं न हि जीवति मेदोगतः सन्निपातो कफपित्तः स
मुद्गहतः कोपान्मोहाच्च भयाच्चाहंयं प्रपद्यते मध्यहीनादिकैर्दोषैः सन्निपातो यदा भवेत् तस्य रोगाश्च एवोक्ताः प्रायोदा
षबलाश्रयात् विकृतो नियमो नास्ति तेन विकृति समवायारब्धा अनेक प्रकारा भवंति शुश्रुतस्तु दोषोत्कर्षापकर्षतारत
म्येन धात्वावरणभेदेन च सन्निपात भेदानामानंत्येनोक्तवान् तुल्यप्रकुप्यति तैर्दोषैरेकैकमेव सन्निपातलक्षणं पठंति नच
था नात्युष्णा शीतोल्पसंज्ञो भ्रांतप्रेक्षितस्वरः खरजिह्वः शूलकंठः स्वेदविण्मूत्रवर्जितः साश्रुर्निर्भुग्ननयनो भक्तद्वेषी
हतप्रभः स्वसन्निपतितः शांतप्रलापोपद्रवान्वितः तमभिमन्यासमित्याहुर्हंता ज्ञसग्रंथापरे ननु वातादयः परस्परवि
रुद्धगुणाः विरुद्धगुणानां च संभूयैककार्यारंभकत्वं नोत्पद्यते परस्परोपघातत्वात् दहनतुहिनयोरिति तत्कथं सन्निपा
तिकविकारो समारंभक इति उच्यते इदं च लोके हेतुदृष्यानुगयदासख्यातवान् दैवादोषस्वभावाद्वा दोषाणां सन्निपातनं. विरु
द्धैश्च गुणैः कश्चित् नोपघात परस्परमिति संक्षेपसंनिपातज्वरस्यासाध्यलक्षणमाह दोषे विबद्धे नष्टेग्नौ सर्वसंपूर्णल
क्षणः सन्निपातज्वरोसाध्यः कृच्छ्रसाध्यस्ततोन्यथा दोषोमलं पित्तादिकं तज्ज्वरस्कमलपुरीषमाह विबद्ध इति स्वनातूंनि
ष्पानि स्थिवमिति अन्नविपाकात् स्वगंतव्यं सर्वाणि संपूर्णानि लक्षणानि यस्य न तथा इद्दशा असाध्यः ततोन्यथा विसद
शः अविबद्धदोषः अल्पलक्षणाः कृच्छ्रसाध्याः असाध्यकृच्छ्रसाध्यतो न्यथा विसदृशः अभिघातेन संनिपातज्वरे
सुखसाध्यो न भवतीति दर्शितः उक्तं च भालुकिना मृत्युना सह योद्धव्यं संनिपाते चिकित्सता यस्तु तत्र भवेज्जेता स तेन नाम
यसंकुले सन्निपातार्णवे मग्नं योभ्युद्धरति मानवः कस्तेन न कृतो धर्मः कां च पूजां न सोर्हति शुश्रुतेति सन्निपातज्वरस्य
मोक्षमर्यादां धर्योरपि कालो दर्शितः सप्तमे दिवसे प्राप्ते दशमे द्वादशेपि वा पुनर्घोरतरो भूत्वा प्रशमं याति हंति वा भालु
किनाप्युक्तं सप्तमी द्विगुणा यावन्नवम्येकादशी तथा एषा त्रिदोषमर्यादा मोक्षाय च वधाय चेति उक्तं च पित्तकफानिलवृद्ध्या

दशदिवसद्वादशाहसप्ताहन् हंति विमुंचति वा पित्तदोषज्ञा धातुमलपाकात् वाताधिकः सप्तमे दिने पित्ताधिको दशमे दिने
श्लेष्माधिको द्वादशे मलपाकात् विमुंचति धातुपाकाद्धंति धातुपाकलक्षणं तत्रांतरोक्तं संवाद्यमामद्दारिनाभिदंशगाश्च पुवाथा
करजो न तेषु पक्केषु वातेषु रुजा जगति संघातुपाकांकथितोभिषाग्भिः तत्रांतरेप्युक्तं दशाहाद्दशमस्मात्पित्तश्चिप्मा नित्रा
धिकः दग्धाग्मणा धातुमलान् हंति मुंचति वा ज्वर इति सन्निपातोपद्रवमाह सन्निपातज्वरस्यांते कर्णमूले सुदारुणः शोथः सं
जायते तेन कश्चिदेव मुच्यते कर्णमूल दारुण दारुजादियुक्तः तेन शोथलक्षणापद्रवेण कश्चिन्मुच्यते प्रक्रांतिवर्मवशादित्यर्थः
आगंतुकज्वरलक्षणमाह अभिघाताभिचाराभ्यामभिषंगाभिशापतः आगंतुर्जायते दोषैर्यथास्वं तं विभावयेत् अभिघा
तो लोहशस्त्रकाष्ठादिना अभिचारः विपरीतमंत्रैः लुहस्कघासर्षपादिहोमः अभिषंगा कामादीनां भूतानां च संबंधः अ
भिशापः ब्राह्मणगुरुवृद्धसिद्धानामाक्रोशो निश्वापादनिमभिशापनं तं चागंतुकज्वरं यथास्वं दोषैर्विजानीयात् यदुक्तं कामशोक
भयाद्वायुरित्यादि अयं च दोषसंबंधः पश्चात्संजातोनत्वारंभक इति संप्रात्यवसरे निरूपितः आगंतुकज्वराणां वैचित्र्यमाह श्या
वास्यता विषकृते शोथातिसारएव च भक्तारुचिः पिपासा च तोदश्च सहमूर्च्छया श्यावास्यता शुक्लानुविद्धः कृष्णवर्णः श्या
ववर्ण इत्यनेन विषकृते स्थावरादि विषकृते भक्षणादौ कृते विषश्च त्रिदोषकरत्वेपि अस्य तु पित्तकरत्वात् श्यावमुखत्वं अतिसा
रः स्थावरविषस्याधोगतत्वात् तोदोस्थिधाशेषसंगमं औषधीगंधजं मूर्छा शिरोरुग्वमथुस्तदा तीव्रौषधीगंधघ्राणजं वमथुः
छर्दिः शेषं सुगमं कामजं सादि कामजं तस्मिन् विभ्रंशस्तंद्रालस्यमरोचकं हृदये वेदना चास्य गात्रं च परिशुष्यति कामं तु अभिमु
तकामीयप्राप्तिनिमित्तजं चित्तविभ्रंशः किं कर्तव्यतामूढत्वं यदुक्तं वाग्भटे अभिमतकन्याय प्राप्तिनिमित्तजा कामाद्भ्रमा
रुचिर्दाहो निद्राधीधृतिक्षय इति शेषं सुगमं भयात्प्रलापः शोकाच्च भवेत्कोपाच्च भवेत् पथुरिति प्रलापो संबद्धभाषणं वेप
थुः कंपः भयाज्ज्ञाताज्वरे एवं शोकात्कोपादिस्य तयोर्बोद्धव्यं शोकात्प्रलाप इति संबंधः अन्यनिदानमपि पक्वतल्लक्षणं भव
ति प्रपापश्चात्त्वात कार्यः यद्येवं तत्कथं क्रोधाद्वेपथुः क्रुद्धश्च वेपमानो दृश्यते तन्न हि दृष्टे दृष्टमनुपपन्नं कोपाच्चेति चकार

शिरोरुजं समुच्छिनोतीत्यरमाह वाग्भटः क्रोधात्कंपः शिरोरुक् प्रलापो भयशोकजे तु मानसत्वाविशेषेपि भयज्वरादीनां
पृथक्कुपकारानं हेतुप्रत्यनीक चिकित्सार्थ इति अभिचाराभिशापाभ्यां मोहस्तृष्णा च जायते तच्छान्तिर्वकारात् अभिचा
रजज्वरे दाहस्फिकं समुच्चिनोति यदुक्तं हरितानुवादिनावाग्भटेन तत्राभिचारिकै मंत्रैर्हूयमानस्य तप्यते पूर्वं चेतनस्ततो देहो
विस्फोटे रक्तदुमक्लमैः सदाहमूर्छैर्यस्तस्य प्रत्यहं वर्द्धते ज्वरइति अभिचारो मंत्रादिभिः मारणप्रयोगैः अभिशापं हि
जगुरुशिद्धानामाक्रोशः भूताभिषंगादुद्वेगो हास्यरोदनकंपनं भूतानां देहवग्रहाणां त्वभिसमंततो भावेन षंगो भूता
भिषंगः उद्वेग उद्विग्नचित्तमता आगंतुजेषु प्रतिनियतदोषानुबंधान् प्रदर्शयन्नाह कामशोकभयाद्वायुः क्रोधात्पित्तं त्र
योमलाः भूतादिषंगात्कुप्यंति भूतसामान्यलक्षणः कामशोकभयाद्वायुः कुप्यति क्रोधेन पित्तं भूताभिषंगात् त्रयो दो
षाः कुप्यंति भूतसामान्यलक्षणम्मिति यस्य भूतस्य ग्रहादेरभिषंगात् कुप्यंति तस्य लक्षणं देवादीनां सामान्यलक्ष
णं येषां ते तथा दोषलक्षणानि भवंतीत्यर्थः तच्च वक्ष्यमाण उन्मादनिदाने द्रष्टव्यं अथ विषमज्वरसंप्राप्तिमाह दोषोल्पो
हितसंभूतो ज्वरोत्सृष्टस्य वा पुनः धातुमन्यतमं प्राप्य लब्धबलो ज्वरइति यस्तु बलवान् सनियतं रेमेन करोति आही
तसंभूतइति अहिताहारव्यवहारादिजनितः ज्वरोत्सृष्टस्य सहसा निवृत्तज्वरस्य वा शब्देन प्रथमतोपि विषमज्वरो भव
तीति दर्शयति यदुक्तं आरंभात् विषमो यस्मिन्निति धातुमन्यतमं संततादिकं विषमज्वरं तृतीयादिकं विषमज्वरं लक्षणा
मालुक्तं नापस्मितं तद्यथा यः स्यादनियतात्कालाच्छीतोष्णाभ्यां तथैव तु वेगतश्चापि विषमो ज्वरः सविषमस्मृतः इति सं
ततः संततोन्येद्युस्तृतीयकश्चतुर्थको एते धातुगताः कफस्थानविभागेन संततादिज्वराणां प्रतिनियतदोषाधातूनाह
संततो रसधातुस्थः संततो रक्तधातुगः सततश्चैव विज्ञेयः सोन्येद्युः पिशिताश्रितः मेदोगतस्तृतीयेन्हि त्वस्थिमज्जा
गतः पुनः कुर्याच्चातुर्थिकं घोरमंतकं रोगसंकरं रसस्थो दोषः संततं ज्वरं करोति योहोरात्रकाश्रयः सततं ज्वरं करो
ति संततशब्दः सततस्योपलक्षणः तेन सततमिति लिप्यंते यदुक्तं चरके रक्तधात्वाश्रयः प्रायो दोषः सततकज्वर

अन्ये तु सततं सातत्यार्थ मन्यमाना संततो रसरक्तस्याविति तिरश्चात्र तथाहि संततसततशब्दो संज्ञापर्योनतु सातत्यव
चनोति न सततशब्देन शनकस्यानश्रितानात् कथमेकशेषापि शीताश्रितः सदोषः अन्येद्युक्तं करोतीत्यर्थः तेनैव संबंधः
मेदोगतो दोषः इति तृतीयेन्हि कुर्यात् तृतीयकमिति बोद्धव्यं अस्थिमज्जगतो दोषश्चातुर्थेन्हि चातुर्थकं कुर्यात् घोरं
कष्टकारणं अंतकं यमसदृशं मारणात्मकत्वात् निरंकुशनात्ररोगसंकरप्रभृतरोगसोसादकं इदानीमेकदोषद्विदेह
जस्य संततज्वरस्य निसर्गकालावधिद्वारेण लक्षणमाह सप्ताहं वा दशाहं वा द्वादशाहमथापि वा संतत्या यो विसर्गी
स्यात्संततः स निगद्यते संतत्या नैरंतर्येन सप्ताहादीनुच्यात्य विसर्ग अत्याग शील सज्वरः संततः अयं च कस्यैव
सो तथा चोक्तं तत्रांतरेण संततज्वर एताभ्यः स्वल्पो दुर्बल कारकः एकदोषोद्धिदोषो वा स ज्वरसाध्यः प्रकीर्तितइति
यथा तं वातिकः सप्तरात्रेण दशरात्रेण पैत्तिकः श्लैष्मिको द्वादशाहेन ज्वरः पाकं निगच्छति प्रक्रांतिसमसमवेतत्वात्
ननु कथमस्य विषमज्वरेष्वादः यदुक्तं स्वरनादेन ज्वराः पंचमयाकायपूर्वं संततकादयः चत्वारः सततं हित्वा ज्ञेयास्ते वि
षमज्वराइति मुक्तानुबंधित्वं विषमत्वं विमुच्यानुबंधनेन चात्र नास्तीति नैवं अस्यापि तथात्वात् तथा च तल्लक्षणं चर
कः विसर्गद्वादशे कृत्वा दिवसेव्यक्तलक्षणादुर्लभोपि शमः कालदीर्घमप्यनुवर्तते सततकादीनां कालानुवर्तनवल्लक्षण
माह अहोरात्रे सततकोद्वौ कालावनुवर्तते अन्येद्युकस्त्वहोरात्रेमेककालं प्रवर्तते तृतीयकस्य येन्हि तु चतुर्थेन्हि चतुर्थ
कः कालाः षट्पूर्वान्हमध्यान्हपरान्हप्रदोषार्द्धरात्रप्रत्यूषाः पूर्वाण्हदीनां षणां कालानां मध्यकालद्वयं अनुवर्तते
वेगं करोति सततः अन्येद्युकोज्वर एककालं अनुवर्तते वेगं करोति अहोरात्रात् अस्मिन्नहोरात्रे एककालमागच्छती
ति तृतीयकः तृतीयेन्हि एककालमिति संबध्यते चतुर्थकश्च चतुर्थेन्हि त्रयाप्येककालमिति एवं द्वौ कालविति दर्शित
नः यदुक्तं तत्र दोषो यकर्षाभ्यां अधिकालगामित्वं हीनकालत्वमपि ज्ञातव्यं न तु नियमः एते विषमज्वरः यदुक्तं स्वर
नादेन ज्वराः पंचमयोक्तेति एषां चोत्पत्तिक्रमो वृद्धसुश्रुतादवगंतव्यः सततराह अहोरात्रादहोरात्रं स्थानं स्थानांत

रंभते ततः श्चामाशयं प्राप्य करोति विषमज्वरं कफस्यामविभागेन यथासंख्य करोतिहि सततान्येद्युष्कत्र्याख्यचतुर्थानुप्रसंग
प्रकान्इति सूत्रार्थः आमाशयहृदयकंठशिरः संधयः पंचश्लेष्मस्थानानि एषुस्थितेनदोषेण यथासंख्यंसततद्यः कोयेन
तत्रामाशयस्थितेनदोषेण सततारंभोयेन परंह्निकालेनवसर्वदा आमाशय प्राप्तसर्वदाप्रसंगः अहोरात्रपूर्वकालैकापकालापेक्ष
याज्वरोत्पत्तेः हृदयस्थितेन दोषेणामाशयमागत्यान्येद्युष्को येन सततारंभकदोषापेक्षया अस्यव्यवहितत्वात् कंठस्थितेनदोष
णयेकस्मिन्दिने हृदयमागम्यते अपरस्मिन्नामाशयमागत ज्वर आरभ्यतेन तृतीयकः एवं शिरसि स्थितेन दोषेण कंठहृदयामा
शयान् त्रिभिर्दिनैः क्रमेणप्राप्य श्चतुर्थकः क्रियतेपुनः स्वस्थानगमनं तु दोषाणां कृतवेगत्वेनल्पत्वात्तेन दिनेनापभव
तिसंधिस्थितेन दोषेण प्रलेपकः सं एष मश्चानाशयेपि संतातिसर्वदाभवति अविषमोप्ययं विषमस्त्वहर्निशं सहितः कफस्था
नोत्पादकान्नरोधात् प्रलेपकस्त्विहैवाग्रेवक्ष्यते परकायमतमाह केचिद्भूताभिषंगोत्थं वदंतिविषमज्वरं केचन आचार्या विष
मज्वरं भूताभिषंगोत्थं कथयंति अतएवविषमज्वरः देवव्यपाश्रायं बलिहोमादिभिर्जितं युक्तंव्यपाश्रयं कर्षयेपानादिदो
षोचितं विधीयते कर्मसाधारणं जह्यात्तृतीयकचतुर्थकयोर्लक्षणांतरमाह कफपित्तात्रिकग्राही पृष्ठाद्वातकफात्मकः वात
पित्तात्स्थिरोग्राहि त्रिविधस्यात्तृतीयकः चातुर्थकोदर्शयति प्रभावं द्विविधंज्वरः जंघाभ्यां श्लेष्मिकः पूर्वंशिरसोनिलसंभव
तृतीयकस्त्रिविधो भवति कथं कफपित्तात्रिकग्राही त्रिकपात्रिकव्यापी त्रिकस्यवातस्थानत्वात् ततकथं तद्ग्रहणो कफपित्तो
अत्रस्थानमतत्वेन दुर्बलत्वेगो कुरुतः उच्यते प्रकृतिस्थानां दोषाणां नियमोमननुकुपितानां यदुक्तं सुश्रुतेन कुपितानां हिदो
षाणां शरीरोपरि धावतां यत्रसंगं खवैगुण्या नाशनः इष्श्वित्स्यतमोमरः सकस्रोधानुशोषकदिति विषमज्वरमाह विदग्धेन
रसं देहे श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते तेनार्द्धं शीतलं देहमर्धमुष्णं प्रजायते विदग्धेन रसे दुष्टाहाररसेन तथा श्लेष्मपित्ते व्यवस्थिते सति
तेन हेतुनादेहमर्धं शीतलं कफेन अर्द्धंचोष्णं पित्तेन प्रजायते अर्द्धं श्च अर्द्धं नाडिश्चरा चारोयानर सिद्धा कारणनायथादोष
व्यवस्थानं निश्चयहेतोरभावा दित्याह कायेदुष्टं यदापित्तं श्लेष्मा चांते व्यवस्थितः तेनोक्तत्वं शरीरस्य शीतत्वं हस्तपादयोः

कायेन रुधः कोष्ठे इति यावत् यदा पित्तं दुष्टं भवति श्लेष्मचांते दुष्टो व्यवस्थितो भवति शरीरस्य तेन हेतुना उष्णत्वं हस्तपाद
योः विपर्ययेण ज्वरांतरमाह कायेश्लेष्मा यदा दुष्टः पित्तं चांते व्यवस्थिते शीतत्वं तेन गात्राणामुष्णत्वं हस्तपादयोरितिविप
रीत्येन पूर्वव्याख्येयं अतः परं संततादीनां शीतदाहपूर्वकत्वेनांतरमाह त्वक्स्थौ श्लेष्मानिलौ शीतमादौ जनयतो ज्वरं तयोः
प्रशांतयोः पित्तमंतेदाहं करोतिच करस्मादीयथापित्तं त्वक्स्थं दाहमीति तच तस्मिन्नशांते त्वितरौ कुरुतः शीतमंततःश्च
वेनो दाहशीतादि ज्वरो संसर्गतोस्मृतौ दाहपूर्वस्तयोः कष्टः कृच्छ्रसाध्यतमश्चमः यदाश्लेष्मानिलौ तत्रिकुपितौ भवतस्तदा
ज्वरस्यादौ त्वचि स्थितं जनयतः त्वक्शब्देन त्वक्शरीरमुच्यते त्वक्स्थातदुपच्यारेणानुगदाधरः तत्र उष्मयमेवाह तयो
श्लेष्मानिलयोः स्वकालापगमात् प्रत्यनीकप्रशावाविषमेषुदोषस्य प्रशांतिर्भवति परं वेगापगमात् यदुक्तं सुश्रुतेन
संचापिविषमा देहेनकदाचिद्विमुंचति यद्यतो प्रशांतवेगोभवता स्तदापित्तं मंतदाहं करोति चेति चकारान्मूर्छादयः
यत्नु पित्तं त्वक्स्थं भवति तदा चत्रि भातीव दाहं करोति स्वदाहकरके पित्ते प्रशांतगतवेग मतितावपितरौ श्लेष्मानिलौ
अंततः शीतं कुरुतः अपि शब्दाद्वमथुतंद्यः तावेतौ दाहशीतादि संसर्गजौ कथितौ एको दाहादि अपरः शीतादिस्तयो
दाहः शीतपूर्वयोर्ज्वरयोर्मध्ये दाहपूर्वेन कष्टोत्यंत दुःखप्रदः कष्टात्कृच्छ्रसाध्य इति विशेषेण दृष्टो पालनात् अस्यर्थं दुः
साध्यत्वं दर्शितं॥ नन्वनयास्त्रिदोषसत्वमुक्तं तत्कथं संसर्गजत्वावियुक्तं उच्यते सोम्याग्नेयदोषाद्वयं लिंगकः तत्राशिना
दोज्वरपित्तानुसंबधः दाहादौ ज्वरे पित्तकफानुबंधः अनुबंधश्चप्राधान्येन चिकित्स्यत्वेन इत्यनुबंधात्संसर्गजावियुक्तेन
विरोधः शीतपूर्वस्य सुखसाध्यत्वं कुतो रोगशक्यचितत्वात् अन्येनु विषमज्वरं रात्रिज्वरादयो बोध्यव्या इति तेन जदः उक्तं
तत्रांतर संभावांतकफायस्य क्षीणपित्तस्य दहिनः रात्रौप्रायो ज्वरस्तस्य दिवाहीन कफस्यतु सर्वेषु विषमज्वरेषु अवस्य
भावावायुः सयदाह इत्यस्य सुश्रुतः नर्तेनिलाद्विषमज्वरः समुपजायते कफपित्ते हि निश्चेष्टे वष्टयस्य निलः संचरति
तथाविदहपि पवनोगतिर्वैषम्यात् विषमज्वरकारणमिति अथरसादिधातुगतिज्वरमाह गुरुताहृदयोत्क्लेशसदनं

यथैवैको रसस्थेनु ज्वरलिंगंदैन्यंचास्योपजायते गुरुतागात्राणांहृदयोत्क्लेशः हृदयस्थदोषस्योपस्थितत्वमगत्व मिवासदनमं
गलानिः दैन्यः क्लांतत्विनवात् रसस्थेरसधातुस्थः व्याधिस्तस्योपजायते इतिएवमन्यस्थानगतत्वेनचतुर्थकं पिवाच्यं वातक
फात्मको ज्वरोवेदनयापित्तग्राहीवातपित्तोहृदनयाशिरोग्राही एवंत्रैविध्यंचातुर्थिके द्विप्रकारांशांकिदर्शयतितंजंघाभ्यां
श्लेष्मिकः अनिलसंभवसिरसः वेदेदेत्यर्थः चातुर्थिकः पित्तेनक्रियतेइत्येकेव्याधिस्वभावासितजः गलगंडवात् हृति
त्कचातुर्थिकोपिपैतिकोस्थीतिवदंति चतुर्थकोनामगदोदारुणो विषमज्वरः शोषणः सर्वधातूनांबलवर्णाग्निनाशनः
त्रिदोषजोविकारस्याद् स्थिमज्जागतोनिलः कुपितंपित्तमेवंतुकफश्चैवस्वभावनइत्यादि अत्राहः अनन्वंधुमात्रयि
तं नत्वारंभकंकथमप्रतीतिः स्थानविशेषानभिधानात् नागभरतंचस्थानमप्युक्तं ऊर्ध्वंकायंतृयः पूर्वंग्रहीतसौमनिस्म
त्मकः मध्यपाकंतुग्रण्हाति पूर्वयत्तुसंपित्ततः पूर्वंग्रण्हात्यधःकायंश्लेष्मतृहः श्चतुर्थकः तस्मात्प्रायेणकफवाताभ्यांभ
वतीतिपैतिकंश्चातुर्थिकंश्चरक्तादिभिःनेदाहृतः नत्वसंभवादिनिगंतव्यं चातुर्थिकविपर्यायोन्योविषमज्वरः आद्य
तुअहमिति अहंनिदानंज्वरपतिएकंदिनंविमुंचति एवंद्वितीयकंतृतीयकंविपर्ययोवाच्यः अत्रदोषविकृतिरेवनाना
विधोहेतुरिति पूर्वोक्तपुरुषस्थानविभागपुनिष्टःभूदोषाद्विचित्रतुर्षुना विपर्यया स्यात् कुरुतेविषमात्र्चसाधनानुना
नाविधाएवविषमेज्वराणामुपशांतवेगानामपिदेहावस्थानंदर्शितं॥ तद्यथा॥ सवापिविषमेदेहेनकदाचिद्विमुंच्यति य
स्माद्गौरवर्वेवर्ण्यकार्श्येभ्योनविमुच्यंते वेगेतुसमभिक्रांतेगतोयमितिलक्ष्यते गोरवंशिरसोग्लानिनातिश्रद्धावभोज
ने माधुर्य्यमथवैरस्यं तितत्वंमथवापुनः वक्रस्यजायतेयस्मात् प्रवेगेपिगतेसति तस्मात्तुनियतोज्ञुरः शरीरे विषमज्व
रइति वातबलासकज्वरमाह नित्यमंदज्वरोरुक्षःशुनकस्तेनसीदती स्तब्धांगश्लेष्मभूयिष्टोनरोवातबलासकी वातब
लासकारव्योज्वरोस्यास्तीतिवातबलासकीनरः तेन ज्वरेणशुनकः सीथाचसीदंती भवसन्नोभवति शोथिनःसउप
द्रवइत्यर्थः कीदृशोनित्यंमंदज्वरोमंदवेगः नित्यंसततंवातबलासकाख्यत्वाद्वातबलासकः नश्लेष्मारुक्षत्वइतिपि

पित्तमत्रापिबोधव्यंनश्लेष्मणोपित्तानुशकत्वेनेतिरुक्षत्वेचास्यवातपित्ताभिभूतत्वात् व्याधिप्रभावात् स्तब्धांग
गश्लेष्मभूयिष्टश्चरकश्चेत प्रवेपकंवातबलासकं वातकफाधिकत्वेन वदंतितज्ज्ञाइति अन्यत्तुवाताधिकत्वेन
वदंतितज्ज्ञाइति अन्यत्रतुवाताधिकत्वेनदर्शितः तत्कथंश्लेष्मभूयिष्टमत्रकथ्यतेउच्यते वातेरिवसर्वमाधिक
फाश्रेणसिध्यतीतिपदांतरे तेनवातबलासकंकुभाहृयपांडुरोगविषयमाहुरितिगयदासः प्रलेपकलक्षणमा
ह प्रलिंपन्निवगात्राणिधर्मेणगौरवेणत्व मंदज्वरविलेपीचसशीतस्यात्प्रलेपकः मंदज्वरश्चासौविलेपीच मंद
ज्वरविलेपित्वंचास्ययस्मात् धर्मेण आतपेनगौरवेण गुरुत्वेनवालिंपति सर्वंधांतिगात्राणि सप्रलेपिकास्याज्व
रःशीतयुक्तः अयंचकफपित्तजः यदुक्तंभुश्चुतज्वरोदाहातिशीतकफपित्ताद्वतस्यचागमः यक्ष्मणिचायंभवति
अन्यत्तु त्रिदोषजएवायंमन्यंते उद्भूतत्वेनकफपित्तव्यपदेशः यदुक्तं तथाप्रलेपकफजयोशोणितःप्राणगतज्वर
यद्यपिरसेसकृधातुप्राप्यासतएवायंतथाप्यनुक्रमधातुगतकथनार्थंमत्रनिर्देशः रक्तागज्वरमाह स्करक्तनि
ष्ठीवनंदाहोमोहश्छर्दनविभ्रमो प्रलापः पीडिकातृष्णारक्तप्रासज्वरेन्नृणांमोहोविगतविज्ञता अन्येपिपीडि
काकंठेति अन्येपिपीडिकाकंठेति मांसगतमाह पिंडिकोद्वेष्टनंतृष्णासृष्टमूत्रपुरीषता उष्मांतर्दाहविक्षेपो
ग्लानिस्यात्मांसगेज्वरे पिंडिकाजान्वधोभागमांसपिंडस्याधेष्टणं दंडादिनिपीडनेनवेदना सृष्टमूत्रपुरी
षतात् मुत्रपुरीषत्वयोर्बहुत्वरोगप्रभावात् उष्मांतर्दाहविक्षेपोइतिपठंति अत्रउष्मांतः अंतर्दाहइत्यर्थः वि
क्षेपोहस्तपादादिचालनं मेदोगतमाह भृशांस्वेदतृषामूर्छाप्रलापःछर्दिरेवच दोर्गंध्यारोचकोग्लानिर्मेद
स्थचासहिष्णुता भृशंस्वेदइति अतिस्वेदामलत्वात् तदविक्लिष्येचदोर्गंध्यगात्रसहिष्णुतावेदनासहित्वंक्रोधन
त्वमितिकार्तिकः अस्थिगतमाह भेदोस्थांकूजनंश्वासोविरेकःछर्दिरेवच विक्षेपणंचगात्राणामेतदस्थिगते
ज्वरे भेदोस्थामिति भेदइवभेदः भंगवर्तीत्यर्थः कूजनंकूजनं अन्येकुंचनमिथा अंतर्दाहोमहाश्वासोमर्म

छेदश्चमल्लयं तमःप्रतिपठंतिस्वसानिध्यादस्मामित्यनेनसंबध्यंतमज्ञागतमाह तमःप्रवेशनंहिकाकासःशेयंच
मिस्तथा अंतर्दाहोमहाश्वासोमर्मछेदश्चमल्लेगतमःप्रवेशनंअंधःकारप्रविष्टस्येवार्थसंवितिः महाश्वासइति श्वास
निदानेवक्ष्यमाणिलक्षणः वर्मछेदनंहृदयमुच्यते प्राधान्यादितिकार्तिकः तस्यछेदइवमर्मछेदःशुक्रगतलक्षणमाह
मरणंप्राप्नुवान्नत्रशुक्रस्थानगतेज्वरे शेफसस्तब्धतामोक्षःशुक्रस्यतुविशेषतः तत्रतेषुरसादिधातुगतज्वरेषुमध्येज्वर
स्यशुक्रस्थानगतत्वेनमरणंप्राप्नुयात इतियोज्यं ननुशुक्रगतज्वरेमरणमितितेनवसर्वशरीरगतस्यापिशुक्रस्यतत्कला
तरांतत्वेनत्वचक्रमेणप्राप्तिः क्रमादपिशुक्रंज्वरेणकथंप्राप्यमितिचेन्न धात्वंतरामतिक्रम्यशुक्रगमनादितिनिशेषइति
पदेनशुक्रस्यबाहुल्येनविसर्गः अन्यस्यापिरक्तादेःरपिबाहुल्येनवदंति उक्तंसश्रुते दंधोधेनोयथावन्हिर्धातून्हत्वा
यथाविषं कृतकृत्योव्रजेच्छांतिर्देहंहत्वायथाज्वरइति अथकालभेदेनज्वरस्यासाध्यालक्षणमाह वर्षाशरद्वसंतेषुवा
ताद्यैः प्राहृतक्रमात्ज्वरः समाहृतः वर्षासुवातिकः वैकृतोन्यः सदुःसाध्यः प्राकृतश्चानिलोद्भवः वर्षादिषुऋतुषुवाताद्यैः
क्रमात्योज्वरयोज्वरः सप्राकृतः वर्षासुवातिकः शरदिपैत्तिकः वसंतेश्लैष्मिकः अन्यादन्योवैकृतः यथावर्षासुपैत्तिकः
शरदिःश्लेष्मिकः वसंतेवातिकः सइतिवैकृतोदुःसाध्यः आर्थात्प्राकृतःसाध्यः प्राकृतइतियदुक्तं प्राकृतस्तत्सा
ध्यस्तु वसंतेशरदुद्भवइति अनिलोद्भवश्च प्राकृतोदुःसाध्यःतेषामेव प्राकृतज्वराणां चिकित्साविशेषार्थमुत्पत्तिक्र
ममाह वर्षासुमारुतोदुष्टःपित्तश्लेष्मान्वितज्वर कुर्यात्पित्तंचशरदितस्यचानुबलःकफः ग्रीष्मेसंचितत्वात् वर्षासुदु
ष्टकुपितोवायुःपित्तश्लेष्मान्वितइति तत्कालोन्वितपित्तकफानुबंधज्वरंकुर्यात् यदुक्तंभूवाष्पान्मेघनिष्यंदात्पाकाद
म्लाजलस्यचवर्षास्वग्निबलेहीनेकुप्यंतिपवनादयः तंपित्तंचशरदिदुष्टंज्वरंकुर्यात् पूर्वोक्तेनसंबध्यते उद्ग्येचकफो
वसंतेइत्यत्रापियोज्यंपित्तदुष्टश्चशरदिवर्षासुसञ्चितत्वेनेतितस्यपित्तस्य अनुबलोनुबंधःकफः तत्प्रकृत्याविस
र्गश्चद्वयंनशानानानयोपित्तश्लेष्मणोः प्रकृत्यास्वभावत्वेनतत्कृतयोरनशनालंघनाद्भयंनभवतिकफपित्तद्वंद्व

धातूत्सहतलंघनंमहत् तस्माद्वित्यर्गोचहेतोः अनशनाल्लंघनाद्भयंवर्षाशरद्हेमंतोःविसर्गःकालाःतत्रोपचितब
लःप्राणिनोभवंति सोमबलत्वात् शिशिरवसंतग्रीष्मास्त्वादानकालाः तत्रोपचितबलाःप्राणिनोभवंतितंत्रोव
लत्वात् तत्प्रकृत्याविसर्गश्चैतिपाटांतरंतत्प्रकृत्याकफप्रकृत्याविसर्गोस्यैवप्रकृत्येतियात्यंकफोवसंतेनमपिवानपि
तंभवेद्दनुवसंतकफंअनुवातपित्तं अनुबंधरूपाभवतःइत्यर्थःहेतुःस्याच्चवसंतस्यअदानमध्यत्वेग्रेरुक्षत्वात् वात
पित्तंप्रकोपनंयदुक्तंचरके अदानमध्येतस्यापिवातपित्तंभवेत्विति अतःकफपित्तप्रत्यालंघनंयुक्तमेव किंत्वादान
मध्यमत्वेनपत्तोनिर्भयंत्रकार्यं अतएवतत्रनानशनाद्भयमितितस्मात्पूर्वमेतपठंति अन्यथासर्वत्रोपपठितंस्या
दितिकालेयथास्वंसर्वेषांप्रकृतिवृद्धिरेवच यथास्वंकालेवातादयःप्रकोपकालस्तच्चागतज्वरस्यज्वरस्यप्रकृतिर
स्यादःअनिभिवृद्धिर्वाभवतिअथवा प्रकृतिर्निर्दिष्टस्यज्वरदोषपुरीषविबंधनेगंभीरस्यलक्षणमाह आरंभाद्
विषमोयास्तुयश्चवादीर्घरात्रिकाःक्षीणस्यचातिरुक्षस्यसाध्यलक्षणमाह आरंभाद्विषमोयस्तुयश्चावादीर्घ
रात्रिकः क्षीणस्यचातिरुक्षस्यगभीरोयस्यहंतितं आरंभात्प्रवृत्तितयस्यविषमोज्वरःसोप्यसाध्यःएतच्चविष
मेवसततादिरूपत्वेबोद्धव्यं ननुविषमोज्वरोगादिनोदेरात्रिकःपूर्वमेवाख्यातःनपुनरुक्तितत्रांतरीयवाक्यत्वात्
आधिकारार्थप्रतिपादनार्थं तद्वाक्यंपठितं अभिरक्षस्येत्यत्रानिमिषावस्थस्येति पाठपाठस्यनेत्रसर्वदास्पु
टितनेत्रस्येत्यर्थः अस्यदस्यसाधनलक्षणमाह विसंज्ञस्ताम्यतेयस्तुरंतेनिपतितेपिवा शीतार्दितोंतरुक्ष
स्यज्वरेणम्रियतेनरः१ विसंज्ञोविकलःताम्यतिमुह्यतिशेतेनिपतितइति शेतेनपतितएवानोत्थातुंसमर्थः
शीतार्दितोबहिः अंतर्दाहवान् अन्यदप्यसाध्यलक्षणमाह योहृष्टरोमारक्ताक्षोहृदिसंघातमिवहृदयंमन्यते
यः अर्गलापाषाणालोष्टिका अन्येनप्रकारेणशूलानिति वक्त्रेणैवोच्छ्वसितिइतिएवप्रकारेणनासिकाभ्यांव्य
वच्छिन्नतिव्याधिताभ्यःस्वरश्वासइत्यर्थःलक्षणांतरमाह हिक्काश्वासतृषायुक्तंमूढंविभ्रांतलोचनंभ्रां

सनतांउसिनेर्श्शाणंनरंछपयतिज्वरः २ हिक्कश्वासादिभिर्मिलितैः एकैनाप्यतिबलवताप्यसाध्यतं मूर्छामोहयुक्तं विभ्रांतलोचनं भ्रांतप्रेक्षणंचलितनेत्रंवासंतोउसिनं निरंतरोछ्वासं लक्षणांतरमाह हतप्रभेंद्रियंक्षाममरोचकनिपीडितंगंभीरस्तीक्ष्णवेगार्तंज्वरितंपरिवर्जयेत् ३ हतशक्तिनिर्बलविषयाग्निहिर्णाञ्चक्षुरादीनि यस्यसतथा अथवाहताप्रभादिप्तिरिंद्रियाणियस्यसतथा अरोचकानिपिडितइत्यस्यस्थानेज्जटः पाठद्वयंपठति दुरात्मानमुपद्रुतामिति दुरात्मानंदुष्टांतःकरणंउपद्रुतमुपद्रवयुक्तं दुरात्मभिरुपद्रुतमितिपाठांतरं राक्षसादिभिर्दुष्टमित्यर्थः गंभीरंतर्वेगः तीक्ष्णांतिदुःसहोबहिरेतिश्वनाभ्यांअर्तंपीडितंएतेनक्षामंक्षीणंगंभीरगतंनिवर्जयेत् तीक्ष्णंवेगार्तमिति अन्यान्यपि तंत्रांतरउक्तानिलक्षणानिद्रष्टव्यानि तद्यथा प्रेतेः सहपीबेन्मद्यंसप्रमेयः कृष्यतेभुनाससंघोरेज्वरमासाद्यनजीवनंचमज्जयेत ४ ज्वरपूर्वाण्हिकायस्यभुक्तकासश्चदारुणः बलमांसविहीनश्चयथाप्रेतस्तथैवसः ५ गात्रसंज्ञविदनाद्यस्कस्वेदःप्रच्युवतेऽटयां लेपज्वरोपस्टष्टस्यदुर्लभंतस्यजीवितं ६ गात्रसंज्ञप्रसुप्तस्यर्थः प्रसुप्तस्तस्मिन बहुपिछज्वरोयस्यपराण्हतुश्लेष्मकासश्चदारुणः बलमांसबहिनश्चयथाप्रेतस्तथाबलवान् शीतश्चजंतोःपरितःसरत्वात्स्वेदाल्लोकोहिमवन्नरस्यशीतदंतश्चतनुपिछलस्यकंठस्थितोयस्यनजीवितंनशीनूनयमस्यतिस्महेसमत्सः ज्वरस्कजातःषड्गात्रादश्चनोपि निवर्ततइतिनक्षत्रभेदेनज्वरस्यसाध्यसाध्यत्वंयदुक्तंतनूहारितवाग्भटयोदृष्टव्यंज्वरमुक्तस्यपूर्वरूपलक्षणमाह दाहस्वेदोभ्रमःतृष्णाकंपविड्भेदसंज्ञिनः कूजनंचातिवैगंध्यमाकृतिज्वरलक्षणं॰ ज्वरमोक्षकालेयतादर्शाअकृतीनिशेषः विड्भेदनिविड्भेदःअसंज्ञतासंज्ञानात्मःकूजनंकूथनं यदुक्तं ज्वरमोक्षेपुरुषःकूजनमितिचेष्टतइति वैगंध्यदुर्गंधनागात्रेननतुदोषक्षयंविनानव्याधिनिवृत्तिर्नाशितश्चदोषः कथमवलक्षणंकुर्यात् उच्यतेकश्चिद्धनःक्षीणोपिविनाशकालस्वशक्तिंदर्शयति यथानिर्वातवस्थोदीपोविशेषात्प्रज्वलतिअथवादोषोभिभूतानांदोषागमनक्षोभाद

हादयः यथा तरलतरवानरपरिहियमानतरमंजरीशिखरकंपवदिति एतच्चदाहमारभ्यलक्षणं त्रिदोषजेभवतिनसर्वत्र एतदनंतरं भालुकीप्राह त्रिदोषजेज्वरेस्वेदहृद्ग्रहंतर्वेगेवधातुके लक्षणंमोक्षकालेस्यादन्यस्मिन्नभ्वेनदर्शनमिति ज्वरमुक्तस्यलक्षणमाह स्वेदोलघुत्वशिरसः कंडुपाकोमुखस्यच क्षवथुश्चान्नकांक्षाच्वज्वरमुक्तस्यलक्षणं ज्वरमुक्तस्यपुरुषस्यएवंविधंलक्षणंभवति स्वेदोघर्मांबुश्रांतसोस्फुटत्वात् लघुत्वं गात्रस्यशिरसः कंडूरिति सर्वोहिज्वरस्तेजसोविरोधागमात् सौम्याश्लेष्मासतुशिरसःस्थानेअसाधारणात्मलक्षणंकंडूजनयति व्याधिमहिम्नानान्यत्रस्थानइतिवदंति पाकोमुखस्येति ज्वरोष्मकोपितपित्तात् क्षवथुःक्षिकापद्रमंतदेहव्यथूर्व्यपगतःक्लमःमोहतापःकामोमुखेकारसेोष्टवमव्यथत्वंस्वेदःक्षवःप्रकृतियोगमनोत्रलिप्साकंडूश्चमुद्धिविगतज्वरलक्षणानि इतिश्रीवैद्यवाचस्पतिकृतेमाधवनिदानेटीकायांअंतकदर्पणेज्वरनिदानंप्रथमः॥ ॥अथातीसारमाह॥ ॥ज्वरातिसारयोरण्योमुपद्रवाच्चज्वराणांतरमतीसारमाह गुर्वतिस्निग्धरुक्षोष्णद्रवस्थूलातिशीतलैः विरुद्धाध्यसनाजीर्णैरसात्म्यैश्चातिभोजनैः स्नेहाद्यैरतियुक्तैश्चमिथ्यायुक्तैविषैर्भयैः शोकदुष्टांबुमद्यातिपानैः सात्म्यर्तुपर्ययैः जलाभिरमणैर्वेगविघातैःक्रमिदोषजैः न्टणांभवत्यतीसारंलक्षणंतस्यवक्ष्यते स्थावरंअधोगतत्वात् पुर्षावित्यंवाशोकोबंधुवियोगःदुष्टांबुव्यापन्नज्जलंमद्यंप्रसिद्धंतयोरतिपानात् सात्म्यंतुपर्ययात् अतुविपर्ययाच्च जलानिरपमयानीयातिक्रीडायैः विगविघातैमूत्रपुरीषाद्यवरोधः क्रमिदोषतःक्रमिभिःपक्वाशयदूषणात् एतैःकारणैर्न्टणांअतिसारोभवेत् एकजातीयात्वात्स्त्रीणामपिसर्वातीसारसाधारणं संप्राप्तिमाह संशम्याणांधातुरग्निंप्रवृद्धोवर्चोन्मिश्रोवायुःनाधःप्रणुनःसर्पतातीवातिसारंतमाहुर्व्याधिंघोरंषड्विधंतंवदंति ४ यस्माद्वायुनाधःप्रणुन्नप्रेरितः अपांधातुःकफरसमूत्रस्वेदमेदःपित्तरक्तादिकोप्रवृद्धोदुष्टअंतरग्निंशांसम्यमंदिकत्यवर्चोमिश्रःपुरीषयुक्तः अतीवाधाःसार्यतेआचार्याःघोरंतंव्याधिंअतिसारंआहुर्युदेनबहुद्रवसरणादतीसारइत्यर्थःतंपुनःषट्प्रकारंवदंतिउक्तंषड्विधंभ

जनमाह एकैकसः सर्वसश्चापिदोषैशोकेनान्यः षष्ठमामेनचोक्तः वातेनपित्तेनश्लेष्मणात्रयः सन्निपातेनचतुर्थः
शोकेनपंचमः आमेनषष्ठः एवंषडतीसारः सारेण निर्दिष्टादेवलाध्यायेषड्इतिसंख्याकारणंनियमार्थंनेनहिद्वयोरा
तत्रविरोधः पृथक्ग्रहणंकिमर्थं शुश्रुतेननुप्रत्यनीकचिकित्सार्थंपृथक्पठ्यंतु सर्वातिसारपूर्वरूपमाह हृन्नाभिपायू
कुक्षितोदगात्रावसादानिलसंनिरोधः विड्संगमाध्मानमथाविपाको भाविष्णे रसात्म्यश्चातिभोजनैः १ स्नेहाद्यैरति
संयुक्तेमिथ्यायुक्तेविषेभयेः शोकदुष्टाबुमद्याति पानैसात्म्यविपर्यये २ जलातिरमणैर्वेगविघातैःक्रिमिदोषतः न्नृणां
भवत्यतीसारोलक्षणंतस्य विस्तरैः ३ गुरुशब्देनमात्रागुरुग्रहणं तथास्वभावगुरुमापादि अथवागुणतःपाकतश्च
अतिशब्दःभूलांते सहप्रकृत्याकंसंबध्यते स्थूलंसहितानयनं यथालड्डुकपिष्टकादि सीतलस्पर्शात्। वीर्याच्चविरुद्धं
यथाक्षीरमत्स्यादिताहितीयाध्याय देशकालेमत्स्यादिभिर्विरुद्धमुक्तं अध्यशनंपूर्वाहारेजीर्णेभोजनं उक्तंचचरके
उक्तंचशुश्रुते भक्तंपूर्वाह्णेशेषेतु पुनरध्यशनंअजीर्णमयक्रसतंचनणादि अन्नेजीर्णेमामविदग्धातिविषमाशनं उक्तं
शुश्रुते बहुस्तोकमकालेवातज्ञेयविषमाशनमितिमितिमन विषमैरत्यत्रस्थानेअसात्म्यैरितिपठंति अन्यैर्भोजनै
रितिविरुद्धादिभिः सर्वैःसंबध्यते स्नेहाद्यैरितिस्नेहस्वेदमवनविरेचनानुवासननिरूहास्तैरतियुक्तेः यदुक्त अतियोग
युक्तेः योगःसम्यक्प्रवृत्तिस्यादितियोगोतिवर्तनं अयोगःप्रतिलोमं यंतेनचाल्पंचप्रवर्तनइति विपर्ययतस्तस्यपुरःस
राणि १ भविष्यतोभाविनोतिसारस्यईदृशानिपूर्वरूपाणिभवंति तोदइत्यथा सचतोदसर्वैर्हृदयादिभिःप्रत्येकंसंबध्य
ते कुक्षिशब्दःउदरैकदेशः वाचितेनपीनरक्तं गात्रावसादोदेहग्लानि अनिलसन्निरोधःवातोप्रवृत्तिः विड्संगापुरीषाप्र
वृत्तिः अथविपाकअन्नस्यवातातिसारलक्षणमाह आरूणंकेनिलरूक्षमल्पमल्पमुहुर्मुहुः शाकसामंसरकुशब्दमारुतेना
भिसार्यते वायुनाएवंविधःसकृमुषं अनिवसार्यतेसरतिअरूणं यस्यवायोररुणमिति वर्णशैहृदयसंमूर्छनाइवतिरेव ५
मन्यत्रापिफेनयुक्तंरूक्षंनिस्नेहं अल्पमल्पंस्तोकंस्तोकंमुहुर्वारंवारं आम अपरिपक्वं सरुकशब्द मितिशूल शब्दं पित्ताति

सारलक्षणमाह पितापित्तंनीलमालोहितंवातृष्णामूर्छादाहपाकोपपन्नं पितापित्तंनीलंअलोहितंवातृषायुक्तं मूर्छाप्रसिद्ध
दाहपाकोपन्नमितिदाहः सर्वांगिपाकोगुदस्यैवश्लेष्मातिसारमाह शुक्लंसांद्रंश्लेष्मणाश्लेषयुक्तं विस्रंशीतहृष्टरोमामनु
ष्यः ३ उद्धृतरोमामनुष्यः एवंविधंसकृदितिसार्यतेशुक्लश्वेतवर्णंसांद्रंघनंश्लेष्मासहितंविस्रं आमगंधिः मीनंशीतलंसन्नि
पातिकमाह वाराहस्नेहमांसांबुसदृशंसर्वरूपिणंकृच्छ्रसाध्यमतीसारंविधाद्दोषत्रयोद्भवं ४ एवंविधमतीसारंदोषत्रयोद्भ
वंकृच्छ्रसाध्यंजानीयात् वाराहस्नेहभूकरस्यमेदोमज्जामांसांबुमांसप्रक्षालोदकप्रभंसर्वरूपिणमिति उक्तंवातातिसारल
क्षणयुक्तं शोकजमाह तैस्तैर्भावैशोचनोल्पाशनस्यबाष्पोष्माविवह्निमाविश्यजंतोः कोष्टंगत्वाक्षोभयन्हास्यरक्तंतच्चाधरक्ता
काकणंतीप्रकाशं निर्गच्छेद्विड्मिश्रविड्निर्गंधागंधवद्वातिसारः शोकोत्सन्नोदुश्चिकित्स्यतिमात्रंरोगोवैद्यैःकष्ट एवःप्र
दृष्टः ५ तैस्तैर्भावैरितिधनबंधनाशादिभिःशोकंकुर्वतः अल्पानतूनस्यशोकाद्दौर्बल्यंभोजनस्यएतेनधातुक्षयोस्यद
हतेजोबाष्पोष्माद्राणयंगत्वाशनेत्रतात्सागलादिकांतजलंतत्सहितउष्मादिहतेजोबाष्पोष्मासकोष्टंगत्वावह्निंअविश्यव्या
कुलीकृत्य अस्यरक्तंक्षोभयनिचालयति उष्णत्वद्रवत्वाभ्यांसमीरणत्वात्तच्चरक्तंकाकनंतीप्रकाशंगुंजाफलसदृशं अधस्ता
त्निर्गच्छेत्भाविध्येत्यत्रापिपंक्तिशब्देनवह्निरुच्यतेगसंधरक्तपंक्तिपितमाह रक्तंविड्मिश्रंनिर्गच्छेत् अविड्अल्पवि
ष्पितस्यभूतत्वादंतिगंधतातस्यवातिदुष्टा अतिगंधवमित्यर्थः गंधवविश्रमाह दुश्चिकित्स्यातिमात्रमिति शोकविना
शंविनाकेवलेनभेषजेननसाम्यति अतएवशोकान्यत्रो अतिसारविकारोवैद्याग्र्यःकष्टेदारुणःप्रदिष्टः प्रलश्चनाना
वर्णनिकशःसार्यंतिस्कलोपेतंकष्टमेनंवदंति १ आमातिसारमाह अन्नाज्जीर्णात्प्रद्रुतःक्षोभयंतः कोष्ठंदोषाधातुसं
धान्मलांश्चनानावर्णनिकशःसार्यंतिशूलोपेतंकष्टमेनंवदंति अत्रचतत् अजीर्णेच अन्नाज्जीर्णात्प्रायुताउदीरिताः
दोषाकोष्टंभोक्षयंतोदूषयंतःकोष्टशब्देनसमस्तमुदरमध्यमुच्यते तत्रगताइत्यर्थः धातुसंधान्रक्तादीनेमलान्पुरी
षादीन्नेकशोबहुशः तेननानावर्णंसारयति भूयशोतिबहुवेगत्वंभूचितंशूलोपेतंशूलंयुक्तं अत्रपुनः षष्ठइतिसंख्या

वचननियमार्थं तेनभयस्नेहाजीर्णविषूचिकार्शोनिमित्तः अतीसाराःपृथगमनीयाः यतस्त्रिदोषजे प्वंतर्भूताः प्रसंगादा
मलक्षणंनिरुच्यते अहारस्यरसः शेषोयोनपक्कोग्निलाघवात् समूलःसर्वरोगाणामामइत्यभिधीयते अथामलक्षणमा
ह संसृष्टमेभिर्दोषैः स्तन्यस्तमसवसीदतीपुरीषंभृशदुर्गंधिपिच्छिलंवामसंज्ञंतंसंसृष्टं संबधं एभिर्दोषैर्दुष्टैरित्रवाता
द्यतीसारिलिंगेदुष्टैरन्यथासंभवंव्यस्तसमस्ताबोधव्या तेनसर्वातिसाराणांसन्निपातकत्वंप्रसंगतस्तमसत्वंजलेति
सं अवसीदतीवुडती आमस्यगौरवत्वात् भृशमत्यर्थंपिच्छिलेनसंबध्यतेदुर्गंधंविभिंपिच्छिलं आमसंबंधात् पक्कलक्षणमाह
एतान्येवतुलिंगानिविपरीतानियस्यवैं लाघवंचविशेषेणतस्यपक्कंविनिर्दिशेत् एतानिजलेनिमज्जनादीनिविपर्यस्यपु
रीषस्यविपरीतानि जलेप्लवनंगंधरहितं अपिच्छिलत्वमित्यर्थः मनुष्येस्यतिकंविद्याख्यानयंति लाघवंकोस्यशरीरस्य
चकारात्कफदुष्टंपुरीषंसमुच्चीयते यदुक्तं मज्जत्यामाग्रुरुत्वाद्विट्पक्कातुप्लवतेजलेः विनापिद्रवसंधानाच्छ्लेष्मदोषात्प्र
दूषणात् इतिननुकफसंसृष्टंपक्कमपिनिमज्जति तत्कथंपक्ककफातिसारज्ञानंउच्यतेनहिनरलक्षणंनेनअसाध्यलक्ष
माह पक्कजांववसंकाशयत्कृपिंडनिभंतुनः घृततैलसामज्जावेसवारपयोदधिः मांसधावनतोयाभंकृष्णंनीलारुणप्र
भंकर्बुरंमेचकंस्निग्धंचंद्रगोपगतंघनंकुणपंमस्तलुंगाभंसगंधकथितंबहुपक्कजांबवसंकाशजंबूफलसंदृशंकृष्णदीप्ति
र्भंकालखंडसदृशंकृष्णलोहितमित्यर्थः तनुस्वच्छघृतादिमांसधावनतोयंतानामिवाभामतिभासोयस्यसतथाविशावा
रमितिस्मृतंतनमांशप्रकारः तेनविश्रमुंबुतत्सदृशं कृष्णं अंजनप्रभं एतच्चकृष्णादिकंपितातिसारेस्वयंबोधव्यंनिलारुण
प्रभंचाषपक्षवर्णमेचकंमरकतगमुखप्रलेपनपिंडवत्इषत्कृष्णरूपंकर्बुरंनानावर्णस्निग्धंविष्फणंचंद्रगोपगतंघनंमयूर
पिच्छचंद्रिकैरिवधातुस्नेहैरूपगतंउक्तंकरवीराचार्येण चंद्रकैःशिखिपिच्छाभैर्नीलपितादिराजिभिः अवृतंनेत्रनारंबुम
ज्जाक्षीरोपमंत्यजेत् ९कुनपंशवगंधिः सरिनरम्रतकगंधिरित्यर्थः यस्तुलिंगोमस्तकाभ्यांतरास्नेहः सगंधगंधयुक्तं
कथितंपूतिबहुमाचकंइद्रशमतिसारिणास्त्यजेत् तादृशमाहतृष्णादाहः स्तमश्वासहिक्का पार्श्वास्थिशूलिनंसंमोहारि

तिमूर्छाभियुक्तंपक्कवलीगुदं प्रलापयुक्तंचभिषक्वर्जयेदतिसारिणं ९ तृष्णादिशूलान्तानांद्वंद्वकृत्वा मात्वर्थीयः तृष्णा
दिभिर्युक्तमित्यर्थः संमूर्छाइंद्रियमनोमोहः पुनः संमोहइंद्रियमोहः अतोनपौनरुक्त्यं अरतिः प्रसिद्धः पक्कवलीगुदंपक्क
वलयं गुदंयस्यतंप्रलापो असंबद्धभाषणंतान्युक्तंजह्यादित्यर्थः पुनःकीदृशंत्यजेत् असंवृतगुदंक्षीणंशूलाध्मानमुपद्रुतं गु
दंपक्कं गतोष्माणमतीसारंकिणंत्यजेत् ३ असंवृतगुदंगुदसंवरणाक्षीणंक्षीणबलोपचयरहितंशूलाध्मानंभृशमान
हिहेनयुक्तं तस्यविरिक्तसाध्यत्वात् अतिसारविरोधोपक्रमत्वात् मधुकोपणश्चाहृतं अतीसारोपद्रवानाहा शोथंशूलं
ज्वरंतृष्णांश्वासंकासमरोचकं छर्दिर्मूर्छांचहिक्कांचदृष्ट्वातीसारिणंत्यजेत् शुद्धयाख्यानंननुरक्तजंप्यतिसारेस्तिनस्यरस
सलात्वप्रसंगादुक्तंतन्वनिरुच्यतइत्याशंक्यापेतिकस्यायमवस्था विशेषइत्याहपित्तलंयदास्यर्थद्रव्याण्यस्यातिपेति
कत्तदोपजायते भीक्ष्णंरक्तातिसारमुल्बणं ९ पैत्तिकेतिसारेविद्यमानेभविष्यतिवापित्तलकृनिपित्तकारिणी अस्यर्थं
भृतं आभीक्ष्णंनिरंतरं अस्त्रादितदारक्तातीसारउल्बणोमहानुपजायतेइतिसंबंधः अत्रच अरुणकृष्णपांडुतादि
नावातादयोदोषदुष्टाबोधव्या उक्तंचात्रिवलिंगेनमतिमानसंसर्गलक्षयेदितिएवंस्नेहाजीर्णविषूचिकाअर्शाः कृमिप्र
भृतिजन्येष्वपिअतिसारपृथ्यतिरिक्तंप्रतिषिद्धंबोधव्यं अव्यभिचारितिदोषलिंगत्वादितितिज्ज्ञः अथद्रवसरणात्
आमपक्कलक्षणयोगाच्चप्रवाहिकातिसारयोः सोधर्म्यअतो अ तीसाराधिकारेप्रवाहिकामाह वायुः प्रवृद्धोनचितं
बलासंनुदत्यधस्तादहिताशनस्यप्रवाहतोल्पंबहुशोमलाक्तंप्रवाहिकांप्रवदंतितज्ज्ञा अतिसारनानार्थद्रव्यधा
तुधारणंप्रवाहिकायांकफस्मरणमात्रंतुभेदः दुष्टोवायुरहिताशनस्यसंचितंबलासंश्लेष्माणंमलाक्तंपुरीषसहितंअध
स्तानुदतिगुदंनपातयति बलंबहुशः वारंवारं अल्पस्तोकंप्रवाहतः सशब्दकंठइदवलेनवायुंअपानमार्गेणनयतः न
ष्ठाकांचनविंसीति निर्वाहिकाइत्येके तस्यावातादिभेदनरूपमाह प्रवाहकावातकृतासशूलापिताव्सदाहासकफाक
फाच्च शोणितशोणितसंभवान्वास्नेहेनरुक्षाप्रभवामतारक्त तासामतीसारवदादिशेच्च लिंगंक्रमंवामचिपक्कतांच

तासाचतस्रणांमतिसावरन् आदिशेत् वातादिभिरनलिंगंलक्षणं अमपक्वभेदेनपाचनक्रमचिताक्रमंप्रतिकारमि
त्यर्थः आतीसारनिवृत्तलक्षणमाह यस्योच्चारंविनामूत्रंसम्यग्वायुःप्रवर्त्तते लिसाग्नेर्लघुकोष्ठस्यस्थितस्तस्याद
रामयः यस्यातिसारिणः उच्चारं पुरीषंविनामूत्रंप्रवर्त्तते वायुश्चसरतिगुदेनेतिशेषः दिमाग्नेः प्रवृद्धजठरानलस्य
अतःसम्यक्तात् लघुकोष्ठस्यतस्यअतीसारप्रकारणत्वात् उदरामयोतिसारः स्थितनिवृत्तइत्यर्थः इतिमाधवनिदा
नकृतौवैद्यवाचस्पतिकृतेअतंकदर्पणेअतिसारनिदानंद्वितीयं॥२॥ ॥द्रवसरणसाधर्म्यात्परस्परानुबंधि
त्वात् अतीसारानंतरंग्रहणीतस्यासंप्रासिमाह अतिसारेनिवृत्तोपिमंदाग्नेरहिताशिन॥भूयःसंदूषितोवह्निर्ग्रह
णीमभिदूषयेत् कोयंग्रहणीनाम उक्तंचसुश्रुते षष्ठीपित्तधरानामयाकलापरिकीर्तिता पक्वामाशयमध्यस्था
ग्रहणीसाप्रकल्पिता अपिशब्दादजातातीसारस्यापिश्चहेतोर्ग्रहणीरोगस्यादितिबोधइति अन्येत्वपिशब्दानि
वृत्तेप्यतीसारेइतिव्याचक्षते मंदाग्नेरित्यनेनदीप्ताग्नेरहिमपिनविकारकारभवतीतिबोधइतितत्कंहि दिसाग्नेर्निर
द्दवितथंभवेदितिपुरस्यार्थेवादूषितं पूर्वमतीसारेदूषितत्वात् अभिदूषयेत् एतेनानिवृत्तातिसारेपहिताहरः कर्त्त्व्यो
यं अवह्निबललाभादित्युक्तंभवतिअतएवाहसुश्रुतः तस्मात्कार्यः परिहारोप्रयत्नेनातिसारेविरक्तवत् यावन्न
प्रकृतिस्तस्याद्दोषतःप्राणतस्त्वेति तस्याःसंप्रासिपूर्वकंसामान्यलक्षणंमाह एकैकसःसर्वतश्चदोषैरित्यर्थमूर्छि
तैःसादुष्टाबहुसोभक्तमाममेवविमुंचतिपक्वंनासरुजंपूतिमुहुर्बद्धंमुहुर्द्रवं ग्रहणीरोगमाहुस्तंआयुर्वेदविदोजनाः
भिषजस्त्वंउग्रहणीरोगंआहुः मूर्छितेअतिवृद्धंगतेः आममेवविमुंचतिइत्याह पक्वंवाविमुंचतिवाशब्दमवार्थःतेन
पक्वमेवविमुंचतिइत्यर्थः सहजंसशूलंपूतिदुर्गंधिवातेनमुहुर्बद्धंपित्तेनमुहुर्बद्धद्रवंग्रहणीरोगमिति ग्रहण्यंरोगोग्र
हणीरोगः ग्रहणीवाग्न्यधिष्ठानंयदाहचरकः अग्न्यधिष्ठानमन्नस्यग्रहणीमतानाभेरुपरिसाह्यग्निबलोस्तंभबृ
हीता अपक्वंधारयत्यन्नंपक्वंसृजतिपार्श्वतइति सुश्रुतेपियदुक्तं षष्ठीपित्तधराकलेपिपूर्वमेवोक्ता कलाधात्वंतर

श्रयमर्यादाग्रहिरोगपूर्वरूपमाह ४ पूर्वरूपंतुयस्येदंतृष्णालस्यंबलक्षय विदाहोन्नस्यपाकश्चचरात्कायस्यगौरवं १
तृष्णापिपासाआलस्यंग्लानिःकार्येष्वनुत्साहः विदाहअग्निमांद्येनविदग्धत्वमतएवचिरात्पाकश्चाभस्येनवातिकग्रहण्या
निदानमाह कटुतिक्तकषायातिरुक्षसंदुष्टभोजनैः प्रमितानशनात्यध्ववेगनिग्रहमैथुनैः कुपितोवह्निसंस्थाद्यकु
रुतेगदान् अतिशब्दःकटुतिक्तःकषायैसहबध्यते संदुष्टभोजनसंयोगादिविरुद्धं अन्येसीतादिभोजनैरितिपठंति
प्रमितअल्पभोजनंअनशनमुपवासःअत्यध्वः अतिमार्गगमनंवेगनिग्रहोमूत्रपुरीषादीनां एभिःकारणैःकुपितोमा
रुतोग्रहणीतास्थं अग्निसंछाद्यसंदूष्यगदानुकुरुतइत्यर्थः वातिकग्रहणीरूपतेषानगदानकुरुतेतानाहतस्यान्नं
पच्यतेदुःखंशुष्कपाकरवरांगतिः गौरवंकायस्यसामत्वात् कंठस्यशोषोक्षुत्तृष्णातिमिरंकर्णयोस्वनः पार्श्वोरुवंक्ष
णग्रीवारुगभीक्ष्णंविषूचिकाहृत्पीडाकार्श्यदौर्बल्यंवैरस्यंपरिकार्तिकः वृद्धिःसर्वरसानांचमनसःसदनंतथा जीर्णेजी
र्येनिचाध्मानंभुक्तेस्वास्थ्यमुपैतिच सवातगुल्महृद्रोगप्लीहासंकीन्मानवः चिराद्दुःखंद्रवंशुष्कंचामंशद्धयेतवत्॥
पुनःपुनःस्ज्जेद्वर्चःकासःश्वासादितोनलात् भक्तपाकमल्पपाकंएनच्चाग्निमांद्यजमितविशद्धनति खरांगानाक
र्कशांगत्वंवातेनत्वगातस्नेहशोषणात् अक्षक्षुधायाअभावः तिमिरंमंददृष्टितावक्षणः सक्थ्योर्वासंधिःरुक्पीडा
सात्पार्श्वादिभिःसंबध्यतेविसूचिकाउर्ध्वमधश्चामलप्रवृत्तिः वैरस्यंविरसास्यता परिकार्तिकागुदेपरिकीर्तनवत्पी
डास्वृद्धिस्वासर्वरसानांमधुरादीनांव्याधिस्वभावात् वातदूषितांतःकरणेनवामनसःसदनंमनोग्लानिःअध्मानंजीर्णे
भवतीजीर्यत्यपिभवति अन्नेइतिशेषः अहारंभुंक्तेसतीक्षणंसःस्वंलक्षतेवातगुल्मादिपीडायुक्तत्वात् तच्छंकोचिरात्
दाचिद्द्रवंकदाचिच्छुष्कंतनुअल्पमाधुर्यंइतिरुक्षस्यलिसत्वंमधुरत्वंश्लेष्मणेनेवस्फानंघनंद्रवपूरितमिवास्तिमितंव
द्धनिश्चलंचगुरुंगौरवयुक्तउदरदृष्टिविकृतःमथुश्चोद्गारःसदनंअं नांस्त्रीहर्षणस्त्रीरिरंसायाआभावः भिन्नं
शब्दफेनरहितंवातात्इदृशंवर्चःपुरीषंपुनःपुनर्द्वारंवारंकासश्वासोपद्रवपीडितश्चस्ज्जेत् मुंचेत्पुरुषइतिशेषः

इदानीं निदानपूर्वकं पित्तग्रहणीलक्षणमाह कट्वजीर्णविदाह्यम्लक्षाराद्यैः पित्तमुल्बणं अन्यान्वयेऽहत्यनलं जलं तस्याग्नि
वानलं सोऽजीर्णविलपित्ताभं पित्ताभः सार्थनेद्रव साधूमोद्गार हृत्कंठदाहारुचिस्तृष्णार्दितः विदाह्यिदाहजनकं वंशकरीरा
दि क्षीरोपामार्गादिकृतः क्षारोदकं साधितं व्यंजनमिश्रं तिक्तामरूपादौ देरोनतथा क्षारादिन तथा सर्क्षीक्षारश्च द्रव्यं अद्यशब्दा
नुलवणतीक्ष्णोष्णानां ग्रहणं एतैः कारणैः दुल्बणं दुष्टं पित्तं अनलं असावयन् अभिभवतेन वह्निं हंति तेन नु पित्तमाग्नेयं
अग्नेस्ततो वृद्धिं वेति नक्तं कथं हंतीत्याह यथा तसंउष्ण गुणयुक्तमपि जलं वन्हिं हंति तथा द्रवं सपरोत्कृष्टं पित्तं रुक्षरूपम
ग्निं हंति सर्पीताभपुरुषः अजीर्णं अपक्वं नीलं पित्त मासार्यनेवर्च इत्यनुवर्तनीयं सधूमोद्गारः धूमं इध्यांति लोके हृत्कंठ
दाहाइति तद्दाहः कंठदाहस्य इदानीं सनिदानं श्लेष्मग्रहणी लक्षणमाह गुर्वतीस्निग्धसीतादिभोजनादति भोजना
नु भुक्तमात्रस्य च स्वप्नप्राद्धत्यग्निं कुपितः कफः तस्यान्नं पच्यते दुःखं हृल्लासच्छर्द्यरोचकः अस्योपदेहमाधुर्यकास
ष्ठीवनपीनसः हृदयं मन्यते स्त्यानमुदरं स्तिमितं गुरु दुष्टोमधुर उद्गारः सदनं स्त्रीषु अहर्षणं भिन्नमल्प श्लेष्मसंसृष्टं गु
रुवर्चः प्रवर्तनं अकृसस्यापि दौर्बल्यं मालस्यं च कफात्मके सीतादिरिति आदिशब्दात् पिच्छलमधुरादीनां ग्रहणं तथा
भोजनात् ननु भुक्तमात्रस्य च स्वप्नाद्धत्यग्निमिति विरुद्धं स्वप्नो ग्राह्यः रात्रिस्वप्नस्य स्वास्थ्यहेतुत्वात् दिवास्वप्नश्च त
स्रोतः सर्मीलन नजठरानलं संरुद्ध क्षपयति अत एवातिसारिणामजीर्णिनां च दिवास्वापो हितइ तिउच्यते भुक्तेच दिवा
स्वापोऽत्यंतं कफाद्वृद्धाग्निं हंति अभुक्तवातानुसंदृक्षयति यदुक्तं अरात्रिरशनाक्रामं दिवास्वाप्यंतं कफवृद्धाग्निं हंति
अभुक्तवातां सैतु धुक्षइति यदुक्तं पर्यादिति तस्य पुरुषस्यान्नं कष्टेन पाकं गच्छति हृल्लासच्छर्द्यरोचकाः एतेरुपद्रवरूप
त्वतः अस्योपदेह अम्लेप्यास्यसंसृष्टं चेति समभिन्नं विदीर्णं गुरु ईषद्वर्च प्रवर्तनं अकृशस्यादिदौर्बल्यं अस
मर्थ इत्यर्थः कफात्मके कफग्रहणी मंदसन्निपातग्रहणी लक्षणमाह पृथक्वातादिनिर्दिष्टहेतुलिंगसमागम
त्रिदोषलक्ष्यं एवनेषां वक्ष्यामि भेषजं पृथक्वातादियुक्ते निदानलक्षणमेलापकं त्रिदोषग्रहणीरोगं लक्षयेत् भिष

ति शेषं संपूर्णश्लोकानुरोधात पांवक्ष्यामीति लक्षितं इत्यानंकंदर्पणे निदानव्याख्यायां ग्रहणीनिदानं ३ अती
सारग्रहण्यर्शसां परस्परानुबंधात् अतो ग्रहण्यनंतरं अर्शउच्यते पृथक्दोषैः समस्तैश्च शोणितात्सहजानि
च अर्शांसि षट्प्रकाराणि विद्याद्गुदवलित्रये अरिवत्प्राणान् घ्नंति अर्शांसि तानि षट्प्रकाराणि भवंति पृथक्दो
षैर्वातादिभिस्त्रीणि समस्तैर्दोषैरेकं शोणितेनैकं एवं षडर्शांसि तत्र सहजानां सहशरीरेण जातानि गुणादवलंनरणां
उक्तं हि सःश्रुतेन अर्शसः सर्जस्य वातादियुग्मैस्त्रयस्त्रैर्वा युक्तयोगात् पंचयइति त्रिवृष्णजेनुः विपतति विषमे समया
र्ध्यतेन साध्यत्वासंख्यया पृथक् भाणिता गुदवलीत्रय इति अर्थ पंचांगुलप्रमाणगुदं तस्यान्नयनाभ्यंतानि श्रोवल
यउपर्युपरि व्यवस्थिताभ्यां संख्यावर्तनीभ्यः प्रवाहनी सर्जनी विसर्जनी चेति ४ उक्तं च भुश्रुतेन तत्र गुदोऽर्धां
गुलेन दूर्ध्वमंगुलनद्वयमता प्रथमा वली द्वितीया सार्द्धकांगुला तृतीयापि सार्द्धकांगुला एवमर्थ पंचांगुद उत्पुदंभो
जोऽप्युक्तं रोमभ्यायावदर्धं गुदोष्ठ परिचक्षते अर्शस्वरूपमाह दोषस्त्वग्मांससंश्लिष्टान्यस्थिमेदूष्यनिविधाकृतीन्
मांसांकुरानपानादौ कुर्वंत्यर्शांसि तांजगुः कथयंति मत्वग्मांसग्रहणेन त्वग्मांसोत्थितं रक्तमपि गृह्यते एषां लक्ष
णानि श्रुतेन पठितानि कार्यचिकित्सकोक्त गुदस्य पार्श्वत्वमाहुर्नासिकादिज्ञातानां त्वधिमांसत्वं नेपु पंचात्मा
मारुत इत्यादि संप्राप्तेरभावात् तथा विष्टंभेत्यादि पूर्वरूपस्योभासंभवात् यदाह चरक शिस्रोसारभयानत् अधि
मांसदेशः एप इति श्रुतेन नमांसांकुरसाधर्म्यात् न असाध्यत्वात् तेष्वस्यार्शशब्दप्रयोगः कृतः सर्वपा
दिस्नेहोतैल व्यपदेशावात् वाग्भटस्यायमेवाभिप्रायः अथवातार्शो निदानमाह कषायकटुतिक्तानि रुक्षशी
तलघुणि च प्रस्तताल्प्यासनं तीक्ष्णमद्यं मैथुनसेवनैः लंघनं देशकालौ च शीतो व्यायामकर्म च शोकवातातपस्प
र्शो हेतुर्वातार्शसां मतः एतत्सर्वं वातार्शसां हेतुकारणं प्रति अल्पतमं अल्पं साभ्यातिनमशनं अन्यपरिमित मि
तिपठंति तत्रातीतकालभोजनं अन्यस्य वातप्रशमकत्वात् शीतोदेशः अनूपकालो हेमंतादिः अतपस्याद्

गुणस्यापिउद्धृतरूक्षत्वात् वातप्रकोपत्वमेव अनुक्तबोध्यं अथपित्तार्शोनिदानमाहः कटुम्ललवणोष्णानि
व्यायामग्न्यातपप्रभाइतिदेशकालावसिसिरौक्रोधोमद्यमसूयनंविदाहितीक्ष्णमुष्णंचसर्वपानान्नभोजनंपित्तो
ल्बणानांविज्ञेयंप्रकोपहेतुरर्शसां १ अग्न्यातपप्रभाइति अग्नेरातपस्यचउष्णत्वसेवनंउष्णोदेशोमरुत् उष्णकालः
सचग्रीष्मकालः क्रोधः कोपः असूयनंपरसंपत्तोद्वेषः सचक्रोधविशेषस्तुविशेषकथ्यतेअर्शसामितिशेषः स्फगमं
अथश्लेष्मिकार्शसोनिदानमाह मधुरस्निग्धसीतानिलवणाम्लगुरूणिच अव्यायामदिवास्वप्नसय्यासनस्र
खेरतिः प्राग्वातसेवाशीतौचदेशकालावचिंतनं अचिंतनात्एतत्सर्वंश्लेष्मसानामर्शसांकारणं अननुबोधं
दोषाणांहेतलक्षणे एवंद्वंद्वोल्बणानाह हेतुलक्षणसंसर्गाद्विद्यादंद्वोल्बणानिच एषद्वयस्यलिंगानिदानमेल
केलक्षणमेलकेचद्वंद्वोल्बानिद्वंद्वजानीजानीयात् त्रिदोषजन्याह सर्वहेतुस्त्रिदोषाणांसहजैर्लक्षणैःसमंए
कसोवातिदर्शसियोहतुरुतः सत्रिदोषजानोभवति त्रयोदोषजनकत्वेनसंतीतित्रिदोषानिसहजैर्लक्षणैतेषांस
हजैरर्शोभिः सहसदृशंसहजानांमलक्षणंतेनसत्रिदोषजानामित्यर्थः ससहजार्शलक्षणंनासंग्रहनोक्तंयत्र
तन्नांतरादनुसर्तयं।यदाहसुश्रुते दुर्दर्शनानिपुरुषाद्दूर्णीपां अल्पप्रजाः क्षीणरेताः क्षामस्वरोत्क्रोधनालाग्नि
घ्राणाः शिरोक्षिश्रवणारोगीसततमंत्रकुजारोपहृस्योलेपासकप्रभृतिभिःपीडयइतिसहजानांलक्षणं अर्शसांपूर्वरू
पमाह विष्टंभोन्नस्यदौर्बल्यंकुक्षारोटोपएवच कार्श्यमुद्गारबाहुल्यंशक्तिसादोल्पविट्कता ग्रहणीदोषपांडुरोगशंकाचो
दरस्यच पूर्वरूपाणिनिर्दिष्टान्यर्शसामभिवृद्धयत् विष्टंभंअमासयएवावनिष्टतेनातवेगुण्यात्दौर्बल्यं हिनशक्ति
ताकुक्षौराटोपः गुडगुडशब्दः इतिस्वासाद अलविट्कता अल्पपुरीषावं ग्रहणीदोषपांडुर्तीर्रितिग्रहणीदोषस्यपांडोपां
डुरोगस्यैवार्तिपीडास्यात् उद्गारस्यवाग्रहणीदोषयुक्तस्यात्संकापांडुउदरस्यच इतिपाठांतरे तत्रद्गुग्रहणीयुक्तस्यापां
डुरोगस्योदरस्यचशंकांतेषांलक्षणदर्शनात् उदांकुरगवक्तानिउाशुष्काविमिश्चिमान्विताः म्लानास्यावारुणास्ताध्या

विषदापरुषास्वरः मिथ्यांपिसदृशावक्रानीक्ष्णविस्फुटिताननाः विंबीकर्कंधुखर्जूरकार्पासफलसन्निभाः १७
केचिकदंबपुष्पाभाःकेचित्सिधार्थकोपमाः शिरःपार्श्वांसिकट्यूरुवंक्षणाद्यधिकव्यथाः १८ क्षवथूद्गारविष्टंभ
हृद्ग्रहारोगाचकप्रदाश्वासकासाग्निवैषम्यकर्णनादभ्रमावहाः १९ तैरार्तोग्रथितंस्तोकंसशब्दंप्रसवाहिकं रुक्फेनपि
च्छानुगतंविबद्धमुपवेश्यते १६ कृष्णत्वनखविण्मूत्रनेत्रवक्त्रश्चजायते गुल्मप्लीहोदराष्ठीलासंभवस्ततएवच १७
अथवमुद्गांकुरामासप्ररोहाआर्शोसिवक्ष्निलावातोल्बनात्स्याशुष्काश्चावरहितासर्पिपालिपवत् मारिचिमांकरना
विशेषः म्लानअनुपाचितापरवार्ककठिण्यात्विसदाअपिच्छलत्वात्धूलिस्यधानेवत् स्वराकर्कोटफलवत् मिथ्या
पिसदृशाः परस्परंभिन्नरूपाः वक्राकुटिलाः तीक्ष्णासकृष्णाग्राः विस्फुटिताननाविदीर्णमुखाः फलसन्निभाइतिबिंबा
दिफलसदृशत्वात् अक्रसायबिंबा उष्णोपमफलाकर्कंधुकोलंबरली कर्पासीवर्णकर्पासी केचित्कदंबमयुष्पाभाः
स्थूलाअन्यएकसूक्ष्मशिरिसिरशिर्धार्थकोपमासूक्ष्मपिडिकारूपक्षवथुः छिक्काविष्टंभामलस्यहृद्ग्रहः हृदयं
गृहीतमेवंतिवदनाहृदग्रहः तैरर्शोभिः पीडितपुरुषद्वर्तेः उपविश्यतेगुदेनोतिशेषः ग्रथितंपाषाणवत् स्तोकमल्पं
सप्रवाहिकंवातहिक्कालक्षणापेनः हृकशूलंपिच्छपिच्छलोद्रवभागः तेनानुगतंकृष्णाशब्दस्त्वगादिभिः प्रत्येकंसंव
ध्यते अस्योपद्रवानाह ततोवातात्स्पर्शः उपद्रवरूपाणामेषांसंभवमुस्यतिः आष्ठीलानाभेरधोभागपाषाणपिं
डवत् वातरोगविशेषपैतिकमाह पित्तोत्तरानीलमुखारक्तपितासितप्रभातन्व्यस्यश्राविणाविस्रास्तनवोमृदवश्लथा
शुष्कजिह्वायकृसिंडजलौकावक्त्रसंनिभाः दाहपाकज्वरस्वेदतृट्मूर्च्छारुचिमोहदाः २१ सोष्माणोद्रवनीलोष्ण
पित्तरक्तामवर्चसः यवमध्याहरिसीताहरिद्रत्वङ्नखादयः २० पित्तोत्तरापित्तोल्बणात्गुदांकुराइत्यसाज्ञेयाः नील
मुखानीलाग्रांतनुअल्पं श्रवंतीति तन्वश्राविणः विश्रानिश्रगंधिनः ननवः स्वल्पास्तदवःकोमलाः अन्येमृ
दुलंविनइतिपठंतितत्रलंबिनालंबनशीला अक्रसायशुकजिह्वायकृसिंडजलौकामुकसन्निभाः सदृशाः उपद्र

वानाह दाहादिमोहंतेनोपद्रवदाहिनः सोष्माणः उष्णस्पर्शाद्रवनीलंउष्णपित्तरक्तंगमं आपक्कंवर्त्तउपवेशयंति मवमध्या
जवमध्यस्थूलाग्रांते सूक्ष्माहरित् हरितवर्णपितंहरितालिभंहरिद्राहरिद्रावर्णास्थांतर्णंसदृशास्वग्रनखादयोभवंति
अतिशाद्वातूवक्के नेत्रादयोग्रद्धंतश्लिष्मकनाह श्लेष्माल्वनामहाम्लाधनामंदरजासीताउत्तंतेनोपचिता: स्निग्धाःस्त
दृहतागुरुस्थिराः पिच्छलास्तिमिताः श्लक्ष्णाः कण्डूयास्पर्शिताप्रिया: करीरपनसास्थीभास्तथागोस्तनसन्निभाः
२१ वक्षणानिहिनः पायुर्वस्तिनीमिवकर्षिणः स्वस्वासकासहल्लासप्रसेकारविपीनसाः मोहकृच्छ्रशिरोजाड्य शि
शिरज्वरकारिणः क्लैव्यापिमार्द्रवच्छर्दिरामंप्राय विकारदा २३ वसाभसकफप्रायपुरीषासप्रवाहिकः नस्त्रवंतिनभिद्यं
तेपांडुस्निग्धनखादयः श्लेष्माल्वणाइत्यादौकुदंकुरीइत्यनुवर्तते महाभूलादूरथात्वगाहणंघनानिविड़ावयवाउ
त्सान्नरेवेनउद्धूताउपचितापरिनाहेनस्थूलाः स्निग्धा स्निग्धवर्णास्तथ्या अनभ्यान्नेनापरिहेनवर्तुलाः गुरवः गुरुद्रव्याक्रां
तमिव कुक्षिंकुर्वतस्थिरं अचंचलाः स्तिमितामंदाः श्लक्ष्णमितिवत्मश्रणाकंडूाढ्याकंडूबहुलाकंडूव्यपगमार्थस्पृष्टमा
नाप्रापयन्त्यत्स्पर्शामितिस्पर्शनप्रिया अह्रत्यानुकारिरिमारुद्संद्वंवाद्रुमपनसः कटकिफलास्तयोरस्थीभाकरीरा
वंशांकुरा: तेनसदृशातथागोस्तनसंदशाः वक्षणे अनाहितौवद्धमिवशीलं एषांतेतथासकृत्ः पुर्वासंधिवंक्षणः पदप्र
त्यासत्यावक्षयोप्रेरिद्यसामर्थ्यकारिणइत्यर्थः पार्श्वबस्तिनाभ्यनकर्षिणः पार्श्वादिषु अकर्षिणा सीत्कारिणः बस्तिमूत्र
केशः प्रशंकोमुखस्यगुदस्यवाक्लृप्तमूत्रकृच्छ्रशिरोजाङ्यसिद्धरस्तिमितः शितज्वरकारिणः क्लैव्यंश्रोषनुत्साह अमप्रायविका
रदा अत्मबहुला एवरोगाअतीसारग्रहण्यादयः तानप्रदावमाभंसात्वकफप्रायंप्रचुरंचपुरीष्यंतेतथाअन्यप्राज्यस्थाने प्रा
यइतिपठंति तत्रापिसएवार्थः सप्रवाहिकाश्लेष्मप्रवाहिकायुक्तानस्रवंति क्रूरकादिकमितिशेषः नभिद्यंतेगादविद्धता
निपीताइत्यनुवर्तनीयं तेनगादविद्धतानिपीताअपीनविदार्यतेइत्यर्थः शुकबोध्यः सन्निपाकसहजामाह सर्वैः सर्वात्मिकान्या
हुर्लक्षणेसहजानिचस्वासित्यादि हल्लासउपस्थितवमनमिनसर्वात्मकानि त्रिदोषजानिजानीयात् तथेनैरवलक्षणेसहजान्य

पिआह तेषामपिविशेषजत्वानुरक्तजामाह रक्तोल्वणागुदेरकिलाः पित्ताकृतिसमन्विताः वटप्ररोहसदृशागुंजाविद्रुमसंन्निभाः
तेत्यर्थदुष्टमुष्ठंचगादविद्ध प्रपीडिताश्रवंतिसमन्विताः २५ प्ररोहसदृशागुंजाविद्रुमसन्निभाःनेत्यर्थः उष्णंचगाढप्रपीडिताः
श्रवंतिसहसारक्तंतस्यचातिप्रवृतितः भेकाभः पीडयंतेदुःखैः शोणितक्षयसंभवैर्हीनवर्णबलोत्साहोहतौजाःकलुषेंद्रियः विट्
त्यावंकृटिणंरुक्षमधोवापुनर्वर्तते २६ किलवत्कालरक्तोल्वाणागुदेकीलाः अर्शांसितेषांलक्षणामीदृशपित्ताकृतिसमन्वितंपो
तिकार्शोलक्षणयुक्ता आव्रत्यावविद्रुमप्रवालमिततत्सदृशालोहिताइत्यर्थः तेनत्वगादविद्धप्रपीडिताकर्तानपुरीषयंत्रितः
अतिशयेनउष्णउक्तंश्रवसाअकस्मात तस्यरक्तस्यात्यातिप्रवृत्तितः भेकाभः त्रपभेकानः पीतछविपुरवःदुःखैरोगैसंनित
क्षतसंभवैरितिउक्तेनभुश्रुतः शोणितक्षयंस्यादिकारुक्षं अल्पशीतंप्रार्थनीशिराःसैथिल्योरित्यादिवलं स्कोल्सनतुउत्साहाह
र्षौहतौजाहतशक्तिः कलुषेंद्रियकलुषवस्यः व्याकुलसर्वेंद्रियावाअयवायुनप्रवर्तते गुदेनप्रतिलोमत्वात् इदानीमस्येवरक्ता
र्शोनिदानस्यवातादिभेदेनलक्षणमाह तनुवानुरवर्णचप्रेनिलंवास्रगर्शसांकथूरगदभूलंवैदौर्बल्यंयदिवाधिकं २८ तत्रानु
वंधोवातस्येहेतुर्यस्मिलक्षणंइत्वाल्वणानामर्शसंअभ्रकुयदिइदृशाभवतितनू अल्पंकथादिभूलंव अधिकंदौर्बल्यंतत्ररक्तार्श
सांबुधैरकोल्वणांनामशोसियदिवाशिथिलश्वेतपित्तवविड्प्रवृतेन यस्विस्निग्धंगुरुशीतलंघनंतनुमनपांडुपिच्छलं अस्र
क्यवर्ततेतनुमतरसूत्राकारंचगुदंचसपिच्छं अपिच्छलाद्रस्तिमितः निम्नंभवतितस्मिन्रक्तार्शसा श्लेष्मानुबंधाजेयागुदं
स्निग्धत्वकारणंहेतुःपित्तानुबंधकनानाकः इक्तिवनुष्पंतरकपित्तपाप्राय:समानलिंगत्वात् पूर्वमुक्तंचपित्ताख्.तिसमचितता
दितितुगुदेदेशाहुह्मागुदस्योत्पादात् कथंसर्वैरिहकृशमकृच्छ्रत्वादिरूपःदुष्टरित्यतआह पंचात्मामारुतः पित्तंकफोगुदवा
लित्रयं ३२ सर्वएवप्रकुप्यतिगुदजानांसमुद्भवे तस्माद्दर्शांसिसर्वाणिवहुव्याधिकराणिच ३३ सर्वदेहापितापानिप्रायकृ
च्छ्रतमानिच पंचात्मापंचरूपा प्राणपानसमानोदानव्यानभेदात् तेषांस्थानानि हृदिप्राणोगुदेपानसमानोनाभिसंस्थि
तः उदानः कंठदेशस्थोव्यानःसर्वशरीरगः एवंपंचात्मकत्वं पित्तयोऽपि अलोचकरंजनसाधकपाचकभ्राजकभेदात् तेषां

स्थानानि अलोचकं नेत्रयो रंजकं यत्कृत्प्लीहि साधकं हृदि पाचकं पक्वामाशयोर्मध्ये भ्राजकं त्वचि एकं कफापि पंचात्मा अवलं
ककं क्लेदकं बोधकं तर्पकं श्लेष्मकं भेदात् तेषां स्थानानि यदाह गोतमः श्लेष्मापंचविधोरस्थः पत्रिकस्थं त्वा यमरोहृद
यस्थानां वीर्यात्त्रतन एवाम्लकर्मणां कफधात्रामशेषाणां यत्करोत्यवलंबनं आतोवलंबकः श्लेष्मायस्यामापसंस्थितः
क्लेदकः सोमन्वस्तं तं क्लेदना द्रवबोधना बोधकोरसनस्थस्तुः शिरः सस्थो क्षितर्पणात् तर्पकः श्लेष्मकस्त्वापि सर्वसंधिषुसं
स्थितइति उरःकंठशिरःसंधिपर्वणामाशयोरसः मेदो घ्राणानां जिह्वानां कफस्थानमुरोभृशं एवं दोषत्रयाणां पंचात्मकत्व
सिद्धं पंचात्मनो दोषत्रया गुदवलित्रयं न गुदजानां समुद्भवे सर्वानवप्रकुप्यंति गुदवलित्रयस्य वकर्तृत्वं प्रवाहनादिषु कार्यं कर्तृत्वं
प्रवाहनादिषु च यन्न्यं गुदवलित्रयं इति पठंति व्याख्यानयंति सर्वेएव दोषा गुदवलित्रयं कुप्यंति तत्रातियुक्तं प्राणा
दनयोस्तत्रसन्निधानात् अन्येव्याख्यानयंति गुदवलित्रयं गुदसमुद्भवेपि शातिउ सर्वतोसर्वएवदोषः प्रकुप्यंति इतित
स्मादर्शांसि दुःखप्रदाइति बहुव्याधिकरत्वात् जठराग्निमांद्यु पद्रवकराणि अतः सर्वशरीरोतापोनोप्राय कृच्छ्रतमामि
तिप्रायो ग्रहणादसाध्यानि स्फरवसाध्यान्याह तल्ल्यायं तु वलौ जातान्येकदोषाल्वघ्नानि च अर्शांसिनतनि निरासतिना
नि च नीचि अतिक्रांत संवत्सराणि कृच्छ्रसाध्याहदं इजानां द्वितीयावलौ जातान्याश्रितानि च कृच्छ्र साध्यानि तान्याहु परिसंव
त्सराणि च दोषद्वयोल्वनानि द्वितीयायां वलोयातानि च परिसंवत्सराणीति कृच्छ्रसाध्यानि जाप्यानित्यर्थः असाध्यान्याह
सहजानि त्रिदोषानि यानि चाभ्यंतरावलिं जायंतेर्शांसि संश्रित्य तानि साध्यं विनिर्दिशेत् तत्रानानि ज्याप्यानि त्रिदोषजा
प्यानि दोषजान्यपि द्वितीयां वलो एकदोषोल्वनानि जाप्यानि त्रिदोषोल्वनानि असाध्यानि एवं तृतीयायां बलो दोषोल्व
नानि ज्ञाप्यानि द्विदोषजान्यसाध्यानि असाध्यासाध्यान्यप्रत्याख्येयभेदेनहेदं विध्यमाह जायंते र्शांसि मास्ययतान्य
साध्यानि निर्दिशेत् शेषस्त्वाशयुषस्तानि चतुःपादसमन्वितं ३१ जायंते दीप्तकायाग्नेप्रसाध्ययान्यतान्यथा यद्यायुषः
शेषास्तितदा चतुःपादसमन्वितं तान्यर्शांसि जाप्यं ते रोगाभितिशेषः दीप्तकायाग्नेश्च अतोन्यथा विपरीतानि प्रत्याख्य

यानि असाध्यानि पादचतुष्टयो यां तिचारकः औषधं यथा रोगी भिषक् वाक्यदक्षो जितेंद्रियः वेद्यामाश्रेकर्मनित्यकुश
लोनिलोभो भवति आस्यधर्मेश्च प्रतिचारकः असः कुलीनो अनालसः अनुरस्यश्च साचायुषः शेषताहदं तं अथोपद्रवाद
साध्यत्वमाह हस्ते पादे गुदे नाभ्यां मुखे वृषणयोस्तथा शोथो हृत्पार्श्वशूलं च यस्यासाध्योर्शसो हितः अर्शसः अर्शरोगी
असाध्यः असाध्यलक्षणोमाह हृत्पार्श्वशूलं संमोह छर्दिरंगस्य हृक्कुज्वरः तृष्णा गुदस्य पाकश्च निहन्याद्गुदजातुरं हृत्पा
र्श्वशूलं च संमोहश्च तौ तथा हृत्पार्श्वादिसमस्तं च अंगस्य रुक् पीडा गुदमुखयो पाकश्च गुदजाः अर्शांसिनरं हंतीत्यर्थः र
क्तार्शसामसाध्यत्वमाह तृष्णारोचकशूलार्तिमतिप्रस्रुतशोणितं शोथातिसारसंयुक्तं अर्शांसि क्षपयंतितं अतिभृशं
शोणितं तृष्णारोचकाद्युपद्रवयुक्तं पुरुषं अर्शांसि निहंतिहि इतिपाठपुराणस्थानं तरान्यर्शस्याह मेढ्रादिष्वपि वक्ष्यं
ते यथास्वनाभिजानतु गडुपादस्यरूपार्त पिच्छलानिमृदूनि च भांसाकुरतादोषामर्शोप्यपदेशः सर्षपादिस्तं हपुंतेलव्यप
देशावत् मेढ्रः सेफआदिशब्दात् नक्षुर्नासादीनि यथास्थानानाभिजानानि भवंमुपदिश्यरूपानि किंतु लमुखसदृशा
नि अकृतीत्यर्थः तानि च पिच्छलानि मृदूनि भवंति चर्मकिलसंप्रासिमाह व्यानाग्रहीतां श्लेष्माणं करोत्यर्शस्त्वचो
बहिः ४१ किलोपमंस्थिरकरं चर्मकीलं तु तं विदुः गुदेष्टपरित्यज्येत्यर्थः तत्रतु अर्शसाम्यसंभात् तस्य वातभेदेनल
क्षणमाह वातेन तोदः पारुष्यं पितादसित रक्तता श्लेष्माणा स्निग्धतातस्यग्रथितत्वं सवर्णता वातेनतोदयुक्तंतो
दः परूष्यं परूपता पितादर्शितं किंचित् कृष्णरक्तत्वं च श्लेष्मणा स्निग्धं ग्रंथित्वं ग्रंथिरूपतथा सवर्णता गात्रसवर्णत्वं इ
त्यातंकदर्पणे निदानव्याख्यायां चतुर्थमर्शनिदानं अर्शोभ्याग्निमांद्यस्ततोर्शोनिंतरमग्निमांद्यजान् रोगानाह मंद
स्तीक्ष्णोथविषमः समश्चेति चतुर्विधः कफपित्तानिलाधिक्यात्तत्साम्याज्जठरोनलः अनिलो वह्निश्चतुर्विधो भवति
मंद १ तीक्ष्ण २ विषमः ३ समश्चेति दुर्जरत्वात् प्राक्कथनं कफपित्तानिलाधिक्यात् यथाक्रमं मंदादिषुः योज्यंत
त्साम्यादिति तेषां कफादीनां साम्यात्समः जठरइति धंत्वग्निकिरास्तर्थं तेषां स्वरूपमाह विषमो वातजान् रोगान्तो

क्षणपित्तनिमित्तजान् करोत्यग्निस्तथामंदो विकारान्कफसंभवात् विषमाग्निवातजान्रोगान् निमित्तनानात्मकानि
सीतिरपतमान्सासास्यजांश्चज्वरातिसारादीन् तीक्ष्णाग्निरेवं पित्तजा विंशतिनानात्मकान् उषादीनां चत्वारिंशत्तान्यसं
श्चरएवं मंदाग्निनानात्मन् विंशतिरम्यतमांश्वालस्यादिकान् एतेन रोगाश्चरको महारोगाध्याये द्रष्टव्या तेषां लक्षण
माह समासम्यग्नेरसिता मात्रा सम्यग्विपच्यते स्वल्पेपि नो विमंदाग्नेर्विषमास्तु देहिनः कदाचित्पच्यते सम्यक्
कदाचित्तु विपच्यते मात्रातिमात्राप्यसिता सुखं यस्य विपच्यते तीक्ष्णाग्निरिति तं विद्यात् समाग्निश्रेष्ठ उच्यते समाउ
चिता मात्रा असिता युपयुक्ता सती आहारस्या सम्यक् यस्य विपच्यते समाग्निर्मंदवन्हि स्वल्पाप्येव मात्रा न विपच्यते वि
षमाग्निस्तु पुरुषस्य कदाचित्सम्यक्पाकं गच्छति कदाचित्पाकं न गच्छति वायोर्विषमाग्नेगतित्वात् तीक्ष्णाग्निरतितंवि
द्यादिति समतीक्ष्णाग्निरिति भेदः मात्रमिति मात्रेति उपलक्षणं तेन मात्रं अतिमात्रमजीर्णभोजनादि किमपि
सुखं यस्य विपाकं गच्छति तं तीक्ष्णाग्निरिति जानीयात् यदुक्तं तंत्रांतरे अतिमात्रमजीर्णं च गुरुत्वात्रमथात्मना दिवा
पिस्वप्यते यस्य पच्यते साग्निरुत्तमं इति तीक्ष्णग्रहणेन भस्मकस्यावरोधः अस्यंततीक्ष्णाग्निरेव भस्मक इत्युच्यते स
च विकार एव यदुक्तं चरके नरे क्षीणे यदा पित्तं मारुतानुगमेणावृतं पावकस्थानेबलमग्नेः प्रयच्छति तदा लब्ध्वा बलो देहं
क्षिरेत् सानिलोनलः अभिभूय च पचत्यन्नं नरं भुक्तं लभते शांतिं जीर्णमात्रे प्रकुप्यते तृड्दाहकासमूर्च्छाद्याः व्या
धयोस्याग्निसंभवः इति एष मध्यसमाग्निरुत्तमः अग्निमांद्यजीर्णयोः परस्परकारणाजीर्णान्याह आमं विदग्धं कफ
पित्तानिलैस्त्रिभिः अजीर्णं केचिदिच्छंति चतुर्थं रसशेषतः उच्यते आमादित्रयमात्रं जीर्णं रसशेषस्तु आहाररसः वा
तादिव्यपदेशाः चात्र नकृतः अल्पत्वाद्वातादिलिंगानां मतांतरमाह अजीर्णं पंचमं केचिन्निर्दोषं दिनपाकि च वदं
ति षष्ठं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरं निर्दोषं आध्मानादिदुःखकारकं दिनपाकि चेति आहोरात्रेण आहारः पच्यते इ
ति सामान्यं यत्र तु मात्राकालतस्यादि विशेषात् अपरदिने पच्यते तद्दिनपाकि कालपच्यति क्रमेण आहारः पच्यमा

ताभ्यां प्रवर्तते निर्बाधर्ममधस्य यस्य विलंबिकानां शरदुश्चिकित्स्यामवक्ष्यते शास्त्रविरोधनाश्च अन्नाहि भुक्तं कफमारुता
भ्यां दुष्टमिति संबंधः शरदुश्चिकित्स्यामिति असर्थ दुश्चिकित्स्या प्रतिरव्ययाचरणीया मित्यर्थः ननु अलसक विलं
बिकयोरुभयोरपि वातः शूला भवंति यदुक्तं पीडितो मारुतेनान्नं श्लेष्मणा रुद्धमंतरा अलसं क्षोभितं दोषैः शल्यत्वेनालसक
विलंबिकयोरुभयोरपि वातः शूला भवंति त्वसंस्थितं शूलादीन् कुरुते तीव्रान् कुर्यात् अतिसारविवर्जितान् अजीर्णजन्यादीनि
सूच्यादीनि अभिधायाजीर्णजलास्य मानस्य कार्यांतरमाह सत्रस्तंभात्म विरजतमेव देश विशेषण विकारजातैः दोषेणाय
नावनतं शरीरं तत्सुखे रोगसमुद्भवैश्च आमकृतत्वं चेन्नाम संभवत्वात् रोगपन्नाण विद्रध्यादि रोगाणां तत्संभवत्वमुक्तं भवति यदु
क्तं धातूनां सप्तसप्तानां भूतानां पंचपंचका तत्र तेषु दश भवंत्येवं सहजा जठरवह्निनेति तत्र धातुप्रदेशे वह्निमांद्याभवति तत्रैवा
मसंभवाःसीदिकाद्यसति स्यात् यंत्रेति ग्रहणेन कुपितावातादीनामिव निजनं मनस्थानमामस्येत्युक्तं भवति केकुजेदिति
विकारजाते विकारसमूहे किंभूते रित्याह दोषेनयनस्वकारणकुपितेन वातादिना आवनतं व्याप्तं शरीरं तल्लक्षणे स्तोददा
ह गौरवादिभिः न केवलं तैः रामसमुद्भवैर्विकारजातैः अमवातादिभिः अनेनैव भ्रांतेनतत्रांतरोक्तमवानरोगं सहग्रही
तत्वात् विभूच्य लक्ष्वक्योरसाध्यत्वमायस्य अलसंज्ञः मोहयुक्तः अभ्यंतरजातनेत्रः कोटराज्जप्रविष्टास्त्रिगोलकः
सर्वविमुक्तसंधिव्यर्थः भूतसर्वपर्वसंधिः पुनरागमनायजान्यमरणायाइत्यर्थः विलंकायास्तरूपेणेवा साध्यत्वमिति
जेजड अत्रान्ये लक्षणं पठंति यथा निद्रानाशो रतिः कंपो मुत्रघातो विसंज्ञता अमीउपद्रवाघोरा विषूच्यां पंच दारुणाः मा
धवेन संग्रहीतत्वात् पृथकृतलिखितं अजीर्णप्रतिरोगितया अजीर्णाहारलक्षणमाह उद्गारशुद्धि उत्साहे वेगोत्सर्गो यथोचि
तः लघुताक्षुत्पियासा च जीर्णाहारस्य लक्षणं उद्गारशुद्धिः धूमत्वादिरहितं उत्साहः शरीरमनसोर्बलं उत्सर्गः वेगसहि
तः मूत्रमुत्रप्रवृत्तिः यथोचितः युपयुक्ताहारानुरूपः लघुता देहस्य निर्भारेण कांक्षा स्येति इत्यातंकदर्पणे निदानटीका
यां अजीर्णनिदानं पंचमं ॥५॥ ॥अजीर्णात्कृमिसंभवति अजीर्णानंतरं कृमिनिदानमाह कृमयस्तु द्वि

धाप्रोक्ता बाह्याभ्यंतरभेदतः वहिर्मलकफास्रग्विट्भ्योजन्मभेदाश्चतुर्विधाः बाह्याभ्यंतरभेदाः तेक्रमयः द्विधाभ
नः तत्रबाह्याउपकबाह्यामलसंभवः अभ्यंतराअमादिसंभवः न एवंदशभेदद्विधाः उक्ताकारणभेदाच्चतुर्विधाभवंतिबहिर्म
लोगात्रोपलेपास्वेदादिरुक्ता बहिर्मलः कफास्रग्विट्स्रेष्वेषुचतुर्षुजन्मउत्पत्तिः तस्यभेदात् तएवचतुर्विधापुनस्तेनना
मभेदेनविंशतिस्थानाह नामतोविंशतिविधा विंशतिसंख्याकानामइत्यर्थः एतेनामविशेषनः केचिन्नामानियानेकानिभि
न्नानः व्यवहारार्थंपूर्वाचार्यैः प्रणीताः तेषांनामानियुकालिक्षाबहिर्मलोद्भवेद्वे एतयोराश्रयकेशांबरस्थानिकफजांअ
न्नादाउदरावेष्टारुरस्यादमत्याकुहाकरवोदर्भकुरुमास्रुगंधास्वेससंएषामाश्रयाः अमाशयरक्तजाः केशादालोभविध्वं
साः रोमद्विपाः उदंबराः सौरप्रमातएवं षट्एषांस्थानंरक्तवाहिशिरां पुरीषोत्थाः पंचाकेरुकमकेरुकासोसुरादास
लुनालेलित्येषामाश्रयः पक्वाशयः एवंविंशतिउक्तान्बाह्यानाह बाह्यास्तत्रमलोद्भवास्थिलक्षप्रमानसंस्थानव
र्णाकेशांबराश्रयः बहुपादाःसूक्ष्माश्चयुकलिक्ष्याश्चनामतः द्विधातेकोष्टपीडकाकंडूगंडान्प्रकुर्वते तेषुतत्रचतुर्पुत्रा
श्चास्तत्रबाह्यमलोद्भवाः इतिभेदद्वास्तिलस्थामिवप्रमाणसंस्थाने अकृतिः स्वेतकृष्णोवारएषांयूकारूपाणांत
तथाकेशांबराश्रयाइतिकेशाअंबरंवस्त्रंबहुपादाइतियूकाकेशविदाः सूक्ष्मालिक्षानेद्विधायरोगंकुर्वंतितत्राहको
ठोदर्दभेदः पिडकाप्रसिद्धकंडूखर्जूगंडः पिडिकाकारः कोठाणः तेषांनिदानमाह आजीर्णभोजीमधुराम्लनित्यद्रव
प्रियः पिष्टगुडोपभुक्ताः व्यायामवर्जीवदिवाचज्ञयाविरुद्धभुक्संलभतेक्रमिंश्च अजीर्णभोजीअजीर्णभोजनःशी
लः मधुराम्लनित्यः सततमधुराम्लभोजीद्रवः शार्करेक्षुरसादिप्रियः पिष्टंगोधूमचूर्णतः पूपादिविरुद्धं क्षीरम
त्स्यादिपुरीषजानीदानमाह माषविष्टम्लरक्तवणगुडशाकैःपुरीषजा एतेकारणैपुरीषजाजायंतेगुदेनतिशेषः कफा
द्भवानांनिदानमाह मांसमाषगुडक्षीरदधियुक्तैःकफोद्भवाः शुक्लंइक्षुरसःकालांतरेनास्तिस्त्रीभूतः एतेअमाशा
यसोनिजरक्तजानांकारणमाह विरुद्धाजीर्णशाकाद्यैशांतोष्णाभ्यांभवंतिहि विरुद्धंक्षीरमत्स्यादि अजीर्णभोज

नमपिआध्मानादिकंनकरोतीतिपूर्वभ्योभेदः एतदभिधानस्यतुप्रयोजनंयाककालाप्रतीक्षणंरात्रिअजीर्ण
भोजननिषेधात् अन्येषष्टमाह प्राकृतेप्रतिवासरमिति प्राकृतंअवैकारिकं प्रतिवासरंप्रतिदिनंजायमानं
यदन्नप्रतिदिनंभुज्यंते यावंदभंजीर्यतिततस्तावदजीर्णक्षुत्पिपासादिनामसंभवन्निश्चभुदंकिंचिंद्रोस्वाध्मा
नादीनिपीनकरोतिपरंप्रकृतितादविकारिकारित्वमस्य अतः पूर्वभ्योविभिदनेनत्राहारस्यनिषेधःस्तस्याशास्त्र
नोक्तत्वात् तस्यत्वाभिधानंप्रयोजनंतस्यत्यर्थवामपार्श्वशयनाद्यान्वारेछेवाउक्तंचशुश्रुते भुक्तापदशतंगत्वावाम
पार्श्वेणसंविशेत् शब्दरूपरसस्पर्शगंधाश्वमनसःप्रियान् भुक्तवाभुपंतेचततेनान्नंसाधुनीष्टतीति अजीर्ण
स्यकारणमाह अत्यंबुपानाद्विषमाशनाद्वासंधारणास्वप्नविपर्ययाद्वा कालोधिस्यात्ययंलघुचापिभुक्तंमन्नंनपाकं
भजनेनरस्य विषमानंबहुस्तोकंमकालवाततत्तेयंविषमासनामितिसंधारणामितिक्षुधारत्नपुरीषादिवेगानां
रात्रिजागरणंदिवसेस्वस्वप्नः स्वप्नविपर्ययः कायर्कवृत्तिमभिजीर्णमाह इर्ष्याभयक्रोधपरिक्षतेनलुब्धेनरुग्देन्य
निपीडितेन प्रहर्षयुक्तेनचसेव्यमानमन्नंनपाकंभजतेनराणां इर्ष्यापिरसंपत्तेरसहिष्णुताभयंयस्मान्निसःक्रो
धपरोविद्रोहोलक्षणः परिक्षतेनईर्ष्यादिभिः परिभूतेनलुब्धेनलोभसहितेनरुग्दैन्यनिपीडितेनशांकेदैन्यव्याम
नेदैन्यंनिर्गतितंप्रद्वेषोमात्सर्यंउदीष्टादिनांअजीर्णानांलक्षणमाह तत्रामेगुरुतोत्क्लेदःशोथोगंडाक्षिकूटकः उत्त
रस्ययथाभुक्तमवदिग्धः प्रवर्तते तत्रतेषुमध्यआमेआजीर्णेपिरुनाउदरागयोगौरवंउत्क्लेशः उपरिस्थितनवमि
तमिवगंडःकपोलः अक्षीकूटःचक्षुर्गोलिकः उद्गतः सोयानवतिप्रभावात् उद्गारश्चयथाभुक्तमितिमधुरसादिरूपः
आविदग्धः अनम्लः एतस्यलक्षणंभुश्रुते माधुर्यमन्नगतमामसंज्ञविदग्धसंज्ञंगतमव्याभावंकिंवाद्विपक्वंपरश
तोदशूलंविष्टध्यमानंद्वं विरुद्धवातेइतिनमेकथदूषित्वाभस्वभावकथनमात्रंतत्रकफकार्याणिगौरवस्नेहकंडूप्रभृ
तिनिर्दिष्टव्यानिविदग्धलक्षणमाह विदग्धेभ्रमतृण्मूर्छाविनाश्चविविधारुजः उद्गारश्चसधूमाम्लःस्वेदोदा

हश्चजायते विदग्धकिंचिद्विपक्वं अम्लभावंगतं उक्तंचसुश्रुते विदग्धंसगतमम्लभावमितितेषुमध्येविदग्धमामश्च
कारूढस्यैवपित्तात्वविविधात् जानितपरोषाद्दयः साधूमाम्लइतिधूमोद्गाम्लोद्गारश्च विष्टब्धलक्षणमाह विष्टब्धंभूलम
ध्मानंविधावातवेदना मलावातिप्रवृत्तिश्चस्तंभोमोहांगपीडितं विष्टब्धं अनद्दविरुद्धावातेन पुमध्येविष्टब्धं अजीर्णं विष्ट
वातेनेष्ठतिवकुलकारः यथसंध्येहविदग्धे विलिंबिकाप्राप्यतेतंकफवाताभ्यांपश्यतिविदग्धेनुपित्तात् तस्मात्त्रिविधाजी
र्णाः यथासंभवतिविषूच्यादीनांकृसादयतिउक्तंच अजीर्णवन्नाशीविभ्रमोबलवान्मनमितिविषूचिकानिरुक्तिमाह
सूचिभिरवगात्राणितुद्यतेतिष्ठतनिलः यस्याजीर्णेनसोवैद्यैर्विषूचीतिनिगद्यतेनतांपरिमिताहाराल्लभंतेविदितागमाः
मूढास्तामजितात्मानोलभंतेशनलोलुपः तत्राजीर्णेवायुगात्राणिसुचिभिरवतुदतिव्यथांकरोतिवभिषक्भिःसासूचि
तिनिगद्यतेसाचकस्ताविदितायुर्वेदाः कथ्यभोजिनश्चनलभंतेमूढाः भक्ष्याभक्ष्यानभिज्ञाः अजितात्मानोअजितेंद्रियः
आशनलालुपः पशुवदप्रमाणभोजिनोलभंते विषूचिलक्षणमाह मूर्छातिसारोवमथुः पिपासारोवमथुः पिपासा
शूलभ्रमोद्वेष्टनजृंभदाहः वैवर्णकंपोहृदयेरुजश्चभवंतितस्यांशिरश्चभेदः शिरःशूलंवमनातिसारोलक्षणमिति
पठतिसुश्रुतः चरके साजद्विधाअधोगाऊर्ध्वगाश्च अमातिसारेणाधोगाश्चयानोर्ध्वगाइतिसोश्रुतः चरकेऊर्ध्ववाधनश्चप
वंतमानदोषायथोक्तः रूपंविसूचिविधारितुभयगाऊर्ध्वगायाश्चपक्वाहारवमनेनदोषच्छर्दिभ्याभवइतिगंतव्यं अलसकलक्षण
माह कुक्षिरानह्यतेत्यर्थंप्रताम्यंतपरिकुज्यतिनरोधोमारुतश्चैवंकुक्षावुपरिधावति धातुवेर्वेनिरोधश्चयस्यात्यर्थंभवत्यपित
स्यालसकमाचष्टेतृष्णोद्गारस्ययस्यचतस्यआसकलंआवरोवेयइतिशेषः गायस्यकुक्षिरत्यर्थंअनाह्यते वक्षमाणवानव
र्चोतिरोधत्वात् प्रताम्यत्यमुह्यतिपुरुषःपरिकूजति अर्तानादंकरोतिनिरुद्धोमारुतइति अजीर्णनिरुद्धः प्रतिरुद्धीतः ग
तिद्यापु स्तनकुक्षावुपरिधावतिऊर्ध्वंहृदयंकोष्ठद्विधावतियस्यचयातवातपुरुषयोः निरोधश्चभवति अतिसयेनयस्यवर्त्
मुद्गारश्चभवतिऊर्ध्वगतित्वात् अलसकइतिशेषस्थिरत्वानिमित्तालसंस्मृताः इतिविलंबिकामाह दुष्टंचभुक्तंकफमारु

तं अन्यअजीर्णसाकं अथवाहरितचकादिशाकभक्षणं अभ्यंतरकृमिलक्षणमाह ज्वरोविवर्णताशूलंहृद्रोगश्छ
र्दिनंभ्रमः भक्तद्वेषोतिसारश्चसंजातःकृमिलक्षणंविवर्णताशरीरस्यामपित्तत्वंशूलं अमाशयेचहृद्रोगोहृदयनिका
रः हल्लासादिभ्रमश्चकामारूढस्यैवभक्तद्वेषभोजनविशेषः कफजानांस्वरूपमाह कफस्यामाशयजाताद्वृद्धसर्प
तिसर्वतः पृथुवध्रनिभाःकेचिकेचितुगंडूपदोपमा रूढधान्यांकुराकारास्तनुदीर्घस्तथाणवः श्वेतास्ताम्रावभा
साश्चनामतःसप्तधातुत अत्रद्याउदरावेष्टाहृदयामहाकुहांकुरवोदर्भकुसुमासुगंधास्तेचकुर्वंतिहृल्लासमास्य
श्रवणामविपाकमरोचकंमूर्छाछर्दिज्वरानाहकार्श्यक्षवथुपीनसात् कफनिमित्ताकृमयः अमासयेजायंतेति
वृद्धसंतः सर्वत्रऊर्ध्वमधश्चप्रसरंतिअकारेणपृथुवधुनियमाः वध्याचर्मलनावाधातिलोकेप्रसिद्धंदैर्घ्येणतस
दृशाःकेचित्कंडूपदचिकूलकः अंकुरितधान्यांकुरसदृशातनुदीर्घातनवपरिणाहेनदीर्घाविदंति अथामेनअनवउ
भाभ्यामपिस्वल्पावर्णश्वेताः ताम्रावभासरक्ताकेचित् सर्वत्रसंबंधिनीयंनामसप्ततेसप्तधा अंत्रादाउदरावेष्टा
हृदयादामहाकुहाकुरवोदर्भकुसुमासुगंधास्तेचकुर्वंति एवंसप्तैवैकुपितान्यान्रोगान्कुर्वंतितानाह हृल्लासउप
स्थितवमनमिव अस्यास्रावणंलालास्रवः अनाहउदरेनीलतायथः अथरक्तजानांस्वरूपमाह रक्तवाहिसिरा
स्थानरक्तजाजंतवोगवः अपादावृत्तताम्राश्चसूक्ष्माकेचित्प्रदर्शानं केशादलोमविध्वंसारोमद्वीपाउदुंबराः षडेत
कुष्ठकर्माणिसहसौरसमातरा : रक्तजाजंतवः रक्तवाहिशिरारक्तजाजंतवोणवः अपादावृत्ततांम्राश्चसूक्ष्मा
केचिद्दर्शनं केशादलोमविध्वंसारोमद्वीपाउदवराः षट्संस्थानारक्तवाहनाःसुभासुत्रशिराभुस्थानंतेषांतेत
था तेवृद्धाः सर्वतःप्रसरंति।यत्रापियोद्यं अपादापादरहिति वृत्तावर्तुलावर्णतेताम्रास्तेसौक्ष्मात् अनुरूपत्वात् के
चिदस्याःनामतःषट्केशादालोमविध्वंसालोपद्विपाउदंबराःसहसौरसमातरः सौससमान एवंइतितकुष्ठेकक
र्माणिः इतिकष्टमेवरक्तकार्यएषांतथाकुष्टजनकाःकुष्टेकफलदाइत्यर्थः उक्तंचसुश्रुते सर्वाणिकुष्ठानिसवित्ता

निसपितानिसश्लेष्माणिसकुष्ठानिचेति अथपुरीषजानांस्वरूपमाह पक्वाशयेपुरीषास्थाजायंतेधोविसर्पिणः वृद्धाश्च
तेभवंत्येनानुस्थूला स्यात्स्वर्णवसीनासिताते पंचनाम्नाक्रमयः ककेरुकमकेरुकसौसुरादाः मनुनालेलिहाजनयंतिच विड्भेद
मग्निवधंशकार्श्यपारुष्यपांडुताः रोमहर्षाग्निसदनंगुदकंडूर्विमार्गजाः टीकाभेदाः अधोविसर्पिगुदः निःसरणशीला
यदाप्रवृद्धःसंतआमाशयान्मुखमीरयेयुः तदारोगिणः मुखोद्गारेणश्वासेनचतेविड्गंधानुविधायिनः पुरीषगंधकारि
णोभवेतियोज्यंपृथवोदीर्घाः वृत्तावर्तुलाः अणवः अल्पाः स्थूलाः गुरवःस्थूलाः अकारांतिशेषवर्णतःश्यावाश्चपर्सीता
श्वेताअसीताःकृष्णाः नागताः पंचधाककेरुकः मकेरुकः सौसुरादः सलूनालेलिहाःमाख्याः एवंपंचतेकानरोगानजनयंतीनाना
ह विड्भेदः सभृत्रमलप्रवृत्तिः शूलपक्वाशयेविष्टंभोमलस्यापारुष्यंकार्श्यं अग्निसदनंवह्निग्लानिर्विमार्गप्रवृ
त्तयः इत्यातंकदर्पणनिदानटीकायांक्रमिनिदानंषष्टमः ६ क्रमयःपांडुतांजनयंतिअतिःक्रमिअनंतरंपांडुरोगमा
ह पांडुरोगाःस्मृताः पंचवातपित्तकफस्त्रियः चतुर्थःसंनिपातेनपंचमोभक्षणान्मृदः पांडुरत्वंधापलक्ष्यंते पांडुरो
गः सपंचविधः दोषवर्ववस्त्रयः सन्निपातेनेकः मृद्भक्षणादिकएवपंचः मृत्स्नेनःनमृत्तिकाजनितोमृत्तिकापिपित
दोषकोपकारणेनपांडुरोगंजनयतिउक्तंचकषायमारुतं पित्तमूषरामधुराकफमितियदिनिदानभेदः तदारोगाणामानं
त्याःप्रसंगः उच्यंतेदोषजत्वाविशेषेपिविशिष्टरूपनिकित्साप्रतिपादनार्थंपृथक्अभिधानंपांडुरोगनिदानमाह व्यवाह
यमम्लंलवणानिमद्यं मृदंदिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णंनिषेव्यमानस्यविदूष्यरक्तंकुर्वंतिदोषास्त्वचपांडुतांच एतानिद्रव्या
णिअतीमात्रेणनिषेव्यमानस्यपुंसःदोषारक्तंकुर्वंतिदोषास्त्वचपांडुतांच एतानिद्रव्याणिअतिमात्रेणनिषेव्यरक्तंशोमस्य
रुधिरंप्रदूष्यत्वचिपांडुतांजनयंतिरक्तमित्युपलक्षणं तेनमांसमपिदूष्यंतेदृढबलेनपठितं हारितेनातंकत्वात् व्यवाय
मैथुनअन्येत्यायाममपिपठंतिलक्षणानितिवहुवचनेनरूक्षाण्यपिबोधयइति मृत्स्नैत्तिका तीक्ष्णंराजिकादि
भिः पूर्वरूपमाह विस्फोटनिष्ठीवनगात्रमादंसादमृद्भक्षणांप्रेक्षणवृद्धशोथः विण्मूत्रपीतत्वमथाविपाकोभवि

14

ष्यतिःतस्यपुरःसराणि त्वकुस्फोटःत्वचिकिंचिद्विशेषणअन्येत्वकुस्फोट निष्ठीवनगात्रसादाइतिपठंतिसत्रापिसनार्थः
ष्ठीवनंमुखेनथुक्थुगीतिलोकेमृद्भक्षणंमृद्भक्षणेच्छाप्रेक्षणकूटशोथइतिअक्षिगोलकशोथः अविपाकःआहा
रस्यपुरःसराणिपूर्वरूपाणि वातिकपांडुरोगमाह त्वग्मूत्रनयनादीनांरूक्षकृष्णारुणप्रभाः वातपांड्वामयेकंपतोदानाह
भ्रमादयः कृष्णारुणप्रभापांडुत्वमितिकथ्यनस्यात् अन्यथापांडुरोगत्वभावात् उक्तंचसुश्रुतेन सर्वेषुचैतेषुहिपांडुभा
वायतोधिकोस्वलुपांडुरोगइतिनोदः पीडाभेदः अनाह अदोपउदरेभ्रमन्नचकारूरुरूस्यचभादिग्रहणाद्दिदकलादी
नांग्रहणंपैत्तिकामाह पित्तमूत्रशकृन्नेत्रदाहकृष्णाज्वरान्वितः भिन्नविड्गातिपीताभः पित्तपांड्वामयीनरः १ भिन्नवि
ड्ः सद्रवमलः अतीपीताभः अतिशयेनपीताःपित्तकार्यत्वात् पित्तपांड्वामयीनरः भिन्नविड्ः सद्रवमलःअति
पीताभः अतिशयेनतोःपीपित्तकार्यत्वात् पित्तपांड्वामयीनयुक्तंउच्यतेप्रबलपित्तजन्यतोपित्तोक्ताभिधानंपैत्तिक
रक्तपित्तात् अथश्लेष्मिकमाह कफप्रसेकश्वयथुस्तंद्रालस्यातिगौरवे पांडुरोगीकफाच्छुक्लत्वड्मूत्रनयनाननः
कफाशयपांडुरोगःसभुंकेस्वमूत्रनयनाननैः उपलक्षितइतियोज्यं कफःप्रशोकः कफात् सन्निपातीकरुकप्रकृ
तिसमवेतो वातादिलक्षणैर्विषोंधढ्यः उक्तंहिचरके सर्वत्रसेविनः सर्वेदुष्टादोषादुष्टास्त्रिदोषजंत्रिदोषलिंगं
कुर्वंतिपांडुरोगस्कदारुणंउक्तस्यैवसोपद्रवस्यासाध्यत्वमाह ज्वरारोचकहृल्लासच्छर्दितृष्णाक्लमार्दितः पांडुरोगी
स्त्रिभिर्दोषैः स्यान्यक्षीणाहतेंद्रियः त्रिदोषजःपांडुरोगःएतैरुपद्रवैःयुक्तस्त्याज्यः असाध्यइत्यर्थःहतेंद्रियः
स्वविषयाग्रहकेंद्रियः मृत्तिकाजनितपांडुरोगमाह मृत्तिकादनशीलस्यकुप्यत्यन्यतमोमलः कषायामारुतं
पित्तंउषरामधुरंकफं कोपयेन्मृद्रसादीश्चरौक्ष्याद्भुक्तंचरूक्षयेत् पूरयत्यविपक्वेश्वस्रोतांसिनिरुणद्धिपिइंद्रिया
णांबलंहत्वातेजोवीर्योजसीतथा पांडुरोगंकरोत्याशुबलवर्णाग्निनाशनं मृत्तिकाभक्षणशीलस्यपुरुषस्यअ
न्यतमोमलःदोषवातादिकोपंगच्छतिमृत्तिकायस्त्रिदोषप्रकोपनहेतुंदर्शयतिकषायामारुतंप्रकोपयेत उषरा

सक्षारपित्तेमधुरान श्लेष्मानेरोक्षाश्चरसादीन् धातून रक्षयेद्धुकं चरक्षयेत तस्यास्वभावाद्वतरसगुणत्वात् अपक्कं
वेति स्तिकाकोष्टश्चिनाधात्वग्निभिः सपाकंनगच्छति किंतु अपक्केनं रसवीहिनीश्चांतासिपूरयतिनिभिविरूपाद्विचा
रसेन इंद्रियाणांबलस्वविषयग्रहणानुशक्तितेज दीप्तिरितितेजः उष्मेतिकः वीर्यशक्तिः ऊजः सर्वधातुसारंजतं
हृदस्थाएतानिहत्वाविनास्यबलवर्णाग्निनाशनंपांडुरोगंकुर्यात् अत्रबलंशरीरसामर्थ्यंस्त्युजनितस्यापद्रवनाहस्
नाक्षिकूटगंडभ्रूस्तनयोनाभिमेहिनः कृमिकोष्टेतिसार्प्यतिमलंस्यास्कफोन्वितं अक्षिकूटः अक्षिगोलकः गंड
कपोलाः एतेषुस्वयथुतथारुकपाचाभिमेहनसृनचरणः तथाचकृमिकोष्टतायदप्यातदेनलक्षणमितिन्येउक्तंच
विदेहेस्द्धस्तेणाभवेसाडुस्तंद्रालस्यादिपीडितः सश्वासकाससोयाश्च सदाहवस्मिसमन्वितः भृनपादाननकरः कल्ला
गः कृसपावकः असाध्यलक्षणमाह पांडुरोगाश्चिरोत्यत्रखरीभृतान्यसिध्यति कालप्रकर्षाच्च नानावापितानिप
श्यतिपांडुरोगः श्चिरोसन्नकालप्रकर्षाश्चिरकालान् परिभृताज्जरातांगतानसिध्यति अचिरोसन्नातिमृनांगोवाय
वीतानिपश्यतिसपांडुरोगीनसिध्यति इत्यपरमसाध्यलक्षणमितिजेज्जरः चक्रस्तु अन्यथा आवर्ते चिरोत्यत्रपूरीष
भूतास्यर्थेविरुधितसर्वेधातून सिध्यति तथाकालप्रकर्षादिना अपरमसाध्यलक्षणमिति अत्रभूनानांवापापीतानि
पश्यतितिपाठांतरंभूनानांशाथवतांमध्यवापितानिपश्यतिमनसिध्यति अन्यंभूनोनाइतिपठंति तत्रानापुरुषः
अपरमलक्षणमाह बहुलंविट्हरितंसकफंयानिसार्यते हरितंसाकवर्णं अन्येबहुलंविट्सार्यतेइत्यसाध्यलक्षणं
अपरमसाध्यलक्षणमाह दिनःस्कांतिदिग्धामंछर्दिमूर्छात्रिडान्वितः सनास्त्यध्यभ्रस्सपाध्यश्चपांडुश्वेतित्वमा
श्रुयात् हीनोम्लानः स्वेनादितिदग्धांगइतिस्वेतवर्णलिसांगइत्यर्थः सपुषोनास्ति असाध्यइत्यर्थः अंतेचपरमसा
ध्यलक्षणमाह अस्टक्क्षयात् क्षयः पांडुरोगीस्वतत्वं अमुयात् साध्यसाध्यः अपरमसाध्यलक्षणमाह अंतेषु
सूनंपरिहीनमध्यं म्लानंतथातेपुचमध्यनूनंपांडुदंतनखोयस्तुपांडुनेत्रस्वयोभवेत् पांडुसंघातदर्शाचपांडुरोगा

विनस्यति पांडुसंघातदर्शीतिनयनरसहचारितंपित्तंबहिर्निर्गतंतद्योगाद विलमपिपश्यंतिनस्तःपीतवर्णपीडितंप
श्यति अपरमसाध्यलक्षणमाह अंतेषुसूनंपरिहीनमध्यंम्लानंतथांतेपुचमध्यसूनंगुदेश्यसेफःस्यथमुष्कयोश्चस्
नंप्रातास्यंतमकल्पसंज्ञंविवर्जयेपांडुकिनंयशोर्थी तथातिसारंज्वरपीडितंच अंतेषुबाहूयथाशिरश्चस्तथायुक्तः
परिहीनमध्यंबहुलदेहमध्यस असाध्यः म्लानमित्यादिनापरमसाध्यमाह अंतेषुबहुनसंधास्पिरसः म्लानदुर्बलं
मध्यदेहशूनंस्वयथुयुक्तंअपरमसाध्यमाह गुदेशोफःस्यथमुष्कयोश्चशूनंप्रताम्यगुदेशोफसिमुष्कयोश्चसूनंस्व
यथुयुक्तंप्रताम्यतंमूर्छितमित्यर्थः असंज्ञकल्पंस्वत्नप्रायं एवंविधिपांडुकिंनरोगिणंयशोर्थि विवर्जयेत् शुश्रुतेइ
यस्मिनश्लोकेपांडुकिनपित्तस्त्रपिनकिनमितिपठंतितदुक्तं एवंहिपठ्यमान पांडुरोगावस्थानिशेषस्यपिनाकि
नोलक्षणप्रयुक्तंस्यात् यदुक्तंशुश्रुते सकामलापानकिंपांडुरोगः कुंभाह्वयोलाघवकोलसाख्यः इतियदुक्तं अंते
सूनं कृशोमध्यव्यथाचगुदरोफःसिभूनकृतानिसारंतोम्तिः कल्लसपानकोति पांडुरोगावस्थायांकामलामाह
पांडुरोगीतुयस्यर्थंपित्तलानिनिषेवते तस्यापित्तमसृक्मांसदग्धारोगायकल्पयेत् हारिद्रनेत्रः सभृशंहारित्वङ्नखा
ननाः रक्तपित्तसकृन्मूत्रोभेकवर्णोहतेंद्रियः दाहविपाकदौर्बल्यसदनारुच्यिकर्षितः अस्टक्मांससंदग्धासंदुष्यरोगा
यकामलारूपायजायतेतस्यचरक्तपित्तंसकृत् तथानेत्रेपिभेकवर्णः प्रावृषेन्यमडूकवर्णहतेंद्रियशक्तिः एतेश्चोपद्र
वैः दाहादिभिः कर्षितः पीडितअधिपाकः आहारस्यसदनमंगग्लानिबहुपित्तजायेपांकामलाकोष्टशायाश्चयंति
उपेक्षितेषुकाशेषुराजयक्ष्मापत्तंश्चोपभवति तस्यांवस्थांनरभेककामलामाह कालांतरखरीभूताकृच्छ्रात्स्यात्कुंभका
मवाः खरीभृताकठिणतागताकृच्छ्राकृच्छ्रसाध्याकुंभकामलानःभुषिरंतत्रांधम्यात् नद्धताकामलाकोष्टाश्रयेत्यर्थ
कामलायाअसाध्यलक्षणमाह कृष्णपित्तशकृन्मूत्रोभृशंशूनस्यमानवः सरक्ताक्षिमुखछर्दिविण्मूत्रोयस्यताम्य
ति दाहारुचितृडानाहतंद्रामोहसमन्वितः नष्टाग्निसंज्ञंक्षिप्रंहिकामलाविपद्यतेछर्दिरितिछर्दिरितिरक्तनाम्यतिमु

स्यति इतिकामलासाध्यलक्षणमाह दाहादिना विपद्यंते इत्यनेना परमप्यसाध्यलक्षणमितिज्ञेज्वरः नष्टोग्निसंज्ञा
चेतनायस्येसतथाकुंभकामलिनोरसाध्यलक्षणमाह छर्दरोचकहृल्लासतृष्णाकुमनपीडितः नश्यतिस्वासकाशार्तो
विड्भेदिकुंभकामली आयासे नैवविनैवश्रमः क्लमः विड्भेदीमद्रवामलप्रवृत्तिः वृत्तैरुपद्रवैकुंभकामलीत्यास्य पांडु
रोगायस्छायांहलीमहमाह यदातुपांडुवर्णस्याद्धरितस्यावपीतकः बलोत्साहक्षयस्तंद्रामंदाग्नित्वंमृदुज्वरः स्त्री
षहर्षोगमर्दश्वसादतृष्णारुचिभ्रमः हलीसंकंतदातस्य विद्यादनिलपित्ततः यदापांडुरोगिणोहरितांगवर्णयुक
स्यएतेरूपद्रवाभवंति तदातस्यवातपित्तप्रकोपतोजानीयात् हरितःसाकवर्णःस्यावोनिलः बलोत्साहक्षयइति
बलोर्यसोर्नासिः मृदुज्वरः स्त्रीषहर्षइतिरिरंसायाअभावः अंगमर्दः अंगमोटनंलाघवकालउसादीनांपांडुरोगान
स्छाविशेषाणांलक्षणंश्रुश्रुतादिष्वनुवर्तव्यमिति इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांपांडुरोगकामलाकुंभकामला
हलीमकपानकानिदानंसप्तमः॥ ७॥ ॥पांडुरोगवद्रक्तपित्तस्यापिपित्तजनितत्वात्तदनंतरंरक्तपित्त
निदानरंभः तस्यसंप्राप्तिमाह धर्मव्यायामशोकाध्वव्यवायैरतिसेवितैः तीक्ष्णोष्णक्षारलवणैः रम्लैकटुभिरेववा
पित्तंविदग्धंस्वगुणैर्विदहत्याशुशोणितंततः प्रवर्ततेरक्तमूर्ध्वंचाधोद्विधापिवाः एतैश्वकारगुणैः विदग्धैः पि
त्तशोणितंरुधिरविदहतिकोपयति उतापः अध्वंपंथागमायोमैथुनंतीक्ष्णवीर्यमरीच्यादि उष्णोग्नितापः अथो
ष्णगुणद्रव्यंक्षारोजवक्षारादिः अपामार्ग अदिकृतश्चततोरक्तंप्रवर्ततेनिःसरतिऊर्ध्वंवा अधोवा द्विधावाएक
मूर्ध्वाधोवातस्यरक्तपित्तमुच्यते रक्तंचपित्तंचद्वंद्वसमासात्रिरक्तिःशुश्रुतेनोक्तं चरकोतुरामपरिभाषंपितरंरक्त
पित्तमस्युच्यते नत्ररक्तंच तसंचेतिकर्मधारयसमासयदुक्तंचरकेतुःकारणत्रयात् योगाद्दूषणद्दूणासामान्याद्गंध
वर्णयोरक्तस्यपित्तमाख्यातंरक्तपित्तंमनीषिभिरिति उभयतत्रापिनकश्चिद्दोषः केषुमार्गेषुप्रवर्ततावाह ऊर्ध्वं
कर्णाक्षिनाशास्यैमेंढ्रयोनिगुदैरधः कुपित्तंरोमकूपैश्वसमस्तैस्तत्प्रवर्ततेत कुपित्तंनसित नाशादिभिरूर्ध्वंमेंढ्रा

दिभिरधः अतिकुपित्तंमार्गद्वयैरूर्ध्वाधोभिःसमस्तैरोमछिद्रैश्व पूर्वरूपमाहसदनंपित्तकामित्वंकंठधूमायनंविम
लोगंधिश्वनिश्वासोभवत्यस्मिन्भविष्यतिसदनमंगानांग्लानिसीतकामित्वंशीतोभिलाषकंठधूमनिर्गमइवलोह
गंधिश्वायसमानलोहस्येवश्वासोगंधः श्लेष्मिकमाहसांद्रंसपांडुसस्नेहंपिच्छलंचकफान्वितंसांद्रंघनंसपांडुसस्नेह
मितिइषपांडुसस्नेहवातिकमाह स्यावारुणंसफेनंचतनुरूक्षंचवातिकं तनुअघनंपैतिकमाहरक्तंपीतकषायभं
कृष्णंगोमुत्रसंभिभंमेचकागारधूमाभं अजमाभंचपैतिकंकषायाभंखदिरवर्णंमेचकाभंकृष्णागारागारंजितमनिमष्ट
णिकृतकृष्णनस्ववर्णवस्यवर्णोमिचकः जेतडः विक्कणः कृष्णइत्यर्थः ग्रहधूमवर्णंच भंजनाभंसौवीरांजनसदृशं
ननुसर्वमेवरक्तपित्तंदुष्टेनपित्तेनारभ्यंनतत्कथंपैतिकव्यपदेशः उच्यतेयदाश्वस्थानस्थंपित्तरक्तपित्तारंभकंस्थानांतरेण
पित्तेनसंस्पृष्टंत किंवाइतरदोषाभ्यां असंस्पृष्टं केवलमेव पित्ताभारंभकंतदापैतिकव्यपदेशः केवलपैतिकोनसंभवति
इषहेवयद्वक्षति ऊर्ध्वंगंकफसंसृष्टमधोगंमारुतानुगामितिसंसर्गजंसंनिपातिमत्याहसंसृष्टलिंगंसंसर्गत्रिलिंगंसंनि
पातिकं यद्वाद्विदोषलिंगैसंसृष्टंमिलितंभवति तदासंनिपातिकं दोषभेत्कि तद्वमार्गमाह ऊर्ध्वंगंकफसंसृष्टमधोगं
मारुतानुगं द्विमार्गकफवाताभ्यांउभाभ्यामनुवर्तते यदिकफानुरक्तंपित्तंभवेत्तदाऊर्ध्वमार्गेषुप्रवर्ततेयदिवातानुरूक्तं
रक्तपित्तंतदा अधोमार्गेषुयदिउभयाभ्यांकफवाताभ्यांसंसृष्टंभवति तदामार्गद्वयेषुप्रवर्ततेएतेन पैतिकस्यमार्गेण
दर्शितःरोगस्यतन्निमित्तप्रधानिएतेवमार्गप्रवृत्त्यास्यस्यसाध्यायाप्यस्यत्वमाहऊर्ध्वंसाध्यमधोयाप्यमसाध्यंस्यान्नि
रूपद्रवंएकमार्गमितिऊर्ध्वमार्गप्रवृत्तंबलयुक्तस्यपुंसजातिवेगंमंदवेगः नवोस्छितं अचिरकालजातंसरेवकालेहेमंतशि
शिरयाः निरुपद्रवमितिवक्ष्यमाणदौर्बल्यधुपद्रवरहितं पुनरपिदोषनुसंसृष्टत्वेनसाध्यमाह एकदोषानुगंसाध्यंद्वि
दोषंयाप्यमुच्यते तद्दोषजमसाध्यंस्यायदाग्ररतिवेगवत् व्याधिभीक्षणदेहस्यवृद्धस्यानसतश्चजंतु मंदाग्नेक्षीणदे
हस्ययदतिवेगंततअसाध्यं अवस्नतः अरूच्यंवेगतः अन्नाभवाद्दाशोषस्कसगमंउपद्रवानाहदौर्बल्यस्वासकास

ज्वरवमथुमदपांडुतादाहमूर्छाभुक्तधोगविदाहस्तृष्णातिरपि मदात्ययरक्तस्यातपीडा: तृष्णाकोष्ठस्यभेद: प्रचितनशिरस:
पूतिनिष्ठीवनंत्वंभुक्तेद्वेषाविपाकोविहतिरपिभवेद्रक्तपित्तोपसर्गा: शनत्युरपान: वमथुश्छर्दि: मदधातुरादिभक्षणन
तू आसमंतत: पांडुतादाहसर्वांगगत: मूर्छाचितनाच्युति: भुक्तधोगविदाहइतिभुक्तस्याहारस्यदारणोनिदाह: य
स्यर्थेससमीतिकार्तिकहृघतुल्यातुहृदये भरत्या आसदसीपीडिकोष्ठभेदइतिकोष्ठमलंभेद: शिरशिताप: तपनं
ताप: पूतिनिष्ठीवनत्वं सोटनामिधोद्विरिणां अविपाक: आहसस्य एतेरक्तस्य उपसर्ग: उपद्रवानिकृतिरपिभवेत्
वाच्यमांसप्रक्षालननामरूपा तस्यनिकातिरूपतेनसाध्यमाह मांसप्रक्षालनाभं कथितमि वयत्कर्दमाभोनिभं
वामेद: पूयाभ्रकल्पं यक्तारिवयदेवापक्वजंबूफलाभंयत्कृष्णं यच्चनीलं भरसमतिकुणपंयत्रचोक्ता निकारादस्नदृष्टं
रक्तपित्तंसुरपतिधनुषायच्चतुल्यंविभाति कथीतमिव पुनीतागतमिंनयत्कृदिपनियाज्यंकर्दमानिलंमंच: अथवा
कर्दमनिभं चकशब्दोभेद: प्रारतिमिश्रभि: प्रत्येकसंबध्यते यत्कृदिवयकृन्वंडमिवपक्वजंबूफलाभंकृष्णं स्निग्धा
कृष्णं अंजनाभंनीलंवापक्षप्रकृतिमंननुपेतिकृष्णं पठंति तच्चसाध्यंमेव अतिशब्देनाच विशेषितत्वात् अथवा
जंबूफलाभंयत्कृष्णमितियोज्यंप्राशामतिअधिकूकुणपमितिशवगंधं यत्रउक्तविकारइतिस्वासकासादय: उपद्र
वा: सुरपतिधनुषातुल्यमितिनानावर्णाभिपूर्वोक्तैरुपद्रवैर्युक्तं विकृतोरेतैर्वर्णैश्चिरक्तपित्तंत्याज्यं असाध्यलक्षणां
तरमाह येनचोपहतारक्तं रक्तपित्तेनमानव: पश्येदृश्यं वियच्चापितच्चासाध्यंमसशयं येनरक्तपित्तेनोपहतामनुष्य:
दृश्यंघटपटादिकंवियच्च अरुणंपश्यति अन्येयच्चापरुणंवियच्चापीतिपठंति अदृश्यमपिवियन्तरक्तंपश्यतिरक्त
पित्तोपहतनेत्रत्वात् लक्षणांतरमाह लोहितच्छर्दयेद्यस्त: वहुशोलोहितेक्षणात् लोहितोद्गारदर्शीच म्रियतेरक्तप
त्तेन इत्यातंकदर्पणेरक्तपित्तनिदानं अष्टम: समास: ॥८॥ ॥ राजयक्ष्मारूपपूर्वपिनाद्रक्तस्यचागमइ
तिवचनात् रक्तपित्तनिदानानंतरंराजयक्ष्मानिदानारंभ: चिकित्सकोपयोगात्विप्रकृष्टंकारणं चतुष्टयमाह वेगरो

धाक्षयाच्चैवसाहसाद्विषमाशनात् त्रिदोषोजायतेयक्ष्मादाहनुचतुष्टयात् वेगोरचान्पुरीषाणांमिस्मरणहातिय
दानर: क्षायोधातुक्षयस्तव्यवायानासनास्तकुश्रावर्ष्योपवासाद्भिरनत्वकारणं ज्ञपितसाहसात्बलाद्वियद्धादि
विषमासमादितिवहुस्तोकमकालेवातज्ञेयं विषमासनं तस्यक्षिप्रश्रोतोरोधत्वात् उक्तंचरके विविधान्यनपा
नादिवैषम्येनसमलोनाजनयत्यामयान्घोरान्विपमान्मारुतादय: श्रोतासिरुधिरादीनांवैषम्याद्विषमागत: व्र
द्धरोगायकवलंतेनशुष्यंतिचधातव: इतित्रिदोषजइतिमितितत्रिदोषजइति एतच्चकारणंपरादत्तक: एकल्प
मत: शोपसन्निपातात्मकोयत: उद्दकात्वलिंगानिदोषाणांनियमनंनिहति असंक्षयो अपिहंतच उक्ताचतुष्टय
प्येभवंतीतिनिदर्शयति यस्यभुश्रुतनानाशब्दवाच्यंतनयमकथ्येत् यथाशोषणाद्रसादीनांशोषइत्यभिधीयतेक्रि
यासंक्षयकरत्वाच्चक्षयइत्युच्यतेपुन: राज्ञाश्चंद्रमसोयस्मादभूदेषकिलामय: तस्मात्तंराजयक्ष्मेतिकेचिदाहुर्मनी
षिण: तत्रांतरंकरणंचतुष्टयमुक्तं अयथाबलमारंभोवेगसंधारणाक्षय: यक्ष्मनकारणंविद्यात्तुर्यंविषमासना
मितितस्यसिष्यसंप्राप्तिमाह कफप्रधानैर्दोषैरुद्धेषुरसवर्त्मसु कफप्रधानंयेषां अनिलादिदोषाणांतेतथानि
दोषैस्तैरुद्धेषुरसवर्त्मसु कफप्रधानंयेषां अनिलादिदोषाणांतेतथानिदोषैरितिवहुत्वेनदोषत्रयमुच्यतेकथंकफ
स्यप्रधानताउच्यते कथंकफस्यप्रधानताउच्यते तस्यप्रधानताचवेगरोधादिक्षुभितवातनत्युतात्ग्निमंद्यादिनावो
धयरसवर्त्मसुरसवहधमनीषु अत्रादिशब्दोलुप्तनिर्दिष्टोद्रष्टव्य: तेनरक्तादिवह: श्रोतोपिबोधव्य: एवंचारस
कारणतयारसदुष्टेवरक्तादिदुष्टिरितिकार्तिक: यन्मार्गरोधात् हृदस्थोरसस्तत्रैवावतिष्ठते नचस्थितोविक्रमा
मुखेनिरस्येति यदुक्तंचरके रस: श्रोत: सरुद्धेषुस्वस्थानंस्थोविदह्यते सऊर्ध्वंकासवेगेन वहुरूपप्रवर्तते इति
एतेनेन अनिलोक्षयोदर्शित: कारणभूतरसाधातुक्षयरिनिशकादीनां रसवत्यर्थाणां पोषकाभावेन क्षीयमा
नत्वात् प्रतिलोमक्षयंदर्शयन्नाह अतिव्यवायिनोवापिक्षीणेरेतस्यनंतरात् क्षीयंतेधातव: सर्वेतत: शुष्यं

तिमानवाः अतश्चीप्रसनकस्य यदिस्त्रिभ्यानिनिवर्तनं तदाक्षीणेरेतसीक्षीयमाणेशुक्रेऽनंतरासमीपस्थाधा
तवः क्षीयंतेतद्यथाशुक्रेक्षीणेमज्जाक्षीणेस्थिपूर्वेक्षीयंतेतनुसार्वात्मरोधात् रसोनरक्तस्यवृंहणायालंरक्तपच
यात् मांसस्यापचयइत्यादि पूर्वपूर्वधातुक्षाणतयोःशुक्रक्षयोयुक्तःकार्यभूतानांशुक्रक्षयेपूर्वधातूनांकथंक्षयउ
च्यतेशुक्रक्षयाद्वायुकुप्यति यदुक्तंवायोर्धातुक्षयात्कोपामार्गस्यावर्णेननर्वति सवायुसानिध्यान मज्जानं शोष
यति एवंचपूर्वपूर्वधातूनदृश्यम्नप्रयासनतयाकार्यजनकस्तंयथाग्निसंतसायोगोलिकसन्निधानात् आद्यभू
भागस्यशोषः यद्यात्रमहाजलाधारपरिक्षयंतत्रप्रतिशतांजलाशयानांक्षयपूर्वरूपमाह स्वासांगसादक
फसंश्रवातालुशोषवम्यग्निसादमदपीनसकासहिक्कः शोषभविष्यंतिसरजापिजनोशुक्रक्षणोभवतियांसप
रीरिरंभुः स्वप्नेषुकाकजंशुकशालकिनीलकंठगृध्रास्तथैकपयकवलासकाम्बंतवाहयंति सनदिर्विजलाश्चप
र्यपुष्कास्तरूत्यवनधूमदवार्दितांश्चभविष्यति असाध्यमानं सोषस्वासादयोभवतीतिसंबंधः अंगसादोअंगला
निकफसंश्रवाकफष्टीवनंमशोधनूरफलादिभक्षणात् मनोमोहः पीनसः प्रतिश्यामकासाहिकेति स्थानंअन्ये
पांडुनिर्देति पतंतिपांडुपांडुरहस्कुतीसाचपुरुषशुक्लनयनोभवति मांसपरामांसभक्षयकामः स्त्रियंरंतुसिम्मि
ध्रुएतच्चव्याधिमहिम्नामनोदोषाद्बोधव्यं तथास्वप्ने कफादिवाहनंचपूर्वरूपमेवशलकोवत्सशलकोशलकइति
प्रसिद्धनीलकंठोमयूरः कृकलाशाशरटः गिरिगिर्दितिलोकएतेतंवाहिनोऽभ्युपवहतीनीजलानिर्जलापवनोवायुः
शवोदावाग्नि अर्दितानां चकारात्कशस्त्रिणानिपातयोभोजनतयाद्या यदुक्तंचरके पूर्वरूपप्रतिश्यायोदोशिल्पंदोष
दर्शनं अदोषष्वपिविभावेषुकायविभत्सदर्शनंघृणीत्वमश्नेतश्चापिवलमांसपरिक्षयः स्त्रीमद्यमांसप्रियता
चावगुंठणयक्ष्मिणाघुणकेशानांतृणानांपतनानिप्रायोन्नपानेकेशास्थिरानांभस्मनश्चादिरोहणंजयाशया
नांशैलानांनाद्यानिषामपिशुष्यतांक्षीयमानानांयतनाचापिदर्शनंप्राग्रूपंबहुरूपस्यतज्ज्ञेयंराजयक्ष्मणाइति

त्रिरूपं दर्शयन्नाह अंशप्रार्श्वयोरभितापः पीडाअंशोभुजस्योपरिभागः कस्यादरोयोरिन्यत्रप्राप्त्यंमतत्तेनएक
वमन्युमानाकेचनः संतापः पादकरस्यंरेतिपठंति कस्यादिकइसपरोएतत्त्रयोप्रयोभवस्यनचरकेचनः संतापः पादक
रस्येचेतिपठंति कस्यादिकइस्यपरोएतकस्यादिकइस्यपरोएतत्त्रयोप्रायोभवत्येनचरकेचनः संतापः पादकरस्यंचेति
पठंति कस्यादिकइसपरोएतत्त्रयोभवत्वनचरकेनोक्तं इदानींषडुपादर्शयन्नाह भक्तद्वेषोज्वरः श्वासकासशोणितद
र्शनंस्वरभेदश्चजायते षड्रूपंराजयक्ष्माणिस्वरभेदाघर्घरादिस्वरः शेषभेदानंकादशरूपानिदर्शयन्नाह स्वरभेदनि
लाछूलसंकोचश्वासपार्श्वयोः ज्वरोदाहोतिसारश्चपित्ताद्रक्तश्वस्यगमः शिरसः परिपूर्णत्वमभक्तछंदएवच कासः
कंठस्यचोध्वंसो विज्ञेयः कफकोपनः अंशपार्श्वयोसंकोचइव अपरेसंकोचइतिपठंतितत्रसंलवोचइव अंशयोः
पार्श्वयोश्चवातेनेवत्रीणिज्वरादीनिचत्वारिपित्तेनपित्तेनशिरसपरिपूर्णत्वंकफेनतिशेषः अभक्तछंदोभोजनेऽश्रद्धा
कंटस्यचोर्ध्वसाकंठस्यभंगः उक्तासिकेनिकार्तिकः एतानिचत्वारिकफेनएपिसमन्वितंयद्याछोवाज्ञितंजंतुमिछेनु
विपुलंयशा एतेरितिस्वरभेदानिलाश्वामित्यादिकैरेकादशभिषड्भिः वापीतिभक्तद्वेषज्वरइत्यादिभिः षड्भिअपि
शद्धार्थत्रिभिर्वापिअसंपार्श्वादिकैः समन्वितंजत्वात् यंज्ञसोषान्वितंपुरुषंजक्ष्मन मितिशेषः वन्हिमांशविउस्यं
सतीतिबोधव्यो आसाध्यलक्षणमाह सर्वैरर्धैस्त्रिभिर्वापिलिंगैर्मांसवलक्षयेयुक्तोवर्ज्यश्चिकित्स्यस्तुसर्वरूपोतो
मथा रेकादशभिः सर्वरूपाणामेकादशानां अर्द्धंषट्भवतिसम्कथंतस्यतपस्यार्थत्वनुक्रियाभवति उच्यतेएकस्य
रूपोस्यार्धोसंभवेषेध्यंचरूपयोरुक्तत्वात्यद्रूपाः एवाह्योग्राह्याः एतैलिंगैर्मांसलक्षयेयुक्तोवर्ज्यइतिसंबंधः मास
वलयोक्षयलिंगाभिसम्भुतोतानितद्यथामांसक्षयेस्फिग्गंडावुपस्थोरुवक्षकक्षापिंडिकोदरग्रीवाशुष्कवातोरो
क्षतोरोगात्राणांधमनीशैथिल्यंचेतिवलंउजः मूर्छामासक्षयोमोहः प्रलापोज्ञानएवचपूर्वोक्तानिचलिंगानिमर
णंचवलक्षयं इतिअपरेमांसवलक्षयेइतिपठंतितत्रमांससाम्निुक्तः प्रसक्षायचिकित्सोसर्वरूपोपि अतः अप

रमसाध्यलक्षणमाह महाशनंक्षीयमाणमांसबलाभ्यां प्रत्याहं क्षीणं अरिष्टवान् अतिसारनिपीडितं अतीसारयु
क्तं उक्तं च शुक्रायत्तं बलं पुंसां मलायत्तं हि जीवितं तस्मात् यत्नेन संरक्षेद्यक्ष्मिणो मलरेतसी इति भूनमूकोदरं सोप युक्तं भु
क्तं उदरं च मुष्कसोथस्य वीरकसाध्यत्वेन विरुद्धामरमिति तृतीयं अथ चिकित्स्यमाह उपक्रमं दात्मकं तं दीप्ताग्निमरकृश
रं उपक्रमेत् चिकित्स्येत् अकृशमित्यनेन पश्चादपि प्रत्याख्येयोपक्रम्य इति सूच्यते यदुक्तं परं दिनसहस्रं तु यादिजीवि
तमानवं सभिषग्भिरुपक्रांतस्तरुणः शोषपीडितः वर्ज्यमाह शुक्लाक्षमन्नद्विष्टारमूर्ध्वश्वासनिपीडितं कृच्छ्रेण ब
हुमेहंतं यक्ष्मा हंति मानवं कृच्छ्रेण वह्नमेहंतमिति कष्टेन बहुतरं मुत्रेण मलमिति विशेषः एतेसाहरस्य मलोभावः
कठिनः यस्य चातिशयनं निविघ्नेत यस्य मांसरक्तक्षयो भवति स पुनः साध्यः स्यात् इत्थं भवतं नरंभ्रू क्षतादयः एक
सोसाध्यलक्षणानि बोधव्यानि व्यवायतत्रिशोषो मात्रेण राजयक्ष्मा तं निरस्य माहव्य वायशोक वार्द्धक्याव्यायाम
ध्वप्रशोषितान् व्रणोरक्षतसंज्ञो च शोषिणो लक्षणं शृणु व्यवायास्त्रि सेवा शोक पुत्रादिवियोगेण चित्तोद्वेगः वार्धि
क्यं वृद्धत्वं व्यायामः शरीरायासजनकं कर्म अध्वा दीर्घमार्गाटनं व्रणः क्षतं उरोगतः अभिघातजनितव्रणो यक्ष्मणो रि
तिं लिंगैः ननु यक्ष्मैव यदुक्तं सुश्रुते केषांचिदेव शोषो हि कारणैर्भिन्नमागतः नतत्र दोषलिंगानां निपातनं क्षयशोषि
णो लक्षणमाह व्यवायशोषी शुक्रस्य क्षयलिंगैरुपद्रुतः पांडुदेहो यथा पूर्वं क्षीयते यस्य धातवः शुक्रक्षयलिंगं सु
श्रुतोक्तं शुक्रक्षये मेढ्रवृषणवेदनाः शक्तिमैथुनविराहुप्रसेकः प्रसेके चास्य शुक्रदर्शनं रक्तस्य चेति यथा पूर्वं
धातवः क्षीयंते तत्र शुक्रस्य पूर्वं मज्जा मज्जास्थ्य स्थ्रो मेदः मेदसो मांस मांसस्य रक्त मित्येवपरं यदित्रिभ्यो नन्निव
र्तते शोकशोषमाह प्रध्यानशीलः स्रस्तांगः शोकशोषत तादृशः विना शुक्रक्षयकृतैर्विकारैरुपलक्षितः प्रध्यानशी
लश्चिंतापरः स्रस्तांगः अवसन्नगात्रः तादृश इति पांडुदेहः शुक्रक्षयव्यतिरिक्तस्य शुक्रशोकक्षयलक्षणैः जराशो
षिणमाह जराशोषी कृशो मंदवीर्यबुद्धिबलेंद्रियः कंपनोरुचिमान् भिन्नकांस्यपात्रहतः स्वरः ष्ठीवती श्लेष्मणाहो

15

नं गौरवारुचिपीडितः संश्रुतासम्यनासास्य शुष्करूक्षमलच्छवि मंदशब्दो वीर्यादिभिः प्रत्येकं संबध्यते वीर्यं शक्तिः
बलं तूर्जः हृदिस्थितं सर्वधातूनां धाम कंपनं कफयुक्तः भिन्नस्य स्फुटितस्य कांस्यपात्रस्य दंडादिनाहतस्य अपि
यस्वरो यस्य स तथा ष्ठीवति श्लेष्मणाहीनमिति श्लेष्महारणाय नक्तं स तितश्लेष्मानिः शरणं अरुचिपीडित
इति पुरोचकग्रहणं अत्यंतारोचक व्याख्यापनार्थं संप्रस्तशब्द अस्यादिभिः संबध्यते अस्यं मुखं कुहरं अभिलोच
नं शुष्करूक्षविरितो शुष्करूक्षे यथाक्रमं मलश्च छवियस्य स तथा अध्वशोषिणमाह अध्वप्रशोषी स्रस्तांगसंस्प
रूपच्छविप्रसक्तगात्रावयवः शुष्कक्लोमगलाननः स्रस्तांगः शिथिलगात्रं संस्पृष्टस्येति भर्जितस्य पलछविवर्णो यस्य
स तथा सुप्तगात्रावयव इत्यनेन अकर्मण्येन शरीरप्रदेश उक्तः शुष्कशब्दः क्लोमादिभिः प्रत्येकं संबध्यते क्लोमः पि
पासास्थानं हृदयक्लोमस्थाने तालु इति केचित् पठंति यद्यपि जराशोष्यनंतरं व्यायामशोषी नमं तत्र अध्वशोषित थाध्
ध्वशोषितथालध्वशोषिणोलक्षणानां व्यायामशोष्यण्यनिर्देश्यात् पूर्वमात्राध्व शोषि निर्दिष्टः केचित्तु नरगम
ईर्दौर्बल्यपारुष्यैरिति तो दैन्यैरिति पठंति तत्रापि स एवार्थः व्यायामशोषिलक्षणमाह व्यायामशोषी भूयिष्ठम
भिरेवसमन्वितः लिंगैरुरक्षतवृत्तैः संयुक्तैश्च क्षतं विनारुग्भिरिति स्रस्तांगत्वादिभिरनंतरोक्तैरध्वशोषिलक्ष
णैः भूयिष्ठमित्यर्थ अध्वशोषे अन्यानि लिंगानि मजंतु महीत्यर्थः सरुगोरक्षतलिंगैश्च तवर्जितैः संयुक्त इति स ग
मपाठः गदाधरस्क लिंगैरुरःक्षतकृतैः संयुक्तश्च क्षतं विनेति एवं पठति व्याख्या च प्रेउरः क्षतं व्याप्य मभास्वध्य
सनक्लुतयानादि हेतुनायः कृतशोषः सोप्यभिरवाध्वशोषलिंगो भूयिष्ठैः संयुक्तः क्षतं विना क्षतकार्यतः तथा सु
श्रुते नस्योरः क्षितरक्तंभयः श्लेष्मावगच्छति कासमानः छर्दयत्यपि पित्तरक्त सितारूपां संततवक्षः सोत्यर्थं दू
यनं सरितास्यति दुर्गंधोच्छासवदनोभिन्नवर्णस्वरो नर इति प्रयक्षेप उच्यते याप्यस्यासाध्यरूपत्वात् नचैवं
सति कृशानां व्रणशोषिणां ग्रहणे यो विधिः कार्य इति तथा च श्रुते प्रबलशोषिप्रत्याक्षेयतानाति प्रवलेनुचिकित्सा

विधानमिति सनिधादानमुरक्षतमहि धनुषायास्यंतेत्यर्थः। गारउद्दं हमेगुरं युद्धमानस्य बलीभिः पततोविषमो
चतः वृषंहयंवाधावंतदम्यंवान्यंनिग्टण्हतः शीलाकाशास्मनिद्वांतान् क्षयनाविघ्नताः परान् आधीयानस्यमु
च्चैदूरंवाव्रजतद्रुतंमहानदींवातरंताहयैर्वासहधातवः सहसाय तितादूरं तृणवातिप्रन्दयतः तथान्यैकर्मभिः
क्रूरैर्भृसमभ्याहतस्यवाविक्रतवक्ष्यसिव्याधिः बलवान् समुदीर्यते स्त्रीषुचापि प्रसक्तश्चरुक्षाल्पप्रतिमासनः
धनुर्ष्येति अपासंकुर्वतः तरस्येतिशेषः किंवासिलादीनांप्रेरणविशेषः तानक्षपयतः अभिसंपादयंतः निघ्न
तः परान् ताडयतः शत्रून् आधिपतस्य उच्चैः पतितः दूरंवाव्रजतोद्रुतमितिसाग्रंहृदंगच्छतः महानदीतरतः ब
हुभ्यामितिशेषः तूर्णशीघ्रं अतिनन्दयंतथान्यैकर्मभिः क्रूरैरितिमल्लयुद्धादिभिः रम्याहतस्यात्क्रूरैरितिशत्रुभि
रित्यन्येवविवक्षतविदारितहृदिव्याधिरितिउरःक्षतलक्षण अथवाव्याधितायुदोहस्त्रीषुच्यापिप्रसक्तश्चरु
क्षाल्पप्रतिमासनः उरोविभज्यतेत्यर्थः छविद्यच्छविदद्यते प्रपीडपतेततः पार्श्वेभिषक्त्यंगंप्रवेपतेक्रमाद्दियबलं
वर्णाद्विरग्निश्चहीयते ज्वरोयथामनोदेस्यं विदोग्निबधाद्पिदुष्टास्यावः स्कदगंधि पीतोतिग्रथितोवहुकासमा
नस्यचाभीक्ष्णं कफस्रावः प्रवर्तते सक्षतः क्षीयतेत्यर्थंतथाभुक्रोजसोक्षयात् रक्षश्चनवधाद्दत्तोविड्भेदोभ
वतीत्यर्थः अपिशब्दात्व्याधीमहीआविनापि अग्निवधाद्विड्भेदोभवतीत्याहुदुष्टोव्यापन्नविग्रथितः विशेष
णात्ग्रंथिलः विबद्धइतिज्जडः कफपाश्चत्र प्रवर्तनइति रुधिरयुक्तं कफंष्टीवते सांद्र इतिपाठांतरतंत्रसान्द्र
घनैः एभिः कारणैक्षतवान्सपुरुषः अत्यर्थंक्षीयतेधातुशोषमाप्नोतीइत्यर्थनकेवलंक्षतोदेवयक्षीयते
तहिस्त्रीसेवादिनाशुक्रोजसोक्षयादपिपूर्वरूपमाह अव्यक्तंलक्षणंतस्यपूर्वरूपमितिस्मृतं गुरोरुक्शोणि
तुः छर्दिः कार्श्यंवैशेषिकक्षतस्यतक्षीणयोरसाधारणंलक्षणंतस्यपूर्वमितिस्मृतं उरोरुक्शोणितछर्दिका
र्श्यंवैशेषिकक्षतेकृतः क्षीयोरसाधारणंलक्षणमव्यक्तः प्रगटः क्षतउरः क्षत।कासोवैशेषिक इतिविशिष्ट

कासः क्षीणंकासापेक्षया अधिकइत्यर्थः क्षीणरूपमाह क्षीणेसरक्तमूत्रत्वंपार्श्वपृष्ठिकटिग्रीवाः शुक्रोज
सोक्षयेनसरक्तमुत्रातिउपद्रवाविशिष्टः वैशेषिकः काशइति अस्मिन्लक्षणंसंबध्यते साध्ययाप्यसाध्यत्व
माह अल्पालिंगस्यदिसाग्नेः साध्योबलवतोनवः परिसंवत्सरोजाप्यसर्वलिंगंविवर्जयेत् अल्पलिंगस्य अ
ल्पलक्षणस्य इत्यातंकदर्पणे निदानव्याख्यायांराजयक्ष्मानिदानंनवमः ॥९॥ ॥क्षयरूपेकासपाठात् तद
नंतरंकासनिदानमाह धूमोपघाताद्रजसः तथैवव्यायामरूक्षान्ननिषेवनाच्च विमार्गगत्वादधिभोजनस्यवे
गावरोधात्क्षवथोस्तथैव धूमोपघातादितिधूमेनमुखनाशाप्रविष्टेनउपघातोमोपघातः रजसामुखनाशाप्रविष्टेनतथै
वरसतइतिपाठांतरंतत्ररसोद्गलंव्यायामः आयासः रूक्षान्नंचणकादि विमार्गगत्वादितिभोजनस्य अतिद्रुताभ्यवहा
रादिनावेगावरोधादितिपुरीषादीनांतेनवायुरुद्धगम्यात् क्षवथोस्तथैवतिक्षवथुच्छिक्कातस्या अपिरोगाद्धादितिसं
बंधः प्राणोह्युदानानुगतः प्रदुष्टःसभिन्नकांस्यस्वरतुल्यघोषनिरेति वक्त्रात्सहसासदोषामनीषिभिःकासइतिप्रदि
ष्टः किंविशिष्टःदोषः कंठास्योर्ध्वगनिवापुष्णयति अथवाकाशनंकासम्भिन्नेश्वरः कासइति शुश्रुतस्वनात् तस्यसं
ख्यामाह पंचकासास्मृतावातपित्तश्लेष्मक्षतक्षयैः क्षयायोयेक्षिताः संर्वबलिनश्चयथोत्तरं संख्येय निर्दिशोर्द्वेव
संख्यायांलब्धयापंचग्रहणंजराक्षतक्षयाजनितेषुदोषनप्रतिक्रमानः क्षयायधातुक्षयायभवंतितत्थोत्तरमितिवाताभि
तकोवलीपैतिकान्श्लैष्मिकः तस्मात्क्षयः तयोबलितस्मात्क्षयजः तस्यसर्वरूपमाह पूर्वरूपंभवेत्तेषांशूकपूर्णगलास्य
ताकंठेकंडूश्चभोज्यानामवरोधश्चजायतेशुकोधान्याग्रसूक्ष्मकंठकारः भोज्यानामवरोधइअभ्यधावहनसामर्थ्यंवा
तिकासमाह हृत्शंखपार्श्वोदरमूर्द्धशूलीक्षामाननः क्षीणबलोस्वरोजः प्रसक्तवेगश्चशमीरणेनभिन्नस्वरः कासतिशु
ष्कमेवशवोललाटैकदेशः क्षामाननः शुष्कमुखः वातवृशोषणात् क्षीणंबलंस्वरोडूर्जोयस्यसतथाप्रसक्तवेगः सततं
कासवेगः भिन्नस्वरः द्विधीकृतस्वरइवशुष्कमिवश्लेष्मिनिष्ठीवनरहितंपैतिकमाह उरोविदाहज्वरवक्त्रशोषैरभ्यर्दिता

तिक्तमुखतृषार्तः पित्तेनपित्तानिवमेत्कटुनिकासंतत्सपांडुपरिदह्यमानः पित्तकफसंसृष्टंनिष्ठीवतिउक्तंतत्रांतरे श्लेष्मा
णपित्तसंसृष्टंनिष्ठीवतिचपैत्तिकीइतिपांडुनासहवर्ततइतिसपांडुतेननपरदीनामपांडुत्वमुक्तंपरिदह्यमानदाहपरि
तः कफजामाह प्रलिप्यमानेनमुखेनसीदनशिरोरुजार्तः कफपूर्णदेहः अभक्तरुगौरवसादयुक्तः कासेभृशंसांद्रकफन
अलिप्यमानेनमुखेनोपलक्षितसीदन्सादयुक्तः अभक्तअरुचिकफपूर्णदेहत्वात् गौरवकद्वकंठस्यचसांद्रकफः घनश्लेष्मः
क्षतकाशमाह अतिव्यवायभाराध्वरथाश्वगजविग्रहेरूक्षस्योरक्षतंवायुः गृहीत्वाकाशमानेहेतुसपूर्वंकासतेशुष्कंततष्ठी
वेतसंशोणितं कंठेमरुजतात्यर्थंविभग्नेनेवोरसः शोचिर्भीरिवतीक्ष्णाभिनुद्यमानेनभृशलिना दुःखस्पर्शेनसलेनभेद
पीडाभितापिना पूर्वभेदज्वरश्वासः तृष्णावैस्वर्यपीडिताः पारावतइवाकूजनकाशवेगाश्चतोभवान् विग्रहोविशरणं एतैः
कारणैः रूक्षस्यपुरुषस्यउरक्षतंस्रहीत्वावायुः काशंअहवेत् करोतिमल्लयुद्धादियुद्धं ततःष्ठीवतश्शोणितमिति कासा
भिद्यतेनह्रदयस्यविशारिणात् अत्यर्थरुजना पीडायुक्तेनकंठेन उपलक्षितः तत्रपार्श्वादौवक्ष्यः पार्श्वशूलादि वाग्भ
टेनपस्यमानत्वात् भेदपीडाभितापिनेतिशूलविशेषणं पारावतइवाकूजनभवतीतिशेषः क्षयजमाह विषम्यासाम्यभो
ज्यानिव्यवायाद्वेगनिग्रहात घृणीनांशोचनंनृणांव्यपन्नेत्रयोमलाः कुपिताःक्षयजंकाशंकुर्युर्देहक्षयप्रदं घृणीनांघृ
णाकुर्वतां शोचतांशोककुर्वतांअहारभावात्एतैः कारणैः कुपितेनवायुना अंगरूपप्लवान्कुपितस्त्रयोदोषाःक्षयजंका
शंकुर्युः क्षयजमितिरक्तादिधातूक्षयजं अस्योपद्रवानाह सगात्रशूलज्वरदाहमोहान् प्राणक्षयंचोपलभेनकासीशुष्कंस
निष्ठीवति दुर्बलस्तुप्रक्षिणमांसरुधिरंसपूयः तंसर्वलिंगंभृशदुःश्चिकित्स्यंचिकित्सितज्ञाक्षयजंवदंति शुष्कमितिप्रतिदि
दिनंशुष्कमानः दुर्बलः उपचयरहितः प्रक्षिणमांसत्वगस्तिभूतसर्वलिंगमितित्रिलोपलिंगत्वात् साध्यंअसाध्यजाप्यमा
ह इत्येषक्षयजकाशः क्षीणानांदेहनाशः साध्योबलवतांकाश्याज्याप्यस्त्ववंक्षतोथितः बलवत्करसाचित्साध्यः क्षयजः
एवंवाकदाचिद्याप्यः पुनरसाध्यत्वमाह नवोकदाचित् सिद्धतामपिपादगुणान्विता अनाः वयाप्सितुः पादसंपन्नोकदाचि

साध्येतांसाध्यानभवइत्यर्थः आप्यत्वमाह स्थविराणांजराकाशसर्वजाप्यः प्रकीर्तितः वृद्धानांहतस्यदोषजत्वंतभौ
वापृथक् फ्वाषामपि विकित्साहाररणसाध्यजाप्यमाह त्रीणिपूर्वाणि साधयेत् साध्यानपथ्यज्याप्यानुदृजाप्यन् त्रीणि
पूर्वाणिति वातपित्तश्लेष्मजान पथ्येसाधयेत् येनेत्रयेपिकासाः साध्यायुक्ताः अपरान्यथैयापयेत् आप्यतानयेत् बहु
त्वमितिजराकाशः उपेक्षतअसाध्यभवतीतिइत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांकाशनिदानंदशमः ॥१०॥ ॥
समाननिदानांतर त्वात्काशानंतरहिक्का विदाहिगुरुविष्टंभरुक्षाभिष्यंदिभोजनैः सीतपानासनस्थानरजोधूमान
योनिलैः व्यायामकर्मभारध्वंवगाद्यातातर्पणैः हिक्काश्वासश्चनृणांसमुपजायते विदाहिनियं त्रिकेशिरसचुकर्मार
त्वमद्याशिनिशीनशब्दः पानादस्त्रिभिः संबध्यंतरजोधुलिः सनधूमवर्णाशाप्रवेशात्कारण आयासकर्मधनुरकर्षणादि
व्यापारः वेधातामलादिधारणं अपतर्पण मनशनादित्रयानामेककारणेनकथंभेदः उच्यतेकथजन्यभेदन् भेदः का
र्येयावातिकः पैत्तिकः श्लैष्मिकः हिक्काश्वासोतुकफवातात्मकेपः यदुक्तंदृढबलेनकफवातात्मकावेतोपित्तस्थानसमुद्भ
वाविति संप्राप्तिमाह मुहुर्मुहुर्वायुनुदंतिसशब्दोयत्कृप्लीहांत्राणिमुखादिवासपनसघोषवातास्तहिनस्यस्ननितनः
सहिक्कत्यभिधीयतेबुधैः वायुरितिसोदाना प्राणावायुः सशब्दः मुहुर्मुहुर्वारंउदेतिऊर्ध्वगच्छतिअधोगमतान् यत्कृप्ली
हांत्राणिमुखमानीयक्षिपत् निशार्येनिवेत्यर्थः अन्येमुखादिवेसत्रमुखशब्देनप्राणादकान्नवाहिस्रोतांभान्येत उ
तंचतत्रांतरे प्राणोदकान्नवाहिनिस्रोतांशिविक्षेनानलः हिक्कांकरोतिसरुध्यतासालिंगपृथक्शृणोति असून्सवा
युर्हिनस्तितिहिकोतिनिरुक्तः घोषवाचितिहिक्का सरूपकथनंतासांभेदसंप्राप्तिमाह अन्नजांजमलांक्षुद्रांगंभीरंम
हतीयथावायुकफेनानुगतः पंचहिक्काकरोतिचवात अथवादुष्टः प्राणउदानेनिमिलितः पंचहिक्काकरोतिच अन्नजता
दितिसांनामानि पूर्वरूपमाह कंठोरसोगुरुत्वंचवदनस्यकषायता हिक्काणांपूर्वरूपाणिकुक्षेराटोपएवच वदनस्यक
षायतेतिवातात् नतुकफाधमाधूर्यव्याधिप्रभावेन् कुक्षेउदरस्यअटोपः पूर्णत्वमिव अन्नजालक्षणमाह पानान्नैर

ति मैथुनैः सहसापीडितोर्यव्याधिप्रभावेन निलः हिक्कयतस्यूर्ध्वगोभक्त्वातेविस्मज्ञाभिषक् पानान्नरिनिशीतैः
रितिशेषः उपर्युपरि अत्युयुक्तैसह सापीडिनानिलोह्रदिस्थप्राणोवायुः ऊर्ध्वंगत्वा हिक्कयतिहिक्काकरोतिसाहि
क्का भक्तज्ञाकथ्यते यमलामाह चिरेणयमलैर्वेगैः येहिक्कासंप्रवर्तते कंपयंतिशिरोग्रीवा तमलांतांविनिर्दिशेत
यहिक्कायमलैर्वेगैः युग्मैकनुक्रमैशिरोग्रीवांकंपयतीतिचिरेणचिरकालेनप्रवर्ततेतानांतांजमलामाहुः क्षुद्रिकामाह
विकृष्टकालैर्यावेगैमंदैस्समभिवर्तते क्षुद्रिकानामसाहिक्कायतुमूलात्प्रधाविता जत्रुकक्षारसांसंधीतितिजत्रुः
जत्रुर्ग्रीवामूलग्रहणेनहृदयंकोमकंठस्यग्रहणमितिगयदासः इयनामतःक्षुद्रिकागंभीरामाह नाभिप्रवृत्तजाहिक्का
घोरागंभीरणादिनी अन्यैकोपद्रवयुक्तानां गंभीरानामसामता नाभिप्रवृत्तनाभ्यादि प्रवृत्तिजज्ञाला अतएवास्यागभी
रत्वं अनेकोपद्रववतीनत्कृष्णाज्वरादियुक्तः इयंनामतोगंभीरा महतीमाह मर्मण्यापीडयंतीचसततंया प्रवर्ततेम
हाहिक्केतिसाज्ञेयाः सर्वगात्रप्रकंपिनी मर्माणिनिप्रधानानिनाभिहृदयबस्तिसिरसियंनामतोमहाहिक्का अवस्तथा
मनसाध्यत्वमाह अथाम्यंतेहिक्कतोयस्यदेहोदृष्टिश्चोर्ध्वेनाम्यतोयस्य निसंक्षीणानिविट्क्षीतियस्यातिमात्रेतोहिक्कांतौ
वर्ज्जयहिक्कमानो अयाम्यंतेविस्तर्यतश्चदेहः दृष्टिश्चार्द्धभवतीतिशेषः नाम्यते अकुंच्यते अकुंच्यतेदेहसंबंधः पाठां
तरे तत्रमुह्यतीत्यर्थः यश्चक्षीणात्रदेषीअतीमात्रंक्षौतिच्छिक्कति सहिक्कावर्ज्जयेत् द्वोन्यंतोवर्ज्जयेत् अत्यंतावितिगंभी
रामहतीच व्याधिभिःक्षीणदेहस्यवृद्धस्यातिव्यवायिनः अयासांव्यासमुत्पन्नाहिक्कासाहंत्याशुजीवितं आसांसाध्यानां
च्याहिक्का अतिसंचित रोषादिर्भवति सानरहंतीनियोज्यंमहतीप्रभृतीनांतुस्वरूपेणैवासाध्यत्वमुक्तंपुनः अवस्थावि
शेषेणासाध्यत्वमाह मयिकाच प्रलापार्तिमोहतृष्णासमन्वितः अक्षीणश्चाप्यदीनश्च स्थिरधात्विंद्रियश्चयःतस्यासा
धयितंशक्यायमिकाहंत्यतोन्यथा अत्रजाक्षुद्राचासाध्यावंसाच्चजमलेवगवृतीयमिकेत्युक्तं नतुयमलाचरकोक्तत्वात् अ
स्यपाठस्यचरकेमलाहिक्कानोक्तः किंयंतुयमलेचव्यपेतानामयुक्ता अन्यथान्यव्यपेतपरिणतंजायते इतिहेनाव्यपेतोना

157/1917

मः अक्षीणोबलवान् अदीनः प्रसन्नमानाः स्थिराणिधातवः इंद्रियाणियस्य सतथाएवंहीपरीतं हेत्येन इत्यातंकद
र्पणे निदानव्याख्यायां हिक्कानिदानं एकादशःसमासः ११ हिक्कासयोगकहेतुत्वात् हिक्कानंतरंश्वासमाह महो[illegible]र्द्ध छिन्न
तमक क्षुद्रभेदैस्तु पंचधाभिद्यते संमहाव्याधिश्वासएकोविशेषतः महाश्वासमाहऊर्ध्वछिन्नतमकःक्षुद्रमहाव्याधिरेक
एवस्वासःसपंचधांवधंलभतेविशेषइतिकारणंलिंगभेदंप्राप्यतेत्यर्थः पंचभुश्वासत्वेवेगवदूर्ध्ववातत्वमुक्तंचतत्रांतर
स्वासस्कवस्तिरुध्मानःसमवातोर्द्धगामिनीसंख्यानिदृश्यतेनपंचप्रकारत्वसिद्धेयंचग्रहणंतमकभेदस्यप्रतमकस्यपृ
थक्संख्यानिषेधार्थंतंत्रांतरपंचानामपिशेषोकद्यमुक्तं वातस्यहृत्पीडाशूलामाध्मानमेवच अनाहोवक्त्रवैरस्यंशंख
निस्तोदएवच शूलंउदरे अध्मानमाटोपः अनाहः अमंसक्रद्दाविगुणानिलेनविबद्धंअयथावत्प्रवृतिःशंखनिनिस्तो
दः शंखयोर्व्यथा तस्यसंप्राप्तिमाह प्राग्रूपंतस्यहृत्पीडाशूलमानमेवच अनाहोवक्त्रवैरस्यंशंखनिस्तोदएवच शूलं
तुदरे आध्मानमाटोपः अनाहः अमंसक्रद्दाविगुणानिलेनविबद्धंअयथावत्प्रवृत्तिःशंखनिस्तोदः शंखयोर्व्यथा तस्य
संप्राप्तिमाह यदास्रोतांसिसंरुद्धमारुतःकफपूर्वकः विष्वक्व्रजतिसंरुद्धस्तदाश्वासानकरोतिच यदाकफपूर्वकः कफ
प्रदानोवायस्कंनेवकंफेनसंरुद्धः संरुद्धगतिर्विमार्गगः प्राणोदकान्नवाहिनीश्चोतांसिसंरुद्धव्यांविषक्वजतीसर्वत्र
प्रसरति सदाश्वासान् करोतीति महाश्वासलक्षणमाह विद्धूयमानवातोपःशब्दवान्दुखितोनरः उच्चैश्वसतिसं
क्रुद्धोमत्तोवृषएवानिसः प्रनष्टज्ञानविज्ञानस्तथाविभ्रांतिलोचनः विकृताक्षाननोबद्धमुत्रवर्च्चविशीर्णवान् दीर्यं
प्रश्वसितंचास्य दूराद्विज्ञायतेभृशं महाश्वासोपसृष्टस्तु क्षिप्रमेवविपद्यते ऊर्ध्वउद्धूयमानोवनोयस्यसतथाशब्दश्रा
वत् शयथाभवति एवमुच्चैश्वसति दुःखितः दुःखयुक्तः अतिशामनत्वरतंकइवसंरुद्धोमत्तवृषभइवज्ञानंशास्त्र
विज्ञानंतदर्थनिश्चयः विभ्रांतस्तद्ध्यतेकालभेदादितिजनुः विशीर्णवाक्वक्तुमक्षमः मंदवचनोवादिनक्रा
तमानः उरस्यश्वासवतःश्वसितमभ्यर्थ्यदूरादेवश्रूयते अनेनमहाश्वसितोयतिशयुतःशीघ्रमेवविनश्य

ति ऊर्ध्वश्वासमाह ऊर्ध्वं श्वसितियोदीर्घंनचसत्याहरत्यधःश्लेष्मवृतमुखश्रोतः क्रुद्धगंधवहार्दिताः ऊर्ध्वदृष्टिर्विपश्यंति
विभ्रांताक्षइतस्ततः प्रमुह्यन्वेदनार्तश्च शुष्कास्यो रतिपीडितः ऊर्ध्वश्वासेप्रकुपितेह्यधःश्वासोनिरुध्यते मुह्यतस्ताम्यतश्च ऊर्ध्वश्वासस्य पुमान् श्वसितिनच अधः प्रत्याहारंति
नश्वाससंबंधः करोतिदीर्घकालमित्यर्थः सर्वश्वासनं मूर्धगत्वात् अत्रतुदीर्घमितिविशेषणं श्लेष्मावृतं मुखंश्रोतांसि
यस्यसतथा अथवाश्लेष्माणावृत्तानिमुखसंबंधिनीश्रोतांसियस्यसतथाक्रुद्धगंधवहार्दितः कुपितवातपीडितः पीः
श्लेष्मावृतमुखश्रोतस्त्वेनक्रुद्धोयोगंधवहस्तेनार्दितः ऊर्ध्वदृष्टिस्ततस्ततइव रततो विक्रांत पश्यन् श्वसितिविभ्रांताक्ष
चंचलनेत्रः प्रमुह्यन्माहंगच्छन् शुष्कास्य शुष्कमुखं अरतिकस्मिन् विषयेविराविषयेविरावियेविरावस्थितः ऊर्ध्वं
श्वसंतिनचाधः प्रत्याहारमिति यदुक्तंतत्रहेतुमाह ऊर्ध्वश्वासेप्रकुपितेऽधःश्वासोनिरुध्यतेमुह्यते ताम्यतश्चो
र्द्ध्वश्वासस्तस्यैवहेसश्वत्निरुध्यतइतिहृदयंवातात् अभिस्तंभितःस्यात् ऊर्ध्वश्वासोमुह्यतस्ताम्यतश्चोतमस्ति
मज्जनइव अथनिश्चेष्टवनःस्तस्यैवपुरुषस्य असून्प्राणान्हंति नान्यथेति अथवाश्वासोवायुः स अधानवर्तनेऊ
र्ध्वश्वासो ऊर्ध्वश्वासछिन्नमाह यस्तुश्वसतिविछिन्नंसर्वप्राणेनपीडितः नवाससतिदुःखार्तोमर्मच्छेदरुगर्दितः अनाह
स्वेदमूर्छार्तोदह्यमानेनबस्तिना विप्लुताक्षपरिक्षीणःश्वसन्रक्तैकलोचनः विचेतापरिशुष्कास्योविवर्णप्रलपन्नरः
छिन्नश्वासेनविछिन्नशीघ्रंचविजहात्यसून् विछिन्नमितिविछिन्नमिवविछिन्नः अंतरांतराविश्वसनेनामनुवर्तनं सां
तरायतिमित्यर्थ सर्वप्राणेनसमस्तयाशक्त्यादुःखार्तस्सन् नचाश्वसति मर्मच्छेदरुगार्दितइति मर्माणिहृदयवस्तिशिरां
सितेषांछेदः वेदनइवपीडितः दह्यमानेनबस्तिनाउपरुद्धांस्थितः विप्लुताक्षश्चंचलचक्षुः अश्रुपूर्णनेत्रयुर्वार
क्तैकलोचनइतिव्याधिप्रभावात् यदिदोषात्दाहयोरपिस्यात् विचेतउद्विग्नचित्तः विछिन्नइतिविमोक्षनसंधि
बंधःपीडितइतिपाठोनरंशीघ्रंविजहात्यसून्नायसाध्यत्वमुक्तः तमकलक्षणमाह प्रतिलोमंयदावायुःश्रोतांसिप्र
पद्यते ग्रीवांशिरसिसंगृह्यश्लेष्माणासमुदीर्यते करोतिपिनसंतेनरुद्धोघुर्घुरकंतथा अतीवतीव्रवेगंनश्वासंप्राण

प्रपीडकं प्रताम्यतीत्सवेगेनत्रसंत सन्निरुध्यते प्रमोहंकासमानश्च सगच्छतिमुहुर्मुहुः श्लेष्मण्यामुच्यमानेनभृशं
भवतिदुःखितः तस्यैवचविमोक्षांतमुहूर्तंलभतेसुखं नथास्योर्ध्वंसनंकंठकण्डुरुध्यन्कातिभाषितुं नचापिनिद्रांल
भतेसनरः श्वासपीडितः पार्श्वेतस्यावगृण्हातिसायानस्यसमीरणः आसीनोलभतेसौख्यमुष्णंचैवाभिनंदति
उछ्रिताक्षोललाटेनस्विद्यतेभृशमर्तिमान् विशुष्कास्योमुहुःश्वासोमुहुश्चैवावधम्यते मेघांबुशीतप्राग्वातैश्लेष्म
लैश्चविवर्द्धते सयाप्यःस्तमकःश्वाससाध्योवासान्नवोत्थितः यदावायुप्रतिलोमंवैपरिश्रोतांसिप्रतिपद्यते सदाग्रीवां
शिरःसंगृह्यश्लेष्माणंसमुदीर्यप्रकोपंनीतातेनकफेनरुद्धोवायुःपीनसंकरोति पश्चात्तेनरोध्हृतःकंठेघुर्घुरशब्दंकरो
तिप्राणापीडकंप्राणाधिष्ठानांहृदयपीडकंस्वाकारांसंनितनश्वासवेगेनप्रताम्यतितमसिप्रविश्यनिवर्तंनि
रुद्धेतंनश्चेष्टोभवतीतिवारकः अजडस्तःसन्निरुध्यतेश्वासइतिशेषः मुच्यमानेनकंपनाज्ञावदुःखितोभवतितस्यैव
श्लेष्मणः विमोक्षांतेमुहूर्तंसःखंप्राप्नोति उद्ध्वंशलोकडूयतेपार्श्वेअवष्टभ्याहतिपीडयतिपरसयानस्य असीनसन्सु
खंलभतेउष्णाभिनंदतिवातकफारब्धत्वात् छिप्राक्षःस्निग्धताललाटेनोपलक्षितः अवधम्यतेगात्रारूक्षस्यैव
सर्वगात्रस्वाल्पतेश्लेष्मालेरितिज्ञनेकः तमकस्यैवपिनानुबंधात्ज्वरादियोगेनप्रतमकसंज्ञामाह ज्वरमूर्छापरित
श्वविद्यात्प्रतमकंतुतं ज्वरमूर्छाभ्यांपरिराधज्ञः तमसावर्धतेत्यर्थशीतैश्वासप्रशाम्यति मज्जतेतमसेवास्यवि
द्यात्मनमकंतुतं ज्वरमूर्छाभ्यांपरितोज्वरमूर्छोपरि[illegible]तः ज्वरेनवामूर्छाज्वरमूर्छाग्नस्यैपापलक्षणंकारणंचाह उ
दावर्तोरोगविशेषः रजोधुलिः अजीर्णमामादिक्लिन्नविदग्धंकायावेगाविरोधः अजडस्तयोगिनीकुम्भकादिवातनि
रोधतमसाअंधः कारणमानसतमोगुणदोषेणवा अत्यर्थज्वरकारणापेक्षयाविशेषेणवातकफारब्धपित्तसंबन्धा
त्शीतैरुपशाम्यति तमसंअंधकारमज्जतस्यपुरुषस्यतंप्रप्रतमकमाह क्षुद्रमाह रुक्षायासोद्भवाकोष्ठेक्षुद्रोवा
तमुदीरयेत् क्षुद्रश्वासोनसोत्यर्थदुःखेनांगःप्रबाधकः हिनस्तिनसगात्राणिनचदुःखयथोत्तरे नचभोजनपानाना

विरूणध्वनितांगतेः नेंद्रियाणांव्यथास्वापिविं.निद्रापादयेदुःखं रुक्षायासोद्भवइतिमृक्ष्मप्रपान आयासोव्यायास
स्ताज्जितः क्षुद्रइतिक्षुद्रश्वासः अल्पलिंगत्वात् क्षुद्रकोष्टेवातंप्रकोपयेत् क्षुद्रस्वासंकरोतिदुःखेनसक्षुद्रस्वासो
त्यर्थः नागप्रबाधकंभवति सगात्राणिनहिनस्तिमारणात्मकोनभवति नचदुःखकारी यथाइतरेश्वासाः इंद्रियाना
व्यथनायादयेत् कांचदपिरज्ञानोपादयेत् रोगमित्यर्थः सर्वेषांसाध्यत्वमाह सस्साध्यउक्तोबलिनः सर्वेषांव्यक्तलक्षणः
सक्षुद्रस्वासः बलिनः पुरुषस्यसाध्यः सर्वमहास्वासादयः अव्यक्तलक्षणाः संततः साध्यइतियोज्यं साध्यासाध्यता
ह क्षुद्रसाध्यतमस्तेसांतमकः कृच्छ्रउच्यंते त्रयःस्वासानसिध्यतमकोदुर्बलस्यचसाध्यतमः तमोवोज्ञाप्यः महांश्चोर्दला
स्त्रयःसंपूर्णलक्षणः असाध्यदुर्बलस्यतमकेआसाध्यासोप्रकारित्वादवस्यम्मरणात्मकामाह कामप्राणहरारोगाव
हवोनतुतेतया यथास्वासश्चहिक्काश्चहरतःप्राणमाशुवै॥काममिति अनुमतोबहवःसन्निपातदयोरोगाः प्राणहरा
भवंतुनतुतेसथाययथाश्वासश्चहिक्काचएतौअशुशीघ्रंप्राणंहरतः इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांस्वासानिदानंद्वाद
शः॥१२॥ ॥हिक्काश्वासयोःप्राणोदानदुष्टसंभवःस्तदुष्टसाधर्म्यात्स्वासानंतरंस्वरभेदमाह अत्युच्चभा
षणविषाध्ययनाभिघातसंदूषणैः प्रकुपितापवनादयस्तुश्रोताः श्रुतस्वरवहपुगताप्रविश्यहन्युःस्वरंभवतिचापि
हिषड्विधसः अध्यायनउच्चैर्वेदपाठः अभिघातः कंठप्रदेशःलकुटादिभिः अथवाकंठेनछर्दितनितः विपन्नत्रि
दोषप्रकोपःश्रोतःससरवहेषुचतुर्षु यदुक्तंश्रुश्रुत हाभ्यांभाषतेहाभ्यांघोषंकरोति भाषणघोषणयोरस्समहत्वा
भ्यांभेदः येतेःसंदूषणेःश्रायेश्वदोषस्तपुश्रोतःस्रप्रतिष्टां स्थितंवृद्धिवागताश्वरंहन्युःसस्वरभेदः षड्विधःइ
ति वातपित्तकफसन्निपातत्ववमेदात्तभेदात् वातिकमाहि वातेनकृष्णनयनाननमूत्रवर्चाभिन्नसंनेवदतिगर्भ
भवत्सरमितिनिष्ठुरंउद्वेजकत्वात् अन्यागर्दभवत्सरंचेतिपठंतिगर्दभस्यचनाभावात् कंठेनतिशेषः पैतिकमाह
पित्तेनपित्तनयनाननमूत्रवर्चभ्रूयाद्गलेनसततंपरिदह्यमानः गलस्तस्यसदाहोभवतीत्यर्थः कफजामाह ब्रूयाक्त

फेनसततंकफरुद्धकंठः स्वल्पंशनैर्वदतिचापिदिनाविशेषात् इतिदिनसूर्यरश्मिभिः कफस्यमंदाभावात् कंठेने
तिशेषः पैतिकमाह पित्तेनपित्तनयनाननमूत्रवर्चभ्रूयाद्गलेनसततंपरिदह्यमानः गलस्तस्यसदाहोभवतीत्यर्थः
कफजामाह विशिष्टंवदतीत्यर्थः दिवाविनिशेषंपापदोतरं सत्रापिसमण्वार्थभूया दित्यर्थंत्रकृच्छ्रादितिकेनिसदंति
सन्निपातिकमाह सर्वात्मिकेश्वरवतीसर्वविकारसंपतंचाप्यसाध्यमृषयःस्वरभेदमाहुः सर्वविकारसंपादितिउक्तवा
तादिस्वरभेदलिंगयोगः तंचाप्यसाध्यमिति अपिशब्दोभिन्नक्रमः असाध्यमपितवसर्वजंक्षयजंवापिप्रत्या
क्षायाचरेमितिश्रुश्रुतकुंश्रुश्रुतनक्षयजमाह धूम्येतवाकूयतेक्षयमामृयाच्च सर्वेषुचापिहतवाक्प्रतितर्जनीयःस
धूमेनेवनिर्गच्छतिविदनयभिभूयतेक्षयकृतइतिधातुक्षयकृतेस्वरभेदक्षयअनुयाश्चवामितिच्छेदः एपचयदाह
तवाकुउक्तक्षयातदानसाध्य अन्यथानुसाध्य अन्येपुच्येतिपठंति तत्रतेषुवातादिस्वरभेदेषुमध्येहतवाक्असा
ध्यः किंत्वयंपाठः टीकाकारेणकृतंमेदजमाह अंतर्गतंस्वरमलक्ष्यपदं विरेनमदक्षयाश्चदतिदिग्धगलोतृषार्तः
अंतर्गतस्वरमितिक्रियाविशेषणंतेनकंठस्य अंतर्गतंयथाभवति स्वरेवचनंवदतीतियोज्यं अन्ये अंतर्गलमिति
मितिपठंति तत्रगतस्यांत अंतर्गलेनदुतंस्वरंपटतीत्यर्थः मेदोन्वयादितिमेदोजनितः दिग्धगलतमितिश्लेष्मणाव
दिग्धालिप्तगलः तृषार्तइतिभेदोरुद्धश्रोतस्त्वात् असाध्यमाह क्षीणस्यवृद्धस्यकृशस्यचापिचिरोत्थितोयत्सहजोप
जातः जन्मप्रतिबद्धःसूचकाकस्वरइतिलोकेसहज्ञाप्रजातः इत्यस्यस्थानेभेदापज्ञातपठंति तत्रमेदोरोगमविशेषः
प्रदोस्मिन्त्रः अनिलस्यमेदसाज्ञतस्त्रोतस्वेनयोजातः मेदोस्मिन्तनुभेदादुष्ट्यायोजातःसआसाध्यपूर्वमुक्तइति
नविविरोधः सर्वमुक्तिइतिनविरोधः सर्वसमुद्भवश्च अमगोदेः संपूर्णलिंगोवा असाध्योहृद्रेव्यः इत्यातंकदर्प
णनिदानव्याख्यायांस्वरभेदनिदानंत्रयोदशाध्यायः॥१३॥ ॥ऊर्ध्वविकारसाधर्म्यादरोचकमाह
वातादिभिःशोकभयातिलोभक्रोधेर्मनोघ्नानेसरूपगंधैः अरोचकास्युः एकैकसोवातादिभिस्त्रयः सन्निपातेन

161/1917

कः शोकभयादिनागंतुरेकएवगणनायः यतःपंचानामेवलक्षणंवक्ष्यति॥ शृंशृंतचोक्तं एतैर्हेतुभिररोचकाभवंतिम
नोघ्नमशनं उचिष्टकृमिक्लिन्नादिरूपंशरीरस्वयथुगंधः पूतिः नातिकमाह परिहृष्टदंतकषायवक्त्रमतोनिलेनप
रिहृष्टदंत अल्पभक्षणेनवकषायवक्त्रमितिलोध्रचर्वितस्येव पित्तजामाह कट्वम्लमुष्णंविरसंचपूतिः पित्तेनवि
द्यालवणंचवक्त्रं कटुत्वतिकथाचि यदुक्तंविदेहे पित्तेनतिक्तस्यविदाहकत्वात् सद्यास्यहृल्लासकरः कफेनेति
विसरमितिरागःभावात् अन्यथावातेनविरसास्यतापूतिगंधपित्तेनज्ञानीयात् लवणंवक्त्रमितिकफजलक्षणपठणी
यः यतोविदग्धश्लेष्मालवणभावमुपैति कफजमाह माधुर्यपैच्छिल्यगुरुत्वशैत्यं विबद्धसंबद्धयुतंकफेनलवणंचव
क्त्रमितिपठंति विबद्धसनद्धसचप्रकृतत्वात् कफस्यसन्नह्यबंध एहबंधनमस्य धातोः प्रयोगः शोकजादिकमाह
अरोचकेशोभयातिलोभक्रोधातिरुद्ध्यासकविगंधजस्यात् स्वभाविकंचास्यमथारुचिश्च अहृद्याप्राणांहंवज
कोगंधः अशुचिउचिष्टस्वभाविकंचास्यमिति अविकृतमुखरसतं अथअरुचिदिति विशेषंत्रिदोषजमाह त्रिदोष
जेनेकरसभवंतु अनेकरसं अस्यार्थः वातादिभेदेनमुखेविकृतिमभिधायथथाविकृतिमाह हृच्छूलपीडनयुतंप
वनेनपित्तात्तृड्दाहचोषबहुलंसकफप्रशेकं श्लेष्मात्मकंबहुरुजंबहुभिश्चविद्यादैगुण्यमाहजडताभिरथापरं
च हृदिशूलनपीडनंहृच्छूलपीडनंतेनयुतंचोषचूषणवत्पीडा अरोचकमितिशेषः श्लेष्माकप्रसेकंस्यात् बहुभि
रितित्रिदोषैः बहुभिरुजमनेकपीडाकारंवैगुण्यमाहजानाभिरथापरंचेतिउपलक्षणेनतृतीया वैगुण्यंमनसोव्या
कुलत्वजपरमितित्रिदोषाहृस्यात् आगंतुजामित्यर्थः अरोचकलक्षणंसत्याबभुक्षायां अभ्यवहारासामर्थ्यमितिश्र
रुचि अनभिलषितमप्यन्नदीपमानमारभ्यवहरतिसनात्राभिनंदनं अन्नस्यश्रवणस्मरणदर्शनस्पर्शनैर्यत्रो
द्विजनेसमकद्वेषः एवंत्रिविधोपरागश्वरकशुश्रुताभ्यामरोचकशब्देनसंगृहीतः उक्तंहि वृद्धभोजेन प्रक्षिप्तंच
मुखेचान्नंजंतोर्नस्वदतेमुहुः अरोचकसविज्ञेयोभक्तद्वेषमथशृणु चिंतयत्वापिमनसादृष्ट्वाश्रुत्वापिभोजनं॥

163/1917

द्वेषमायातियोजंतुभक्तद्वेषंसउच्यते यस्यनान्नंभवत्यन्नद्वासोभक्तच्छंद उच्यतेकुपितस्यइति इत्यातंकदर्पणेनिदानव्या
ख्यायांमरोचकनिदानंचतुर्दशोध्यायः १४॥ ॥छर्द्यासाम्यभावादरोचकनंतरंछर्दिरुच्यते तस्यनिदानरूपति
चाह दुष्टैर्दोषैः पृथक्सर्वैर्बीभत्सालोकनादिभिः छर्दयः पंचविज्ञेयास्तासांलक्षणमुच्यते एतैःवक्ष्यमाणैःदुष्टैर्दोषैः छ
र्दयः संभवंतिवातादिभिस्त्रयः त्रिदोषैणेका बीभत्सादिभिरेका बीभत्सविकृतदर्शनं आदिशब्देनानिष्टगंधरसस्पर्शो
दितांग्रहणंनिनादिपूर्णसंप्राप्तिमाह अतिद्रवैरतिस्निग्धैरहृद्यैर्लवणैरपि अकाले चातिभक्तैश्च तथासात्म्यैश्चभोजनैः
२ मायाद्भयात्तथोद्वेगादजीर्णात्कृमिदोषतः नार्याश्चापन्नसत्वायास्तथातिद्रुतमश्नतः ३ बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैर्द्रुतमुत्क्लिष्टोब
लात् छादयन्नाननंवेगैरर्दयन्नंगभंजनैः ४ निरुच्यतेछर्दिरितिदोषोवक्त्रंप्रधावति नार्याश्चापन्नसत्वायाइतिवैगुण्यागर्भो
पीडनेनवातवैगुण्यात्छर्दिः बीभत्सैर्हेतुभिश्चान्यैरितिपूयमध्वादिदर्शनैः गंधास्वादनैघ्राणकादिभिः छादयन्नाननमिति
दोषेणवेगैर्मुखपूरयन् अर्दयन् अंगभंजनैरंगमर्दैश्चाहृदयतिमुखंअर्दयंति वा अंगानितिछर्दिरितिनिरुच्यते वे
गमुखंप्रतिगतोदोषः उदानोवायुश्छर्दिकुर्यादितिअर्थः तस्यरूपमाह हृल्लासोद्गारसंरोधौप्रसेकोलवणस्तनुः द्वेषोन्नपाने
चभृशंवमीनांपूर्वलक्षणं ५ उद्गारोधउद्गारप्रवृत्तिः प्रसेकोमुखः प्रसेकउदकस्रावः तस्यालक्षणंप्रभावात् यामसंयोक्तृ
भवत्वेनकफविदाहाद्वातनुः अघनः अल्पोवा वातजमाह हृत्पार्श्वपीडामुखशोषशीर्षनाभ्यर्तिकासः स्वरभेदतोदैः
शीर्षनाभ्यर्तिरतिमस्तकनाभ्योश्चशूलंतोदैस्त्यनंतरंयुक्तइतिशेषः उपलक्षणेतुतृतीया किंभूतंछर्दइतीत्याह उद्गारश
ब्दप्रबलंसफेनंविच्छिन्नकृष्णंतनुकंकषायं कृच्छ्रेणचाल्पंमहताचवेगेनार्तोनिलाच्छर्दयतीहदुःखं वातोर्तोनरः छर्दयतीतियोज्यं
कंपच्छर्दयतीत्याह उद्गारशब्दाभ्यांप्रबलं उद्गारशब्दप्रबलं विच्छिन्नंसामरवेगं अल्पद्रवंवावातस्यरूक्षत्वाद्द्रवताभावात् तनुकंअ
घनंकषायंकषायरसंकषायस्यवातप्रकृतत्वात् कृच्छ्रेणकष्टेन अल्पंस्तोकंमहतावेगेनतिवहुवेगेन पित्तजमाह मूर्च्छापिपासा
मुखशोषशीर्षतात्वाक्षिसंतापनमोभ्रमार्तः पित्ताभ्रशाद्वहरितमतितक्तंधूम्रंमपित्तेनवमेत्सदाहं मूर्द्धिशिरसितात्वाक्षी

श्वसंतापवान् तमोधकारदर्शमिव भ्रमश्च कारूढस्येव पदार्थे अन्यथाविज्ञानं वातेरार्तः कीदृशं वमेदित्याह पित्तमित्यादि श्लो
थ मत्स्यंच्छ हरितं शावकवर्णं धूम्रं कृष्णलोहितवर्णं पित्तेनेति योऽयं कफजमाह तंद्रास्यमाधुर्यं कफप्रसेकः संतोषनिद्रारुचि गौरवभ
स्निग्धघनं स्वादुकंफं विशुद्धंसलोमहर्षस्परुजं वमेत्तु एतैरुपद्रवैरार्तः स्निग्धादिकं वमेत् आस्यमाधुर्यमुखस्यमधुरसत्वं संतो
पइवसंतोषः अन्नानभिलाषः मित्यर्थः तृप्तोहि नात्रमभिलषति अरुचिरभ्यवहारा सामर्थ्यं स्वादुमधुरं विशुद्धमिति शुद्धक
फं यदुक्तं सुश्रुते शुक्लं हिमंसाद्रंकफेनेति अल्परुजमितिकफस्यद्रवरूपत्वात् मुखेननिःसारणमित्यर्थः त्रिदोषजामाह श्
लाविपाकारुचिदाहतृष्णास्वासप्रमोहप्रबलं प्रसक्तं छर्दिस्तृषालवणाम्लनीलं सांद्रोष्णरक्तं वमितंनरणास्यात् त्रिदोषाख्या
छर्दिस्तथाकर्सनारणा मित्यर्थः शूलादिभिः प्रमोहांतोप्रबला प्रसक्तं चिरंतं त्रिदोषादित्यत्रात्रैदोषेति पठंत्यन्येव त्रिदोषजेत्य
र्थः आसाध्यमाह विट्स्वेदमूत्रांबुवहानिवायुश्रोतांसिसंरुध्ययदोर्द्धमिति उत्सन्नदोषस्य समान्विरं तु दोषसमुद्ध्यनस्य
कोष्ठात् विण्मूत्रयोस्ततसमवर्णगंधं तृट्स्वासकासार्तिपुसंप्रसक्तंप्रछर्दयेदुष्टमिवतिवेगात याद्दीनश्वासकविनाशमेति उ
त्सन्नदोषस्य उत्सन्नदोषस्यपिसंकफं वास्वेदादिकानुवादुष्टान् धातूनमलान् संचितंदोषंतदितितस्मा द्विडादिवाहिश्रोत
सांदृष्टिः ततोविण्मूत्रयोर्गंधवर्णं छर्दयतीतियोऽस्यैसवायुः कोष्ठाउद्य उर्ध्वनितेति इयंतुछर्दिस्त्रिदोषजेत्येके अन्येतु
सर्पाछर्दयः प्रबलाएवं विधासाद्यः आसाध्यापक्वरित्यर्थः अंगतुजमाह विभत्सजादौहृदजामजाश्च असात्म्यजाबाकृमिजा
चयाहि सापंचमीतांश्वविभावमेतिद्दोषोच्छ्रणएवयथानमादो विभत्सजापूयमेध्यादिचार्शनं गंधजादौहृदजा अपत्रसत्वा
यास्त्रियोदोहदलाभजा अमजा अजीर्णजा आसात्म्यजा अकस्मात् सात्म्यभक्षादित्यागात् कृमिजाकोष्ठकृमिसंभ
वावीभत्सेत्यादिना कृमिजांतानामेकसैतैनेवगणनीया एवंसर्वभिरेकेकआगंतुजसाम्यः मादागंतुज्वरवत् पंचमीतित्रिदोष
जाप्यैक्षयानां अगंतुजांदोषोद्भवैनेवजानीयात् यथोक्तमादाविति यथावातादिलक्षणेन आदाविति पूर्वोक्तेन कृमिप्र
जायाविशेषेणलक्षणमाह शूलहृल्लासबहुलाकृमिजाचविशेषतः कृमिहृद्रोगतुल्येनलक्षणेनचलक्षितः कृमिजाथायं
विशेषः यच्छूलेहृल्लासादिधिकाकृमिहृद्रोगेन तुल्येनलक्षणेनचलक्ष्यतेतियथाउक्तंदः टीकनंतोरः शूलंहृल्लासकस्तमः अर

105/192

त्विः वैनेत्रत्वंशोषश्च कृमिजे भवेदिति आसाध्यंसाध्यंचाह क्षीणस्या ज्ञाछर्दिरितिप्रशक्तः सोपद्रवाशोणितपूययुक्तः सा
चंद्रकांताप्रवदेत्साध्यंसाध्यं चिकित्सोनिरुपद्रवाश्च अतिप्रशक्ता अतिशयेन निरंतरासोपद्रवायुक्ता सांचंद्रिकामितिभे
दः प्रभर्तीधातूनांस्नेहः प्रवर्तमानोमयूरपिच्छचंद्रिका ५ वत्प्रतिभाइति आसाध्यां निरुपद्रवांकासाद्युपद्रवाहितंसाध्यां
चिकित्सद्भिषज्ञागितिभिषोषः तस्यउपद्रवानाह कासश्वासो ज्वरोहिक्का तृष्णांचेचित्तमेवच हृद्रोगस्तमकश्चैवज्ञेयाछर्दि
रुपद्रवः वैचित्यंचित्तविनता इत्यातंकदर्पणे निदानव्याख्यायां छर्दिनिदानंपंचदशोऽध्यायः १५॥ ॥कृष्णायाश्छर्दिरुप
द्रवत्वात् छर्दनंतरं तृष्णानिदानं तस्यासंप्राप्तिमाह भयःश्रमाभ्यांबलसंक्षयाद्वाउर्ध्वंचित्तंपित्तविवर्द्धनैश्च पित्तंसवातं
कुपितंनराणां तालुप्रपन्नंजनयेत्पिपासां ४ भयश्रमावक्ष्येकुपितोवायुः पित्तविवर्द्धमेनेकदुष्योष्णादिभिः क्रोधोपवासा
देभिः श्वासस्थानेहृदिएवसंचितंते कुपितौ[illegible]पिवाद्वौउर्ध्वप्रसरतः पिपासांजनयतः तालुप्रपन्नमितिसवातंपित्तंता
लुगमित्यर्थः तात्वित्युपलक्षणं तेनक्लोमापि बोद्धव्यंतस्यपिपासास्थानत्वा उक्तंचरके पित्तानिलौविवृद्धौधातुविशोषयतः
स्वासवाहिनीचधमनीजिह्वागलतालुक्लोमः संशोष्यन्तौदेहकुरुतः तृषामतिप्रबलांतोविति अत्रकृमिजाम जानांसं
प्राप्तिमाह श्रोतः स्वयांबाहिषुदोषिते पुदोषैश्चतृष्णप्रवर्ताहजंतोनि स्वस्मितास्वाक्षतजाच्चतुर्थीक्षयात तथान्यामसमुद्ग
वाच २ भक्तोद्भवासप्तमिकेतिनासांनिबोधलिंगान्यनुपूर्वशस्तु ३ ननुश्रोतस्विति बहुवचनंविरुद्धं यदुक्तं सुश्रुते उदके
वहेतिनेवांतयोरनेकप्रतीनयोगादिगयदासतिस्त्वइति वातादिभिः प्रत्येयांक्षतजेति क्षतनिमित्ताग्रणनीयाभवति चतु
र्थीसनेनत्वोक्तानांतिसृणांसाध्यत्वंबोधयति अन्यासातुकष्टसाध्यत्वमितिक्षयादन्यापंचमी अमसमुद्भवाषष्ठी रक्तो
द्भवा सप्तमीकेतिक्रमेणतासांलक्षणानिजानीहि वातजातृष्णामाह क्षामास्यतामारुतसंभवायांतोदस्तथाशंखशिव
कुंचवर्तुवा आसामर्थ्यमित्येकेशंशिरस्वितिसंख्ययोशिरसितोदोव्यथाविशेषः शंखयोद्वित्वंबहुवचनत्वं श्रोतोनिरो
धास्मांबुवाहिनीवमिनीनिरोधः अन्येशब्दश्रवणः शीताभिरद्भिरिसंवंनपायोः शीतस्पर्शोतेनवृद्धिरित्युपसयस्य
निदर्शनंचकाराज्वरकोकानिद्रानाशाश्चस्ययहणपित्तजमाह मूर्छान्नविद्वेषविलापदाहारक्तेक्षणत्वंप्रततत्वशोषः शी

ताभिनंदामुखनिकताचपिनासिकायांपरधूपमंच ५, विलापोविविधप्रकारेणभाषणंरुकाक्षणत्वरकेनच्चखरकेनेचवं
प्रतताश्चशोषयति अतोत्रमहतीतृष्णाशीताभिनंदाशीनिस्नापरिधूपनधूपतायः परिधूपन पाठांतरं जत्रांतक्षोभणं
धूपस्याह्निणमिवचकारानूर्धपविणमूत्रनेत्रादयोग्राह्याश्लेष्मनाह वाष्यावरोधाकफसंदृतेश्रोतृष्णावलासेन भवेनन
स्य निद्रागुरुत्वंमधुरास्यमनात्वतृष्णा द्वितः शुष्यतिवातिवातिमात्रं ६ स्वकारणंबुपीतसेनकफेन तृष्णा अनुपन्नेकफस्य
हृदस्यकेवलद्रवभूतस्यपिपासाकष्टादसंभवात्वातपित्तयोरेकैकतत्रोक्तवान् यदुक्तं पित्तसवातंकुपितंनराणामि
त्यादिचरकेप्युक्तंनाग्निविनानर्षः पवनपित्तधातूनांविशेषणहेतुरितिश्रुश्रुतेप्युक्तं मद्यस्य ग्रियवायवोगुणो अंबुवह
नानि श्रोतांसिसोषयेयधातंततनतृष्णाप्रवर्ततइति अतएवआह तथोस्युक्तप्रकारेणकफात् अग्नेवाष्परोधादिनानतुस्व
[illegible]
नतुकेवलायदाहस्तद्दम्ललवणजानंकुद्धश्लेष्मासंशोषणाप्रपयांबुवाहंश्रोतस्तृष्णांसंजनयन्नणांशिरसिगौरवतद्रामधु
र्यमंवलमलत्वभक्तद्वेषप्रसेकश्चानिद्राधिवर्यनर्थक्वलिंगेरेतैर्विज्ञातृष्णांकफस्यमुद्दवामिति नवातृष्णायापीडितोमनुष्यः
अतितरांक्लेशाभवति धातूनामनुपचयनात्नूक्षभातन आह क्षतस्यहृक्कुशोणितनिर्गमाभ्यांतृष्णाचतुर्थीक्षिनजामतातु
स्थादिक्षत युक्तस्यनरस्यरुक्कुपीडनीयोशोणितश्रावाच्चतृष्णाजायतेसाक्षात्तज्जसंभवाच्चतुर्थी क्षयशब्दस्यानकविषय
त्वात् क्षयजोविशेषयन्नाहरसक्षयाद्याक्षयसंभावायातयाभिभूतास्तुनिद्रादिनेषु पर्यायतेभः सस्करंवनजातिमासं
न्निपातादिरितिकेचिदाहुः रसक्षयोकानिचलक्षणानितस्यामशेषेणभिषकुर्यवज्ञेत् रसक्षयाया तृष्णाभवतिमाक्षयजे
यातयाव्यासः पुमान्जलपर्यायेनपुनःपुनः पिपतिपुंपरंस्करवंनलभतजलेक्षिसाभवतीत्यर्थः एतच्चविशेषपरंतृष्णामु
तथाभूतानसाकेचन. सन्निपातात्कथयंति यदुक्तंश्रुश्रुते सततंयःपीबेद्वारि नतृप्तिमधिगच्छतिपुनःकांक्षतियःतोयंतृ
ष्णार्दिततमादिशेत् रसक्षयेउक्तानितल्लक्षणानिश्रुश्रुताकानितथाचरसक्षोयेहृत्पीड़ापंकःशोषःभृन्यता तृष्णांचेतित
स्याक्षयजांयएतानिसमास्तान्यपिभवंति आमजामाह त्रिदोषलिंगामसमुद्भवाच्चहृद्शूलनिष्ठीवनसादकत्रिदोषलिं

गयुक्तासारोगानाएतानुउपद्रवान् करोतिअमेहि आज्जीर्णकोपस्यादितिउक्तंचश्रुश्रुते अजीर्णस्रवनादीनां विषत्वमोव
लवानूभवेदितिभक्तोद्भवामाह स्निग्धंतथाम्लंलवणंचभक्तंगुर्वन्नमेतैर्वा तृषांकरोतिकवकाकारानकइचननुतिक्तकषाय
मधुरानीत्यर्थः गुरुशब्देनमात्रागुद्रव्यगुरुत्वगृह्यतेदवलनेनुपंचतृष्णाउक्तावातपित्तक्षयांभक्ताचरणेनपानकोपात् पित्त
जायांवा विदाहेनपित्तकोपात् श्रुश्रुतेच उपसर्गजायथास्वदोषजास्तूनसमद्यजापिश्रुश्रुते मदस्ययेपतितानतकथंमर्दनस
रंप्रताप्यंदिनसंशुष्कहृदयगलतालुःभवतिखलुयोपसर्गाः तृष्णासाशोषणीकष्टा दीनस्वरः क्षामवचनः प्रताम्यमुदानदी
नक्लांतउपसर्गादितिउपद्रवान् उपद्रवसब्दः सामान्येनवरोगमात्रेणवर्त्तते यथानिरूहोपद्रवचिकित्सितंव्याख्यास्यामः
शोषणीधातुशोषनालिका साकष्टाकष्टसाध्यास्याधिकर्षितदेहस्रात् तोनिवोपसर्गेनाह ज्वरमोहक्षयस्वासकासाद्युप
स्टष्टादेहणां सर्वात्स्वतिप्रसक्तारोगकृशानांवमिनिरंतरप्रसक्तानांघोरोपद्रवसंयुक्तातृष्णामरणावहेया आदिशब्देना
तीसारादीनांग्रहणं एतेर्व्याधिभिस्हीतदेहनांनृणां अत्रपूर्वलक्षणावरोधः आसाध्यानांलक्षणमाह असर्वास्त्विति
सर्वावातजादयः अप्रसक्ताअतिप्रशब्दाः वमिप्रसक्तानामिति शरीरश्लेष्मशोधनायवमनशीलायांघोरोपद्रवयुक्तः श्वास
शोषादिभिर्बलवद्भिः उपद्रवेयुक्तासंबंधितेतिजेंजतुःतागारण्यात्मिकाइत्यर्थः इत्यातंकेदर्पणेनिदानव्याख्यायांतृष्णाचि
हृनेषष्ठदशोध्यायः॥१६॥ ॥तृष्णायामोहोभवतीत्यतत्तृष्णानंतरंमूर्च्छारंभः निदानपूर्वसंप्राप्तिमाह क्षीण
स्यबहुदोषस्यविरुद्धाहारसेविनः विघाद्यादभिघाताद्वाहीनसत्वस्यवायुनः कारणायतनेभूयाबाह्येष्वभ्यंतरेषुच नि
वसंतेयदादोषातदामूर्च्छतिमानवः क्षीणस्येतिपुरुषस्याबहुदोषस्यवेगघातात् मलादिवेगधारणात् अभिघाताल्लु
कुटादि विरुद्धाहारसेविनः विरुद्धमहारंक्षीरमत्स्यादि हीनसत्वस्यक्षीणसत्वगुणस्यकरणमनः तस्यायतनानिचक्षु
रादीनिअधितिष्ठति अथबाह्यानिकर्मेंद्रियाणि अभ्यंतराणिबुद्धेंद्रियाणितिपुयदाउग्राअतिप्रस्तादोषानिवसंतेव

तिष्ठंतेयदामानवामूर्च्छतीतियोऽन्यसंप्राप्तिमाह संज्ञावहासु नाडीसु पिहितास्वनिलादिभिः तमोऽभ्युपैतिसहसासुखदुःखव्य
पोहकृत् सुखदुःखव्यपोहाच्चनरः पततिकाष्ठवत् मोहोसंज्ञापहानाडीशब्देनशिराधमनीश्चानसांग्रहणमित्याहुः यतस्ते
द्रियाद्दशमनः प्राप्नोतिपिहितासु रुद्धासु तमोमनोगुणः अज्ञानहेतुः तस्यावधारणात्मकत्वात् अभ्युपैपिवर्द्धतेअह
सावृद्धमिति अन्येपुनर्मोबाहुल्येपुमयात्मयादिषुनतथासत्वरजसीलयंतीयथामूर्च्छोऽस्मिन्निति अतआहुः सुखदुःखव्यपो
हेतितिरस्कारंतयोरसंवृत्तिरित्यर्थः अथवासुखसत्वंदुःखंरजस्तयोर्व्यपोहकृत् तमसानयोरकृतत्वात् अतःकाष्ठवत्रिस
ज्ञोभवतीत्यर्थः व्यवहारार्थंतस्यपर्यायनामाहमोहमूर्च्छेतितमाहुःषड्विधासाप्रकीर्तिता मोहमूर्च्छेतितस्याः पर्यायः उक्तंचाभि
धानांतरेसंज्ञापघातोमूर्च्छायोमूर्च्छनंसतथा कश्मलंप्रलयोमोहः संन्यासस्मृतोपमइति साचमूर्च्छापड्विधाषट्
प्रकाराभवंति वातादिभिःतिस्रःशोणितमद्यविषैश्चतिस्रः एवंषट्षड्विधातमाहुः वातादिभिश्चाणितेनमद्येनचविशे
षेणचषट्स्वपेतासुपित्तंतुप्रभुत्वेनावतिष्ठते प्रभुत्वेनेतितेनवातजादिष्वपिव्यथकत्वेनपित्तमेवावतिष्ठतेज्वरहद्रोगम
हिम्नावस्यैपित्तसंबंधःइहेवक्ष्ययेयम्मूर्च्छापित्ततमःप्रयेतिचिकित्सावशात्क्रियाविधानमितितस्यपूर्वरूपमाह हृत्पी
डाजृंभणंग्लानिसंज्ञादुर्बलमेवच सर्वासांपूर्वरूपाणियथास्वंतांविभावयेत् संज्ञादौर्बल्यं असम्यग्ज्ञानतासांपूर्वरू
पाणितिपदत्रयेणच्छेदः यथास्वंचविभावयेदितितांमूर्च्छांवातादिभेदेनजानीयादित्यर्थः व्यक्तरूपावस्थायांननुपूर्वरू
पावस्थायामितिजिज्ञडः नीलंवायदिवाकृष्णमाकाशमथवारुणं पश्यंस्तमःप्रविशतिशीघ्रंचप्रतिबुध्यते वेपथुश्चांगमर्द
श्चप्रपीडाहृदयस्यच कार्श्यंस्याद्वारुणाच्छायामूर्च्छायेवातसंभवेत् नीलंस्निग्धंकृष्णंरूक्षंअरुणमीषल्लोहितंतदु
पंगगनंपश्यन्तमः प्रविशतिअंधकारमिवप्रविशतिमूर्च्छतीत्यर्थः शीघ्रंचप्रतिबुध्यतेयोशीघ्रंकारित्वात् कार्श्यंसा
वरुणयागात्रस्येतिशेषमूर्च्छाशावामूर्च्छापर्यायपित्तजामाह शक्रेंद्रहरितवर्णंचविपरीतमथापिवा पश्यंस्तमःप्रवि
शतिसस्वेदश्चप्रयुध्यते सपिपासःससंतापोरक्तपित्ताकुलेक्षणः ज्ञातमात्रप्रपतनिशीघ्रंचप्रतिबुध्यते सभिन्नवर्चा

169 | 1912

पीताभोमूर्च्छायेपित्तसंभवेत् अकाशंहरितवर्णंशाकवर्णंपित्तंवापश्यन्तमःप्रविशतिमूर्च्छतीत्यर्थः यदाप्रबुध्य
तेतदास्वेदोभवति रक्तपित्ताकुलेरक्तेइवइक्षणेलोचनेयस्यसतथा अन्येरक्तपित्ताकुलेक्षणइतिपठंति तत्ररक्तपित्ता
विकारः ज्ञातमात्रोउत्पन्नमात्रोपि ततिशीघ्रंचबुध्यतेपीताभः पीतशरीरच्छविः श्लेष्मजामाह मेघसंकाशमाकाशमा
वृतंवातमोधनैः पश्यंस्तमःप्रविशतिचिराच्चप्रतिबुध्यते गुरुभिःप्रावृतैरंगैर्यथैवार्द्रेणचर्मणा सप्रसेकःसहल्लासोमू
र्च्छायेकफसंभवेत् मेघसदृशमाकाशं अथवातमोधनैरावृतंपश्यन्तमः प्रविशतितमोभिर्घनैश्चतमोधनैतमोंधका
रः घनशब्दोत्रमेघवाचीचिराच्चिरकालंप्रबुध्यते आर्द्रेणचर्मणाइवप्रावृतैरावेष्टितैगुरुभिरंगैरुपलक्षणतः प्रशेकोमुख
श्रावः हृल्लासउपस्थितवमनत्वमिव सन्निपातनामाह सर्वाकृतिसन्निपातादपस्मारइवागतः सजंतुपतयाशुविना
विभत्सचेष्टितैः ननुसर्वाकृतिविरुद्धंपूर्वमुद्दशोषड्विधासाप्रकीर्तिताः इत्युक्तंसन्निपातजायासहसप्तसंख्यास्यात्
उच्यतेउद्देशःसुश्रुतग्रंथेनविवरणंचरकग्रंथेनयतश्चरकेचतस्रःपठितावातादिभिस्त्रयःत्रिदोषजाचतुर्थीयदुक्तमष्टां
दृशियाध्यायोचतस्रोमूर्च्छायाअपस्मारव्याख्याताइतियथाचत्वारः अयस्मारावानेन पित्तेनश्लेष्मणासन्निपातेनच
द्वन्मूर्च्छापीत्यर्थः रक्तमद्यविषजानांयथादोषमतांश्चेमभीवः सुश्रुतेपृथग्लक्षणंचिकित्साभेदख्यापनार्थंसाक्षात्स्वदि
तात्रिदोषजायादोषजश्चेतभावः इत्यादिभिप्रायेणाचार्येणमाधवेनसंग्रहोयमितिसर्वतन्त्रविकारात् उभयमिति
लिखितमित्यदोषः अपस्मारइवागतइति अगतअपस्मारवेगवत्मूर्च्छाजंतुप्राणिनंशीघ्रंपटयचिराच्चप्रतिबुध्यतेवि
नाविभत्सचेष्टितैरिति रक्तजामूर्च्छासंप्राप्तिमाह पृथिव्यांयस्तमोरूपंरक्तगंधिस्त्वतन्मयः तस्माद्रक्तस्यगंधेनमूर्च्छ
तिभुविमानवः पृथिवीअपश्च एतदुभयंतमोरूपंतमाबहुलं उक्तंहिसुश्रुते तमोबहुलापृथ्वीसत्वतमोबहुलाआपः
इतितदन्वयः पृथिव्यानोन्वयः रक्तंगंधस्तद्देवरक्तगंधश्चतन्मयइतिपठंतु तत्रतन्मयइतिपृथ्वीजलमयतन्मयत्वात्
गंधेपित्तस्वसिद्धंमूर्च्छाचतमःप्रायात्तस्मादित्यर्थः अन्येपृथिव्यंभइतिपाठंतत्रतन्मयइतितत्रपृथिव्यांभस्यप्र

थिव्यंसीनयोसंबंधियत्तमः प्रयानस्मादित्यर्थः अन्येपृथिव्यंभइतिपाठेनत्तन्मयइति तत्रपृथिवीवांभश्च पृथिव्यंभ
सीतयोसंबंधियत्तमः सत्वरजतमसांपरमंरूपंनदृष्टिपथमुपञ्छतिकिंतुविशेषेधेवाभिव्यज्जंतेसर्वएवविशेषासत्वरजस्त
मोमयिइत्युक्तवान् भूमिमानवाइति पंचभौतिकत्वेअपिसारीरस्योद्वेनमोगुणाएतेभुविमानवाः पार्थिवास्तमसांद्र
इत्यर्थः तस्मात्तेमानवास्तमसाभवंतिनएवरक्तगंधेनमूर्छंतिननुराजसासात्विकावारक्तगंधेनमूर्छंतिइतिभावः
ननुपंचकादिगंधेनापिमूर्छाव्यसज्यते तत्रापिगंधस्यपार्थिवत्वात् पृथिव्याश्चतमोरूपत्वादित्यतआह द्रव्यस्वभावइत्ये
केदृष्ट्वायदभिमुह्यतिरक्तस्यायंस्वभावेन कस्मात्स्यवगंधोमूर्छतीति प्रभावमेवदद इति दृष्ट्वापियन्मूर्छयतीतिद
ष्टेतिरिक्तमितिशेषः यदाहजेजडः स्तब्धांगदृष्टिभवतिमूढोध्वांसरत्तथैवचदर्शनादस्रजस्वज्जाद्वधोवप्रमुह्यतीति
विषमद्यजन्माहगुणातीव्रतरत्वेनस्थिरास्तुविषमद्ययोः नयेनवस्मातताभ्यांतमोहास्यातांयथेरितोः तत्रदशगुणाय
दुक्तंदवलं लघुरुक्षम्यभुविशदंव्यपायितीक्ष्णंविकाशिश्लक्ष्णंच उष्णमनिर्देश्यरसंदशगुणमुक्तं विषंतज्ज्ञैरिति
तेगुणास्तेलादोव्यस्तस्तीव्रसांसंतिविषमद्ययोस्तीव्रतरः अतस्तेलादिभिर्नमोहः किंतुविषमद्याभ्यांमोहः तयेति
लघ्वादयस्तएवगुणाविषमद्ययोस्तीव्रतरत्वेनास्तितान्नत्रापिभेदः विषेतीव्रतमः मद्येतुतीव्रतमः मद्येतुतीव्रतरस्ते
लादितीव्रापरं व्यथायथेतिरतावितिताभ्यांविषमद्याभ्यांयथेरितोतमनरादिभेदेनयथाउक्तोमोहो स्यातांविषम
तीव्रस्मः मद्येतीव्रतरः तेलादितीव्रपरंइत्यर्थः विषजामोहः स्वयंतनिवर्तनेविषस्यापाकित्वात् मद्यंजस्तुपद्यपरिणा
मादेवसाम्यति विषमद्ययोस्त्वयमेवभेदप्रभवान् उक्तंहितन्त्रांतरं जेविषस्यगुणाप्रोक्तासन्निपातप्रकोपनात् एवमद्यो
दृष्टांतेविषेनुबलंनप्रवराइति रक्तजायारूपमाह स्तब्धांगदृष्टिवस्तजागरोस्वासभ्रमुह्यति मूर्छितइति आनंतरं रक्त
जायां गढोच्छामश्च अस्फोटोश्वासः गूढइतिपाठेतत्ररूदउच्छ्वासइत्यर्थः मद्यजामाह मद्येनविलयसेतेनदविभ्रां
तमानसः गात्राणिविक्षिपन्भृशमोजरांयातिनन् नष्टविभ्रांतविभ्रांतमानसइति नष्टंस्मृतिरहितंविभ्रांतंविक्षि

संमानसंचित्तंयस्यसतथा यावज्जरापरिणामंनगच्छति तावद्गात्राणिभूमौविक्षिपन्तारयन् मूर्छितस्तिष्ठतीत्यर्थः
विषजामाह वेवपुःस्वप्नतृष्णास्युःस्तमस्योविषम् र्छितेवेदितव्यं तीव्रंतरं यथास्वंविषलक्षणेवेपथुः कंपः स्वप्नानि
द्रातमोंधकारः प्रविष्टस्येवसंवित्तिः यथास्वविषभक्षणेरिति विषस्यमूलपत्रफलकंदक्षिरादिभेदेन यल्लक्षणमु
क्तंतकलास्थाने उक्तंतेषांलवणैरेवतीव्रतरत्वेनयुक्तामूर्छाभवतीत्यर्थः संज्ञानाशसाधर्म्यात् मूर्छायाभेदानाह तत्र
मूर्छाहेतुमाह मूर्छापित्तमः प्रायं तमोगुणयुक्तेपित्तेनमूर्छाभवति भ्रमहेतुमाह रजःपित्तानिलाभ्रमः रजोगुणान
पित्तानिलाभ्यांयुक्तेनत्युक्तेनभ्रमोभवतित्तत्रभ्रमः स्थाणोपुरुषज्ञानं पुरुषोविपरीतमवज्ञानाद्विकं अन्यत्रकास्थितंस्थै
वसंभ्रमदृश्तुदर्शनमितिसमाहारद्वंद्वत्वादेकवचनं तंद्राहेतुमाह तमोवातकफात्तंद्रातमोगुणेनवातकफाभ्यांमिलितेन
तंद्राभवति निद्राहेतुमाह निद्राश्लेष्मतमोभावः श्लेष्मणामिलितेनतमोगुणेनतंद्राभवति निद्राहेतुमाह निद्राश्लेष्म
तमोभावः श्लेष्मणामिलितेनतमोगुणेनतंद्राभवति तस्यालक्षणंआनतिविलुप्तमनसः सर्वेंद्रियाणांस्वविषयनिवृ
त्तिनिद्रायदाहचरकः यदातुमनसक्लांतकर्मात्मानः क्लामान्विताविषयेभ्यांनिवर्ततेतदास्वपितमानवइतिअत्रकर्मात्मना
इंद्रियाणिनिरिंद्रियप्रदेशेमनसोवस्थितेनिद्रेतिमतमित्यर्थः शुश्रुतेनअलिलंघितलक्षणेनिद्रातंद्रपठितेअनिलंघित
स्यश्लेष्मक्षयत्वात् निद्रातंद्र्योस्तुकारयात्वाद्वंद्वः तथावनिद्रायांइंद्रियमनोमोहः इंद्रियार्थेष्वसंप्रवृत्तिगौरवंजृंभणक्ल
मः निद्रातस्येहतस्येवतस्यतंद्राविनिर्दिशेत् इंद्रियार्थेषुविषयेषुअसंप्राप्तिग्रहगौरवमंगाणांनिद्रार्तस्येव उपलक्षनिद्र
स्येवअस्याग्रेअन्योक्लमः लक्षणंपठंति योनयासःश्रमोदेहप्रवृद्धस्वासवर्जितः क्लमस्इतिविज्ञेयः इंद्रियार्थक्लमःल
क्षणंपठंति योनायासः श्रमोदेहेप्रवृद्धस्वासवर्जितः क्लमसइतिकथितः इंद्रियार्थप्रबोधकः विषयग्रहणेसमर्थः अ
यंपाठोमाधवेनलिखितः संन्यासस्याममूर्छादिभ्योभेदमाह दोषेषुमदमूर्छायागतवेगेषुदेहिनांस्वयमेवोपशाम्यंति
विषवअतिकारविनेत्यर्थः संन्यासस्तचिकित्सिकजालसानुभावौषधैर्विनासाभ्यतीत्यर्थः तल्लक्षणमाह वाग्देहमन

सांचेष्टासाक्षिप्यातिवलामला: सन्यसांयचलंतंतु प्राणायतनमासत: ममासन्याससमस्तकाष्ठीभूतो मृतोपम: प्राणै
र्विमुच्यते शीघ्रं मुक्तासद्यफलक्रियां वालाइति मूर्छाद्यारंभकदोषाभ्याधिकत्वेन प्रवृद्धाप्राणितनंवेनेनास्थानं हृदय
माश्रिताद्देहमनसांचेष्टामाक्षिप्य विनाश्य आवलंहीनसत्वं पुरुषं संन्यस्यंतिमिथ्यंतिति रासनापुरुषासमस्त: संन्यासपी
डित: काष्ठीभूतइयेतानि: क्रियतेन अकाष्ठमेवकाष्ठवद्भूत: अतएवमृतोपम: मुक्तासद्य: फलक्रियामितिसद्य: फ
लंयस्यास्तासांक्रियांत्यक्तइत्यर्थ: तत्रसद्य: फलाभुचीव्यथतीक्ष्णांजनावपिडकपिकुलुशिवा फलघर्षादिपानक्रियते त
दाप्राणैर्विमुच्यते अन्याथानुजीवति इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांमूर्छानिदानं अष्टादशोध्याय: ॥१८॥ ॥
मूर्छामद्येनविषेणचेतिवचनात् आतोमूर्छानंतरं।नमद्यविकारानाचष्टे कथंमद्यंमाहयस्मीत्याह ॥ ॥येविषस्यगुणा:
प्रोक्तास्तेमद्येपरिकीर्तिता: तेनमिथ्योपयुक्तेनभवत्युग्रोमदात्ययः यदुक्तदृढबलेन लघुरूक्षमाशु विषदंव्यवायतीक्ष्णंवि
कासिश्लक्ष्णंचउष्णमनिर्देश्यपरसंदशमुराग्मुक्तंविषंतज्ञैरिति एतेगुणामद्येपिसंति अतोमिथ्योपयुक्तेन अयथाविधिपा
नेनाग्रोमारणात्मकोमदात्ययविकारोभवतितत्रविधिश्चायं तद्यथा कुसुमितलतापगूढेतरूढ निरंतरनवांकुरनिकरप्रवा
रैस्तरुणतरभिः रूपकांतरतभिरतसोभनेपुभवनोपवनेषु तुषारकिरणराजितप्रदोषेश्रृंगारसमुचितालंकृतिकामनीयका
मिनीसेवितललितललनोपगीयमानस्वरभिरुचिररूपरसोपदंशकंनामपरिमितपरार्थमधुपानंकस्यनरस्यइति चरके
णाविस्तरेण॥तदुक्तं विविधप्रकारंवत आह किंतुमद्यं स्वभावेनयथैवान्नंतथास्मृतं आयुक्तियुक्तं रोगाययुक्तियुक्तं य
थामृतं मद्यंस्वभावेनप्रकृत्या अन्नवन्नूनंयं देहधारस्वभावं तदेवान्नं अयुक्तियुक्तंरोगायैन्नमघंवाअयुक्तियुक्तंमृतं मद्यं
स्वभावेनप्रअविधिप्रयुक्तंरोगायभवति युक्तियुक्तामृतवद्भवतीत्यर्थ: तस्माद्धितमपिविशिष्टविधिनापयुक्तं हितंहि
तमपिअविधिनोपयुक्तं अनर्थायभवतीत्यर्थ: अत्रैवदृष्टांतमाह प्राणापानमृतामन्नं तदयुक्त्यानिहंत्यसून विषंप्राणह
रंयच्चयुक्तियुक्तंरसायनं अन्नंप्राणभृतांधारणंप्राणा: शरीरधारणात्मकत्वात् तदेवान्नंअयुक्त्या अतिमात्रत्वात् विनाधि
भूत्यादिकंकृत्वामारयत्यात्यर्थ: दृष्टांतमाह प्राणाहारस्यभिन्नंच विषंयुक्त्या गृहीतंरसायनायभवती शरीरंधारयतीत्यर्थ:

173/1912

यथाचरके तरस्तयनप्रयोगमुक्तह्येयवाचत्रहेस्तस्तुतिलंदद्याद्विषस्यचेति अत्रतिलं तिलप्रमाणं विविधेनोपयुक्तस्यफ
लमाह विधिनामात्रयाकाले हितैरन्नैर्यथाबलं प्रहृष्टोय: पिबेन्मद्यंतस्यस्यादमृतंयथा: विधिपूर्वोक्त: मात्रानचांतरा
तं शुद्धकाय: पिबेत्प्रात: सोपदंशोपदद्वयं मध्याह्नेद्विगुणंतत्रस्निग्धाहारेणपाययेत् प्रदोषेदद्यादन्तमाद्यंमद्यरसा
यणे आरोग्यंधातुसाम्यंचवन्हिकांतिवलप्रदं अनेनविधिनासौख्यंमद्यंनियमतंद्विन: अन्यंबुधायदोगुणयावत उल्लसमि
नित्ययया: मानयविहितामद्यपानरोगायवणाकलइति तत्रकालोद्विविध: नियत: अवस्थिकश्चानत्रनित्यगाहतुसंबंधी
ययाग्रीष्मेशीतमधुरंमाध्वीका शिशिरेउष्णतीक्ष्णंगौडियंपैष्टिकादि अवस्थिकःकाले वातेस्निग्धादि एवंवयस्य प्युदाहा
र्यतितैरन्नै रितिवक्ष्यमाणास्निग्धादिभिर्मद्यविपरीतगुणैर्यथाबलंस्वशक्त्या एवंप्रहृष्टोहर्षयुक्तोयोमद्यपीतस्यमृतोप
मस्यात् कसहर्षोत्तंबलोपचयाभवतीतानाह स्निग्धैस्तदन्नैर्मांसैश्चभक्ष्यैश्चसहसेवितंभवदायु: प्रकर्षायबलायोपचयायच ए
तैवस्तुभिसेव्यामानंतन्मद्यं आयुषेभवति तथाबलवर्द्धकमपिस्निग्धैरित्युपलक्षणंतेनान्नैर्मद्यविपरीतगुणै: अपिबोद्ध
व्यं एतेनतीक्ष्णादिदशगुणविपरीतैर्मृद्वादिगुणैमहमद्यंसेव्यमिति यदुक्तंतत्रांतरे लघुतीक्ष्णोष्णसूक्ष्माम्लव्यवायाम
गमेवच सूक्ष्मंविकासविषदंमद्यं दशगुणंस्मृतमिति तथाचभुश्रुम: मद्यमम्ललघुतीक्ष्णंसूक्ष्मंविषदमेवच रूक्षमाशु
करंचैवव्यवायिचविकासिचेति अम्लरसत्वंचास्योद्भूतरसत्वेनोक्तंयदुक्तमन्यत्र सर्वथाम्लजातीनांमद्यंतुद्विव्यवस्थितं
इतिउत्कृष्टं अत्यपिचत्वारसासंति यदुक्तं तत्रांतरे मद्यस्याम्लस्वभावस्यचत्वारोनुरसास्मृतामधुरश्चकषायश्चकटुकस्ति
क्तएवचेति यदाहभोज: षड्रसमिति यदिरायारसाव्यक्तामधुरोषणतिक्तकालवलाम्लकयायाश्चत्रय: सूक्ष्मतरास्त
ताविपर्ययेणेत एवमेरयकथितारसा माह्विके सिंधुसंज्ञेचव्यक्ताचाम्लपटुरसोव्यक्तहिशेषश्चत्वारोरभिभोनेनकीर्ति
ताइति अन्यैरतिगोधूमादयाअन्नभक्ष्याभ्यांलध्यमपिसंग्रहणंविशेषण हितत्वोपदर्शनार्थं बलंशक्तिउपचयस्थौ
ल्यं अपरमपिविधिसेवागुणमाह काम्यतामनसस्तुष्टिस्तेजोविक्रमएवच विधिवत्सेव्यमानेतुमद्येसंन्निहितागुणा
काम्यताकामनीयास्वंचेतामानसिस्तुष्टि संतोष: तेज उत्साहि विक्रम: पराक्रम: वार्थबलवतीशरीरचेष्टा उक्तविधि

विपर्ययेण मानं मद्यं मदात्ययाभवति स च त्रिधा भवति स च त्रिधा भवति मदात्ययः पूर्वा मध्यां तिम इति रौरवं स्पष्टा उक्त वि
धि विपर्ययेण तेषां क्रमेण लक्षणमाह तत्र प्रथमः बुद्धिस्मृतिप्रीतिकरः सुखश्च पानान्ननिद्रारतिवर्द्धनः संपाठगीतस्वरवर्द्धन
श्च प्रोक्तोतिरम्यः प्रथमो मदो हि बुद्धिरनुभवः स्मृतिपूर्वानुभूतस्मरणं प्रीतिपरणमैत्रिम उपइति शीकाद्यस्मरणेन मनसः
प्रसादः स्तनुपहतेंद्रियेः वृत्तित्वात् पानान्ननिद्रारतिवर्द्धन इति पानादिषु विषयेरनिरनुरागस्तद्वृद्धवर्णः संपाठः सम्यक्पाठः
गीतं मानं स्वरो धानि प्रोक्तो निकारकत्वात् कथमस्यातिरम्यतः लभ्यते मनोविकारत्वेपि न राजेनन दुःखवहत्वात् अतएव
वश्चश्रुतेन मानसविकारेषु हर्षः पठितइति साध्यमदमाह अव्यक्तबुद्धिस्मृतिवाग्विचेष्टः सोन्मत्तलीलाकृतिरप्रशांतः आ
लस्यनिद्राभिहितो मुहुश्च मध्येन मत्तः पुरुषो मदे हि व्यक्तबुद्धिस्मृतिवागितिस्पृष्टबोधस्मरणवचनः विचेष्टाविरुद्धचे
ष्टाः गजदासस्कसहउन्मत्तलीनाकृतिभ्यां प्रवर्तनइति सोन्मत्तलीलाकृतिउन्मत्तप्रायः उन्मत्तक्रीडाकरः इत्यर्थः अप्रशां
तः मुहुरालस्यनिद्राभ्यां कलितः मध्येन मध्यावस्थेन तृतीयमदनमाह गत्वेद्गम्यांश्च गुरूतमं नैतत्त्वाद दक्षाणि चनष्ट
संज्ञः ब्रूयाच्चगुह्यानि हृदि स्थितानि मदे तृतीये पुरुषो स्वतंत्रात् अगम्यान् गुरुदारादीन् गुरून् ज्येष्ठान्य सेत् आवगान
ये दित्यर्थः अक्षनानि सक्थानि पिधानि चकारादुष्टपानादींश्च संज्ञाना सोलेष नज्ञानं तनष्टं यस्य स तथा गुह्यागोप्या
नि अस्वतंत्रमदे परवशः शृश्रुतौ कंचतुर्थामदमाह चतुर्थेतु मदे मूढोकाष्ठारं स्वबभः कृतौमृदुः अज्ञः भग्नदार्वीव निष्क्रियः
भग्नदक्षइवक्रियारहितः म्लानः इत्यर्थः कार्याकार्यविभागज्ञइतिपाठांतरे तत्र कार्याकार्यविभागज्ञइत्यर्थः मृतह्य
तप्यपरोमृत इति मृतमयेक्षापरोयं मृतइव अत्यंताज्ञानसाधर्म्यात् आवरणं इति पाठांतरे तत्र मृतादप्यधमइत्यर्थः
कइत्यादिकः कृति पंडितः कृतकृत्वाचास्ववश आत्मयतः तादृशं उक्तप्रकारेण निगदितमदं गच्छेत्प्राप्नुयात् अमुष्ठावि
चारबहुलो कनश्चिदेवंविधमाप्नुयादित्यर्थः उन्मादमिवापरं आत्मकृतमपरउन्माद मिवापरं आत्मकृतमपरउन्मा
दमिव बहुदोषो हिंसादियुक्तं कांतारं दूरसूत्र्यमध्यातनमिवगच्छेदपितु नकोपि उतंचचरकं गच्छेदध्वानमध्वं तंबहुदो
षमिवाध्वगः अत्रस्वंतं असीमनातं अपि दृष्टफलकत्वेन चरकविदेहवाग्भटादिभिश्चतुर्थोमदोन पठितः शृश्रुतेति

175/1917

पठितः तत्कथं भविरोधः उच्यते चरके यद्वितीययोरंतरालावस्थापठिता सैव शृश्रुते न तृतीयो मद इति कृत्वा पठितः केप
मंतरालावस्था यथोक्तं योनि शास्त्रे संकुंभमीनयोर्मध्ये यदम्बरति चंद्रमा नाहरेन् तृणकाष्ठानि नगच्छेद्दक्षिणां दिशमिति
अत्र कुंभस्य शेषांशो मीनस्य प्रथमांशो एतद्द्वयं मध्यशब्देनोच्यत इति सैवांतरालावस्था यस्तु चरके तृतीयः शृश्रुते चतुर्थः
पठित इति अविरोधः त्रैविध्यमस्य गुणभेदेन भवतियतो मद्यं वह्नितुल्यं यथा वह्निः स्वर्णानामुत्तमधमावरणामभि
व्यंजकः तद्वयथा मद्यमपि सत्त्वरजस्तमो भूयिष्ठानां ताणिनामभिव्यंजकः तथा मद्यमपि सत्त्वरजस्तमो भूयिष्ठानां क्रमेणाभि
व्यंजकं भवंती त्यवगतव्यं अविधिमद्यपानस्य विकारांतरकारणमाह निर्भुक्तमेकांततएव मद्यं निषेव्यमानं मनुजेन नि
त्यं अपादयेत् कृतमाविकारानपादयेच्चापि शरीरभेदं निर्भक्तमाहाररहितं एकांततः नैरंतर्येण सेव्यमानं कष्टमानव
श्यमन्नपानात् अयादीन् जनयेत् शरीरभेदं शरीरविनाशं ननु स्निग्धैस्तदन्नैरित्यादिना तद्विपर्ययेणैवालभ्यस्तत्किं पुनः
कथनमेव पूर्वं मद्यपानागुणानिधानार्थमुक्तं इदं तु कष्टतमत्वाधिकर्तृत्वाभिधानार्थमिति भेदः अन्नसहितस्यापि मदस्य
क्रुद्धत्वादिकारणसहितस्य विकारकारित्वमाह क्रुद्धेन भीतेन पिपासितेन शोकाभितप्तेन बुभुक्षितेन व्यायामभाराध्वपरि
क्षतेन वेगावरोधाभिहितेन चापि अत्यम्लभक्ष्यावततोदरेण साजीर्णभुक्तेन तथाबलेन उष्णाभितप्तेन च सेव्यमानं करोति
मद्यं विविधान् विकारान् व्यायामभाराध्वपरीक्षतेन वेगावरोधाभिहितेन चापि मुत्रादीनां वेगाभिघातोपीडितेन अत्य
म्लारुक्षैर्वतोदरेण व्यासेदरेण साजीर्णभुक्तेन अजीर्णे भुक्तं यस्य स तथा बलेन बलहरेते नाबलभोज्ञः उष्णाभितप्तेन अध
र्मादिस्थितसेन इदृशेन पुरुषेण सेव्यमानं विविधान् पानात्ययादीन् करोति तान्येव विकारान् विष्टतोपानात्ययं परमदंया
नाजीर्णमप्येकः पानमपि चान्यं तेषां क्रमेण लक्षणं व्याख्यामि तत्र वातिकमदात्ययमाह हिक्कासासशिरःकंपः पार्श्वशूल
प्रजागरैः विद्याद्बहुप्रलापश्च वातप्रायं मदात्ययां सर्वं मदात्ययास्त्रिदोषजाः किंतु औषधेन व्यपदेशः यदुक्तं चरकेण य
विषस्य गुणाः प्रोक्ताः सर्वदोषप्रकोपनः इति तथा च सर्वं मदात्ययं विद्यात्त्रिदोषजमिति प्रजागरो निद्रानाशः शेषं सुगमं तृ

छादाह ज्वरस्वेदोमोहातीसार विभ्रमैः विद्याद्धरितवर्णस्य पित्तप्रायंमदात्ययं विभ्रमोभ्रमः अन्येवरक्त विपरीतज्ञानमाहुः
हरितवर्णस्यपुरुषस्येति हरितवर्णतापिलक्षणंशोषसङ्गमं श्लेष्मिकमाह छर्द्यरोचकहृल्लासस्तंद्रास्तैमित्यगौरवं विंद्यात्सीते
परीतस्यकफप्रायंमदात्ययं स्तैमित्यंनिश्चलता सीतपरीतस्यशीतयुक्तस्य त्रिदोषजमाह ज्ञेय स्त्रिदोषतश्चापिसर्वैर्लिंगै
र्मदात्ययः सर्वलिंगैसर्वदोषलक्षणैपरमदमाह श्लेष्माध्ययोगगुरुताविरसास्यताचविण्मूत्रशक्तिरथतंद्रीतरोचकाश्च लिंगं
परस्यतुमदस्यवदंतितज्ज्ञातृष्णारुजाशिरसिसंधिषुचापिभेदः श्लेष्माध्ययोनासाश्रावादिनाज्ञेयंविरसास्यतामुखवैर
स्यंविण्मूत्रशक्तिविण्मूत्रयोरत्यावृत्तिः तंद्रितंद्रापरस्यमदस्येतिज्ञेयंशिरसिरुजापीडासंधिषुभेदः स्फुटनमिव पाना
जीर्णमाह आध्मानमुग्रमथवोद्गिरणंविदाहो पानेत्वजीर्णमुपगछतिलक्षणानि उद्गिरणंवांति उद्गारोवापाने मद्ये अजरां
उपगछति अपक्वतामुपगछतिपानाज्जीर्णविकारइत्यर्थः पानविभ्रमः हृद्गात्रनोदकफसंश्रवंकंठधूममूर्छावमिज्वरशि
रोरुजन्प्रदेहः द्विषः कंठाधूमनिर्गविसीदाशिरोरुजनंशिरश्शूलंप्रदेहः मुखंश्लेष्मलिसमिव सुराविकृतत्तिष्टति सुराविकृ
तेषु चभावेषु अस्पृहानेषु तिष्टतिनानाप्रकारेषुभुखमेरेयपिष्टिकादिषु अखिलेनलक्षणेनपानविभ्रममुशंतिकथयंति
एतेचपरमदादयश्चयश्चरकेनपठिता पूर्वोक्तलक्षणवैलक्षण्यात् असाध्यलक्षणमाह हीनोत्तरोष्टमतिसीतममंददाह
तैलप्रभास्यमतिपानहतंत्यजेत्तुजिह्वोष्टदंतमसितंत्वथवापिनीलंपित्तेचयस्यनयनंरुधिरप्रभेवा हीनोत्तरोष्टप्रलंबोप
रितनोष्टं अतिशितंवहिः अमंददाहमभ्यंतरअंतर तिदाहयुक्तमित्यर्थः वैतैल्यप्रभास्यंतैललिसमुखजिह्वोष्टदंतम
सितंत्वथवापिनीलंपित्तेचयस्यनयनेरुधिरप्रभेवा हीनोत्तरोष्टंप्रलंबोपरितनोष्टं अतिशीतंवहिः अमंददाहभ्यंतरअं
तरतिदाहयुक्तमित्यर्थः तैलप्रभास्यंतैललिसमुखमिवजिह्वोष्टदंतं असितंकृष्णंअथवानीलंचास्य पक्षप्रतिमांतुनिर
प्रभे आतीवरक्ते उपद्रवानाह हिक्काज्वरोवमथुर्वेपथुपार्श्वशूलाः कासभ्रमावपिचपानहतंभजंते वमथुः थुगथुगीविप
थुकंपः पानहतंमद्यहतं एतेउपद्रवाभजंते एतैस्तुकृछ्रसाध्यत्वंभवति नत्वसाध्यत्वं असाध्यलक्षणतुजेजटुन पृथक्याते
नपठंति ध्वंसकविक्षेपकाख्योमद्यविकारोपठितोतद्यथा विछिन्नमद्यसहसायोनिमद्यंनिषेवते ध्वंसकाक्षेपकश्चैव

रोगस्तस्योपजायते श्लेष्मप्रसेककंठास्यशोषसर्वसहिष्णुता तंद्रानिद्राति योगश्वज्ञेयध्वंसकलक्षणं हृत्कंठरोगसंमो
हछर्दिरंगरुजिज्वर तृष्णाकाशः शिरःशूलमेतद्विक्षेपलक्षणं नचतयोश्चिकित्साभेदतयोरुक्तः यातश्चर एवोक्तवानृत
योःकर्मचिकित्साचकानातिके मदात्ययइति॥ ॥इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांमदात्ययनिदानएकोनविंशतिनिदानं
॥१९॥ ॥मदात्ययोभवतीयतोमदात्ययानंतरंदाहनिदानारंभः तत्रमद्यजदाहमाह त्वचंप्राप्तः सपानोष्मापित्तरक्ताभि
मूर्छिताः दाहंप्रकुरुतेघोरंपित्तवत्तत्रभेषजं पानोष्मामद्यपानुकुपितः पित्तोष्मासत्वगतेघोरंदाहंप्रकुरेइत्यर्थः कीदृशः
पित्तरक्ताभ्यांमाभिवर्द्धतः अभेसपाष्मेति पाठांतरंपठंति तत्रयुक्तंभुश्रुते पानात्ययश्लोकस्यास्यपाठात् पित्तजोपिहेतुभे
दात् पृथक्पठितः रक्तजमाह कृत्स्नदाहोनुगंरक्तंउद्रिक्तंहतिध्रुवं संशुष्यते तप्यतेपाताम्रांगस्ताम्रलोचनः लोहगंधाग
वदनेवह्निनेवावकीर्यते अखिलदेहानुगंतुंकुपित्तंरक्तंदहसिदाहंकुरुतेदुष्यतेसमीपस्थेनवह्निनातप्यतइवसंदुष्यत
इतिपाठांतरेतत्रा दूषवंद्ददनानुभवतितात्राभवतिइतिशरीरे लोहस्येवगंधोगेवदनेतस्यतथा पित्तजमाह पित्तज्वरस
मः पित्तात्माचाप्यस्यविधिस्मृतः पित्तज्वरेअरसामासयदुस्यादयअधिक्यइतिभेदः असमानिसमानलक्षणानियत्रा
प्यस्यविधिरितिपित्तज्वरोक्तचिकित्सेत्यर्थः तृष्णानिरोधजमाह तृष्णानिरोधाद्वातोक्षीणोतेजः समुद्धतासबाह्याभ्यं
तरंदेहंप्रदहत्यवतु मंदचेतसः संशुष्कगलताल्वोष्टोजिह्वानिष्कृष्यवेपते तृष्याविधारणात् अध्मातोरसेक्षीणासतितेजः
समुद्धतंपितोष्मावृद्धसबाह्याभ्यंतरंदेहंप्रदेहेतुमंदचेतसः विसंज्ञस्यनिःकृष्यनिसार्यकंपते अवगाटशस्त्रमहारजनीत
कोष्टजमाह असृजपूर्णकोष्टस्यदाहोयस्यासदुस्तरः असृजरुधिरस्येति पूरणसहितेत्यादिना सूत्रेणषष्टीतेनरक्तेनपूरि
तकाष्टस्येत्यर्थः कोष्टशब्देनहृदाहयोगृह्यते यदुक्तंभुश्रुते स्थानान्यामग्निपकानां मुत्रस्यरुधिरस्यच हृदुंडुकंफुसश्च
कोष्टइत्यभिधीयतेनचोक्तरक्तयेना स्यापोनरक्तो कृत्स्नदेहानुगतमितिवचनात् कारणाभावाश्च धातुक्षयजमाह धातु
क्षयोक्तोयोदाहस्तेनमूर्छातृषान्वितः क्षामस्वरः क्रियाहीनः शधिदिश्टशापीडितः धातवोरसादयः क्रियाहीनोतिनिश्चेष्टः
अथवाभृशंपीडितोदाहेनक्रीयाहीनश्चिकित्साहीनो यदिभवतितदातेम्रियतइत्यर्थः मर्माभिघातजमाह मर्माभिघा

177/1912

तत्रोप्यस्तिसाध्यः ससमोमतः वमाणिहृदयाशिरोवस्त्यादीनत्रेजडस्क ससवमन्यथागणपति स्वंप्राप्नइत्यादिना प्रथमः
कुक्षस्वदाहत्पुरंरकामित्यादिमवाप्यस्यविधिुसूत्र इत्यलंपाठात् पंतिकाद्वितीयः कुक्षानिरोधजः तृतीयः भस्त्रजः पूर्णको
ष्टस्येतिचतुर्थः धातुक्षये पंचमः षष्ठस्यसतजलक्षणंपठंति तद्यथा क्षतजोनमतश्चान्यः शोच्यतोवाप्यतेकथंतेनो
तर्दह्यतेत्यर्थे स्टक्षदाहप्रलापवानितिमर्माभिघातजस्तसमम इतितेषामसाध्यत्वमाह मर्मगेवच यस्यस्युः शीतगात्र
पुटेहिपुस्कगमं इत्यातंकंदर्पणेनिदानव्याख्यायांदाहनिदानविंशतिप्रकर्णः ॥२०॥ ॥मदात्ययेउन्मादमिच्छापर
मित्यनेनोद्देसोदृश्यंचोक्तं यसामदात्ययेदाहोभवतीत्यतोदाहानंतरंरकउन्मादाहारंभः तस्यचनिरुक्तिमाह मदयंत्युग
तादोषातस्मादुन्मार्गमास्थितः मानसोयमतोव्याधिसोन्मादइवकीर्तितिं मदयंतिमनोविभ्रमंकुर्वंति मनोधमनीर
नुप्रासउन्मार्गगता विमार्गगा उद्गताद्वृद्धाः अथवावृद्धः अथवावृद्ध्योद्गगनागतेनदोषाप्यांवृद्धत्वंविमार्गगत्वंचदर्शि
तं अतोयंव्याधिरुन्मादंमानसइतिकीर्तितितस्यसंख्यामाह एकैकशः सर्वसश्च दोषैरित्यर्थमुच्छ्रितैः मानसेनच दुः
खेन सचपंचविधस्मृताः विषाद्भवतिषष्ठश्चयथास्त्रंतत्रभेषजं सचाप्रवृद्धोस्तरुणामदसंज्ञांबिभर्तिच एकैकशः
इतिवातेन पित्तेनश्लेष्मणः सर्वशः इतिसन्निपातेन अत्यर्थमूर्छितै अतिप्रवृद्धे मानसेनतु दुःखेनेतुशोकादिना
विषात्यष्टोभवति मन्वाप्रवृद्धोइति सचविकारः यावदप्रवृद्धोवृद्धिंगतोभवति यावत्तस्तरुणोस्तावत् मदइतिसंज्ञां
बिभर्तिमंदइतिकथनइत्यर्थः यदुक्तंशुश्रुते स्वतंत्रोपिदोषजनितोमदोभवतीति अतएवचरके विधिशोणितीया
ध्यायेउन्मादात्पृथकेवपठितः सनिदानचिकित्सितइति तस्यसमान्यहेतुमाह विरुद्धदुष्टासुचिभोजनानिप्रघर्षणं
देवगुरुद्विजानां उन्मादहेतुभयहर्षपूर्वोमनोविघातोविषयाश्चचेष्टाः विरुद्धंगरदुष्टमत्रादि असुचिभोजनंचंडाला
दिस्पृष्टं प्रघर्षणंनिंदादि अनिभवनंवामनोभिधातइति भयहर्षाभ्यांमनोभिभावः विषमाश्चानेष्टाइति विषमांग
न्यासः चंचलत्वद्वियहादयः उन्मादहेतुरितिजाप्यं संप्राप्तिमाह तैरल्पसत्वस्यमलाप्रदुष्टाः बुद्धिर्निवासंहृदयंप्रदु
ष्य श्रोतांस्यधिष्ठायमनोवहानि प्रमोहयंत्याशुनरस्यचेताः तैरिति उक्तहेतुभिः अल्पसत्वस्या अल्पसत्वगुणस्य

179/1912

तिचोक्तः सत्वंमनस्तस्यचाल्पत्वमिति जेजडः रजस्तमोभ्यामावृततत्वेनाल्पज्ञानजनकत्वात् मलावातादयः बु
द्धिर्निवासंहृदयमित्यनेनहृदयस्यास्यबुद्ध्यातदाश्रितज्ञानस्यापिदुष्टिर्भवति दर्शयतिश्रोतांसिमनोवहिनी इतिहृद
याश्रवाश्रितादृशाधममविशेषपोतद्धोधयतिनिखिनश्रोतसामेवमनोधिष्टानत्वेनचरकदर्शितत्वाम् अधिष्टाव्याप्
तेपूर्वरूपमाह धीविभ्रमः सत्वपरिप्लवश्च पर्याकुलदृष्टिरधीरतावअबद्धवाक्यंहृदयंचशून्यंसामान्यमुन्मादस्यश्च
लिंगंधीविभ्रमोभ्रांतज्ञानत्वंसत्वपरिप्लवंमनसश्चंचलत्वं अन्येसत्वगुणस्येतिपर्याकुलादृष्टि रिनिव्याकुलावलोकनं
अधीरताकारतत्वं अबद्धवाक्यंअसंबंधवक्तृत्वं हृदयंशून्यमिति धीविभ्रमत्वादनोविषयंतत्सामान्यलक्षणमेवाहा
वातिकमाह रूक्षाल्पशीतान्नविरेकधातुक्षयोपवासैरनिलोतिवृद्धः चिंतादिदुष्टंहृदयंप्रदुष्यबुद्धिंस्मृतिंचाप्युपहंतिशी
घ्रं अस्थानहासस्मितगीतनृत्यवागंगविक्षेपणरोदनानिपारुष्यकार्श्यारुणवर्णताचजीर्णेबलंचानिलजस्यरूप एतद्वाति
कोन्मादलक्षणं रूक्षाल्पसीतान्नेभोज्यैविरेकशब्देनात्रवांतिरप्यभिधीयते विरेचइतिदेहान्मलंपृथक्करोतीति व्याख्या
नात् धातुक्षयोरसादिधातुक्षयएतेदुष्टोवायुश्चिंताशोकादिदुष्टंहृदयंमनः प्रविश्यबुद्धिंस्मृतंचशीघ्रंउपहंतिअनुभू
तार्थस्मरणंस्मृतिः अस्थानहास्यः अविषयहास्यंएवमस्थानशब्दस्मितादिषुज्ञेयं स्मितमापहासं अंगविक्षेपण
विरुद्धचेष्टापारुष्यंरूक्षः कार्श्यंकृशताअरुणमिवद्रूकतजीर्णेबालमितिजीर्णेआहारेव्याधिबलमधिकंभवति पैत्ति
कमाह अजीर्णकट्वाम्लविदाह्यशीतैर्भोज्यैश्चितंपित्तमुदीर्णवेगंउन्मादमत्युग्रमनात्मकस्य हृदिस्थितंपूर्ववदाशुकुर्यात्
अमर्षसंरंभविनग्नभावसंतर्जनाभिद्रवणोष्णरोषाप्रच्छायशीतान्नजलाभिलाषः पित्ताच्चतत्पित्तकृतस्यलिंगं अजीर्णा
दृभिश्चितंसंचयतांगतंउदीर्णवेगंकुपितंपूर्ववत् चिंतादिदुष्टहृदयस्यबुध्यादिकमुपहं अजीर्णविदग्धंअशीतैरुष्णैः
तीव्रंयथाभवतीतथाउन्मादंजनयती अनात्मकस्य अनात्मवतः अमर्षअसहिष्णुत्वंसंरंभः आरंभविनग्नविनग्न
भावोवस्त्रादित्यागः संतर्जनापरित्रासंअभिद्रवणंपालयतंऔष्ठगात्रस्य उष्मामितिपाठांतरेतत्रविह्वलोमत्वंरोषोदाहवि

श्रोषः प्रच्छायेत्यादिच्छायायांशीतयोष्वात्रजलयोरभिलाषः पीताव्भा पीतवर्णता श्लेष्मिकमाह संपूर्णैर्मंदविचेष्टितस्य सो
ष्माकफोमर्मणिसंप्रवृद्धः बुद्धिस्मृतीचाप्युपहंतिचित्त प्रमोहयंनसंजयैनूद्धिकारंवाकुचेष्टितंमंदमरोचकञ्चनारीविविक्तप्रि
यनाचनिद्रा छर्दिश्चलालाञ्चबलंचमुक्तंनखादिशौक्त्यंचकफात्मिकेस्यात् मंदविचेष्टितस्यचाप्यस्यसंपूर्णैरिति भोजना
दिभिः कफोदुष्टइतिसंबंधः सोष्मासपित्तकफेनाक्रियमाणः उन्मादोस्यसपित्तेनापिक्रियतेव्याधिमहिम्नायथामूर्छा अन्येत्वाहुः
लेवलेनापि कफेनक्रियतेसोष्मपरेनद्दुजोपिबुध्यते अन्येत्वाहुः उष्मशब्देनशक्तिरुच्यते तेनोत्कृष्टशक्तिकफइत्यर्थः मर्मा
णिहृदयेचित्तं प्रमोहयन् बुद्धिस्मृतिंपुपहंतिविकारमुन्मादंवाकुचेष्टितंमंदं अल्पवाक्यता। नारीविविक्तप्रियतानारीप्रियताविज
जनप्रियताच निद्राबहुल्यंतथाछर्दिः लालास्रावश्चबलं उक्तं भुक्तं नाशयतीत्याधिरितिरूपः नखनेत्रादीनांशौ क्ल्यं संनिपा
तिकमाह यःसंनिपातप्रभवोतिघोरः सर्वैसमस्तैरपिहेतुभिस्यात् सर्वाणिरूपाणिभवंतितादृक् विरुद्धभैषज्यविधिर्विवर्ज्यः
सन्निपातग्रहष्टोनैवसर्वात्मकंलब्ध्यंपुनः सर्वैरितियत्कृतुवाग्तंरजस्तमः प्राप्त्यर्थंतेरजस्तमोमिलितैरित्यर्थः तेनवातादयो
रजस्तमोभिर्मनोदोषैर्मिलितासमस्तैसनिदानैकुपितादुन्मादंजनयंतिसर्वाणि सर्वदोषलक्षणानिबिभ्रतिताद्दृगिति तादृशः
कोप्येषः त्रिदोषसंप्राप्तिविशेषवाजितायंतिविरुद्धभैषज्यविधिविवर्ज्यः विरुद्धभैषज्यविधिरितिकोर्थः त्रिदोषजप्रसुक्तेवाता
दिप्रत्यनीकक्रियाकार्यः साचपरस्परंधरोधेननत्रिदोषहरं किंचिदेव द्रव्यमापलकादिसद्यात्तत्रयोगिकमित्यर्थः सनादुःखज
माह चौरैश्चरेंद्रपुरुषैररिभिस्तथान्यैवित्रासितस्यधनबांधवसंक्षयाद्वागाढक्षतेन मनस्विरंप्रियारिरंसोः जायतेचोत्कट
तरोमनसोविकारः चित्रंब्रवीतिचमनोनुगतंविसंज्ञोगायत्यथोहसतिरोदतिचातिमूढः नरेंद्रपुरुषैः नृपाधिकारैतिः शत्रुभिः
अन्यैरितिसिंहगजादिभिः वित्रासितस्यक्रोधशाल्यादिभिः द्रव्यविनाशात्पुत्रादिमरणाद्वातथारिरंसोकामुकस्यप्रियत
मायाअप्राप्त्यागाढक्षतेदूषितमनसीतिसंबंधः तस्यरूपमाह चित्रमित्यादिनाचित्रविविधंमनोनुगतंगाप्यमपि विसंज्ञोविप
रीत ज्ञानअतएवमूढः विषजमाह रक्तेक्षणोहतबलेंद्रियभाःसुदीनः श्यावाननोविषकृतेनभवेद्विसंज्ञः हतबलइंद्रियाणि

भाश्चयश्चतथामाशारीरदीप्तिः श्यावाननः कृष्णमुखः विषजनितोन्मादेन असाध्यलक्षणमाह अवाचीउंदोदीर्घावीक्षीण
मांसवलोनरः जागरूकोह्यसंदेहमुन्मादेनविनश्यति अवाचीअवाङ्मुखोवाइतिपठंतिक्षीणंमांसंबलंऊर्जायस्यसतथाजागरूक
गतनिद्रः भूतजमुन्मादमाह अमर्त्यवाग्विक्रमवीर्यचेष्टाज्ञानादिविज्ञानबलादिभिर्याः उन्मादकालोनियतश्चयस्यभूतोत्थमु
न्मादमुदाहरंति अमर्त्यामनुष्यानामनुचितावागादयोयस्यसतथाविक्रमः पराक्रमः वीर्यशक्तिः चेष्टाशरीरक्रियाज्ञानादिवि
ज्ञानबलादिभिरिति उपलक्षणेतृतीयाज्ञानंतत्त्वज्ञानंविज्ञानंशिल्पादिज्ञानं किंवाज्ञानंशास्त्रोविज्ञानंतदर्थनिश्चयः अदिश
ब्देनस्मृत्यादीनांग्रहणंतेषांबलअनियतइति कदाचित् प्रातःकपूर्णमस्यामित्यादिभूतशब्देनात्रवक्ष्यमानादेवादयोविधी
यंते देवयुष्टामाह संतुष्टस्त्रविरदिव्यमल्यगंधोनिस्तंद्रीरवितथसंस्कृतप्रभाषितेजः स्थास्नीतनयनोवरप्रदाताब्रह्मण्योभ
वतिनरः सदेवजुष्टः संतुष्टसंतोषवान् शुचिस्नानाचमनादिनाअतिमंनदिव्यमाल्यैर्यथवगंधोयस्यसतथा निस्तंद्रीनिद्रारहि
तः अवितथंसत्यंसंस्कृतंचप्रभाषतइति वेदेपिउक्तं निःस्वन्नंसत्यसंस्कृतप्रभाषमिति तेजस्वीतेजयुक्तः निष्पंदलोचनः
वरदानोधतः ब्राह्मणाद्यनुरक्तः देवग्रहयुक्तः शीवग्रहपीडितः देवग्रहग्रहणेनगणमाकायोग्राह्याः यदुक्तंविदेहेक्रोधनस्य
स्तसर्वागोलीलाफलाविलाननः नद्रालुकंपनेमूकोगणमाल्भिरादिनइति असुरयुष्टमाह संस्वेदीद्विजगुरुदेवदोषवक्ता
जिह्माक्षो विगतभयोविमार्गदृष्टिसंतुष्टोनभवतिचान्नपानजातैर्दुष्टात्माभवतिचदेवशत्रुपुरः प्रस्वेदवान् ब्राह्मणगुरुदेवा
नांनिंदकः जिह्माक्षः कुटिलदृष्टिः श्रुतिधर्ममनिंदकः आन्नंशालिमांसादिपानंक्षीरमद्यादितैः संतुष्टोनभवति दुष्टात्मा
पापबुद्धिः देवशत्रुरसुरः गंधर्वयुष्टमाह हृष्टात्मापुलिनवनांतरोपसेवी स्वाचारः प्रियगीतगंधमाल्यः नृत्यंचेप्रहसतिचा
रुचाल्पशब्दंगंधर्वग्रहपीडितोमनुष्यः हृष्टात्माचिंतातिरहिताः संतुष्टायाचापुलिनंतोयास्थितंनदनुमुपवनतयोरंतरम
ध्यंविशेषात्सेवतइतिस्वानानरः अभिंदिताचारः प्रियेसादिप्रियानिपरिमंनतोभावेनगीतगंधमाल्यादियस्यसतथानृत्य
नृत्यादि चारुदयनअल्पशब्दंयथाभवतितथा प्रहसतीतियोसंयक्षग्रहयुष्टमाह ताम्राक्षः प्रियतनुरक्तवस्त्रधारीगंभी

रगंद्रुतगतिरल्पवाक्सहिष्णुतेजस्वीवरतिर्वकिंददामकस्येयोपसयग्रहपरिपीडितोमनुष्यः ताम्राक्षः रक्तनेत्रः प्रियसोगंतनुसू
क्ष्मरक्तवस्त्रधृतशीलंयस्यसतथागंभीराःअनाकलितांतःकरणःद्रुतगतिरुनालगतिअल्पवागल्पवागल्पभाषीसहिष्णुस
हनशीलकस्मैकंददामितिएवंवदति पितृग्रहयुष्टमाह प्रेतानांसदिसतिसंस्तरेषुपिंडासंतात्माजलमपिचाप सव्यवस्त्रः मां
सेप्सुतिलगुलपायसात्रिकामस्तभक्तोभवतिपितृग्रहादियुष्टः प्रेतानांपितृणांदिशतिददातिसंस्तरेषुकुशपत्रादिरचि
तास्तरणेषुपितान् जलमपिउपसव्यवस्त्रः वासोत्तरीयः मांशेपुरित्यादिनाग्तद्विधानप्रयोजनज्ञात्मिज्ञस्वेच्छाभवतिन
स्यतेनैववलिरेयः एवमन्यत्रापिद्रष्टव्यंनद्भक्तपितृभक्तः सर्वग्रहयुष्टमाह यस्तूर्व्यांप्रसरतिसर्पवत्कदाचित्स्रक्विणीपेतिनूहा
तिजिह्वयानथैवक्रोधालुः गडमधुदुग्धापायसेप्सिविज्ञेयोभवतिभुजंगमेनयुष्टः भूमौसर्पवदुरसागच्छतिस्रक्विणीऊष्ट्रा
तोजिह्वयातथैवलिहितिनक्रोधालुःकोपनः गुडादिप्रियः भुजंगमग्रहेणयुष्टोज्ञेयः राक्षसंयुष्टमाह मांसासृग्विविधा
सुराविकारालिप्सुदुर्लुक्षोभृशमतिनिष्ठुरोतिभूरः क्रोधालुर्विपुलबलोनिशाविचारीसौचविद्धवतिराक्षसैग्रहीतः
विविधसुराविकारः पोष्टिप्रभृशमितिशयेनलज्जाहितअतिनिष्ठुरःदयारहितःप्रवलः निशाविचारीनिशायामेव
भ्रमनशीलः शौचद्विट्सुनिद्वेषीराक्षसग्रहेणब्रह्मराक्षसादयोपिग्राह्याः राक्षसानंतरंविदेहपश्यंतं देवविप्रगुरुद्वेषीव
द्वेदागनिंदका आत्मपीडाकरोहासीब्रह्मराक्षससंसेवितः पिसाचयुष्टमाह उद्धस्तहाशपुरुषोचिरप्रलापीदुर्गंधोभृशामि
तिशुचिस्तथातिलोलः बव्हासीविजनवनांतरोपसेवीव्याचेष्टंभ्रमतिरुदनपिशाचजुष्टःऊर्ध्वस्तःऊर्ध्वभ्रइतिपाठांतरं
तत्राः विदेहेपिदिगंबरेइतिपाठात् कृशोन्रूपांसःपुरुषोरूक्षः विरद्धालीपिविरुद्धभाषीचिरप्रलापीतिपाठांतरंदुर्गंधःअतिलो
लः सर्वस्मिन्नपिलोलुपः व्यवेष्टव्यविरुद्धमान्वेष्टन् त्रिविधंहिहिंसाक्रोधक्रीडापूर्वार्थंग्रहग्रहंतियदुक्तं अशुचिभिन्नमर्दादिंस्व
तवाप्यविनाक्षतं हिंस्युहिंसाविहार्थमथापिचैतितत्रहिंसार्थंग्रहीतोसाध्योभवति तस्यलक्षणमाह स्थूललक्षोद्रुतमट
नंतथासफेनोनिद्रालुः पततिचकंपतेनयोतियश्चाद्रिद्विरदनगादिविच्युतःस्यात्सोसाध्योभवतिचनथात्रयोदशाब्दे तथा

183/1917

त्रयोदशोब्देस्थूललाक्षः निवृत्तनेत्रःद्रुतरटनः द्रुतगतिपश्चानिकिंपतेपतितस्यसहआसाध्यः अदपर्वतः द्विरदोगजः
नगोवृक्षः आदिग्रहणात् तदभ्रासाद्योग्रह्यंतेसर्वत्रोन्मादितिशेषः एतेभ्यः यस्योन्मादयस्यादित्यर्थः तथात्रयोदशेदेभ्यः
लाक्षः विवृतनेत्रः द्रुतरटनः द्रुतगतेनीयश्चतिकंपतेसअसाध्यः अद्रिपर्वतः द्विरदः नगोवृक्षः आदिग्रहणानुदभ्र
साद्योग्रह्यंतेसर्वत्रोन्मादितिशेषः एतेभ्यः पतितस्ययस्योन्मादस्यादित्यर्थः त्रयोदशवर्षदेवादिग्रहीतोसाध्यःविदे
हेअधिकसाध्यलक्षणंपठतिनयथामेदःप्रवृत्तःक्षतिजःसस्त्रजःकृतनाशिकःरुक्षजिव्हाहतनवोदुर्बलस्यहनंदियः
देवग्रहणकालमाह देवग्रहापौर्णमास्याअसुरासंध्ययोरपि गंधर्वाःप्रायसोष्टाभ्यांयक्षाश्चप्रतिपद्यथापित्तरः कृष्णपक्षे
स्युरितिपाठंपठंति तत्रकृष्णपक्षेकृष्णपक्षयेआमावास्यामित्यर्थः विशंतिप्रवशंतिप्रायाग्रहणावन्यत्रापितिथ्यभिधानप्र
योजनंलक्षणार्थाततिथौबलिदानार्थंच कथंविशंतंग्रहणोपलक्षभ्यंतइत्याह दर्पणादीन्यथाच्छायाशीतोष्णप्राणिनांयथा
स्वमणिंभास्करार्चिस्वयथादेहंचदेहध्रुक्विंशंतिनचदृश्यंतेग्रहास्तद्वच्छरीराणां अस्मदादिदर्शज्ञयोग्यत्वानदृश्यंतेयथा
दर्पणादीन् विंशतिस्पनसंत्रच्छयाप्रतिबिंबआदिशब्दोतैलंजलादीन् शीतोष्णमितिकर्मपदंप्राणिनः इतिकर्मपदंस्व
मणिंसूर्यकांतंभास्करार्चिसौरंतेजः यथादेहध्रुक्आत्मानःदेवशब्देनदेवानुचरदेवशर्मणाग्रह्यंतेदेवानांमनुष्यशरीरणाप्तु
विनासंबंधाभावात् यथाहभुश्रुतेः नत्रेमनुष्यैसहसंवृज्ञंतिमंतेमनुष्कचिदविसंविघ्नताविंशतिनिवदंतिमोहातभूतविद्या
विषयादयोह्याइति॥ ।इत्यंतकदर्पणनिदानव्याख्यायांउन्मादाभूतोन्मादयोनिंदानंएकविंशतिनिदानं।२१॥ ॥
मनोद्भ्रष्टिद्रुन्मादानंतरमपस्मारारंभः सामान्येनतस्यलक्षणमाह तमःप्रवेशःसंरंभोदोषोद्रेकाहतस्मृतिः अपस्मारइ
तिज्ञेयोगदोघोरश्चतुर्विधः तमःप्रवेशःअंधःकारप्रवेशःस्वज्ञानभावइत्यर्थः संरंभोनेत्रविकृतिहस्तपदादिविक्षेपणंच
दोषोद्रेकहतेस्मृतेकुपित्तदोषेवगास्मृतिरहितःसचचतुर्विधः वातेनपित्तेनश्लेष्मणासन्निपातेनच तस्यनिरुक्तिःश्रुश्रु
तेकृतास्मृतिभूतार्थविज्ञानसमस्तपरिवर्जने अपस्मारइतिप्रोक्तःस्ततोयंव्याधिरंतकृतइति स्मृतिश्चज्ञानोपलक्षणं

तेनानुभावापरंगमोविबोध्य: तस्यरूपमाह हित्कंपशून्यतास्वेदोध्यानंमूर्छाप्रमूढतानिद्रानाशाश्चतस्मिंश्चभविष्यतितथा
शून्यताहृदयस्यैवध्यानंजिह्मायनंमूर्छामनोमोह: भविष्यति भाविन्निहास्मिन्नपस्मार वातिकमाह कंपतेप्रदेशंतान्फेनोद्दा
मिस्वसस्सतिंपुरुषारुणवर्णानिपश्येद्रूपाणिचानिलात् स्वसतिस्वरस्वसोभवतिरूपाणिमामानुधावति पैतिकमाह पित्तफेनां
गवक्त्राक्षपित्तास्रग्रूपदर्शनं: सतृष्णोष्णमलव्यासलोकदर्शीचपैतिक: पैतास्रगित्यादिपित्तलोहित समस्तदर्शी सतृष्णोस्या
दि सतृष्णस्वासात्यष्णश्चेति सतृष्णोष्णाश्वासललोकव्यासदर्शीचेतिसमाससमतृष्णुष्णाशरीरवन्हिप्रज्वलतिलोकदर्शीइत्यर्थ:
श्लैष्मिकमाह शुक्लफेनांगवक्त्राक्ष: शीतहृष्टांगजोगुरु: पश्येच्छुक्लानिरूपाणिश्लैष्मिकोमुच्यतेचिरात् शीत: शीतशरीर: हृ
ष्टांगज: हृष्टरोमाचिराद्दिर्घेनेन वातपित्तजयोरचिरेणवेगमुक्तिरितिसूचयति सन्निपातिकमाह सर्वैरेभिसमस्तैश्चलिंगैर्ज्ञे
य: त्रिदोषज: अपस्मारस्त्वासाध्योय: क्षीणनवयश्चय: सर्वैर्दोषैरजस्तमोमिलितैसमस्तैश्चलक्षणै: सत्रिदोषज: अपस्मा
रसचासाध्योय: क्षीणनवयश्चय: सर्वैर्दोषैरजस्तमोमिलितैसमस्तैश्चलक्षणै: सत्रिदोषज: सचसन्निपातिक: क्षीणस्ये
कदोषजोसाध्य: एवमनवश्चिरकालजोपिबोद्धव्य: असाध्यमाह प्रस्फुरंतंबहुशाक्षीणंप्रचलिक्षणस्यैकदोषजोसाध्य: ए
वमनवश्चिरकालजो तंपुवनंनेत्राभ्यांच विकुर्वाणमपस्मारोविनाशयेत् स्फुरंतंप्रकंपंतंप्रचलितभ्रुवस्वस्थाप्रस्थानांतर
गतभ्रुवंनेत्राभ्यांचनिकुर्वाणमपस्मारोविनाशयेत् कालनियममाह पक्षाद्वाद्वादशाहाद्वामासाद्वाकुपितामला: श्लैष्मिक:
द्वादशाहनंतरं पक्षेवकुतव्येजनुप्रथमेपक्षाभिधानंकृतेतेनाधिककालेपिवेगंकरोतीस्याहु: अश्मारायश्मारवेगायकिंचिद
थांरमितिउककालेभ्योथदोषतरतम्यदपिवेगइत्यर्थ: ननुवेगंकृत्वादोषारंभकदोषोस्त्येवतत्कृत: सर्वदायेगनकुरुतइतिद्वा
दशीदिष्टेकुरुत: इत्याह देववर्षत्यपियथाभूमौबीजानीकानिचिनुशरदि प्रतिरोहंतितथाव्याधिसमुच्छ्रय: भयमभिसं
धिर्तेजोवनाय: सद्यमानपिबीजंकालविशेष: एवंकुरं अनयंतिकालविशेषस्यापिसहकारित्वात् शरदितिशरत्काला
चितबीजाभिप्रायेणकानिचिद्दर्षादिष्वप्यंकुरंजनयंति अयंन्यायश्चायुर्थिकादिज्वरेष्वपिबोद्धव्यं॥ ॥इत्यातं

185/1912

कंदर्पणेनिदानव्याख्यायांमपस्मारनिदानंद्वाविंशतिप्रकर्ण: ॥२२॥ ॥अपस्मारवतवानविकारणाम
व्यक्षेपकादीनांकतृत्वाद्दतापस्मारानंतरंवातव्याधारंभ: ननुकोयंवातव्याधिकिंवानएवव्याधिउत्तवातेनजनितोव्याधि:
अद्येस्वरस्थोपिप्रसंग: द्वितीयेज्वरादिषुउच्यतेचरकेद्विविधाव्याधियदुक्तं सामान्यजानादय: नानात्मजायेनियमेकिदोषज
स्यायथांशवकोदयोवातेनैवजन्यंतेनवातेनकफेनवातथातंशीतृष्णादय: कफेनजवन्यंतेनपित्तेनएवमात्रापि यद्देयं
पित्तकफव्याधिवातव्याधिकत्कस्मात्प्रोक्ते उच्यते वायोरिति प्रबलत्वेनाशुश्रुकारित्वेननचगुरीयस्त्वात् यथात्वशुभुंन
दोषाणांनेर्वांगकुपित: लक्षणमाह सर्वांगकुपितेवाते गात्रस्फुरणाभंजनं वेदनाभिपरितश्च स्फुटितंचास्यसंधय: भं
जनंभंगंवसीडासंधय: वेदनपरितायुता: स्फुटंतिच पक्वाशयकुपितस्याहा स्हाविण्मूत्रवातानाशूलाध्मानाश्मशर्क
रा: जंघोरुत्रिकपात्पृष्ठिरोगशोफागुदेस्थिते ग्रह: अप्रवृति: गुदइत्युतगुदं गुदेयकांशाये ननुपायौ अन्यथाअस्मयु
क्तपेत: नचैवंपक्वाशयस्थइत्यादिनापौनरुक्त्यंदोषाय सर्वलक्षणधानेभिन्नश्लोकद्वयस्यसंग्रहेत्रलिखितान् गुदेस्थि
तइत्यादिदरवलस्यलक्षणं पक्वाशयस्थइतिशुश्रुतस्यपातवरणं पृष्ठरोग्य: पृष्ठगतरोगास्तंभादय: तथाशोफश्च अ
जाशयकुतमाह रुक्यार्शोदिरहत्राभितृष्णोद्गारविसूचिका: कासोह्यकंठशोषश्चश्वासश्च माशयस्थितस्रगमं पक्वाश
स्थोनकूजनशूलाटोपौकरोतिचकृच्छ्रमुत्रपुरीषत्वंमानाहंत्रिकवेदनं अन्येकूजनशब्दंकर्णवशूलादोपौकरोतिरित्यर्थ:
त्रिकंस्फिजोरूपपरिसंधिश्रोत्रादिषुकुपितलक्षणमाह श्रोत्रादिष्विंद्रियवधंकुर्यात्क्रुद्धसमीरण: श्रोत्रत्वकचक्षु: घ्राण
रसनेंद्रियाणांविनाशंस्वविषयेग्रहणशक्ति: शांप्रतिधातुकुपितस्यलक्षणं तत्ररसकुपितमाह त्वग्रूक्षास्फुटितातास
साफ्कशांकृष्णाचतुद्यंत अतन्यंतसरागश्चसर्वरूकत्वगतेनिले त्वगत्वचारुक्षा विपुककतुद्यतेपीडिते अतन्यतविस्तार्य
तइवत्वकुस्तब्देनात्ररसोभिप्रेतस्तदाधारत्वात् सर्वरुक् सर्वरुग्व्यथा रक्तजुत्तमाह रुज: स्तीव्रा ससंतापांवैवर्णकृश
तारुचि: गात्रेचारुषिभुक्तस्यस्तंभवास्र्गतेनिले वैवर्ण्यविच्छायतागात्रेशरीरेअरुंषिव्रणाभुक्तस्यस्तंभइति भुक्तव

वतोगाच्चस्यतारोगस मुहुराह् अन्यंचापितंपंगुकफः पंगुपगवामलधातवः वायुनायत्रनीयंतेनत्रवर्षतीनिमेघवत् इति
अतोवातव्याधिभिधानंनतुपित्तकफव्याधिभिधानं तस्यसंप्राप्तिपूर्वकंरूपमाह रूक्षः शीतल्पंलध्वान्नंव्यवायाग्निप्र
जागरैर्विषमादुपचाराच्चदोषाभ्रुक्श्रवणादपिलंघनंप्लवनात्यर्थव्यायामातिविचेष्टितैः धातूनांसंक्षयंचिंताशोकरोगादि
कर्षणात् वेगसंधारणायासादभिघातादभोजनात् मर्मघाधागजोष्ट्राश्वशीघ्रयानापतंसनात् देहेश्रोतांसिरिक्तानि
पूरयित्वानिलोबली करोतिविविधान्व्याधीन् संवंगिकांमसंश्रयान् अल्पंस्तोकंलघुपुराणषष्टिकादिकं व्यवायंमैथुनंप्रजा
गररात्रिप्रजागरणं विषमादुपचारादिति आप्रासक्रियाकालक्रियाक्रमः प्राप्तेतुअनुक्रमः दोषाभ्रुक्श्रवणादिति वमव्यति
रेकाभ्यंविचेष्टितंविरुद्धचेष्टितंरोगादिकर्षणंतस्यादिर्तिनाज्वरादिषितिलंघनंआमात् आमरसात् तस्यकारणत्वंमार्गावरणत्वेर
णनतुस्वरूपेणअभिघातलक्वादिभिः अभोजनादुपवासात् मर्मपाधाममर्माभिघातः गजाष्ट्राश्वादिअपतंसनगजादिभ्यः
तभिघातेथाशीघ्रदानादपि एकैकारणेकुपितत्वाहलीवायुरिक्तानिश्रोतांसिपूर्वइत्वा सर्वांगिकाजानव्याधितकरोतितस्यपूर्व
रूपमाह अव्यक्तंलक्षणंतेषांपूर्वरूपमितिस्मृतं वक्ष्यमाणवातविकाराणांस्वरूपमेवाव्यक्तं पूर्वरूपंनतुज्वरादिवद्विशिष्टम
न्यात् तस्यरूपमाह आत्मरूपंतुयद्व्यक्तं अपायोलघुतापुनः संकोचपर्वणांस्तंभोभंगोस्थ्नांपर्वणामपि रोमहर्षःप्रलापश्च
पाणिपृष्ठिशिरोग्रहः षंजपांगुल्यकुब्जत्वं शोषोंगानामनिद्रिया भ्रंशःशुक्ररजोनाशः स्पंदनंगात्रसुप्तता सिरानासाक्षि
यत्रूणग्रीवायाश्चापिहुंडनं भेदस्तोदार्तिराक्षेपमोहश्चायासएवच एवंविधानिरूपाणिकरोतिकुपितोनिलः हेतुस्थान
विशेषाश्चभवेद्रोगविशेषकृत् तदेवव्यक्तं आत्मरूपंदोषाभेदनसम्यक्प्राप्तितंश्चलक्षणमित्यर्थः अपायइतिवायुश्च
लत्वास्तंभसंकोचकंपादीनामकस्मादुपशमः कदाचित् यदुक्तंगतेवेगे भवेत्स्वास्थ्यंसर्वेषक्षेपकारिष्विति घंघृता
शरीरस्यकरोतिविविधाव्याधीनयदुक्तंतदेवाहसंकोचः पर्वणांस्तंभश्चपवणामेवरश्चभंगः स्फुरणंतथापर्वणामपिभं
गः यास्यादीनाग्रहस्तभइवपंजः पंजतापांगुल्यंपंगुताशोषोंगानमिति वहुमुखादीनां अनिद्रितस्वनेनाल्पनिद्रापि

187/1912

निःसंज्ञःसोपतंत्रकः दृष्टिसंस्तंसंसंज्ञास्त्रहत्वाकंठेनकूजति हृदिमुक्तेनरःस्वास्थ्यंयातिमोहंवृतेनपुनः वायुनादारुणंप्रा
हुरेकेतदपतानकं कुद्धइत्यारभ्या एकेनदयतामित्यनेन स्वैःकोपनैरित्यनेनैवरुक्षादिकुपितः स्वतंत्रकत्वा नरणकुपित इ
तिसमानः कपोतइवनिःसंज्ञारहितः कूजत्सोपतंत्रकः स्थानात्पक्वाशयात् उर्ध्वशिरउद्दिश्यपीडयन् हृदयंततृछाश्वि
रशंकोचपीडयेत् अक्षिपेच्चाखिलंदेहंमोहयेच्चापुनःपुनः कृच्छ्रादुच्छ्वसेच्चापिस्वेदस्वेदयुतेवहिनिद्रालभनेभीतिः प्राप्य
वाप्रबुध्यतित्रशतेकंपते भूयोनिःसोज्ञःसोपतंत्रकः प्रलापोवक्त्रकटनाम्नतोमूर्छारुविस्तरघातस्मिन्पितान्तिनेभेदपि
ताभः शीतकामितिशिरोगं गौरवंग्लानिशीतध्वमंस्वेष्टनः कफान्वितेतिसदनंशोस्वंवहृदयग्रहः वातोल्पेनस्फुरणेनु
दः शिरोमन्यकयोव्यथाधीर्योपादिष्वलेरैन्यंविषयेचानवस्थितिरिति अस्थैवावस्थाविशेषअक्षेपकश्चतुर्धाभवतिदंड
पतनकोंतरायामोवहिरायामोभियातश्चेति तेषांलक्षणमाह तत्रदंडपाताफाराणां कपितानुबंधमाह कफापित्तान्वि
युः वायुरेवचकेवलः कुर्यादाक्षेपकंत्वन्यंचतुर्थमपिघातजं कफपितानुबंधश्चाप्रशेत्स्यशोकगुरुत्वानियादिनाउक्तलक्ष
णोबोधव्यः केवलोस्वतंत्राअक्षेपकंकरोतीति अन्यंचतुर्थमभिघातजं दंडाभिघातकुपितवातजंअस्यलक्षणंयदा
तुद्यमनीसर्वइत्यादिनाज्ञेयं असाध्यलक्षणमाह गर्भपातानिमित्तश्चश्रोणितातिश्रवाच्चयः अभिघातनिभित्तश्चन
सिध्यत्यपतानकः अत्रपतानकमुपलक्षणं तेनचतुष्टयमपिग्रह्यते कफपित्तान्वितइत्यादिनिमित्तभेदेनचतुर्थाअपक
इतिगदाधरः तद्यथा एककफान्वितेनवातेन द्वितीयं पितान्वितेन्तृतीयः केवलेनवातेनचतुर्थमनिघातजेनेतिअत्रगर्भपा
तशोणितातिश्रवायोकेवलवातेनवाप्याविति एवंषांचमुहुर्मुहुः राक्षेपनंज्ञेयं राक्षेपकंविशेषात् पक्षबंधमाह गृही
त्वार्धतनोवायुः शिरास्त्वायुविशोष्यत् पक्षमन्यतमंहंति संधिबंधान्विमोक्षयन् कृत्स्नोर्द्धकायस्तस्यस्यादकर्मण्योवि
चेतनः एकांगरोगंतंकेचिदन्येपक्षवधंविदुः ततोशरीरसार्द्धं आर्द्धमर्धदेयाअर्द्धनारीश्वरवत् पक्षंवाहुपक्षपार्श्वादि

भंगः अन्यतरमिति वामदक्षिणंवासंविबंधानुकफसंहितस्नायुभिः कृतावमोक्षयन्निति गदाधरः अतएवशिरस्ना
युविशेषोयुक्तं तद्गतश्लेष्माणमित्यर्थः अर्थकायइत्युक्तेपिकृत्स्नंग्रहणंयदुक्तं तत्सर्वांगवास्यार्थं अकर्मण्यइपन्नेष्ट
क्षमः क्लिततनोस्वेतनाः तस्यैवसर्वांगविमाह सर्वांगरोगंतद्वच्चसर्वकायास्तेतनिले सर्वांगरोगंतद्वदेवनिपक्षहृदयंहतीत्यर्थः
पूर्वजनकमाह कफान्वितंभ्रशोवायुस्त्यास्यैवयदितिहति सदंडवस्तंभयतिकृच्छ्रोदंडापतानकः धनुस्तुल्यंनमेधस्तु
सधनुस्तंभसंज्ञकः भास्वितिसर्वधर्मनिघ्नभ्रशंकफान्वितइतिपिनमपिवार्यतेइत्याहुचरकेत्वसाध्यत केवलवातजत
नद्दृष्टव्यः यदाहपाणिपादशिरः पृष्ठश्रोणिस्तंभादितिमारुतः दंडवत्तब्धगात्रस्यदंडकः सोनुपक्रमइति स्तंभसामान्या
बध्नुस्तंभअस्यैवभेदः धातुस्तुल्यमितिधनुस्तुल्यः कौंडेनपत्रग्नः स्तब्धइवनिहति दंडापतानकस्तुभपःशुद्धकाद
दंडवत् अंभरायामवहिरायामयोः साधारणरूपमाह अंगुलीगुल्फजठरोहृद्वक्षोगलसंस्थितः स्नायुप्रतानमनिलोयदान
मितिमानवः तदासौभ्यंतरायासंकुरुतेमारुतेवलीवलीतिबहुकारणे कुपितः गुल्फस्वरणघुटिकेवक्षोबाहुवस्योध
यमंतरं हृदयंतरभ्यंतरंतत्रायप्रमाणंभवतांवेदेनेकप्ररोहस्नायुज्ञालंस्यात्स्युपलक्षणंतेनशिराकंडरयोरपिग्रहणं य
दुक्तंतत्रांतर नाह्यहेतुवलीवायुः शिरास्नायुपुकंडराः मन्यापृष्ठाश्रिताबाह्याः संशोष्यमासंयद्वहिरित्यादितनश्रायु
प्रतानंधनुरिवानमयेत् तदंतरायामकोडनतंविदध्यात्सः हनुकंठकपोलउलधविहारायामलक्षणमाह वाह्याश्रायुप्र
तानस्थोबाह्यायामंकरोतिच तमसाध्यंबुधाःप्राहुःकटिपार्श्वोरुभंजनं पूर्ववद्बाह्यप्रतान धनुर्वदानमेत् बाह्यायामंपृष्ठ
नतंकट्यादिभंगत्वानमसाध्यं उक्तानामाक्षिपकक्रमत्वकायईत्युक्तत्वान् तसर्वांगरोगमाह तस्मिन्नपित्तकफयोः संसर्ग
माह दाहसंतापमूर्छास्युर्वायोः पित्तसमन्विते शैत्यशोथगुरुत्वानितस्मिन्नेवकफान्विते एतच्चलक्षणमन्यत्रापिवा
तरोगेद्रष्टव्यं तस्यैवसाध्यासाध्यत्वमाह शुद्धवातहतंपक्षंकृच्छ्रसाध्यतमंविदुः साध्यमन्येनसंयुक्तमसाध्यंक्षयहेतुकं
शुद्धकेवलरुच्छ्रसाध्यंकृच्छ्रसाध्यं अन्येनसंसृष्टकफेन पित्तेनवायुयुक्तः क्षयहेतुकंधातुक्षयकुपितशुद्धवानमित्यर्थः

169/1912

बोधव्या गर्भशुक्ररजोनाशादिति गर्भयथावाताधिष्ठितत्वात् गर्भादिविकृतिरप्यत्रद्रष्टव्या स्पंदनंकंपनंकुंडनशिरश्च
भ्रताकुंडनमतः प्रवेशावक्रसंबोधात्मनेकार्थत्वात् अन्येत्वाहु शिरःकुंडनंकेशभूमिस्फुटनं शंखललाटभेदश्चानाश
कुंडसंघ्राणनाशः अक्षिकुंडमंचक्षुविक्रांतजत्रुकुंडनंकेशभूमिस्फुटनं वक्षउपरोधः ग्रीवायांकुंडनंग्रीवास्तंभः भेदइ
तिउरुभेदं तश्चेययदीनांभेदः शूलतोदः पिंडभेदः अतिपीडासान पार्श्वाश्चोबाक्षिवक्षसामितिजंउदः अक्षेपोवक्ष
माणआयुरः क्षमहेतुत्वात्यादिहेतुविशेषः अवरणादियथाश्लेष्मणावृतोमन्यास्तंभकारी स्थानविशेषः कोष्ठादियथा
पक्वाशयस्तोत्रकुजभिन्नादिस्थानविशेषमाह तत्रकोष्ठाश्रितेदुष्टेनिग्रहंमूत्रवर्चसोह्यधाहृद्रोगागुल्मार्शपार्श्वश्रूल
त्वमारुते कोष्ठाश्रितेदुष्टेकुपितेमारुतेदुष्टशब्दे नात्रआमाशादयुसंवेग्रहणेते यदुक्तं स्थानानामत्रिपक्वाममूत्रस्यरुधि
रस्यचहृदुडुकः फुफुसश्चकोष्ठमित्यभिधीयते अमाशयदुस्तृष्टपृथक्वस्तितिनिग्रहः अप्रवृत्तिः हृद्दादिरोगाः संस्तंभ
संतर्पणनरतकृद्दृ अन्येत्वभ्रष्टकुवातलक्षणंपठंति वातरक्तेनसहभेदात् तत्रअत्रतुदुष्टोवायुः रक्तेनावृतः प्रकुप्यतिवा
तरक्तेतुस्वकारणादुवस्त्याविगमनकुपितोविशिष्टसंप्राप्त्याहरत्तपादांवेवानरक्तारवक्षविकारं जनयतइति मांसभे
दोगतमाह गर्वगंतुघ्नतस्तब्धंदंडमुष्टिहतंयथासरुक्स्निग्धमितमित्यर्थंमांसमेदोगतेनिले दंडमुष्टिताडितमिवनुद्यंत
श्रमीतंश्रांतानिसहमीत्यर्थः मांसमेदोगतवातयोरेकलिंगत्वमदूरं वरणाप्रस्यः संतराश्रयप्रभावात् एवंमज्जास्थिकुपि
तयोरपि मज्जास्थिकु[illegible]माह भेदोस्थिपर्वणांसंधिःशूलंमांसबलक्षयः अभ्रम्यः संततारुकुचमज्जास्थिकुपितेनिले
संततासंलग्नारुकगमंशुक्रगतमाह क्षिप्रमुंचं तिबध्नातिशुक्रंगर्भमतापिच विकृतिजननंयचापिशुक्रस्थकुपितेनिले
गर्भमितिदुष्टशुक्रत्वतान् गर्भस्यविकृतियुगलेकांगुलिदिका शिरागतदुष्टमाह कुर्यात्स्थिरागतः शूलंशिराकुंजनपूरणं
सवाह्याभ्यंतरायामाखांजकुब्जत्वमेवच कुंजनंसंकुचः पूरणंस्थूलत्वं यदुक्तंतत्रांतरेसमसभूत्वे प्रवृत्यावसिरावंतिशिराग
तः इतिबाह्यायामंपृष्टेननपविकरपाशवमदनीनितिवक्ष्यमाणः स्नायुगतमाह सर्वांगैकांगरोगश्चकुर्यश्रायुगतेनिलः

स्फगमं संधिगतमाह हंतिसंधिगतः संधिनू शूलशोकोकरोतिच संधिविशेषः स्तंभादिकं करोतिपित्तकफावृतानां प्राणादी
नामद्वाद्विश्लोकेन लिंगान्याह प्राणेपित्तावृतेछर्दिर्दाहश्चैवोपजायंतेपित्तावृतइतिपित्त मिलितोप्राणोहृदयाश्रयः कफावृ
तमाह दौर्बल्यंसदनंतंद्रावैवर्ण्यंचकफावृते उदानेपित्तसंयुक्तेदाहोमूर्छाभ्रमः क्लमः उदानेपित्तयुक्तेतुदाहोमूर्छाभ्रमः क्ल
मः अनायासजःश्रमः क्लमउदानकंठसंश्रयाः कफवृत्तोदानमाह अस्वेदहर्षोमंदाग्निशीतताचकफावृतेहर्षोरोमांचः पि
तावृतसमानमाह कफेनसंगोविण्मूत्रेगात्रहर्षश्चजायतेसंगः अप्रवृत्तिः अन्येकफेनमिलितइतिव्याख्यानयंतिगात्रहर्षो
रोमांचः पित्तावृत्तपानमाह कामिगुरुत्वंयुक्तेचदाहोछेस्तुमूत्रना उष्णत्वंशरीरस्यउदाश्रयोअपानः पानमाह अधकाय
गुरुत्वंचशीतताचकफावृते नाभिअधः अपानेनेवाभेकफावृतापित्तावृतव्यानमाह स्वेददाहौष्णमूर्छास्युः समानेपित्त
युते समानाभिसंश्रयः व्यानेपित्तावृतेदाहोगात्रविक्षेपनंक्लमः हस्तपादानमितस्तः प्रेक्षेनव्यानसर्वशरीरगः कफावृ
तव्यानमाह स्तंभनोदंडकश्चापिशोफशूलोकफावृते स्तंभनंगात्रस्यदंडकारइवत् सर्वत्रकेपरस्परंप्राणादीनामावरणा
निविंशतिर्भवंति मारुतानांच पंचानामन्योन्यावरणंश्लिष्यादिदेहाविकारवायुः स्थानकर्मभेदान्यंचधोच्यतइत्याहु
यथांतरक्षजलमेकमेवस्थानकर्मभेदानभिद्यते यथाचइशानः यथैकंदेवदत्तः स्थानभेदात्ग्रहस्थोवानप्रस्थः क
र्मभेदान्मलाकरः कुंभकारः इत्युच्यते तथावायुरपि आक्षेपकस्यसामान्यलक्षणमाह यदातुधमनी सर्वाकुपितोभ्यो
तिमारुतः तदाक्षिपत्याशुमुहुर्मुहुर्देहंबहिश्चरः मुहुर्मुहुस्तदाक्षेपादाक्षेपइतिस्मृतः सर्वाइतिध्व ऊर्ध्वाधस्तिर्यगध
मनीमुहुर्मुहुरामाक्षपतिहस्यारूढस्येवगात्रंचालयतिमुहुश्चरइतिहेतुगर्भविशेषणंवारंवारंसंचरणशीलः बहिश्च
रइतिपाठांतरे तत्रकोष्ठाद्बहिःश्चपाठांतरे तत्रकाष्ठाद्बहिशाखागतःश्चरणआक्षेपंकरोतीत्यर्थः आक्षेपनाच्चलनात् अ
स्यैवावस्थाविशेषापतंत्रकापानानकामहा क्रुद्धःस्वैकोपनैर्वायुः स्थानादूर्ध्वंप्रपद्यतेपीडयन् हृदयंगत्वाशिरः
शंखौचपीडयेत् धनुर्वन्नमयेद्गात्राण्याक्षिपेन्मोहयेत्तथा सकृच्छ्रेच्छापितश्चाक्षास्यनिमीलकः कपोतइवकूजेच्च

191/1912

अर्दितस्यनिदानपूर्वलक्षणमाह उच्चैर्व्याहरतोत्यर्थंखादितः कठिनानिच हसतोजृंभमानस्याद्विषमाछयनादपि अ
र्दयस्यनिलोवक्त्रंअर्दितंजनयत्यतः वक्रीभवतिवक्त्रार्द्धंग्रीवोच्याप्यप्रवर्तते शिरश्चरतिकाकस्यभोनेत्रादीनांनवैकृतंग्रीवा
चुबुकदंतानांतस्मिन्पार्श्वेचवेदनातमर्दितमितिप्राहुर्व्याधिविशारदः उच्चैर्भाषमाणस्यकठिनानिपुंगकलादीनि विषमाछय
नात् ग्रीवादिनेपरिस्पशयनात् आर्द्दयनिपीडयतिग्रीवाप्याप्यवर्तते वक्रीभवतिचलतिकंपनेवाकुसंगवचनस्यानिर्गमः आ
दिशब्देगंडनासादीनांग्रहणं वेदनास्फुरणाक्कत्वादिकं ग्रीवंस्यादियस्मिन् पार्श्वे अर्दितंतस्मिन्ग्रीवादीनांवादेनावेदनेतियोज्यं
तस्यासाधुलक्षणमाह क्षीणस्यनिमिषाक्षस्य प्रसक्ताव्यक्तभाषिणः नसिध्यत्यर्दितंगाढंत्रिवर्षंवेपनस्यतुः निमेषासमर्थचक्षुषः
प्रसक्तेन्यादिप्रकर्षलग्नमप्रवृत्तमव्यक्तंपीडितवर्णंपदंभाषितुंशीलंयस्य सतथात्रिवर्षंत्रयं अथवात्रयाणांमुखनासिकाचक्षुर्णांच
र्पश्रवणंयत्रततंर्थितिअक्षेपकादीनांमर्दितानांतावद्दीतमाह जिह्वानिर्लेपनाच्छुष्कभक्षं नादनिपानतः कुपितोहनुमूलस्थस्रंस
यित्वानिलोहनु करोतिस्वितास्यत्वंअथवत्संवृतास्यतां अनुग्रहसंतनस्याहं कृच्छ्राच्चर्वणभाषणं जिह्वाघर्षणात्शुष्कस्यादि चण
कादीनां अभिघातस्ताडनादि हनुमूलस्थः प्रसारितवदनत्वंसंवृतास्यत्वंसंकुचितमुखता अत्रविवृतिसंवृतीवायोरनिमित्तकाल्लिवात्
सन्निपातः कुपितइत्यर्थः तेनकृच्छ्राच्चर्वणंभाषणंभवति मंन्यास्तंभमाह दिवादिस्वप्नासनस्थानाविवृतनाध्वनिरीक्षणात् मन्यास्तं
भंप्रकुरुतेसएवश्लेष्मणावृतः विवृत्यग्रीवांवक्रीकृत्यावलोकनात्श्लेष्मणावृतः श्लेष्मणावृतयुक्तः जिह्वास्तंभमाह वाग्वाहिनी
शिरासंस्थोजिह्वास्तंभयतेनिलः जिह्वास्तंभस्तेनात्रपानवाक्येष्वनिसताः वाग्वाहिनीशिरासंस्थइतिअन्नपानेषुनसीतेति अ
न्नपानाव्यवहारवक्तुसमासार्थ्ये शिरोग्राहमाह रक्तमाश्रित्यपवनः कुर्यान्मूर्धधराशिरा रूक्षाः सवेदनकृष्णसोसाध्यस्याच्छिरो
ग्रहः मूर्धधराइतिग्रीवागतानासांरूक्षत्वंवेदनावत्कुं कुर्यात् सोसाध्यइतिस्वरूपेणनवकवत् शिरोग्रहः पाठांतरं तत्रशिरोधारक
शिरादुष्टाशिरसिवेदनास्यात् शिरोग्रहव्यपदेशलक्षणंतुतदेव गृध्रसीमाह स्फिकपूर्वाकटीपृष्ठोरुजानुजंघापदंक्रमात् रुध्रसी
स्तंभरुक्तोदैः स्पंदतिस्पंदनैर्मुहुः वाताद्वातकफात्तंद्री गौरवारोचकान्विता स्फिक्पूर्वइप्रथमतोग्राह्यास्ततःकटीदेर्यस्यासास्फिक्
पूर्वापृष्ठोरुजानुजंघापादस्पंदातिनिस्पंदातिपरंक्रमात नयुगपत्स्पंदनैस्पंदत्तस्फिक्पूर्वमितिपाठांतरं तत्रजानुजंघापद

मियंनेन यो ऽस्वातादियंग्ध्रसीवावत कफारध्या ऽध्रसीसामाउकं वातलक्षणयुक्तागौरवादियुक्तापिभवतीति ग्ध्रसीद्वययुक्तं विश्वा
चीमाह हस्ततलंप्रसंगुलीनांतु कंडराबाहुप्रष्टतः बाह्वाः कर्मक्षयकरीविश्वाचीति समास्तःतां कंडरा ऽस्ततास्नायु तलहस्तस्योपरिभा
गंतलशब्दोत्रोपरिवचनः यथाभूतलमिति तेनायमर्थः बाह्वोष्टष्टंबाहुपृष्टंतदारभ्यहस्ततलांलक्षाकृत्यांगुलीनां पाकंतुरा
स्नासंदूष्यबाह्वाकर्मक्षयकारियासाविश्वाची वक्षोकर्माहरणाकुंचनादिकं स्विवनात्रात्रसंभवंपरं तेनैकहवापिभवतीतिज्ञे
यं क्रोष्टुशीर्षमाह वातशोणितजः शोफोजानुमध्येमहारुजः शिराः क्रोष्टुकपूर्वंतस्थूलंक्रोष्टुकमृईवत् वातशोणिताभ्यांजाता
वातशोणितजाः नपुनर्वातरक्तेनव्याधिनाजनितः जानुमध्यंजानुजंघयोसंधिस्त्रोल्येनाह्वयाच्चक्रोष्टुकशीर्षवत् भंगालम
स्तिकावत् खंजपंगोर्लक्षणमाह वायुकट्याश्रितः सकंडरामाक्षिपेद्यदा खंजस्तदाभवेज्जंतु पंगुः सक्थ्नोर्ध्योर्वधात् गुल्फादि
विटपांतशोक्थिशक्थः सर्वजंघयाः कंडरांमहस्नायुमक्षिपेतु इष्पत् क्षिपतिर्मिहतिमतात् एकशाक्थिवधात्खंजः द्वयोश
क्थ्योर्वधात्पंगुस्तित्रगतस्य वंधश्चात्रगमनादिक्रियानाशः कलायखंजमाह प्रक्रामन्वेपतेयस्तु खंजन्निवगच्छतिकलाय
खंजतं विघातमुक्तसंधिप्रवंधिनी प्रक्रामन् पदविक्षिपनुकुर्वन्वेपते कंपते खंजन्निवस्याद्विकलंकुर्वन्नीनगच्छति मुक्त
सिद्धिप्रबंधमः कलायखंजइतिश्चात्रेरूदसंज्ञा वातकंटकमाह रूक्षपादे विषमन्यस्तेश्रमाद्वाजायतेयदा वातेनमुल्फमाश्रित्यतु
माहुर्वातकंटकं विषमपदन्यासः कुपीतवायुःगुल्फेवेदनाजनयेत् तवातकंआह्ः श्रमाद्वाल्यायामाद्वा अयमेवान्यत्रपादवातउच्यतः
पाददाहमाह पादयकुरुतेदाहंपितास्टकुसहितानिल विशेषतश्चंक्रमतः पाददाहंतमादिशेत् विशेषतश्चंक्रमतइत्यनेनास्य
तस्यमंदोइतिदर्शयति पादहर्षमाह हृष्यंतचरणोयस्यभवतश्चप्रसुप्तको पादहर्षं सविज्ञेयोकफवातप्रकोपजः हृष्यंतहर्षयु
क्तोभवतः अर्द्धोर्ध्वलोकेनांशशोषानुवाहकयोर्लक्षणमाह अंशदेशस्थितोवायुशोषयित्वासबंधनं शिरश्चाकुंच्यतत्रस्थोज
नयत्यत्रस्थोजनयत्यविबाहुकं अंशशब्दोनासमीपोलक्षितदेशमाह अंशबंधकारकः श्लेष्मा अंशबंधनः श्लेष्मस्तंशोष
इत्वा आधाशोषंकरोतीतिपाकः शोषः अंशकेयलवातजः शिरश्चेत्यादिनत्रस्थोशंदेशस्थ शिराभकुंच्यवाह्वा भुजस्यापव
र्षीवबाहुकंस्तंजनयति अपबाहुकाख्यंरोगंकरोतीत्यर्थः अंशशोषभवबाहुकंरोगद्वयमुक्तं अन्येतु मिलितावबाहुकलक्षण

191/1912

माह अंशदेशस्थितोवायुशोषयन्दंशावंधनः शिरश्चाकुंच्यतत्रस्थोजनयेदवबाहुकं अन्नस्यवायुः सकफोधमनीशब्दवाहि
नी नरांकरोत्यक्रियकान् मूकमिणगद्गदं सानुनाधिकसंवधवद्वचनगद्गदोलुसपदंव्यक्तन नमिशाण्णांतुल्यवारणाभिधानोप
दुष्टरूकर्षादिभिनदृष्टवणश्लोभेदोऽस्य तुणीलक्षणमाह अधोयावेदनायातिवर्चोमूत्राशयोत्थिता पक्वाशयमूत्रपदयोस्य
साव्यसासमस्तयोजंतो उपस्थस्त्रीपुंसोरस्यभिदंतीयनेनाधिकवेदनामाचष्टे नामतः प्रसिद्धाः प्रतितुणीमाह गुदोपस्थोत्थि
तांचैवप्रतिलोमंविसर्पिणी वेगैः पक्वाशयंयातिप्रतीतूनिति सोच्यते प्रतिलोमंसारि अधस्थाद्वक्षितोर्ध्वगामिनीवेगैः वेदनावे
गैः मुहुर्मुहुश्चबाहात्समोपलक्षितैः सयेननभिदतीत्यति दिश्यतेनामतः प्रतितुणी अध्मानलक्षणमाह सटोपमत्युग्ररुजा
माध्मानमुदरं भृशं आध्मानमितिजानीयाद्धोरंवातनिरोधजं अटोपः संचलमिति गयदासः गुडगुडशब्दइतिकार्तिकः
अत्युग्ररुजतीतीव्रवेदनं आध्मानस्यामाशयसंभवात् प्रत्याध्मानमाह विमुक्तपार्श्वहृदयंतदेवामाशयोत्थितं प्रत्याध्मानंवि
जानीयात् कफव्याकुलितानिलं विमुक्तपार्श्वहृलयंयेनततथा अमाशयमस्थातन प्रत्यासन्नत्वापार्श्वहृदयोसंवेदनानिर
सार्थमेतत् तदेवास्त्रेनसाटोपादिलमिति कफेनश्लेष्मणाव्याकुलितआवृतोनियस्मिन्ततथाकफाव्याकुलितवातमिस
र्थः अष्ठीलमाह नाभेरधस्तात्संयात् संचारीयदिवाचलः अष्ठीलावद्घनग्रंथीरूर्ध्वमायतमुन्नतः वातष्ठीलांविजानीयाद्
बहिर्मार्गविरोधनी स्त्रकचर्मकाराणांवर्तुलादीर्घलोहाभांडविशेषः ऊर्ध्वमायानांउपरिदीर्घउन्नतंतिर्यगुन्नतवातकृतादि
अष्ठीलेतिस्वरूपकथनंव्यावृत्याभावात् बहिर्मार्गविरोधिनीबहिर्मार्गाणिवातमूत्रपुरीषाणितानिअवरुणद्धीतीततथा
प्रत्यष्ठीलामाह एतामेवरुजायुक्तांवातविण्मूत्ररोधनीं प्रत्यष्ठीलामितिवदेत् जठरेतिर्यगुत्थितां सैवजठरेतिर्यगुत्थिताप्रत्य
ष्ठीलेतिभेदः वातमूत्रपुरीषरोधिनीविशेषणपरां अष्ठीलाव्यतिरिक्तानापिमूत्ररोधिनीवातविकृतिमाह मारुतेविगुणेवस्तौमू
त्रसस्यकुप्रवर्तते विकाराविविधाश्चापिप्रतिलोभेभवंतिच अविगुणेअनिलोमारुत इत्यर्थः विकारा अश्मर्यादिमूत्रकृच्छ्र
शिरसेवापूर्वपथुसंज्ञकः सर्वांगशिरसश्चकंपइतिसंवंधः शिरसइत्यवपर्वोपलक्षणंतेनहस्तपादादयोरपिकंपोवेपथुइत्य
र्थः खल्लामाह खल्लीतपादजंघोरुकरमूलावमोटना अधः प्रतिहतोवायुश्लेष्मणामारुतोनवा करोतुद्वारबाहुल्याम्

र्धवातसउच्यते मोटणीपरिवर्तनशीला॥ अनुक्तवातरोगसंग्रहार्थमाह स्थाननामानुरूपैश्च लिंगैशेषान्विनिर्दिशेत् सर्वेष्वेतेषुसंसर्गंपित्ताद्यैरुपलक्षयेत् स्थानानुरूपैर्लिंगैर्यथाकुक्षिशूलंपृष्ठिशूलंनस्तभेदइत्या नामानुरूपैर्यथाकुक्षिशूलंइत्युक्तेकि. लतिरवातंवेदनाविशेषइवोच्यते तथातोदभेदादिभिरपिपीडाविशेषइवावगम्यतेपित्ताद्यैरितिपित्तश्लेष्मरुधिरैःसंसर्गं द्विदोषजंनलक्षणंयेत् उक्तरोगाणांकृच्छ्रसाध्यत्वमाह हनुस्तंभार्दिताक्षेपपक्षाघातापतानकः कालेनमहतावातयत्नात्सिध्यंतिमानवं नवान्बलवतस्त्वेनात्साध्येयनिरुपद्रवात् महांतोन्रपादयः अत्याधनिनोकान्तेनर्थीष्मादिकालेनप्रयत्नानुसिद्धंतिवा अथवानएतेष्टकः कश्चिन्मुच्यतइत्यर्थः परंकः सिध्यतियस्तरुणोभवति यथानवान्उपद्रवरहितश्चवातेनवातोपद्रवानाह विसर्पदाहरुक्संगमूर्छारुच्यग्निमार्द्दवैः क्षीणमांसबलंपक्षाघ्नंतिपक्षावधादयः वातातिवातविकारः कार्यकारणरभेदोपव्यारणवातादितिपाठतुवातात् पक्षवधायइतियोज्यंसंगोमूत्रपुरीषवाताप्रवृत्तिः क्षीणमांसंवलंयस्यतथा असाध्यमाह सूनंस्रसत्वंभंगकप्रामानर्पादितंजानितंतवनरंवातव्याधिविनाशयेत् शूनंशोथंस्रसत्वंस्पर्शनाभिज्ञत्वलिंगद्वयं भग्नभग्नास्थिरजाभिमंतं अनिपिडयार्ता इदानींपंचभिधायाषिप्रवृत्तिस्तस्यनायोकार्यलिंगंचप्राह अव्याहतगतिरुद्ध मार्गस्थानस्थः स्वाशयव्यवस्थितः प्रकृतोस्थितोनवृद्धः नचक्षीणवायोविशेषणत्रयवित्तरोगानिरोग्यः कफपित्तदुष्टरपिप्रेरकवातानंतरोधकत्वात् अधिश्रमाशानं यदाहवागहमिहरः वायुनिरूपेणसमपष्टेद्विगुणामनुज्ञकारिणीपंचनिशाइत्यादि॥ ॥इत्यातंकदर्पणनिदानव्याख्यायांवातव्याधिनिदानव्यत्रयोविंशति निदानं॥२३॥ ॥पर्यवसितंवातव्याधिविशेषवादनंतरंवातनिदानारंभः॥ शुश्रुतेवातरोगाध्यायएकत्रातरकेपठितं तकुतोत्रसंग्रहेपाठः पृथक्कृतः उच्यते सत्यपिवातरोगत्वेनिदानेवेशिष्ट्याद्विशिष्टसंप्राप्तिकथनार्थंक्रियाविशेषख्यापनार्थंचपृथक्धारणं अतएवचरकेपिवातव्याध्यनंतरंपृथक्वारकाध्यायः तस्यनिदानमाह लवणाम्लकटुक्षारस्निग्धोष्णाजीर्णभोजनैः क्लिन्नशुष्कांबुजानूपमांसपिण्याकमूलकैः कुलत्थमाषनिःपावशाकादिपललेक्षुभिः दध्यारनालसौवीरशुक्ततक्रसुरासवैः विरुद्धाध्यसनाक्रोधदिवास्वप्नप्रजागरैः प्रायशः सुकुमाराणांमिथ्याहार

193/1912

विहारिणां स्थूलानांसुखिनांचैवकुप्यतेवातशोणितः चोऽग्रेगखतश्चविदाहात्रंसद्विदाहाकृतरक्तंविदहत्याशुतं क्लिन्नशुष्कशब्देमांसेनवध्यतेक्लिन्नंशादितं अबुजामत्स्यादयः अनूपातजलसमीपचारिणः पिण्याकंतिलकल्कः निष्पावशिंविधान्यंपललंश्रष्टतिलकृतः आरनालादयः किंजभेदासुरापिष्टकृताअसवोमद्यंविरुद्धंक्षीरमत्स्यादि अध्यसनंभुक्तोपरिभोजनंप्रायशिरइत्यादि सुकुमाराम्रदुदेहा वयवतोपामलंनहत्वात् स्थूलभेदस्विनः सुखिनश्चिंतादिवर्जितः लवणादिभिरक्तं तिक्तकटुकषायादिभिर्घोनश्चकुप्यतीसानः तस्यसंप्राप्तिमाह हस्त्यश्वोष्ट्रैर्गनश्चास्यतस्यविदाह्यन्नंसंविदाहासनस्य कृत्स्नंरक्तंविदहत्याशुदुष्टंस्त्रस्तंशीघ्रंपादयोश्चीयतेनुतत्संयुक्तंवायुनादूषितेनतत्प्राबल्यादुच्यतेवातरक्तं तदपित्तंदूषितेनरक्तगात्रश्लेष्मदुष्टेनदूषितेनास्टगाख्यः स्पर्शाद्विग्नोभिदतोद प्रशोषा स्वापोपेतोवातरक्तेनपादौ पित्तास्टभ्यांमुग्रदाहौभवेतामत्यर्थोष्ण्यारक्तशोथौमृदू च कंडुमंतौस्वदशीतौसशोफापीनौस्तब्धौश्लेष्मदुष्टेतुरक्ते सर्वंदुष्टेशोणितवापिदोषास्वस्वरूपंपादयोर्दर्शयंति तत्संयुक्तंवायुनादूषितेनतत्प्राबल्यादुच्यतेवातरक्तं विदाहिविरुद्धाहिकं अत्रः भुक्तवतः शोषणस्यविदाह कृत्स्नंशरीरगतंरक्तमाशुविदहतिविदग्धंशोणितवृद्धोहस्याद्विगमवचविशेषणपादेनापिगमनेहेतुः तद्रक्तंस्वयहेतवृद्धेनदूषितेनवायुनासंवृत्तंमिलितं तत्प्राबल्यादितिद्वयोदुष्टत्वेपिवातस्यप्रबलादोषः त्वेनप्राधान्यात् वातरक्तव्यपदेशः तनुरक्तवातइति तस्यपूर्वरूपमाह स्वेदोत्यर्थंनवाकार्श्यंस्पर्शाज्ञत्वंक्षतेतिरुक् संधिशैथिल्यमालस्यंसदनंपीडकोद्गमः जानुजंघोरुकट्यंसहस्तपादांससंधिषु नस्तोदःस्फुरणंभेदोगुरुत्वंसुप्तिरेवच कंडुसंधिषुरुक्दाहभूत्वानश्यतिचाशकृत नस्तोदःस्फुरणंभेदोगुरुत्वंसुप्तिरेवच कंडुसंधिषु निस्तोदस्फुरणंभेदागुरुत्वंसुप्तिरेवच कंडुसंधिषुरुकदाहभूत्वानश्यतिचासकृत वैवर्ण्यमंडलोत्पत्तिवातास्त्वक्पूर्वलक्षणं धर्मागमनमत्यर्थंभवतिसर्वथानवाभवति एतच्चव्याधिमहिताकुष्ठवबोध्यं कार्श्यअंगानां क्षतेतिरुक् इतियदिकारणांतराक्षतंतस्यादत्यतिशयं रुजास्यात्तदृशास्यदुष्टत्वात् सदनमंगानांपीडकाप्रादुर्भावः जान्वादिपुनस्तोदः पीडा

विशेषः कसिरुक्तापः वैवर्ण्यवत्सायन एतत्पूर्वरूपं वातरक्तस्यदोषांतरसंसर्गकारणमाह वाताधिकेधिकंतत्रशूलस्फुरणतो
दंभ्नशोथस्यरोक्ष्यकृष्णत्वंस्यावाताद्वृद्धिहानयः धमन्यंगुलिसंधिनांसंकोचोगग्रहोतिरुक् शीतद्वेषानुपशयस्तंभवेपथु
सप्तताः जानुजंघादिस्थानेषुवातरक्तलक्षणांशूलाधिकंक्षेपं तथावशोफस्यरोक्षादिकंवृद्धिहनयश्चज्ञेयाधमन्यादी
नांसंकोचश्चअंसग्रहोसयोंसयोग्रहः शीतद्वेष अनुपशयः असात्म्यादीनांसंकोचश्च असंग्रहोसयोर्ग्रहः शीतद्वेष
अनुशयः आसात्म्यं रक्तादिलक्षणमाह रक्तेशोथोतिरुक्तोदस्ताम्रश्चिमिचिमायते स्निग्धैरुक्षैः समंनैतिकंडूक्लेदसमन्वितः पित्तविदाहसंमोहस्वेदमूर्छामदस्तृषाः रक्तेइत्यत्राधिकइत्यनुवर्तनीयं एववक्ष्माणपित्तादिषुचिमिचिमि
तिकंडूभेदः समंनयातिक्लेदअर्द्रत्वं एतच्चारंकारतादुक्तोकरवोद्धव्यं यतोरक्तमपिरक्तांतरंदुष्यथुदुक्तं दुष्टरक्तलक्षणपि
त्तवत् रक्तेनातिकृष्णंचेति पित्ताधिकमाह पित्तेविदाहसंमोहोस्वेदमूर्छामदस्तृषास्यसाक्षमत्ररुग्राग शोफकोथोभ्र
शोष्मता पित्ताधिकेसमोहः मदपूगफालस्येवरक्त्यांडारागोरक्तताभ्रशोषतापाधिक्यं कफस्तैमित्यगुरुतागुप्ता स्निग्ध
त्वशीतताः कंडूमंदाचरक्रुद्वंद्वसर्वलिंगंचसंकर कफाधिकेस्तैमित्यंमंदतामंदरुगिति अस्यर्पीडामदारुक्केतिलक्षणविक्षे
पः द्वंद्वजसंनिपातिकमाह द्वंद्वेत्यादिसंकरात्द्विदोषमेलकात्रिदोषमेलकाच्चद्वंद्वलिंगंचभवेत् पादयोर्जानिमप्रातिक्रिय
माणंप्रदेशांतरंप्राप्नोतिपादवत् पादयोर्मूलमस्तायकदाचिद्धस्तयोरपि अर्शोविषमिवाक्रुद्धंतद्देहमनुसर्पति क्रुद्धमि
दिति अक्रियमाणंहस्तयोरपि मूलमस्ताप अर्शोविषमिवत्यनेनमंदेनविसर्पणत्वदर्शितवान् एतच्चवातरक्तंचरके
णाद्विविधमुक्तं तद्यथा उत्तानमथगंभीरंद्व्विधवाणशोणितंत्वग्मांसश्रयमुत्तानगंभीरत्वंतराश्रयमिति एतस्यैवा
साध्ययाप्यत्वमाह अजानुस्फुटितंयच्चप्रभिन्नंप्रस्रुतंचयत् उपद्रवैर्यच्चदुष्टंप्राणमांसक्षयादिभिः वातरक्तमसा
ध्यंसाज्ञाप्यंसंवत्सरोत्थितं अजानुजानुपर्यंतमसाध्यंतथास्फुटितादिकं स्फुटितदलितकुप्रभिन्नंविदार्णं प्रस्रुतं
श्रावयुक्तंउपद्रवैरित्यादिप्राणमांसक्षयादिभिः आदिग्रहणेनवक्ष्यमाणानामस्वप्नादीनांग्रहणं याप्यंसंवत्सरोत्थि
तमित्यनेनसंवत्सरादूर्ध्वाकसाध्यः यदिस्फुटितादयोनभवेयुःरित्याह उपद्रवानाह अस्वप्नारोचकश्वासमांस

कोथशिरोग्रह॥मूर्छायामंदरुक् तृष्णाज्वरमोहप्रवेपकाः हिक्कापांगुल्यवीसर्पपाकतोदभ्रमः क्लमः अंगुल्यांवक्रतास्फोटदाहम
र्मग्रहार्बुदाः एतैरुपद्रवैर्वर्ज्यंत्रिदोषजमोहेनेकेनवापियत् मांसकोथोमांसगलनं मूर्छायाम्मूर्छामंदमंदरुक्पीडा मोहलमो
हइंद्रियार्थानांपांगुल्यंगुतामोहेनेकेनेतिवचनात् पूर्वोक्तैःसमस्तैर्द्वित्र्यादिभिर्श्चोतितत्तपर्यंति पुनश्चासाध्यत्वमाह अकृत्स्नोप
द्रवंयाप्यंसाध्यंस्यान्निरुपद्रवं एकदोषानुगंसाध्यंनवंसाध्यंयस्ययाप्यंत्रिदोषजं त्रिदोषजमसाध्यंस्यात्साध्यंस्यान्निरुपद्रवाः
समस्तोपद्रवंयाप्यनिरुपद्रवएकदोषानुगंनवंसाध्यंयस्यवसर्वेउपद्रवाभवेयुः सोप्यसाध्यअल्पोपद्रवमित्यादिकंमाधवेनमसं
ग्रहीनंकिंपुस्तकांतरेषुदृष्टत्वलिखितनामिति॥इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांवातरक्तनिदानंचत्वारिंशतिप्रकरणं॥ ॥
वातव्याधिविशेषादुरुस्तंभमाह तस्यनिदानपूर्वसंप्राप्तिमाह शीतोष्णद्रवसंशुष्कगुरुस्निग्धैर्निषेवितैर्जीर्णाजीर्णेतथायासस
क्षोभस्वप्नप्रजागरैः सश्लेष्ममेदः पवनःसाममत्यर्थसंचितं अभिभूयोतरंदोषमुरुश्चेत्प्रपद्यते सक्थ्यस्थिनीप्रपूर्यांतःश्लेष्मणा
स्तिमितेनतत् सदास्तंभ्नातितेनोरुस्तब्धोसीताश्चेतनोपरिकीयाविवगुरुस्थानामतिभृशव्यथो ध्यानांगमर्दस्तैमित्यतंद्राछर्य
रुचिज्वरैः संयुतोपादसदनकृच्छ्रोद्धरणसप्तिभिः तमूरुस्तंभमित्याहुः अयवानमथापरे भग्रूपंतस्यनिद्रातिध्यानंस्तिमितात
रः लोमहर्षोरुचिच्छर्दिर्जंघोर्वसदनंतथा वातसंकिसिरज्ञानात्तस्यस्यात्स्नेहनापुनः पादयोसदनंसुप्तिकृच्छ्रोरुद्दहनंतथा
जंघोरुग्लानिरत्यर्थंशश्वच्चानहवेदनापदंचव्यथतेनिसंशीतस्पर्शनवेत्तिच संस्थानपीडनेगत्यांचालनेचाप्यनीश्वरः अनन्य
तेहिसंभग्नाउरुपादोचमन्यते यदादाहार्तितोदार्तविपनःपुरुषोभवेत् उरुस्तंभस्तदाहन्यात्साधयदन्यमानवं॥१॥शीतोष्णा
दिग्रहणमनुक्तपरस्परविरोधिद्वंद्वदोषोपलक्षणार्थंतेनगुरुस्निग्धाभ्यालघुरुक्षयोग्रहणंबोद्धव्यमितिजेजडः संभुक्तरुक्षिणं
द्रव्यविरोधित्वानुजीर्णइतिप्रसूतंजीर्णेलोकमजीनत् तस्मिन्भोजनमितिशेष अतएवदृढबलेनजीर्णाजीर्णसमसतपठि
तइतिसश्लेष्ममेदपवनअत्यर्थसंचितमात्रवृद्धतरंदोषपित्तं अस्यांसंप्राप्तौवातस्यप्राधान्यमुक्तंअतएववृश्रुतेनमावाहोन
व्याधवयंपठितः चरकेतुकफप्राधान्यमुक्तं यदाहगुरुश्लेष्मणः प्रविवर्धिसितेन प्राधान्यं अविशंभ केवलरूप वनस्यनिन

195/1912

नचविरोधः स्तिमितंनस्तब्धंस्तिमितत्वंचेतनोस्पर्शज्ञानरहितोपरिविकावित्वेनतउरंपनागमनादिष्वप्रभुर्भवदर्शयतिध्या
नादिभिर्व्यवसायेनरूपलक्षितः पुरुषइतिशेषः अपरंरूपमाधवानमाह अग्रूपमाह आग्रूपंतस्यनिर्दर्शितंध्यानेस्तिमितांबर गमह
र्पोरुत्विच्छदिंजंघासदनंतथा रूणमं तस्यानुपशयमाह वातसंकिसिरज्ञानातस्यस्यास्नेहनात्पुनः पादयोः सदनं रूसि
कृच्छ्रादुद्धरणंतथा जंघोरुग्लानिरत्यर्थंशश्वत्तुदाहवेदना पादौचव्यथतेतेन्यस्तौशीतस्पर्शनवेत्तिना संस्थानेपीडयत्यानत्र
नेचाप्यनिश्वरः अन्यनेयोहिसमंभग्नाउरोपादेनमन्यते वातसंशिभिरितिस सिमंकोचकंपादिवातरोगसदृशलिंगदर्शना
तच्चकिभिः वातरोगायमितिभ्रमः आज्ञानान्निश्चयान् स्नेहनात् अभ्यंगात् क्त्रोपशयानुपशयज्ञानार्थंस्नेहनंयदुक्तं
गूढलिंगंव्याधिमुपशयानुपशयाभ्यांपरिक्षिपेततिनतस्नेहादनुपशयज्ञामार्थंस्नेहनंयदुक्तं गूढलिंगव्याधिमुपशयानुशा
भ्यांपरिक्षेतेति ततस्नेहादनुपशयज्ञानार्थंस्नेहनंयदुक्तं गूढलिंगव्याधिमुपशयानुमुपशाभ्यांपरिक्षेतेतितस्नेहादनुप
शयोभवतीत्याह पादयोरित्याह उद्धरणमूर्ध्वेचालनं स्वस्वस्थादाहवेदनेति विषदाहवेदना उद्धृतदाहस्य साध्यत्वेनवस
माणत्वात् उत्ताहवेदनेतिपाठांतरंनयुक्तं चरकटिकारस्याप्तत्वात्व्याधिस्वभावात् अनीश्वर असमर्थः अन्यनेयो भ
न्यपुरुषचालोभवनइत्यर्थः संभग्नइवसंभग्नो अयंचारस्तंतएक एवत्रिदोषारब्धवतुवादनेकविधः असाध्यतमाह
पाददाहार्तिविपनः पुरुषोभवेत् ऊरुस्तंभस्तदाह्यान्यात्साध्यस्यथानवं अन्यथेतिपूर्वोक्तोपद्रवरहितंनवमुत्पन्नमात्रंचे
इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांपंचविंशोध्यायः ॥२५॥ ॥गुरुस्तंभोपसरसामवायुरित्युक्तं अध्यंभकस्वा
तात्यनंव्यायामंचाप्यकुर्वतः वायुनप्रेरितस्तस्यामश्लेष्मस्थानंप्रधावति तेनात्यर्थंनिरुध्यासोधमनीः प्रतिपद्यते वातपि
त्तकफैर्भूयोदूषितः सोन्नाज्ञोरसः श्रोतांस्यभिष्यंदयतिनानावर्णोतिपिच्छलः जनयत्यग्निदौर्बल्यंहृदयस्यचगौरवं
व्याधीनामाश्रयोह्येष आमनामातिदारुणः विरुद्धआहारचेष्टायस्यसतथा मंदाग्निरेवविधस्यपुरुषोयनिश्चलस्य
व्यायामरहितस्यपुरुषस्यविरुद्धाअहारेक्षीरमत्स्यादि विरुद्धाचेष्टा अजीर्णेऽहारविधिविहिता धिकव्यायामन्यवाय
जलप्रतरणादिका स्निग्धमन्नंभुक्तवतोव्यायामंकुर्वतइतिमिलितानांतुनंपृथक्क्रमेण आमवातविहितव्यायामत्वात्

197/1912

संप्राप्तिमाह अन्येत्वायामंत्वाप्यतइतिपठंति तन्नातियुक्तं निश्चलस्य स्निग्धेनैवलध्यत्वात् श्लेष्मस्थानंप्रधावतिप्रयाति
अमाशयउरशिरः कंठसंधयइति श्लेष्मस्थानमितिनवातेन दिग्धोदूषित आमधमनीर्दिशप्रतिपद्यतेधमनीभिः प्रतिपद्य
तइतिपाठांतरं तत्रश्लेष्मास्थानगतोऽज्ञरसोन्नरसआपक्वइतिसिंवामइतिसंज्ञा अत्ररसस्यापक्वस्यैवामइतितंत्रांतरसंज्ञा
यदुक्तं उष्माणोल्पबलत्वेनधातुमाधनपाचितं सआससंज्ञकोदेहासर्वरोगप्रकोपकः इतिअन्येरप्युक्तं अमाशयस्थःका
याग्निदौर्बल्यादविपाचितः अद्यमहास्वातुर्यः सआमइतिकीर्तितः अविपक्वमसंयुक्तंदुर्गंधंबहुपिच्छलं सदनंसर्वगात्रा
णामामइत्यभिधीयते अपरेप्याहुः आहाररसःश्वरसारयान्पक्वोमिलाधवान् समूलसर्वरोगाणामामइत्यभिधे। यत अ
भमन्नरसंकेचितुमलसंभवंप्रथमांदोषदुष्टिंचकेचिदामप्रवक्ष्यते इतित्रिभिर्दोषैरतिशयदूषितान्नरसः श्रोतांस्यभिष्यं
दयति मेलिपंति अतिपिच्छलत्वात् नामवर्णइति वातादिदूषितत्वात् बहुवर्णः ततोवन्हिमंदत्वंजनइतिहृदयगौरवं
भवतितस्यस्थानत्वात् सर्वेषांरोगाणांआश्रयंकारणभूतंतस्मैअमासत्तइतिनिष्टः तस्यैवरूपमाह युगपत्कुपितावंतो
त्रिकसंधिप्रवेशकोस्तब्धंवाकुरुतेगात्रमामवातस्यलक्षणं उगपदेककालमेवकुपितौवातकफौअंतःकोष्ठेतथाचत्रिकसं
धिप्रवेशकोभवतः त्रिककटिः मन्याश्रयसंधिः तत्रतथासंधिषुप्रविश्यआथवागात्रस्तब्धंकुरुतः त्रिकसंधिप्रवेशश्चतद्गतवे
दनयाबोद्धव्याः सआमवातकथ्यते आमवातस्यसामान्यलक्षणमाह अंगमर्दोरुचिस्तृष्णाआलस्यंगौरवंज्वरः आपाकः
सनुतागानामामवातस्यलक्षणं अंगमर्दअंगभंगः अरुचिस्तृष्णोप्रसिद्धे॥ अलस्ययुक्तमांगानांगौरवंज्वरश्च अपाकः आ
हारस्य अंगानाशून्यत्वं एतदामवातस्यस्वरूपकथनं तस्यैवातिवृद्धस्यलक्षणमाह सकष्टः सर्वदोषाणां यदाप्रकुपितोभवेत्
हस्तपादशिरोगुल्फत्रिकजानुरुसंधिषुकरोतिसरुजंशोथंयत्रदोषःप्रपद्यते सवृश्चिकेनेवविद्धःकर्मणाकुशलदिवापि
शूलंतथानिद्राविपर्ययं तृष्णाछर्दिभ्रममूर्छाहृद्ग्रहविड्विबंधतु आंत्रान्तकूजमानाहकष्टांश्चान्यानुपद्रवान् सआ
मवातः यदाकुप्यतोभवति तदाससर्वदोषाणांकष्टः तमाश्रितः स्युकुपितानांवातादीनांकष्टसाध्यतास्यादित्यर्थः हस्तपादादि
षुसरुजंस्वयुथंकुर्यात् संधिषुचएवंपृथक्व्याख्यानयंति गुल्फोचरणोपरिग्रंथित्रिकं स्फिक्पृष्ठसंधि उरुजंघासंदेशः प्र

पुवात्मपादादिपुसरुजंस्तयथुंकुर्यात्संधिषुचेतिएवं पृथकृव्याख्यानयंति पगुल्फचरणोपरि त्रिकं स्फिकृपृष्टिसंधिउरजंघास
देशः प्रदेशोवृश्चिके सविषस्यापिदृष्टइवदष्टइवाद्यर्थं उपद्रवानाह अग्निमांद्यंजनयेत् प्रशेको लालास्त्राव अरुचिगौरवंप्रसिद्धः उत्सा
हहानिंकमल्मिमत्वं वैरस्याद्यंयः प्रसिद्धः कुक्षौकाठिण्यंशूलंकुर्यात्वैवानिद्राविपर्ययेनिद्रानाशः तृडादयः प्रसिद्धः विट्विविद्धतावित्
हः जाड्यमागानांस्वकर्मकारिता अन्येजाड्यमकर्कशत्वं अनाहउर्ध्वोद्गाधोवातवातनिरोधना अन्याउपद्रवानीति कलायखंजता
दीन् वातथाविधिनिदानोक्तान् पित्तादियुक्तस्यविशेषलक्षणमाह पित्तात्सदाहरागंचशूलंपवनानुगं स्तिमितंगुरुकंदूचकफ
दुष्टंतमादिशेत् यदापित्तेनमिलिताभवतितदाहरागवान्भवति यदितुवातानुगंतदाशूलसव्यथंजानीयात् यद्यपिआमेवाते
ननीयमानः तथापिप्रवेशस्थितेनमिलितत्वात्तेनैवानुगामित्वमिति तिमिरजडंगुरुगौरवयुक्तंकंडूमानकफाचरंजानीयात्
साध्यासाध्यत्वमाह एकदोषानुगःसाध्योद्विदोषोजाप्यमुच्यते सर्वदेहचरः शोथसक्रंडः सान्निपातकः त्रिदोषाजमसाध्यंस्याद्य
स्तगमं इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांआमवातनिदानंषट्विंशतिप्रकर्णं॥२६॥ ॥आमवातशूलभवति अतस्तदनंत
रंशूलनिदानमाह ज्वरवधलस्यापिप्रागुत्पत्तिरस्तियद्रुक्तंहारिते अनंगनाशायहरःक्रिशूलमुमोचकोपात् मकरध्वजभिनमापतंतंस
हसानिरीक्ष्यदनर्दितोविधुतनंप्रविश्यःसविष्णुहुंकारविमोहितात्मापपातभूमौमधितः शुशूलं सार्पकभूतानुगतंशरीरंप्रदु
ष्योप्रसस्यहिपूर्वसृष्टि सशरीरिणांशरीरदूषयत्यस्यहिप्रगुपरीतिअतएवास्यशूलसंभवत्वाशूलइतिसंज्ञाशूलानिखातइव
वेदनाजनकत्वात् यथाहदृढशुश्रुतः संरकस्फोटनमंतस्ययस्मातीव्राचवेदनाशूलाशक्तस्यभवतीतस्मान्शूलमिहोच्यतेइ
तिसंख्यासंख्यसंप्राप्तिंचकफपित्तादिशूलेष्टपिपायोः प्राधान्यमिस्यतआह दोषैः पृथकृसमस्तामद्वंधैः शूलोष्टधाभवेत्
सर्वेष्वितेषुशूलेषुप्रायेणपवनप्रभुः त्रिभिर्दोषैः त्रयः मिलितैःसमस्तैरेकः आमेनचैकः द्वंद्वैस्त्रयः एवंअष्टधाभवति सर्वेषु
तेषुशूलेषुप्रायेणवायुः प्रभुकर्ता वातिकमाह व्यायामयानादतिमैथुनाच्चप्रजागराच्छीतजलातिपानात् कलायमुद्गाढकि
कोरदूषादत्यर्थरुक्षाध्यसनाभिघातात् कषायतिक्तातिविरूढजान्नविरुद्धवल्लूरकशुष्कशाकात् विट्शुक्रमूत्रानिलवेगरोधा
त्शोकोपवाससदतिस्यभाषात् वायुःप्रवृद्धोजनयेद्धिशूलंहृत्पार्श्वपृष्टत्रिकवस्तिदेशे जीर्णेप्रदोषेच घनागमेचशीतेचकोपं

199||912

समुपैतिगाढं मुहुर्मुहुश्चोपशमप्रकोपेविड्वातसंस्तंभनतोदभेदैः संस्वेदनाभ्यंजनमर्दनाद्यैस्निग्धोष्टभोज्यैश्चसमंप्रयाती
ति हेतुमाह व्यायामोमल्लयुद्धादि यानंतुरगस्कंधादिमैथुनंस्त्रीप्रसंगो जागरस्त्वरात्रिजागरणं शीतजलस्यप्रभूतपानात् क
लापस्त्रिपुटः वर्तुलः अरकीतुवरीकोरदूषकः कोद्रवः अत्यर्थरुक्षद्रव्यसेवा विरूढधान्यं अंकुरितधान्यकृतमन्नं विरुद्धक्षीरम
त्स्यादिवल्लूरशुष्कशाकः प्रसिद्धः यद्यपिसर्वैरेववातकोपनः वातशूलस्यात् तथापिव्यायामादिपाठोमनद्योयति तथाव्याया
मादयोवातहेतवस्तथाशूलस्याहेतवइतिदोषव्याधिहेतवइत्यर्थः एवंपित्तशूलादिपुद्रष्टव्यापितशुक्रमूत्रनिलानांवेगाव
रोधात् वेगविधारणात् शोकोबंधवियोगः उपवासमभोजनं अतिहासः अट्टहासः अतिभाष्यंबहुप्रलपनं एकैकारणेदुष्टो
वायुःशूलंकुर्यात् स्थानसंशयमाह हृतहृदयोपार्श्वयोश्चपृष्टत्रिकंस्फिकटिसंधि बस्तिमुत्राशयंवायोस्थानत्वात् अनिर्णेआहा
रे प्रदोषेसंध्यासमये घनागमेवर्षागमेशीतेशीतकालेषुएतेषुअधिककोपंप्रयातिमुहुर्मुहुः उपसामत्रकोपो पायोश्चलत्वात्
केप्रकोपोपमासौमोभवतः विड्वातसंस्तंभनतोदभेदैः पुरीषादीनांयदास्तंभः स्तदाप्रकोपः यदाचैतेषांप्रवृत्तिलदोपशयःतोद
यथाविशेषः भेदोल्मघनइवा एतच्चदुपलक्षणं यदानुभेदोतथाप्रकोपः तदाशांतिउपशमः उपशयमाह संस्वेदनाभिः सामंसा
तिप्रयातस्निग्धोष्टभोज्यैर्भोजनैश्चोपैतिकमाह क्षारातितीक्ष्णोष्णविदाहितैलनिष्पावपिण्याककुलत्थयूषैः कट्वाम्लसौवी
रसुराविकारैःक्रोधानलायासरविप्रतापैः ग्राम्यातियोगादशनैर्विदग्धैः पित्तंप्रकुप्याशुकरोतिशूलं तृण्मोहदाहार्तिकरं हिनाभ्यां
संस्वेदमूर्छाभ्रमशोषयुक्तंमध्यदिनेकुप्यतिचार्द्धरात्रौविदाहकालेजलदात्ययेचशीतैःसमुपैतिशांति स्वादुसीतैरपिभोज
नैश्चक्षारोजवक्षारादिः दुष्कारिक्षारकृतश्चतीक्ष्णोष्णमरीचसर्जिकादिभिः विदाहीवंशकरीरादितैलंतिलविकृतिनिष्पावः सि
विपिन्याकोनिस्नेहस्तैलादिकल्कः खलिरितिलोके कलककपुपोतकुलत्थानुपानोपलक्षणः कटुकरसः अम्लश्चसौवीरसंधानविशेषः
अन्येकांजिकंसुराविकाराः शालिषष्टिकपिष्टैःकृतंमद्यंतस्यविकारः पुनर्नवाशालिपिष्टैःकृताश्चेतिसुराबिभीतकलकं शालितंदुल
पिष्टैस्तुबिभीतकीसुराइत्यादि क्रोधःकोपःअनिलोवन्हिःशोधाआयासःअमकारिकर्मरविप्रतोपोतिधर्मग्राम्यातियोगः मैथुना
तिशेवा आसनैर्विदग्धैरसिनेन अविदाहिवस्तनोपिदोषवेशनविदहितंदर्शितं यदाहशुश्रुतःभोतस्यमुहूर्तेपित्ते पक्वोवायस्य

तिष्ठति विदाहि भुक्तमन्यद्यातस्यायमविदग्धे एभिः कारणैर्दुष्टं पित्तं शूलं जनयेत् तद्वृषामोहो[illegible]श्चेनतदाहप्रसिद्धः नाभ्यां
शूलं पित्तस्य स्थानत्वात् स्वेदादयप्रसिद्धः चोषीचूष्यत इव वेदनाविशेषः एतैर्युक्तं मध्यदिने अर्द्धरात्रौ च कोपं याति विदाहकाल
आहारस्य पाकावस्थिकः जलदात्ययेशरदी शीतं शीतकाले शीतैः शीतवर्षाभिः स्वादुशीतैः मधुरशीतभोजनैश्च एतैश्च शां
तिं गच्छति श्लैष्मिकमाह अनूपवारिजकिलाटपयोविकारैर्मांसेक्षुपिष्टकृशरातिलशष्कुलीभिः अन्यैर्बलासजनकैरभिहन्तुभि
श्च श्लेष्मप्रकोपगम्यकरोति शूलं हृल्लासकाससदनारुचिसंप्रसेकैरामाशये स्तिमितकोष्ठशिरोगुरुत्वैः भुक्तैः सदैव हि रुजं कुरु
ते ति मात्रं सूर्योदयेतिशिरसि रेकुसुमागमे च अनूपमांसं सजलप्रदेशचारिणां मांसं वारिजं मत्स्यादिनां जलचारिणां कि
लाटस्तक्रकूर्चिका अन्यसंघात सूतमहिष्यादिक्षीरकृतं पयोविकारं पायसदध्यादि मांसं ग्राम्यमांसं इक्षुरिति इक्षुविकारं पिष्ट
मिति पिष्टान्नं कृशरा तिलतण्डुलमाषमुद्गयावागूः एतैः श्लेष्मजननैः श्लेष्मप्रकोपप्राधर्यां शूलं कुर्यात् उपद्रवानाह हृल्लास उपस्थि
तवमनमिव सदनं गात्रभंगः संप्रसेको लालास्रावः आमाशये रुजं कुरुत इति योज्यं स्तिमितकोष्ठमिति यद्दोष्ठ तस्मै स्योदय
पुष्पागमे वसंते एतेषु कालेषु विशेषकुप्यति सन्निपातिकमाह सर्वेषु दोषेषु च सर्वलिंगं विद्याद्भिषक् सर्वभवं हि शूलं सुकष्टम
नं विषवज्रकल्पं विवर्जनीयं प्रवदंति प्रज्ञा त्रिदोषाणामन्नमाह आटोपहृल्लासवमीगुरुत्वस्तैमित्यमानाहकफप्रसेकैः कफस्य
लिंगेन समानलिंगं आमोद्भवं शूलमुदाहरंति आटोपतस्य लक्षणं आटोपः गुडुगुडुशब्दः सरुकुगुरुत्वं स्तैमित्यमुदरे आना
हः ऊर्ध्वाधोवातनिरोधः कफप्रसेको लालास्रावः कफस्य लिंगेन तिश्लेष्मिकशूलातल्लिंगेन तिश्लेष्मिकशूलात लिंगेन तमा
मोद्भवं शूलं जानीयात् द्विदोषलक्षणैरेतैः विद्याच्छूलं द्विदोषजं द्विदोषजैर्लक्षणैर्द्विदोषजं जानीयादित्यर्थः वातकफात्मकस्य
स्थानसंश्रयत्वेनोपद्रवानाह वस्तौ हृत्कंठपार्श्वेषु सशूलं कफवातिकः वस्तौ मूत्राशये पार्श्वयोर्द्वयोः कफपैत्तिकस्याह कु
क्षौ हृन्नाभिमध्येषु सशूलं कफपैत्तिकः कुक्षौ उदरे वातपैत्तिकमाह दाहज्वरकरो घोरो विज्ञेयो वातपैत्तिकः दाहः सर्वांगतापः
घोरो दारुणः यदुक्तं तन्त्रान्तरे वातात्मकं वस्तिगतं वदंति पित्तात्मकं चापि वदंति नाभ्यां हृत्पार्श्वकुक्षौ कफसंनिविष्टं सर्वेषु
दोषेषु च सन्निपातात् परिणामशूलमाह स्वैर्निदानैः प्रकुपितो वायुः संन्निहितस्तथा कफपित्तं समावृत्य शूलकारी भवेद्ब

ली स्वैः कारणैः कुपितवान् वायुः सन्निहितो निकटः उभे कफपित्ते समावृत्य व्याप्य तदा शूलकारी भवेत् अस्य च त्रिदो
षजस्यापि नैयैः परिणामकालसंबद्धित्वेन पित्तोल्बणात्वद्द्रष्टव्यं यदुक्तमन्यत्र बलासप्रच्युतः स्थानं पित्तेन सह मूर्छितः
वायुमादाय कुरुते शूलं जीर्यति भोजनैः कुक्षौ जठरपार्श्वेषु नाभ्यां वस्तौ स्तनांतरे पृष्ठमूलप्रदेशेषु सर्वेषु वायुना भुक्तमात्रे
थवा वांते जीर्णे वा प्रशाम्यति षष्टिकव्रीहिशालिना मानेन विवर्द्धते न परिणामजं शूलं दुर्विज्ञेयं महागदं तमाहुरसवाहीनां
स्रोतसां दुष्टिहेतुकं केचिद्द्वन्द्वं प्राहुरन्ये तत्संक्षेपतः पक्तिशूलं वदंत्येके विदग्धविदाजमिति तस्य सामान्यलक्षणमाह
भुक्ते जीर्यति यच्छूलं तदेव परिणामजं तस्य लक्षणमप्येतत्समासेन विधीयते आहारे पच्यमाने वातिकमाह आध्मानाटोप
विण्मूत्रविबंधारतिवेपनैः स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेत् भिषक् आध्मानमिव पातेनो दरपूरणं आटोपो सगुडगुडाश
ब्दवान् विण्मूत्रयोरप्रवृत्तिः अरतिः स्वस्थाभावः वेपनं कंपः स्निग्धैरुष्णैः शांतिं व्रजेत् पैत्तिकमाह तृष्णादाहरुजिस्वेदं कट्वम्ल
लवणोत्तरं शूलं शूलशीतसमं प्रायः पैत्तिकं लक्षयेद्बुधः आहारे पच्यमाने तृष्णादाहारुजिस्वेदाय स्मितं तृष्णादाहरुजिस्वेदं
कट्वम्ललवणोत्तरं तृष्णां शीतसमं प्रायः शीतलैर्द्रव्यैरुपशम बहुलं श्लैष्मिकमाह छर्दिहृल्लाससंमोहायस्मिन् छर्दिहृल्लास
संमोहयाप्यानो अल्पारुक् व्यथी यस्मिन् दीर्घसंतति चिरानुबंधिना कटुतिक्तोपशांतौ कटुतिक्तैरसैरूपसमेसति द्विदोषजं
संन्निपातिकमाह संसृष्टलक्षणं बुध्या द्विदोषं परिकल्पयेत् त्रिदोषजमसाध्यं तु क्षीणमांसबलानलं द्विदोषे लक्षणैर्द्वन्द्वजं
जानीयात् दोषत्रयाणां लक्षणे त्रिदोषजं व्यवस्थेत् तन्न त्रिदोषजमसाध्यं तथा क्षीणमांसबलानिलं क्षीणमांसं बलं अन
लो वह्निः यत्र तत् आसाध्यं त्रिदोषविकृतिविशेषं अन्नद्रवव्याख्यामाह जीर्णजीर्णे यज्जीर्णे वा यच्छूलमुपजायते पथ्यापथ्यप्र
योगेण भोजनाभोजनेन च न समं याति नियमात् सोन्नद्रव्यमुदाहृतः जीर्णे आहारे तथा जीर्यति पच्यमाने अजीर्णे वा तथा
पथ्ये क्रियमाणे अपथ्ये पि तथा भुक्ते अभुक्ते पि न शांतिं गच्छति सर्वदेत्यर्थः प्रायेण त्रिदोषजविकृतिर्ना साध्यं॥ ॥इत्यातंक
दर्पणनिदानव्याख्यायां शूलपरिणामशूलत्रयसप्तविंशोध्यायः॥२७॥ ॥उदावर्तं शूलं भवतीति शूलानंतरमु

201/1912

वार्नारिंभः उदावर्तहेतुमाह वातविण्मूत्रजृंभास्तुक्षवोद्गारवमीद्रियैः व्याहान्यमानैरुदितैरुदावर्तोनिरुच्यते क्षुतृष्णोश्वासनि
द्राणाहृस्योदावर्तसंभवः एतेषां ध्टयावेगविधारणेन अस्रकुत्वक्षुजलं क्षवथ्छिकाइंद्रियान्नाद्बेनशुक्रमुत्सेन क्षनुस्तुधारणेनवा
तादयस्त्रयोदशानियमार्थं तेनान्येषामपिक्रोधादीनांवेगविधारणांहेतुः स्वास्थ्यहेतुत्वात् यदुक्तंचरके लोभक्रोधभयाशोका
नांयोगात् विधारयेत्यादि सर्वेषुधावर्तेषुवायुरेवकारणं यदाहभुश्रुतः सर्वेषेपुविधिवदुदावर्तेषुकृत्स्नः वायोक्रियाविधा
तुव्यायमार्गप्रतिपतयइति उद्धृतेनवेगविधारणेनावृतस्यवायोवर्तनमिति उदावर्तनीरुक्तिः अन्येतुपायोरुर्द्धमवर्तोगमन
मत्युदावर्तः उक्तवातस्यूदावर्तानांक्रमेणलक्षणमाह वातावरोधजमाह वातमूत्रपुरीषाणांसंगोध्मानंक्लमोरुजाजठरेवातजा
श्चान्मेवातास्युवातविग्रहात् अपानप्रवृत्तवातस्यधारणात् आध्मानंध्मानमिवादरंसंगोप्रतिः क्लमः अनायासेश्रमः उदर
अन्यइतितोदशूलादयः पुरीषावरोधजमाह अटोपशूलोपरिकर्तिकाचसंगः पुरीषस्यतथेर्द्धवातः पुरीषमस्यादथवानि
रेत्तिपुरीषवेगनिहतेनरस्य पुरीषवेगधारितेसतिअटोपः सरुगडगुडाशब्दः शूलमितिपक्वाशयपरिकर्तिका कर्तनव्यथासं
गः पुरीषस्याप्रवृत्तिः उर्ध्ववातः उद्गारबाहुल्यंअथवामुखात्पुरीषनिर्गमनंदूर्ध्ववातादेवा मुत्रनिग्रहमाह वस्तिमेहणायो
शूलंमूत्रकृच्छ्रंशिरोरुजाविनामोवंक्षनाहस्याल्लिंगं मुत्रनिग्रहे मुत्रनिग्रहेविदारणे सतिवस्तौमूत्राशयेमेहनेमोडव्यथा मू
त्रकृच्छ्रं अल्पमल्पंकष्टेनमुत्रप्रवर्तनंविनामः अत्राहपीडापातनगात्रस्यवंक्षणयोरुरुसंध्योः अत्राहपूर्णत्वे जृंभाभिघातजा
माह मंन्यागलस्तंभशिरोविकाराजृंभोभिघातासवनास्यकास्थुः तक्षाक्षिताशावदनायथाश्चभवंतीतिव्रासहकर्णरोगैः
मन्याकण्ठयोस्तंभः शिरोरोगापवनजातथाक्ष्यादीनांपवनजारोगास्युः तीव्रादारुणाः तथाकर्णरोगास्युः जृंभाभिधारणा
त् अश्रुविद्धतिमाह आनंदजंवाप्यथशोकजंवानेत्रोदकंप्राप्यममुंचतोहिशिरोगुरुत्वंनयनासयाश्चभवंतितीव्राः सहपित्त
सेना नेत्रोदकंआनंदजनितंशोकजंद्विविधमपिलोचनप्रासंमागतं अमुंचतोध्मस्यस्यतोनरस्यशिरोगुरुत्वादयोरोगपीनसे
नसहमात्राज्ञायंते चकारातंत्रातरोक्तप्रतिस्यायहृद्रोगारचिप्रभृतीनांग्रहणं छिक्काविधारणमाह समन्यास्तंभः शिरःशू

203/191

लमर्दितार्द्धविभेदको इंद्रियाणांचदौर्बल्यंक्षवथोस्याद्विधारणात् श्रवणनयननासानामयथार्थविषयग्रहणं उद्गारवि
धारयोमाह कंठास्यपूर्णत्वमतीवतोदः कूजश्चवायोरथवाप्रवृत्तिः उद्गारवेगेभिहतेभवंतिजंतोविकारः पवनप्रसूताः उद्गा
रेविधारितेसतिकंठमुखयोपूर्णत्वमाहारणेत्ति अतीवतोदः हृदयामाशयश्चास्मिव्यथाकुजः अव्यक्तभाषणं वायोरप्रवृत्तिरु
च्छ्वासादितिरोधः घोराविकारापवनजाहिक्कादयः इतिछर्दिधिग्रहमाहजम कंडूकोठारुचिव्यंगशोथपंड्वामयज्वरः कुष्टहृल्ला
सविसर्पाश्छर्दिनिग्रहजागदाः छर्दिविधारणात् कंडुगात्रेकोष्टः वरतीदंष्ट्रसंस्थानछनकोसतिविनाशवान् व्यंगमुखलक्षणं
शोफादयःप्रसि शुक्रविधारणाजमाह मूत्रशयेवैगुदमुष्कयोश्चशोथोरुजामुत्रविनिग्रहश्च शुक्राश्मरितंछ्रवणंभवंत्वरतो
विकारोभिहतेतिशुक्रे मैथुनप्रवृत्तोपतच्छुक्रविधारणात् मूत्रशयेवस्तौअन्येमूत्राशयोइतिपठंतितत्रमूत्रमार्गेवमुष्कयोम
स्वयथुः वेपादपूरणेतेप्वेवपीडः मुत्रविनिग्रहोमूत्रघातः शुक्राश्मरीरोगस्तछ्रवणंशुक्रस्यंदनं नेनेविकाराइतिवातकुंडल्या
दयः क्षुधावरोधजमाह तंद्रांगमर्दावरुचिः श्रमस्यक्षुद्रोभिघातात्कृसताचदृष्टेः तंद्रानिद्राभेदः अंगमर्दोअंगभंगः श्रमः
कर्मेंद्रियनामसमर्थं दृष्टोसक्रसताअधोनिमज्जयेवतृष्णावरोधजमाह श्रांतस्यनिःश्वासविनिग्रहेण हृद्रोगमोहावथवापि
गुल्मः हृद्रोगोहृदयविकारः मोहोमूर्छा गुल्मश्चापिसंभवं निद्राविनिग्रहजमाह जृंभांगमर्दोक्षिशिरोभिजाड्यंनिद्राभिघा
तादयवापितंद्राजृंभागमर्दोशिरोजाड्यमितिपठंति तत्रशिरसिअतिगौरवं त्रयोदशवेगावरोधजानुदावर्तानिधाय रुक्षादि
भोजनजनितवातजमाह वायुःकोष्टानुगोरुक्षैः कषायकटुतिक्तकैः भोजनेः कुपितः सद्युदावर्तंकरोतिहि प्रकोष्टानुगःको
ष्टशब्देनसमस्तोदरमध्युमुच्यते सरुक्षादिभिः श्रवणकराजमाषादिभिः कषायदिभिः रसैः कुपितः तस्यंप्रासिमाह वा
तमुत्रपुरीषाश्रुकफमेदोवहानिवैश्रोतास्युउदावर्तयतिपुरीषाच्चातिवर्तयेत् ततोहृद्वस्तिशूलार्तोहृल्लासरुग्निपीडितः वातमु
त्रपुरीषाणिकृच्छ्रेणलभतेनरः श्वासकासप्रतिश्यायदाहमूर्छातृषाज्वरः वमिहिक्काशिरोरोगमनःश्रवणविभ्रमात् बहुनन्यां
श्चलभतेविकारान्वातकोपजान् ततःस्वैकारणैकुपितोवायुःवातमुत्रपुरीषादीनांश्रोतोउदावर्तयतिऊर्ध्ववृणोतिपुरीषंचअ

निवर्तयेत् हृदयस्यादिभिः पीडिताकृच्छ्रेणकष्टेन वातमूत्रपुरीषाणिलभंतेवेदप्रयत्नात् प्राप्तोत्यर्थः श्वासादिनन्यांश्च वातः
प्रकोपजान् रोगान् लभंते मनोविभ्रमः स्थानेपुरीषज्ञानमित्यादि श्रवणविभ्रम विपरीतशब्दश्रवणः अत्रकेचित् सुश्रुता
क्तमसाध्यलक्षणंपठंति तृष्णार्दितंपरिक्लिष्टंक्षीणंशूलैरुपद्रुतं शकृद्वमंतंमतिमानुदावर्तिनमुत्सृजेत् विगुणानिलउद्यंस
नसमाचिकित्सिततेनचानाह आमंशकृद्वानिचितंक्रमेणभूयोविवद्धं विगुणानिलेनप्रवर्तमानंनयथास्वमेनं विकारमानाह
मुदाहरंति आमंआमरसं शकृत्पुरीषंवाक्रमेणनिचितं भूयोविगुणानिलेनदुष्टवायुनाविवद्धयाप्संशोषितंवायथास्वंपूर्वं
वत्प्रवर्तमानं एनंविकारंनानाहमाहुः आमजमाह तस्मिंभवत्यामसमुद्भवेतुतृष्णाप्रतिश्यायशिरोविकाराः आमाशं
येशूलमथोगुरुत्वंहृल्लासमुद्गार भिघातनंच तस्मिन्नित्यानहि आमाशये समुद्भवसिन्निताम्जानेगुरुत्व मामाशये एवगुद्ग
रभिघातनंउद्गारवर्तिः शेषस्फगमं सकृत्सवजमाह स्तंभः कटीपृष्ठपुरीषमूत्रेशूलोथमूर्छाशकृताचछर्दिः श्वासश्चपक्वा
शयजेभवंति यथाशयपक्वानिलक्षणानि स्तंभशब्द कटिपृष्ठयोस्तब्धतावाना मूत्रपुरीषयोश्चाप्रवृत्तिः वाचाशकृताविमिरिति
बद्धवमनंचभवति पक्वाशयजपक्वाशयजनितअनाहेशूलमितिपक्वाशयेइ एव आलसात्मानि अध्मानिवातानिरोधादीनि
अलसनिदानोक्तानिति॥ ॥इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांउदावर्तानाहयोअष्टविंशतिनिदानं॥२८॥ उदावर्तानाहौगु
ल्मेभवतः अतउदावर्तानहयोः नंतरंगुल्ममाह तस्यसंप्राप्तिमाह दुष्टावातादयोत्यर्थमिथ्याहारतः कुर्वंतिपंचधागुल्मंको
ष्ठांतग्रंथिरूपिणं दुष्टास्वकारणैमिथ्याहारोध्यसनादिमिथ्याविहारोबलवद्विग्रहादि पंचधेतिवातपित्तकफसन्निपात
रक्तजान्येवंपंचदेहजास्तुप्रकृतिसमवेतात् पृथकुनगण्यते अर्शोरोगवत् कोष्ठांतआमाशयादिमध्येग्रंथिरूपिणंगुटिका
कारं तेषांस्थानामनाह तस्यांपंचविधस्थानंपार्श्वेहृन्नाभिबस्तयः पार्श्वेद्विगणनीये अन्यथापंचत्वरनुपपत्तिअन्येपार्श्व
इतिद्विवचनं तमेवपठंति हृद्बस्त्योरंतरेग्रंथिः संचारीयदिवाचलः वृत्तश्चेपोपचयवान्सगुल्मइतिकीर्तितः नाभिशब्दवति
बोध्यसमीप्यदेवः यथागंगायांघोषइति बस्तेरपिगुल्माशयेतोनोक्तवान् अन्येहृद्बस्त्योरंतरइतिपाठांतरंपठंति अन्येतुव

स्तेविदधिस्यात् नगुल्मइति तत्रबस्तेरपिगुल्मस्थानवात् तथाचरकोपंचस्थानिगुल्मस्यपार्श्वेहृन्नाभिबस्तयइ
ति सचास्खलनशीलः अथअचलस्थिरः वृत्तोवर्तुलः चयापचयवानितिकदाचिद्धायसेवृद्धिंगच्छतिकदाचिदपचीय
तेहीनोभवति एतल्लक्षणंसामान्योक्तमपिवातिकेव्यवतिष्ठति इतिजेज्जटः गयदासस्तुसामान्यमेवाह सर्वगुल्मानां
वातशूलत्वात् चयोपचयवानिति पाठांतरंतत्रदोषस्यभयेनोपचयानित्यर्थः सगुल्मइतिलतापिहितास्थानविशेषादो
गुल्मव्यपदेशोलोके तत्सादृश्यात् सचितपरिपीडितदोषेपिगुल्मइतिसंज्ञा यदुक्तंगूढमूलोसत्तिः कफशयोवास्थित
स्वतंत्रः परसंश्रयोवाशालिमानपरोस्तुशीलन्यः परिपीडितोगुल्मोयथादोषमुपैतिनमेति वाष्यचंदस्त्वाह सपिंडितोदो
षेगुडकेननियतइतिगुल्मः तस्यसंख्यामाह सर्वैस्तैर्यायतेवापिसमस्तैरपिवाछिन्नैः पुरुषाणांतथास्त्रीणांज्ञेयोरक्तेनचा
परैः व्यस्तैरित्यनेन एकजोधंद्वजश्चाग्राह्यः एवंपंचधागुल्मइतिविरोधः तेनपंचधेतिनियमार्थं अतएवसुश्रुतस्याप्येवर
केनपंचगुल्माइत्यभिधायापिसंसृष्टगुल्मोस्त्रीणांद्विसंदोषधकल्पनार्थंइत्युक्तं ज्ञेयोरक्तेनचापरइतिस्त्रीणामेव यदुक्त
मिहैवसोधिरः स्त्रीभवेद्गुल्मएवेति रक्तव अत्रआर्तवंपृथक् स्थानानभिधानंचरकपित्तगुल्मसमान निदानचिकित्सितत्वे
न तस्यतत्रेवांतभावात् रक्तातीसारवत् विशेषलक्षणंयक्षाहचरकः तृष्णाज्वरपरीतस्यदाहस्येदाग्निमर्दवे गुल्मनामरक्तो
वापिरक्तवावशोद्द्येत् धातुरूपरक्तजस्तुस्त्रीणांपुंसांचभवतीति भट्टारकहरिश्चंद्रः तथाक्षीरपाणीस्त्रीणामार्तवरजोगु
ल्मोनपुंसामुपजायतेअन्यतःरक्तभवोगुल्मः स्त्रीणांपुंसांचजायते वाष्यचंद्रः समद्भेत वातादिदोषजस्यैव अपवर्तात
दुष्टेरक्तेरक्तजव्यपदेशः यथाचरके कफपित्तमेहानां अतिकर्षणादुत्तरकालंवातसंसर्गेसन्निपातमेहत्वमुक्तंयदुक्तं
योवातमेहाप्रतिपूर्वमुक्तावातोल्वणानांविविताक्रियासावायुर्हिमेहक्षतिकर्षतिकुप्यत्यसाध्यान्प्रतिनास्तिचिन
तिक्षारपाणेरपिओयमवाभिप्रायः यदितुपृथक्स्यात्तदातस्यापिलिंगस्थानादिभिः अभिधानस्यात् तन्नानोक्तंजज्ज
टगयदासाभ्यांहरिश्चंद्रः मत्तमेवानुमतमिति सर्वगुल्मेषुवातिकारित्वमुक्तं यदुक्तंचरके गुल्मिनामनिलशांतिरूपा
येः सर्वसोकेधिवदाचरितव्य मारुतेत्रविजितेन्यमुदीर्णदोपमल्पमुपिकर्मः न्हिहन्यादिति सुश्रुतोप्युक्तं कुपित्ता

निलमूलत्वान्मलस्यचेति गुल्मइत्यभिधीयते तस्यपूर्वरूपमाह उद्गारपुरीषबाहुल्यपुरीषबंधोन्नक्षमतान्नविकू
जनानि अटोपमाध्मानमपंक्ति मारुतिः मास्त्रगुल्मस्यवदंतिचिन्हंउद्गारबाहुल्यतापुरीषविबंधः तृप्तरनन्नाभिलापः शु
श्रुतेन्हिषोनेइतिपठंति अक्षमस्वकर्मक्रियाणामसामर्थ्यं अंत्रकूजनं अंत्रगुडगुडायनं अटोपरुजापूर्वकः क्षोभननुगुड
गुडाशब्दनस्यांत्रकूजनेनोक्तत्वात् आध्मानंउपांतयोराध्मानमिवअपक्तशक्तिः मंदाग्नितादाहारस्यापाकः सर्वगुल्मा
णांसाधारणलक्षणमाह अरुचिः कृच्छ्रविण्मूत्रमारुतांत्रविकूजनं अनाहश्चोर्ध्ववातश्च सर्वगुल्मेषुलक्षयेत् कृच्छ्रवि
ण्मूत्रताकष्टेनविण्मूत्रवातप्रवर्तनं अंत्रविकूजनगुडगुडाशब्दः अनाहउर्ध्वाधोवातनिरोधः उर्ध्ववातत्वंउद्गारबाहुल्य
वातगुल्मस्थपूर्वहेतुकंलक्षणमाह रूक्षान्नपानंविषमातिमात्रं विचेष्टनंवेगविनिग्रहश्च शोकाभिघातोतिमलक्षयश्च
निरन्नताचानिलगुल्महेतुः यःस्थानसंस्थानरुजाविकल्पंविद्यातसंगंगलवक्त्रशोषं श्यावारुणत्वं शिशिरज्वरंचहृत्कु
क्षिपार्श्वांसशिरोरुजंच करोतिजीर्णेप्यधिकंप्रकोपं भुक्तेमृदुत्वंसमुपैतियश्च वातात्सगुल्मोनचतत्ररूक्षं कषायतिक्तं
कटुचोपशेते विषमातिमात्रमिति अन्नपानविशेषणाणां विषमंबहुश्चाकमकालभोजनं एवंजलपानमपि अतिमात्रमा
त्राधिकं एवंजलस्यापिविचेष्टनं विरुद्धचेष्टाबलविग्रहादि वेगविनिग्रहोविण्मूत्रपिपासादीनां अभिघातोलगुडा
दीना अतिमलक्षयोविरेकादिनाऽनिरन्नतानिराहारता एतेगुल्मस्यहेतवः यःस्थानमित्यादि तत्रस्थानविकल्पोयथा
कदाचिन्नाभौकदाचिद्धस्तौ कदाचित्पार्श्वयोरित्यादि स्थानांतरगमनंसंस्थानविकल्पोवा कदाचिदल्पारुकुकदाचि
न्महतीतोदरूपाभेदरूपाअनेकरूपाविड्वातसंगः विड्वातप्रवृत्तिः कंठवक्त्रयोशोषः श्यावारुणत्वंशरीरस्यशीतज्वरः हृ
त्कुक्षाशिनांपीडा अंसभ्रूलयोपरिभागः अजीर्णेआहारेप्रकुप्यतिभुक्तेचशांतिंगच्छतिसवातिकोगुल्मरूक्षाहारःक
षायतिक्तकटुकारसः तत्रतस्मिन्वातगुल्मेनोपशेतेनसात्म्यतिवातस्यप्रकारणत्वात् पैत्तिकगुल्ममाह कट्वम्लतीक्ष्णो
ष्णविदाहिरूक्षक्रोधातिमद्यार्कहुताससेवा आमाभिघातोरुधिरंचदुष्टंपैत्तिस्यगुल्मस्यनिमित्तमुक्तं ज्वरःपिपासा
वदनांगरागश्शूलंमहज्जीर्यतिभोजनेच स्वेदोक्षिदाहोव्रणवच्चगुल्मस्पर्शासहःपैत्तिकगुल्मरूपं विदाहिकं सकरिरा

2057/912

दिअतिशब्दोमद्यादिषुज्ञेयं आमाभिघातइतिविरुधाजीर्णाजनितदुष्टरसेनाभिभावः अन्येआमाभिघातइ
तिपठंति तत्रामउक्तस्यअभिघातोडलादेरक्तदूषकोज्ञेयः एतेपैत्तिकगुल्मस्यहेतुर्वा तस्यलक्षणमाह वदनांग
रागमुखेशरीरेचारुणरागता आहारेजीर्यतिपच्यमानेमहच्छूलंभवतिव्रणवत्स्पर्शासाहाइतियोज्यं एतेपित्तगुल्मस्यरू
पं श्लेष्मिकमाह शीतंगुरुस्निग्धमचेष्टनंचसंपूरणंप्रस्वपनंदिवाच गुल्मस्यहेतुः कफसंभवस्य शीतमिति शीतादिभि
र्द्रव्यैः अचेष्टनंअव्यायामः संपूरणमिति आहारादिनाकोष्टस्यतृप्तिरिवएतत्सर्वंकफगुल्मस्यतुः एतस्यैवश्लोकस्य
कफस्तैन्यसंनिपातिकस्यहेतुमाह सर्वस्तदुष्टैर्निचयात्मकस्य स्तैमित्यशीतज्वरगात्रसादहृल्लासकासारुचिगौरवानि
श्लेष्मबगल्याकठिणोन्नतत्वं गुल्मस्यरूपाणिकफात्मकस्य स्तैमित्यनिश्चलत्वंशीतज्वरादयः बोध्यः शैत्यंशीतगात्रता
कठिणोन्नतत्वंगुल्मस्यैवद्वंद्वजान्त्रिदोषजेषु येकज्जहेतुलक्षणनिर्देशाद्वमाह निमित्तलिंगान्यपलभ्यगुल्मेद्विदोषजेदोष
बलाबलंच एकत्र व्यामिश्रलिंगानपरांश्चगुल्मांस्त्रीनादिशेदोषधकल्पनार्थंनिमित्तहेतवः लिंगानिलक्षणानिएकत्र
गुल्मानांद्विदोषजेगुल्मेज्ञात्वातथादोषाणांबलाबलंचहेतुः व्यामिश्रलिंगान् लिंगानपरान्त्रीन्गुल्मान् औषधकल्प
नार्थं आदिशेत् एकदोषजाभिहितचिकित्सामेलकेनचिकित्स्यादित्यर्थः त्रिदोषजसाध्यत्वमाह महारुजंदाहपरी
तमस्मवदूनोन्नतं शीघ्रविदाहिदारुणंमनः शरीराग्नीबलापहारिणंतद्दोषजंगुल्ममसाध्यमादिशेत् महारुजंतोप्रपी
डाकरं दाहपरीतदेहं मरणात्मकत्वं अस्मतघनोन्नतं पाषाणवत्कठिणोन्नतत्वमनइत्यादि मनोप्यहारिणं मनोवैकु
लाकरंशरीरापहरिणंअसामर्थ्यकरं एतल्लक्षणं विद्धतिसमस्समवेतस्य स्त्रीणांगुल्मस्यसंप्राप्तिमाह नवप्रसूता
हिताभोजनायायचामगर्भंविसृजेदृतौवा वायुर्हितस्यापरिगृह्यरक्तं करोतिगुल्मंसरुजंसदाहं यानवंमासदर्वाकयाच
स्रतो अर्तवप्रदतिकालेअहितभोजनात् अपथ्यचरणात् वायुरिक्तंपरिगृह्यगुडिकाकारं गर्भाशयेगुल्मंकरोतिस
रुजंसव्यथं सदाहंसंतापयुक्तं अहितभोजनमित्युपलक्षणं तेनान्यारादिकमपिज्ञेयं यदुक्तंचरके ऋतावनाहारभवा
तथेनविरूक्षणेवेगविधारणेश्च संस्तंभनोल्लेखनयोनिदोषैर्गुभ्यस्त्रियारक्तभवोभ्युपैति तस्यलक्षणमाह पैत्तस्य

लिंगेनसमानलिंगंविशेषणंचाप्यपरंनिबोध: यस्यंदंतेपिंडितएवनोगेभ्विरात्सशूलंसमगर्भलिंगं सरोधीर: स्त्रीभव
एवचगुल्मोमासेव्यतीतेदशमेचिकित्स्यं पित्तस्यंपेतिकगुल्मस्यअस्यापरंविशेषणं विशेषलक्षणनिबोध्यज्ञानीहिपे
तिकगुल्मलक्षणादित्यर्थ: पिंडितएवकरोवधारणेतदेवस्फुटयति चिरात्पीड़ाभूतएवस्यंदनेनतंगेहस्तपारादिभिरि
त्यर्थ: सशूलपीडायुक्त: समगर्भलिंगइति आर्तवादर्शनमुखस्तनकृष्णत्वदेहदादिलक्षणयुक्त: एतच्चव्याधिप्रभावात्
यथाक्षयाथार्शा: स्त्रीरिरंसाकृच्छ्रनखत्वादय: अन्येतुसहेशदिमगर्भलिंगइति अविकृतगर्भलिंगमाहु: आयंरोधिर
गुल्म: स्त्रीभवएवरोधिइत्यत्रेनविशेषणेननामगर्भलिंगइति अविकृतगर्भलिंगमाहु: अयंरोधिरगुल्म: स्त्रीभवएव
रोधिइत्यनेनविशेषणेनचनार्तवयुक्तायंकुमारीगतिप्रवृद्धांचनिषेधयतिअनुभूतक्षीणरजस्कत्वातयो: दशमेमासेव्यती
तेअतिक्रांतेगर्भसमानलिंगत्वेनसंशय: गर्भोवारक्तगुल्मोवाइति तच्छंकानिरासार्थंदशमेमासेव्यतीतइत्युक्तं नवम
दशमयोप्रसवकालत्वादिकं तत्रयस्यंदनेपीडितएवनंगैरित्यादिनैविशेषयस्यविवर्तितत्वात् गर्भोनिरंतरंप्रत्यंगे
त्वशूलंस्यंदतेगुल्मस्तएतद्विपरीतेनेति किंचनवमेदशमेप्रसूयनइतिसामान्यंनतुनियम: तदधिककालेपिप्रद
र्शनात् आगमाच्चयदुक्तंचरके तांस्त्रिप्रसूतेसकविरेणगर्भपुष्टायदावर्षगणैरपिस्यात् किंतुव्याधिमहिम्नावतत्
तात्कालेनसुखसाध्यत्वात् यदुक्तंतत्रांतरे रक्तगुल्मेपुराणत्वंसुखसाध्यस्यलक्षणमिति पुराणत्वाचास्यदशममास
व्यतिक्रमेणैवभवति यदुक्तंजेज्जटेन पद्यवांकुरकभेदनंक्रियतेतदागर्भाशयंश्रितातल्लिताद्रक्तस्यदशमासा
दूर्ध्वपीडितेगुल्मेस्तेहादिनामत्कृतदेहायानगर्भाशयोक्षितिमाददातिरक्तभेदनमिति चिराज्जस्यावस्थायामसाध्य
त्वमाह संचित: क्रमसोगुल्मोमहावस्तुपरिग्रह: कृतमूलशिरानद्धोयदाकर्मसंतान: दौर्बल्यारुचिहृल्लासकासच्छर्दिर
विज्वरै: तृष्णातंद्राप्रवतिस्यायैर्युज्यतेनससिध्यति अनुपक्रांतत्वात् चिरकालानुबंधित्वात् क्रमसंक्रमेणसंचितावृद्धि
गता:गुल्मोमहावस्तुपरिग्रहसकलोदरव्यापि कृतमूलोधात्वंतरावगाहि सिरानद्धसिराजालवान् यदाकूर्मवदुन्नत:स्या
त् दौर्बल्यादिभिरुपद्रवैर्युक्तोभवतितदानसिध्यतीत्यर्थ: पुनरसाध्यलक्षणमाह गृहीत्वासज्वर: श्वासच्छर्दीभिसार

पीडित: हृन्नाभिहस्तपादेषुशोथकार्षतिगुल्मिनां हृल्लासादिषु गृहीतात्शोफोगुल्मितांगुल्माधुक्तेनेगणंकर्षतीभारयतीत्य
र्थ: सज्वरंश्वासज्वरस्वास्वन्यामुपद्रुतं पुनश्वासाध्यलक्षणमाह श्वासशूलपिपासान्नविद्वेषग्रंथिमूढता: जायंतेदुर्बलत्वचगु
ल्मिनोमारणायवै श्वासादउपद्रवागुल्मिनोमरणायभवंति ग्रंथिमूढताग्रंथिरूपस्यैवगुल्मस्याकस्मादिलयनमपिमरणहे
तुत्वेननुविद्रधिगुल्मयोकोभेदसमानस्थानत्वात् नद्रधिपच्यते गुल्मोनपच्यते निराश्रयत्वात् यदायशुश्रुत: मणिबंधो
स्तिगुल्मस्यविद्रधिसंज्ञिबंधनं गुल्मोतिष्ठतिदोषस्त्वविद्रधिमांसशोणिते विध्यद्रधपच्यते यस्मातस्माद्गुल्मोनपच्यते
यस्मात्तनमैस्मात् गुल्मोनपचत्यादिनतुगुल्मोपिपच्यतइव यदाहचरक: विदाहाशूलसंक्षोभस्वप्ननाशारुचिज्वरै: विदाह्य
मानंजानीयागुल्मंतमुपनाहयेदिति वातोपसमर्थत्वतस्वेदादिभिरक्तदुष्टिर्भवति तदापच्यमानं एकेविदाहनिमित्तकं विद्र
धिमाप्नोतिउक्तंहिसर्वेशीघ्रविदाहत्वाद्विद्रध्यायभिधीयते यथेवं तदायास्मादिकाद्यविकारंतिरमुसद्यतेनतएवभवतिस
माभूदेव तदासौहायवउदरंजठरएवतसोप: एवंशास्त्रविरोध: तस्माद्विद्रधिपच्यतेगुल्मोनपच्यतइतिसिध्यंत: एतुअ
तविद्रधिनेपठंतितेपामभिप्राय: गुल्मपक्षेविद्रधौचपाचनशोधनरोपणादि: अपेक्षसविरेकविम्लापनादिचिकित्सितस्य
प्रायोविशेषाभावात् अलंपृथक्पृथक्विकारेणेति इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांगुल्मनिदानंत्रिंशतिप्रकर्ण: ३०
॥ ॥गुल्मस्यहृदयस्थानमुक्तं अतोगुल्मनंतरंहृद्रोगारंभ: तस्यहेतुमाह अत्युष्णगुर्वम्लकषायतिक्तश्रमा
भिघातव्यसनप्रसंगै: संचिन्तनैर्वेगविधारणैश्चहृदामयपंचविध: प्रदिष्ट: उष्णादिशब्दप्रत्येकंसंबध्यते उष्णादयो
तिसेवितेषांवातादीनांहृदामयानांकृमियस्यहेतवोपावंनिश्रमोधनुकर्षणादि अभिघातोहृदयेवसंचिंतनंचपति
भयादिकंसचपंचप्रकार: वातादिभिस्त्रय: सन्निपातेनकृमिभिश्च तस्यसंप्राप्तिपूर्वलक्षणमाह दूषइत्वारसंदोषवि
गुणाहृदयंगताहृदिबाधांप्रकुर्वंतितद्रोगंतंप्रचक्षते हृद्रोगमितिवाच्येयद्बाधाग्रहणं तद्दोषभेदेनबाधावैचित्र्यज्ञापनार्थं
बाधशब्देनचात्रनानाविधापीडा भगवसीदतन्येहृदि गारोहृदि गारोहृद्रोगइतिनिरुक्त: वातिकमाह अयम्यतेमार

207/1912

तज्जेहृदयतनुद्यंतेयथा निर्मथ्यंतेदार्यंतेवस्फोट्यंतेपाट्यंतेपिच आयम्यआकृष्यंतइव तद्यंतेस्यैवनिर्मथ्यंतेदंडेनवदीर्यंतेन
द्विधाक्रियंतइवा स्फोट्यंतेआयेम्यंतेच पाट्यंतेकुठारेणेवहृदयमिति पैत्तिकमाह तृट्शोषदाहशोषाः स्युः पैत्तिकेहृदयक्
मः धूमायनंचमूर्छाचस्वेदः शोषामुखस्यच उषप्रादिशिकोदाहहृदिकिंचिदाहत्यर्थः दाहसर्वांगिकः धूमायनंधूमोद्गारण
मिव किंचिद्गंधिसादितस्यवमुखस्यैवमुखस्यैवशोषश्च श्लेष्मिकमाह गौरवंकफसंस्रावोरुचिस्तंभोग्निमार्दवं मधुर्यम
पिचास्यस्यवलासावाधितेहृदिविंद्यात्त्रिदोषादप्येवंसर्वलिंगंहृद्रामयं तीव्र र्तितोदकमिज्जंतद्दोषत्रयसंपुटं विद्यात्त्रिदोषमपुग्रंस
र्वलिंगंतुतंस्तनु त्रिदोषजेतुहृद्रोगंयोदुरात्मानिषेवते तिलक्षीरगुडादीभ्यग्रंथितस्योपजायते मर्मैकदेशशंकेरस्थाप्यु
पगछति संकेरः कमयश्चास्यभवत्युपहतात्मनः कृत्वापिसर्वलिंगंतीव्रार्तितोदकमजं उत्केदः ष्ठीवनंतोदः शूलंहल्लासक
भ्रमः अरुचिस्यावनेत्रत्वंशोषश्चकृमिजेभवेत वलासावहतेहृदिकुपितकफः व्यासंदुष्टदोषदूषितारोभवतीत्युक्तात गौरवं
हृदयस्यस्तंभोऽजइत्नामार्द्रचर्मलप्तिमिवमाधुर्येमुख त्रिदोषकृमिजस्यमिलितमवलक्षणमाहा विद्यात्त्रिदोषादित्यादिकंम
कपर्यंपुस्त्वतोक्तं तीव्र र्तितोदमितिभिन्नतंत्रोयत्वापानरुत्यनन्यं त्रिदोषजेसर्वदोषाणांल्लिंगानिभवंति सर्वलिंगमित्यनेन
प्रकृतिसमसमवायाध्योत्वमुक्तंतेनचिकित्साप्यस्यप्रत्येकं वाताद्यस्याःसामिलितेवकार्या अपचकृमिजग्रंथिर्भवति ततश्च
कृमिसंभवः क्रिमियोजयंतेस्मिन्निति क्रिमितइतिनिरुक्तिः उक्तंहिचरके त्रिदोषजेतुहृद्रोगंयोदुरात्मानिषेवते तिलक्षीर
गुडादीभ्यग्रंथिस्तस्योपजायते मर्मैकदेशसंकेरसश्चाप्युपगछति संकेरान्क्रमयश्चास्यभवंत्युपहतात्मनइति तीव्रा
र्तितोदंकमिजंसंकेरुमित्यादि उत्केदइत्यादितमानंत्रिदोषहृद्रोगलक्षणं तत्रातोदशूलंवातान् तोदिव्यथाविशेषः उत्केदहृ
ल्लासौकफात् उत्केदः अपक्वान्दोषाणांस्वासयाच्युतः हृल्लासः हृदयादिस्पंदपुनिर्गमः तमः पित्तात् तमोधकारः प्रतिस्या
वसंचित ष्ठीवनंकफपित्तात् एतत्त्रिदोषजलक्षणः अरुचिइत्यादिनाकृमिजस्येति एतत्कृगमं सर्वेषामेवोपद्रवानाह क्लमश्च
सादोभ्रमः शोषोज्ञेयस्तेषामुपद्रवाकृमिजकृमिजातीनांश्लेष्मजातंतयोमता क्लमः पिपासाम्छानंतस्यसादः भ्रमः श्वक्रा

रुढस्यैवशोषोमुखस्यकृमिजेतुहृद्रोगेश्लेष्मजानांकृमिजातीनांकृमितिदातोतक हृल्लासास्यश्रवणविपाकदर्शयति॥ इत्या
तंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांहृद्रोगप्रकर्णकेंत्रिंशतिः॥३१॥ ॥हृदयस्यप्रधानमर्मत्वाद्वस्तेरपिमर्मत्वात् अतो
हृद्रोगस्यानांतरंवस्तिव्याधित्वात् मूत्रकृच्छ्रारंभः तस्यहेतुमाह व्यायामतीक्ष्णौषधरूक्षमद्यप्रसंगनित्यद्रुतपृष्ठयानात्
अनूपमत्स्याध्यसनादजीर्णात्स्युर्मूत्रकृच्छ्राणिन्रणांतथाष्टौ तीक्ष्णौषधस्फुरणरागकादियुक्तं मद्यप्रसंगो तिमद्यसेवानि
त्याश्वादेः पृष्ठगमनात् अन्येनित्यद्रुतपृष्ठयानादितिपठंति नित्यंशीघ्रतुरगादिगमनं अनूपाः सचजलप्रचारिणः
हंसचक्रवाकादयः मत्स्यादयः अध्यसनंभुक्तस्योपरिभोजनं मूत्रकृच्छ्रानीतिमूत्रस्यकृच्छ्रेणमहातादुःखेनप्रवृत्तिः अस्मि
विति दोषैस्त्रीणिसन्निपातेनैकं सत्यजंपुरीषजंशुक्रजं अश्मरीजमित्यष्टौ तस्यसंप्राप्तिपूर्वलक्षणमाह पृथग्मलाःस्वैः
कुपिता निदानैः सर्वेथवाकोपमुपेत्यनस्यामूत्रस्यमार्गंपरिपीडयंति तदातदामूत्रयतीहकृच्छ्रात् पृथक्भिन्नः अथस
र्वेस्यहेतुभिः कुपिताततोवस्तौमूत्रशयोकोपंप्राप्ययदामूत्रमार्गमद्र्पपरिपीडयंति तदानरः कष्टेनमूत्रयतीत्यर्थः वातज
माह तीव्रावरुकुवंस्रवणवस्तिमेढ्रे स्वल्पंमुहुर्मूत्रयतीहवातात् तत्रामरणाभिकावंक्षणयोउरसेहनीनरालेसंधिः स्वल्पंस्तो
कमुहुर्मुहुः वारंवारंवातानत्कृच्छ्राःपैत्तिकमाह पित्तंसरक्तंसरुजंसदाहंकृच्छ्रान्मुहुर्मूत्रयतीहवातात तीव्रामरणाभिकावंक्ष
णयोउरसेहनीनरालसंधिः स्वल्पंस्तोकंमुहुर्मुहुः वारंवारंवातान्कृच्छ्रेपैत्तिकमाह पित्तंसरक्तंसरुजंसदाहंकृच्छ्रान्मुहुर्मू
त्रयतीहपित्तात् वेगात्वेगमूत्रयतीतिपित्तात्श्लेष्मकृगमं श्लेष्मिकमाह वस्तेसलिंगस्यगुरुत्वशोथोमूत्रंसपिच्छंकफमूत्र
कृच्छ्रा वस्तेसलिंगस्यमेहरुनयुक्तस्यवस्तेगुरुत्वशोथौभवतः सपिच्छंपिच्छलं त्रिदोषजमाह सर्वाणिरूपाणितुसन्निपाते
भवंतितानूकृच्छ्रतमंतुकृच्छ्रं सर्वाणिसर्वदोषलिंगानितत्कृच्छ्रंत्रिदोषजंकृच्छ्रतमंकष्टसाध्यं सल्पजमाह मूत्रवाहिषुशल्ये
नक्षतेष्वभिहतेषुवा मूत्रकृच्छ्रंतदाघाताज्जायतभृशदारुणं वातकृच्छ्रेणतुल्यानितस्यालिंगानिनिर्दिशेत मूत्रवाहिष्व
तिमूत्रवहस्रोताः सुसल्येनक्षतेषुसत्सु अथवाहि अभिहतेषुपादितेषु तदाघातात् मुष्टघातसालकुडादिनापातात्

209/1912

भृशदारुणंतीव्रमरणात्मकं पुरीषजमाह शकृतस्तुप्रतिघातात् वायुर्विगुणतांगतः आध्मानंवातशूलंचमुत्रसंगंकरोतिहि पु
रीषस्यप्रतिघातात् विगुणीभूतोदूषितोवायुः आध्मानंवातशूलंचकुर्यात् मुत्रनाशंकरोति ततोमुत्रकृच्छ्रोजायते अश्मरीजमा
ह अश्मरीहेतुनःपूर्वंमुत्रकृच्छ्रमुदाहरेत् तत्पूर्वं अश्मरीहेतुमुत्रकृच्छ्रपि तत्कृच्छ्रस्य अश्मर्येवकारणं शुक्रजमाह शुक्रेदोषैरुप
हतेमुत्रमार्गेविधाविते सम्भुक्रंमुत्रयेत्कृच्छ्राद्वस्तिमेहनशूलवान् मुत्राश्रयेश्रवणव्यथायुक्तःपुरीषइतिशेषः मुत्रकृच्छ्रहेतुत्वेनोक्तयो
रश्मरीशुक्रयोर्नवित्वसंख्यानिरासार्थंसमानत्वं अंतर्भेदमाह अश्मरीशर्करांचैवतुल्यसंभवलक्षणे शर्करायांविशेषानुश्रृणुकी
र्त्यमानं पच्यमानाश्मरीपित्ताच्छोष्यमानाचवायुना विमुक्तकफसंघातापतंतीशर्करामता अश्मरीचशर्कराचएतेउभेतुल्यसं
भवेलक्षणे तुल्यसंभवउत्पत्तिकारणंलक्षणंचययोस्तेतथासमाननिदानलिंगइत्यर्थः कीर्त्यतः कथयतोममशर्करायाविशेष
षणंश्रृणु पित्तेनपच्यतेवायुनशोष्यते संधानंकफेनावलावलेसंश्लेषः अथवाकफेनसंधानं धार्यतेनेतिव्युत्पत्त्या एतेनपवनादि
शेषणात् पित्तवातौसंधानरूपस्यकफशोषकत्वेनतोशर्करायाहेतुत्वेनोक्तौ पित्तेनवाचितावायुनाशोषिताश्लेष्माणंसंधितास्माद्वि
ताताभ्यांविमुक्तसंधानशर्करायाक्षरंतोशर्कराखपीवस्तिनःगतावाताहेतुलक्षणत्वेनएकएवरोगः संधानाभावात् कियान्भे
दः अतोमूर्च्छाचमूत्रकृच्छ्रेऽपिकारणे तस्यउपद्रवानाह हृत्पीडावेपथुशूलंकुक्षावग्निश्चदुर्बलंतयाभावातिमूर्च्छामूत्रकृच्छ्रं
चदारुणं शूलंकुक्षाविति संबंधः तयाशर्करया ॥ इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांमुत्रकृच्छ्रनिदानंद्वात्रिंशः ॥३२॥ ॥
मुत्रकृच्छ्रसाधर्म्यात् मुत्रघातानाह तेषांसंप्राप्तिमाह जायंतेकुपितैर्दोषैः मुत्रांघातास्त्रयोदश प्रायोमुत्रविघातांद्यैर्वातकुंड
लिकादयः वातकुंडलिकाष्ठीलिवातवस्तितथैवच मुत्रातितः जठरंमुत्रोत्संगःक्षयस्तथा मुत्रग्रंथिर्मुत्रशुक्रंउष्णवातस्तथैवच
मुत्रासादोविड्विघातौरोगाद्वादशकीर्तितः मुत्रोवेगविघाताद्वावायुर्वस्तौसवेदनः मुत्रमाविश्यचरतिविगुणःकुंडलीकृतःमुत्रम
ल्पाल्पमथवासरुजंसंप्रवर्तते वातकुंडलिकानांतुव्याधिविद्यात्सुदारुणं मुत्रकृच्छ्रात्तयोकोभेदउच्यते मुत्रकृच्छ्रेकृच्छ्रतमधि
कंविषंधश्चाल्पः मुत्रघातोविबंधोवलानुकृच्छ्रत्वमल्पंचेतिमुत्रवेगविधारणाद्येअपिशब्देनपुरीषशुक्रादिवेगनिघातादीनां

211/1912

रुक्षासनादितांचग्रहणं वातकुंडलिकादयस्त्रयोदशेतिसंबंधः तेषांमध्येवातकुंडलीलक्षणमाह रौक्ष्याद्वेगविघाताद्वावायु
वस्तौसवेदनामुत्रमाविश्यचरतिविगुणः कुंडलीकृतः मुत्रमाल्पापमथवासरुजंसंप्रवर्ततेवातकुंडलिकांतांतुव्याधिंविद्यात्सु
दारुणा रौक्ष्यादिभिः वेगविघाताभिः विगुणंविदुष्टः कुंडलीभूतोयुः वस्तौमुत्राशयेचरतिप्रतिधावतिअवद्वताभ्रमन्निति
इतीत्यर्थः वात्यावत्अविश्यमूत्रामितिनरस्मात्मूत्रं अल्पअल्पंसव्यथंप्रवर्ततेतंव्याधिवातकुंडलिकामाहुः सुदारुणंमर
णात्मकत्वात् अष्ठीलामाह अध्मापयन्वस्तीगुदंरुद्धावायुश्चलोन्नतंकुर्यातीव्रार्तिमष्ठीलांमूत्रविण्मार्गरोधिनीं आध्माय
न्पूरयन्वस्तिगुदंतथावस्तिगुदमेवावरुद्धावायुरष्ठीलाकुर्यात् अष्ठीलातुल्यत्वादष्ठीलाउनरपंथेनदिपुपाषाणपिंडश्च
लोन्नतांचलाचनशीलाउन्नता ऊर्ध्वस्तीतातीव्रार्तिअतिव्यथांमुत्रमार्गमिंद्रंविण्मार्गमपायुः तयोरोधनीवातवस्तिमाह वे
गंविधारयेद्यस्तुमुत्रस्याकुलसोनरः निरुणद्धिमुखंतस्यवाभ्तेर्वस्तिगतोनिलः मुत्रसंगोभवेत्तेनवस्तिकुक्षिनिपीडितः
वातवस्तिसविज्ञेयोव्याधिकृच्छ्रप्रसाधनः अकुशलोमूर्खः तस्यपुरुषस्यवस्तेर्मुखंनिरुणद्धिवस्तिगतेवायु तेनवायुनामु
त्रसंगोविघातोभवतिवस्तिकुक्षिणीपीडतइतिवस्तौरुजाकारः मुत्रातीतमाह चिरंधारयतोमुत्रंत्वरयानप्रवर्तते मेहमानस्य
मंदंवामुत्रातीतःसउच्यते चिरंचिरकालंमुत्रंधारयतः पुंसस्त्वरयवेगेननप्रवर्ततेमेहमानस्यप्रसूततः प्रवर्ततेचेत्तदामंदं
शनैर्वाहमानस्येति पाठांतरं मुत्रजठरमाह मुत्रवेगेभिहतोतदुदावर्तहेतुकः आपानःकुपितोवायुरुदरंपूरयेद्भृशं नाभे
रधस्तादध्मानंजनयंतीव्रवेदनं तन्मूत्रजठरंविद्यात्कुपितः अतिशयेनोदरंपूरयति ततोनाभेरधस्तात्स्तीव्रवेदनमाध्मा
नंकुर्यात् अधस्तात्वस्तिनिरोधनं वस्तिरधोभागविविधंकारकं मूत्रोत्संगमाह वस्तौवाप्यथवानाभेमणौवायस्यदेहि
नः मुत्रंप्रवृत्तंसज्येतसरक्तंवाप्रवाहकः श्रवेच्छनैरल्पमल्पंसरुजंवामनिरुजंविगुणानिलजोव्याधिः समूत्रोत्संगसंज्ञितः
मूत्राशये अथवानाभेमेढ्रे अथवामणौमेढ्राग्रेमुत्रसज्जनेप्रवर्तते सरक्तसन्वाप्रवर्तते प्रवाहतइति कंठबलेनशब्दमूत्र
पुरीषवातोन्ममधौनयनंप्रवाहणं प्रवाहणकुपित्तवायुनाक्षयादिजनितभेदात् सरहमूत्रंप्रवर्ततइतिशनैर्मंदंअल्पमल्पंसा

कंसव्यथंवारुजारहितंवाप्रवर्ततेमूत्रमितिसंबंधः मूत्रक्षयमाह रूक्षस्यक्षामदेहस्यवस्तिस्थौपित्तमारुतौ मूत्रक्षयंसरुक्‌दाहं
जनयेतांतदाह्वयंमूत्रक्षयाख्यंकारणंकार्योपचारात्‌मूत्रग्रंथिमाह अंतर्वस्तिमुखेवृत्तस्थिरोल्पसहसाभवेत्‌ अश्मरीतुल्य
रुकग्रंथिमूत्रग्रंथिः सउच्यते अंतःवस्तिमुखस्याभ्यंतरे ग्रंथिगुडिकाकारः स्थिरश्चलः अल्पोलघुरामलकाकारः नतुरश्चा
नवेदनकारणानाममित्रत्वाद्‌स्मर्यासहकोभेदउच्यते अयसहसाभवेत्‌ अश्मरीतुसंचयेनाअन्यच अश्मरीपित्तवाद्‌स्य
यतेनपच्यतेवायुनाशोष्यतेकफेनबध्यतेअत्रतुरक्तमेव उक्तंहितंत्रांतरे रक्तंवातकफाद्दुष्टंवस्तिद्वारेषुदारिणं ग्रंथिकुर्यात्सह
छ्रेणस्तजेत्‌मूत्रंनदाहृतं अश्मरीसमशूलंतुरक्तग्रंथिप्रचक्षतेति तथाअश्मरीरूपोतस्यमूत्रेवस्तेवगंधस्यादिरभवत्‌ मूत्रशुक्र
माह मूत्रितस्यास्त्रियंवातोवायुनाशुक्रमुद्धृतं स्थानाच्युतःमूत्रयतःप्राक्पश्चाद्वाप्रवर्तते भस्मोदकप्रतिकाशंमूत्रशुक्रंत
दुच्यते मूत्रितस्यमूत्रवेगयुक्तस्यवातेनोद्धाप्रवर्ततेभस्मोदकप्रतिकाशंमूत्रशुक्रंतदुच्यते मूत्रितस्यमूत्रवेगयुक्तस्यवातेनोद्धाप्रव
र्तते भस्मोदकप्रतिकाशंमूत्रशुक्रंतदुच्यते मूत्रितस्यमूत्रवेगयुक्तस्यवातेनाहृतंपतनोन्मुखंस्थानाच्युतंस्थानभ्रष्टंमूत्रयतःमू
त्रंकुरुतः पुरुषस्यप्राक्‌प्रथमंप्रवर्तते अथवापश्चात्‌ भस्ममिश्रितोदकसदृशं उष्णवातमाह व्यायामाध्वातपैः पित्तंवस्तिंप्रा
प्यानिलायुतः वस्तिंमेढ्रंगुदंचैवप्रवाहछ्रावयेदधः मूत्रंहरिद्रमथवासरक्तंरक्तमेवच कृच्छ्रात्सृजः पुनःतंतोउष्णवातंवदंतितुंव्या
यामाद्दिरोधितेनसौम्यधातुक्षयात्‌ तेजोवृध्यापित्तवृद्धिःरक्तपित्तं अनिलः च्युतंअनिलस्ययुक्तंवस्तिंप्राप्यवस्त्यादिकंप्रद
हत्‌मूत्रमधःश्रावयेत्कीदृशंहरिद्रंअथवासरक्तंईषद्रक्तंअथवाकेवलरक्तमेव अनिलाच्युतमितिपाठांतरं मूत्रसादमाह पित्तं
कफोवाद्वौवापिसहन्यतेनिलेनचेत्‌ कृच्छ्रान्मूत्रंतदापीतंरक्तंश्वेतंघनंस्तजेत्‌ सदाहंरोचनाशंखचूर्णवर्णंभवेतः शुक्लंसम
स्तवर्णवामूत्रसादवदंतितंवातेनसंहन्यतेतत्सानीकृयतेतदाकृच्छ्रात्‌मूत्रंमूत्रयेपित्तेनपित्तरक्तंकफेनश्वेतघनंत्रिदोषेणसमस्त
वर्णतद्वत्शुष्कंपित्तेनरोचनाचूर्णाभंकफेनशंखचूर्णाभंसन्निपातात्‌उक्तसकलवर्णं विड्विघातमाह रूक्षाच्चदुर्बलेवातेनोलया
शवत्‌सकृत्‌स्यादा मूत्रस्रोत्रोनुपद्यतेविड्संसृष्टंतदानरः विड्गंधंमूत्रमयंकृच्छ्राद्विविघातंविनिर्दिशेत्‌ दुर्बलेनयोवातेनअ

2/3 | 1912

थोन्नतंमूत्रशयाधोनीतंमूत्रस्रोतमिअनुपद्यते अनुयात्‌तदाविड्संसृष्टंपुरीषमिश्रितंविड्गंधंमूत्रकृच्छ्रान्मूत्रयेत उदावर्ता
मितिपाठांतरे तथापिसएवार्थः वस्तिकुंडलमाह द्रुताध्वलंघनायासैरभिघातप्रपीडनात्‌ स्वस्थानाद्वस्तिरुद्वृत्त स्थूलति
ष्ठतिगर्भवत्‌ शूलस्पंदनदाहार्तोविंदुविंदुश्रवत्यपि पीडितस्तुश्रवेद्धारांसंस्तंभोद्वेष्टनार्तिमान्‌ वस्तिकुंडलमाहुस्तंघोरंश
स्त्रविषोपमं पवनंप्रबलप्रायोदुर्निवारमबुद्धिभिः द्रुताध्वलंघनंद्रुतेनआध्वगमनं लंघनमात्रात्यनंवा अभिघातात्लकुटाग्रु
उदिभिःप्रपीडनात्‌ भिपीडनात्‌ एतेर्हतुभिःवस्तिरुद्धतःस्वस्थानाऊर्ध्वंगतगर्भवदितिगर्भिण्याउदरांतरगतापसवत्पी
डितवस्तिष्ठति एतेनवस्तिपुष्टस्यपार्श्वगमनमपिसूचितंपाडिनइतिनामेरधः उद्वेष्टनस्पातिरूपार्तिउद्दिष्टनार्तिपीडानयु
तः शस्त्रविषोपममितिभिन्नार्थसूदनार्थशस्त्रोपमशीघ्रेणमारत्मकं विषोपममितिकालांतरेणविषमव्यगारःप्रायेणवा
तबाहुल्यंतस्यचेतरदोषानुबंधानलक्षणमाह तस्मिनपित्तान्वितेदाहःशूलंमूत्रविवर्णता तस्मिन्वित्तिवस्तिकुंडले श्लेष्म
णागौरवशोथस्निग्धंमूत्रंघनशीतं तस्मिन्वितिश्लेष्मणान्वितेशेषंस्कागमं तस्यैवसाध्यासाध्यमाह श्लेष्मरुद्धविलोवस्ति
पित्तोदीर्णनसिध्यति अविभ्रांतविलःसाध्योनवयकुंडलीकृतः विलंवस्तिमुखंछिद्रंपित्तोदीर्णःउपचितपित्तःसजसाध्यः
अविभ्रांतवितः कफेनारुद्धमुखः यःकफेनकुंडलीकृतःससाध्यःकुंडलीकृतस्त्वसाध्य अकुंडलीकृतस्यसाध्यत्वेनोक्तवा
नकुंडलीभूतस्यतस्यैवलिंगमाह स्याद्वस्तौकुडलीभूतेतृन्मोहश्वासएवच कुंडलीभूतइतिश्लेष्मणारुद्धविलःवातकुंड
लीकारेतेनतिष्ठतिश्लेष्मा॥इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांमूत्रघातप्रकर्णः॥३२॥ ॥मूत्ररोधित्वसामान्याद
श्मरीआह अश्मरीसंख्यामाह वातपित्तकफैस्तिस्राचतुर्थीशुक्रजापरा प्रायश्लेष्माश्रयःसर्वाअश्मर्यास्युःयमोपमाश्लेष्मा
श्रयाश्लेष्मसंमवायकारणाः परंशुक्रजांविनाशुक्रजायारक्तशुक्रस्यैवसामावायकारणत्वात्‌ यदुक्तंदृढबलेन विशोषयेद्वस्ति
गतंसशुक्रंमूत्रंसपित्तःपवनःकफंच यदानदास्मर्युपजायतेनक्रमेणपित्तेष्विवरोचनागोः अत्रएवात्रप्रायोग्रहणंअन्येतुशुक्र
स्मर्यामपिकफरतमिच्छंतिप्रायःशब्दस्यान्नविशेषान्नविशेषार्थयमोपमामारंगात्मिका अप्रतिक्रियमाणाः तस्याःसंप्राप्तिमाह वि

शोषयेद्वस्तिगतं सशुक्रं मुत्रं सपित्तं पवनः कफं वायशतदास्मर्युपजायतेनुक्रमेणपित्तेष्विवरोचनागोः पवनोवस्तिगतंसशुक्रंसमूत्रंसपि
तंकफंवाशोषमुपयेयदाअश्मरीभवतिक्रमेणशनैर्वर्द्धमानायथागोपित्तेगुरोचना तस्यामनेकदोषाश्रयत्वात् नेकदोषाश्रयासर्वास्त्रि
दोषजाइत्यर्थः पूर्वरूपमाह अथासांपूर्वलक्षणं वस्त्याध्मानंतदासन्नेदेशेषुपरितोतिरुक्मूत्रेवस्तसगंधत्वंमूत्रकृच्छ्रं ज्वरोरुचिः वस्तिसंनि
हितप्रदेशेषुअतिपीडावस्तगंधत्वंवस्तिसमानगंधत्वमूत्रं तासांसामान्यलक्षणमाह सामान्यलिंगरुङ्नाभिसेवनिनिवस्तिमूर्द्धस्कु विशीर्णधा
रमूत्रंस्यात्तयामार्गनिरोधने नाभ्यादिपुरुक्शूलवस्तिमूर्धाः नाभिरथोदेशाः विशीर्णधारंसविच्छेदंतमाश्मर्योमार्गमूत्रंस्रोतोतस्मिन्निर
द्धेसति पुनश्चलक्षणांतरमाह तद्व्यपायात्सुखंमेहेदच्छंगोमेदकोपमं तत्संक्षोभात्क्षतेसास्रमायासाच्चातिरुग्भवेत् तद्व्यपायात् वायुना
कदाचिदश्मरीकृतमार्गनिरोधव्यपगमात् मेहेत्मूत्रयेत् अच्छंअनाविलंगोमेदकोपमंक गोमेदकमिति आलोहितयात्मनिस्तद्वर्णतत्संक्ष
क्षोभात्निरुद्धमार्गमूत्रपीडनात् अश्मरीसंचलनाद्वाक्षतेजातेसतिमूत्रवहस्रोतसि साश्रंसरक्तंमूत्रंप्रवर्तते अथासात् प्रवाहणादिकृत्
नितात् प्रवाहणंकंठवलेनशब्दंमूत्रस्याधोनयनंनिकुंडनमितिलोकवातजामश्मरीमाह तत्रवाताद्भृशार्तोदंतान्खादतिवेपतेमृद्ना
तिमेहनंनाभिंपीडयत्यनीलंक्वणन् सानिलंकुत्वतिसकृन्मुहुर्मेहतिविंदुशः शावारुणाश्मर्यस्यस्याच्चिताकंटकैरिवभृशार्तोअतिशयपी
डितः सदंतेसदंतैर्दंतान्खादतिवेपतेकंपतेमेहनंमेढ्रं मृद्नातिमप्रतिअनिशंक्वणन् क्रंदयन्नाभिदेशंपीडयति सकृत्पुरीषंसानिलंस
शब्दंमुंचति मुहुर्वारंवारविंदुषः विंदुविंदुमेहतिमूत्रयेत्तश्यावेत्यादिश्यावाकिंचित्श्यामा अरुणाकिंचित्श्यामाअरुणाकिंचित्‌रक्ता एतद्वा
श्मर्योनिर्णाकारकारकथमाकृष्माणांप्रत्यक्षसंवादेनशास्त्रप्रमाण्यक्षयनार्थमाहुः भन्युतुअकृष्णानांदोषान्वितविचित्साथकंटकैरचितेन
त्र पैत्तिकमाह पित्तेनदह्यतेवस्तिपच्यमानइवोष्मवान् भल्लातकास्थिसंस्थानारक्तपितासितास्मरीदह्यतेसाक्षाद्‌ग्निरेवस्तिरितिमूत्रंकरः
पच्यमानक्षारेणउष्मवान् भल्लातकमञ्जाकारः असिताकृष्णा श्लेष्मजमाह वस्तिर्निस्तुद्यतइवश्लेष्मणाशीतलोगुरुः अश्मरीमहतीश्ल
क्ष्णामधुवर्णाथवासिता वस्तिर्निस्तुद्यतइतिभेदनवदीतस्यशीगुरुर्गोरयुक्तः महतीकुक्कुटाण्डतुल्याश्लक्ष्णामसृणामधुवर्णाइषत्पीतकृ
सितासिश्रा प्रायेणशिश्नांभवतीत्याह एताभवंतिबालानांतेषामेवचभूयसा आश्रयोपचयाल्पत्वाद्ग्रहणाहरणसुखाः एताइति

215/1912

त्रिदोषजाबालानांभवंति तेषामेवनिदानाभ्यासात् तेषामेवबलानांग्रहणाहरणेषुसुखाइतिसंबंधः ग्रहणंहस्तेन आश्रयोपचयाः
अल्पत्वात् आश्रयोवस्तिउपचयोस्तौल्यंतयोरल्पत्वं तच्चदेहाल्पत्वात् आहारणंपठणादिपूर्वकमाकर्षणं भूयसाप्रायेणभेदनमहताम
पिदोषजाभवंति उक्तंचसुश्रुते दिवास्वप्नमनसनाशीतस्निग्धमधुराहारप्रियत्वाच्च बालानांतेषामेवाल्पवस्तिकायत्वात् आमासो
पचयत्वात् सुखग्रहणाश्चभवंति शुक्राश्मरीमाह शुक्राश्मरीमहतांजायतेशुक्रधारणात् स्थानाच्युतममुक्तंवमुष्कयोरंतरेनिल
शोषयत्युपसंगृह्यशुक्रंतच्छुक्रमश्मरी शुक्रमश्मरीतुमहतामेवजायतेननुबालानांतुशब्दोवधारणेतेषांवक्ष्यमाणसंप्राप्तेरभवात्
नतुशुक्राभावात् अन्यथाषट्चतुष्कंस्यात् स्थानाच्युतममुक्तमितिमैथुनादुपचयस्थितंवेगस्याशुक्रस्याधारणादित्यर्थः
अभुक्तघृतमित्यर्थमुष्कयोरंतरेमेढ्रवृषणमध्यगतवस्तिमुखइत्यर्थः तथाभूतंशुक्रं अनिलः शुक्रोत्सः शोषइति तिसाशुक्रा
श्मरीरिति तस्यलक्षणमाह वस्तिरुक्कृच्छ्रमूत्रत्वंमुष्कस्वयथुकारणतस्यामुत्पन्नमात्रायांशुक्रमेतिविलीयते पीडितत्ववकाशेस्मि
नश्मर्येवचशर्करावस्तिगिरिस्यादिरुगमं उत्पन्नमात्रायां तस्यांयस्सांकथमपिविलीयतेविलयंतियातियातितदाशुक्रंएतिमूत्र
यथास्यागच्छतिपरमवकाशेच्छिद्रपीडितेसतिचतुर्थपादेनशर्करालक्षणंअश्मर्येववशर्करा अनुसोवायुनाभिन्नासातस्मिन्ननु
लोमेगनिरेतिसहसामूत्रेप्रतिलोमेविवद्धेतेमूत्रस्रोतःप्रविश्यांतासक्ताकुर्यादुपद्रवान् सेवाश्मरीअनुशावायुनाभिन्नाविदा
रिताशर्कराकथ्यते साशर्कराअनुलोमगस्तत्रस्रोतसावः प्रवृत्तेतस्मिन्वायौमूत्रेनसहातिदेतिपततिप्रतिलोमगऊर्ध्वप्रवृत्ते
वायौविवध्यतेतदामुत्रस्रोताः श्विताप्तातुसकालस्यास्थात् तदाउपद्रवान्कुर्यात् तानुपद्रवानाह दौर्बल्यंसदनंकार्श्यंकुक्षि
शूलमथारुचिं पांडुत्वमुष्णवातंचतृष्णाहृत्पीडनंवमी प्रशूननाभिवृषणंवद्धमूत्ररुजातुरं अश्मरीक्षयत्साशूनिकताश
करान्वितः दौर्बल्यइंद्रियाणांदशनेग्लानिकार्श्यमंगानांकुक्षिशूलंउदरशूलं उष्णवातं मुत्रघातनिदानोक्तंशर्करागमं तस्या
साध्यत्वमाह प्रसूननाभिवृषणबद्धमूत्ररुजान्वितं अश्मरीक्षयत्याशुशिकतंशर्करान्विता प्रसूननाभिवृषणमिति स्वयथुयुक्तं
नाभिवृषणंक्षमयतिभारयतिशिकतावालुकातत्सदृशायाशर्करातयासहिताश्मरीत्यर्थः इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायां
अश्मरीनिदानंत्रित्रिंशतिनिदानं ॥३३॥ ॥अश्मरोणानंतरंवस्तिविकृत्यधिकारात्प्रमेहनिदानमाह अश्यासस्वं

खन्यस्करवंदधिविभ्राणैयोरकानुपरसापयांसंभावान्नपानंगुडवीकृतंच प्रमेहहेतुकफकृञ्चसर्वं आशनमस्याउपविष्टस्यचेष्टोपरमस्तेन
कृतं करवंएवंखन्यस्करंद्रष्टव्यंदधीनितिबहुवचनेसर्वजातीनांदधानिशेषः ग्राम्यौदकानिमांसानीतिग्राम्याश्छागोरभ्रंमेदयुक्तं
प्रभृतयः औदकामत्स्यकूर्मादयः अनूपाः जलसंन्निहितचारिणोहंसचक्रवाकादयः एषामांसानिपयांसिक्षीराणि अत्रापिबहुवच
नंदधिवत् पानंनधाभिवृष्टिजलपानंगुडवृकृतमितिशार्कराद्योगुडविकारगुडकृतमक्ष्यभ्र एततसर्वंप्रमेहहेतुकफकृञ्चसर्वमि
ति अहारान्व्यारादिकफकारी एषसाधारणोहेतुः प्रमेहश्चविशिष्टहेतुस्कचरके निदानस्थानेहायनकोदालकेत्यादिनाकफस्य
उष्णलवणोत्यादिनापितस्यकटुतिक्तकषायेत्यादिनावातस्याभिहितः कफपित्तवातमहानांक्रमेणसंप्राप्तिमाह मेदश्चमांस
चशरीरजंचक्लेदंकफोवस्तिगतंप्रदुष्यकरोति मेहान्समदीर्णमुष्णैस्तानेवपित्तंपरिदूष्यचापि क्षीणेषुदोषेष्ववकृष्यधातून्संदूष्य
मेहान्कुरुतेनिलश्च अत्रकफजा एवंमेहान्भूयस्तेनसाध्यत्वेनता आदावुच्यंतेशरीरंजंक्लेदमंबुवस्तिगतंवस्तिप्राप्तंकफप्रदूष्य
श्लेष्मिकान्मेहान्करोतियदुक्तंसुश्रुतः प्रमेहश्चमूत्रदोषास्तथैवच मूत्ररोषाश्चजेवापिवस्तौचैवभवंतहि उष्णैरस्त्रैवीर्यस्पर्शैः
द्रव्यसमुदीर्णवेगेपितेनानेवमेदमांसशरीरक्लेदान्वस्तिगतान्प्रदूष्यपैत्तिकान् मेहान्करोतिवायुश्चमाणोवक्ष्यमाणक्षीणेषु
दोषेष्वसुकफपित्तेषुधातून्वसामज्जालसीकाख्यान् अवकृष्यवस्तिमुखंनीत्वाघातजान्मेहान्कुरुते कफपित्तेषितिबहुवचनंव्य
क्तंपक्षयाबहुत्वात् क्रमेणकफपित्तवातजानांदूष्याणांपृथ्यवर्गेसेनसाध्यासाध्यत्वमाह साध्याकफोत्थादशपित्तजाषड्याप्यानसा
ध्याः पवनाच्चतुष्कः समक्रियत्वाद्विषमक्रियत्वान्महात्ययत्वाच्चयथाक्रमंते दोषदूष्याणांसमक्रपत्वात् अत्रदोषः श्लेष्मादूष्यानिर
समांसमेदोमज्जाशुक्रालसीकोदसोदोषस्यश्लेष्मणः एषांदूष्यचर्माणांकटुतिक्तकषायादिभिः समैवक्रियाभतएवकफजादश
साध्याः प्रमेहेतुविनाअन्येषांरोगाणांअनुल्पदुष्यत्वमेवच साध्यत्वहेतुः यदुक्तं ज्वरेतुल्यर्तुदोषत्वंप्रमेहतुल्यदुष्यतारक्तगुल्मेपुरा
णत्वंसुखसाध्यत्वहेतवइति दोषदूष्याणांविषमक्रियत्वादिति अत्रदोषपित्तदूष्यानिरसमांसादीनिशीतमधुरादिकाक्रियापित
हंतीसारसमांसमेदोजनयति एतेनविषमक्रियत्वात् षट्पित्तजायाप्यमज्जादिर्गभीरधात्व्यकर्षणेनबहुल्यातिकरत्वात् अश्म
कारिवाच्चवातजनुष्टयस्यासाध्यत्वंमहात्ययत्वात् विनाशकारित्वात् अत्रवृद्धकफपित्तवाद्यायुष्टदोभवतितत्राहिचिकित्सा

217/1912

विधिनाह्यातचुष्टंयस्यासाध्यत्वंमुक्तंयदुक्तंयदुक्तसाध्यासाध्यत्वमुक्तं यदुक्तं यावान्मेहान्प्रतिपूर्वमुक्तापातोल्वनानाविह्विताक्रि
यासा वायुहिमेहेषवकर्षितेषुकुप्यतमेहान्प्रतिनास्तिचिंतातिप्रमेहदुष्यवर्गमाह कफसपित्तंपवनश्चदोषामेदोस्रशुक्रांबु
वसालसीका मज्जारसौजः पिसितंचदुष्य प्रमेहिनं विंशतिरेवमेहः सर्वप्रमेहानामयंदोषदुष्यसंग्रहः त्रयोदोषा अश्रुरक्तं अंबु
शरीरक्लेदः वसामांसस्नेहाः लसीकाउदकशेषः यदुक्तंचरके सामगंधित्वागताव्रणगतमुदकंतत्तुसीकाशब्दंलभंतेत्वक्मन्यत्रापि
तेजोभृतः परंसूक्ष्मसारस्करसउच्यतेलसीकानामलभतेसमागंधित्वश्चितइति रसश्चरुजश्चरमौजः इतिहृदुत्तुजश्चाद्यार्द्धंजलिः
परिमाणमितिनत्वस्टविदुक्तंतस्यभ्रंशेननियतंमरणमिति कफादीनांसंसर्गश्चानेनतथाचरसर्वमेहास्थाविशेषणमधुमेहनसं
ख्याधिक्यप्रसंगिनीरासायावधारणमाह विंशतिमोह विंश इतितत्रांतरेपिदुष्यसंग्रहउक्तः वसामांसशरीरस्यक्लेदः शुक्रंसशो
णितं मेदोमज्जालसिकोजः प्रमेहादुष्यसंग्रहइतिसर्वरूपमाहा तंदाईनांमलाढ्यत्वप्राग्रूपंपाणिपादयोः दाहचिक्कणतादेहेतृड्स्वा
द्वास्यंचजायेत तालुगलजिह्वादंतेषुमलोत्पत्तिरिति अत्रमूलभूयस्त्वमेदोदोषात् हस्तपादयोःसंतापः चिक्कणतादेहभेदः कफ
दुष्टेस्वाद्वास्यंमधुरास्यताचकारात्कफश्रुतोविशजटिलीभावनस्त्ववृद्धिएतञ्चव्याधिमहिम्नाबोद्धव्यं अन्यथाकफमेदोदुष्टिरेवकर्तु
नक्षमः सामान्यलक्षणमाह सामान्यंलक्षणमाह सामान्यंलक्षणंतेषांप्रभूताविलमूत्रता प्रभूतमूत्रंवृष्यद्रवधातुसंबंधात् अ
विमूत्रत्वंदोष्यदूष्यसंसर्गात् ननुकथंकफेनदशपितंत्रषड्इत्यादिव्यवस्थायत्कारणभेदात् कार्यभेदइत्याशंक्याहदोषदूष्यावि
शेषपित्तसंयोगविशेषतः मूत्रवर्णादिभेदेनभेदोमेहेषुकथ्यते दोषदूष्याविशेषेपितत्संयोगविशेषतः तेषांदोषदूष्यासामुत्क
र्षापकर्षकृतात्संयोगः भेदाभेदेषुभेदोभवतिदशषट्चत्वारइत्यादितः दोषावातादयः दूष्यामेदोमज्जादिकः यथापंचाता
स्वेतपितकृष्णलोहितस्यावर्णानांयोगभेदान् अनेकः पिंगलादिभेदाजायते यदुक्तंसुश्रुते यथापंचानांवर्णानांउत्कर्षापकर्षा
कृत्येनसंयोगविशेषणं कपिलादिनानावर्णाभवति एवंदोषदूष्यसंयोगात् मेहानांनानात्वमितिकुतः मूत्रवर्णभेदेनमूत्रवर्णा
दिभेदेनरक्षाकामानांसमानभेदः कल्पनीयः यथास्वमात्राणांमरादिकारणकलापस्याभेदेपिकुंभकारादिसंबोगात् घटत्वमल्यादिप्र
पंचभेदः तत्रकफस्यस्वेनमृदुपिच्छलाश्चतिग्धगुरुमधुरसांद्रप्रसादमंदत्वगुणेषुमध्येकिचित्किंचिद्गुणप्रकर्षादुदकमेहदयो

दशारत्तकफजानाह तत्राउदकमेहमाह अच्छंबहुश्वेतशीतंचवेगंधमुदकोपमं मेहत्युदकमेहनकिंचिदाविलपिच्छलं इक्षुरसमिवात्य
र्थंमधुरंचेक्षुमेहितः अविलंघनंतेजगुणेनैकभूयस्त्वमुपस्ज्यतेतदाग्व्यलभतेशेषंस्फगमंइक्षुमेहमाह स्फगमं तत्रसांद्रमेहमाह
सांद्रीभवेत्पर्युषितंसांद्रमेहनमेहति पर्युषितंरात्रौस्थापितं स्फरामेहमाह संहृष्टरोमापिष्टेनपिष्टवत् बहुलंरोतं हृष्टरोमागमा
वितशरीरपिष्टमिश्रेनश्वेतत्वश्लेष्मणश्वेतत्वात् शुक्रमेहमाह शुक्राभंशुक्रमिश्रंध्यत्वप्रसंगः सिकतामेहमाह मूत्रयन् सिकता
मेहिसिकतारूपिण्णामलान् मूत्राणूनमितिकठिणानल्पात् मालानितिबहुवचनं दोषावयत्वात् वाप्यंचंद्रमलात्रप्रकारांतरकफः
शेकतालुका शीतमेहमाह शीतमेहीस्फबहुशोमधुरंभृशशीतलं अतिशीतं शनैर्मेहमाह शनैःशनैःशनैर्मेहीमंदंमंदंप्रमेह
ति मंदशब्देनश्लेष्मणामेवाच्यते तेमधुरत्वात् मूत्रंव्यक्ततरं तथाव्रत्यदेवः मंदेनमूत्रेनशनैप्रमेहतिमंदशब्देनश्लेष्मणा लालाप्र
मेहमाह लालातंतुयुतंमूत्रंलालामेहनपिच्छलं एवंदशश्लेष्मणः एतेदोषदूष्यसंयोगगुणान् विंशतिसंख्यालभंते उक्तंचतंत्रां
तरे शीताम्लशीतेरुदकप्रमेहस्याद्विकुवाच्छिमधुराच्छीनान् पितोकथं स्वच्छगुणः स्फराम्बुमूत्रणयुक्तसिकाप्रमेहः मंदेनमूत्रेणश
नैःशनैः प्रमेहेपुरोविदःधालवणप्रमेहः पिष्टप्रमेहस्वलुशुक्रभागांसमस्तसांद्रेणतुसांद्रमेहः स्निग्धेनशुक्रेणशुक्रमेहः स्यामेन
मेहेएरुशुक्रयोगात् इत्येभिरसेः कफदोषजानोन्दशांप्रमेहादशसंभवंति ओकयेतेयंव्यपदेशपृथुसंसंगभवेगुणदोषदूष्यात्
पितानिलहरिद्राम्लाक्षामंजिष्टशोणितेसामानाषट्प्रमेहः स्युभोगैः षड्भिरस्त्कपैतिकैः नीलपिताम्लक्षारविश्रलोहितंसंज्ञि
ते सर्पिहिमभवतुकुर्यान्युक्तश्चलवणेनहि मेदोयुक्तेवसायुक्तेवसामेहकरस्तुसः क्षौमंहंशेस्वगुणान्विष्टंभकारिमेहादिति
पैतिकमाह तत्रक्षारमेहमाह नीलमेहेननीलाभंवाषपक्षप्रतिमांचारवःपक्षिविशेषः स्कवर्णचूडइतिलोके कालमूत्रविशेषणं
दहन्निति पाठांतरेदाहमनुभवसुरूपइतिशेषः मंजिष्टमेहमाह विश्रमंतिष्टहेनमंजिष्टासलिलोपमं मिश्रंविश्रगंधिःरक्तमे
हमेह विश्रमुपंसंसलवर्णरक्ताभंरक्तमेहतः एवंषट्पितिकासर्वेषांमूत्रयोऽस्यचतुर्णांवातजानांलक्षणमाह वासामेहिवसातुल्यंतन्मि
श्रंमूत्रयेन्मुहुः वसामांसंमिश्रेहावसामिश्रंमिलितंवसाभवंत्यातुल्यंमुहुर्मूत्रयेत् मज्जामेहमाहमज्जाभंमज्जमिश्रंमामं मज्जामुहुर्मु
हुःश्रुतेः अपंसर्पिमेह जन्मापठितःशेषंपूर्ववत्व्याशेषं क्षौद्रमेहमाह कषायमधुरंरूक्षंक्षौद्रमेहंचमेहतिहस्तिमेहमाहस्ति ६९

219/1912

मनइवात्रस्तंमस्त्रवेगविवर्जितं सलसीकंविवद्धंवहस्तिमेहीप्रमेहती अजस्त्रंमूत्रवेगवर्जितंमूत्रनेदगरहितंसलसीकं वगेने
त्रणगतमुदकवत् तलसहितंविबद्धंस्तोकंस्तोकं इदानींप्रतिदोषमुपद्रवानाह अविपाकोरुचिश्छर्दिर्निद्राकासः कपीनसः
उपद्रवाः प्रजायंतेमेहानांकफजन्मनांकाशः आद्राः सपीनसप्रतिश्यायुक्तः एतेकफजानामुपद्रवापितजानामुपद्रवानाह व
स्तिमेहनयोःशूलंमुष्कावदारणंज्वरः दाहतृष्णाम्लमामूर्छाविड्भेदःपितजन्मनां वस्तिमूत्राशयः मेहनंमेद्रंतयोर्तोद्रःशूलंस
गवातजन्यमेहनं त्रिदोषजन्यत्वात् मुष्कवदरणपाकेनाम्लिका आल्मोकारनिद्रुदः भिन्नपुरीषता वातजानामुपद्रवानाह
वातजानामुपवर्तकंपहृद्ग्रहलोलता शूलमूत्रिद्रताशोषः कासश्वासश्चजायते लोलतासर्वभक्षणेच्छा अपंवप्रभावोगस्य अ
थमनुक्ष्मयाद्भवतियथावातग्रहिण्यांवृद्धिः सर्वरसनामियुक्तंशूलंवस्तिमेहनयोरेवंकासोत्रसूवः असाध्यतामाह यथोक्तोपद्र
वाषष्टिमितिउक्तोपद्रवैरपिपाकादिभिःरन्यैश्चशुश्रुतेनोक्तैलस्यापदेहशैथिल्यकफप्रसकमक्षिकाद्युपसर्पनादिभिर्युक्तं
अतिप्रसूतं अतिशयबहुमूत्रश्राविणं पीडिकापीडितंसरावकादिभिः पिडिकाभिः पीडितंगाढंकालप्रकर्षात् प्रकारेण
ंतरेणसाध्यतामाह जातप्रमेहिमधुमेहिनावानसाध्यरोगसहबीजदोषामेचापिकेचित्कुलजाविकाराभवंति तांश्चप्रवदंत्य
साध्यान् मधुमेहिनानातोजनितस्य पुरुषप्रमेहीसवसाध्योभवतिबीजदोषादतिप्रमेहारंभकदोषदुष्टबीजजातमेहित्वात् म
धुमेहशब्देचात्रमेहतामात्रमुच्यते ननुवातिकमुपेक्षितोवामधुमेहः तदाहमधुमेहजनितस्यात् तदाकारणानुरूपतयामधुमे
हजनितश्चमधुमेहिनामेवनस्यात् अन्यत्रापिमधुमेहशब्देनमेहयुक्तं तद्यथा गुल्मीचमधुमेहीचराजयक्ष्मीचयोनरः अ
चिकित्स्यामवांत्येतेबलमांसपरिक्षयादिति यदत्रमधुमेहाभिप्रेतस्यात् तदाबलमांसपरिक्षयादितिनस्यात् तस्यात्यंतासा
ध्यत्वात् तथाचशुश्रुते मधुरंयच्चसर्वेषुप्रायोमध्विवमेहति सर्वेपिमधुमेहाख्यामाधुर्याच्चतनोरत इति जेचापिकुलजाः
तिकेचिदितिपितृपितामहादिसंभूताउक्तादयोप्रमेहप्रसंगेनतुएवोक्तः उपेक्षयकादर्शयन्नाह सर्वएवप्रमेहास्तुकालेनाप्र
तिकारिणः मधुमेहत्वमेहांतितदासाध्यभवंतिच उपेक्षिताः वालांतिक्रमेण सर्वएवप्रमेहामधुमेहत्वं कफचितायानामपि
मधुमेहत्वंगच्छति तदाअसाध्यास्युः धातुक्षयावारणाभ्यांकुपितवातेनमधुमसंभवमाह मधुमेहेमधुसंज्ञायतेसकिल

द्विधा कुद्धे धातुक्षया द्वायोदोषावृतपथवा मधुसममिति मूत्र इति शेषः सच द्विधा भवति एको धातुक्षयात्कुपितवातं यस्यातु मधुमे
हस्य केवलावातमेहलिंगमन यदुक्तं कृच्छ्रंशरीरंनिपीड्य मेदोमज्जावसायुतं अधःप्रकमते वायुस्तेनासाध्यास्तु वातमेहलिंगानि ता
अपरस्तु दोषो दावृतपथेगयदासस्त मधुमेहासा चाणेन वा पुनक्रियते यदुक्तं चरके तेरावृतगतिवायुरोग आशाय गच्छति यदाव
स्ति तदाकष्टो मधुमेहः प्रवर्तन इति केवल वातजेषु तु कषायादिभिः वमनाद्यातिप्रति योगधातुक्षयवायो रावणारस्ति तिभेदः
साधारणमाह अवृतोदोषलिंगानि तितिनपिता दिनादोषेनावृतस्य लिंगलक्षणं दर्शयन् अनिमित्तं अकस्मात्क्षाणः क्षीणा
सुनः आवरणे पूर्णभवति सकृच्छ्रसाध्यो भवति उक्तं चरके समारुतस्य पित्तस्य कफस्य च मुहुर्मुहुः दर्शाइत्वाकृतित्वा पक्षयलंत
पुनरिति मधुमेहशब्दप्रवर्तनानिमित्तमाह मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मधिवमेहति सर्वेपि मधुमेहाख्यामाधुर्याच्चतनोरतः तनोः
शरीरस्य माधुर्यादितः सर्वएव प्रमेहा मधुमेहाख्यं लभंते रोगं स्कागमं प्रमेहोपेक्षया पीडिकासंभवं दर्शयितुमाह सराविकाकछ
विकाजालिनि विनतालजी मसूरिकासर्षपिकापुत्रिणीसविदारिणी विद्रधिश्चेति पीडिकाप्रमेहोपेक्षयादेहमर्मसंधिषु जा
यंते मांसलेषु धामसु एतेस्तनात्यभिधानं मधुमेहेन प्रमेहमात्रेण च संभवं पीडिकादर्शयति अतएव विनाप्रमेहमप्येताइ
स्यादि संधुमर्मसु संध्याश्रितेषु मर्मसु अन्ये संधौ मर्मसौ चेति व्याख्यायंति धामसु स्थानापु शराविकालक्षणमाह अंतोन्न
ताच मध्ये निम्नातंद्रु पाशरावरूपा सर्षपिमाह गौरसर्षपसंस्थानं तत्प्रमाणाच सर्षपीगौरसर्षपसदृशात प्रमाणाच्च का
लपिकामाह सदाहकूर्मसंस्थानाज्ञेयाकच्छपिकाबुधैः दाहयुक्ता कर्माकराः जालनीमाह जालनीतीव्रदाहतु मांसजालस
मावृता अतिसंयदाह युक्तामांसजालेव्याप्तेवा अस्यलतयांतरेणपरस्परभिसंबंधातु पीडिकाचैकदेशजापिताकरा याह
वतीह परशातु जालिनीमतेति विनतालक्षणमाह आवगाढरुजाक्लेदा पृष्ठेवायुदरेपि वा महतीपीडिकानीलापिंगला विणिता
मती आवगाढरुजा अंतः पीडायुक्ताक्लेदा आर्द्रापृष्ठे उदरेवा तस्याः स्थानमहतीस्थूलानीलानीलवर्णाविवर्णस्यपरं पुत्र
णीमाकामाहा महसल्पविनाज्ञेयापीडिकासापि पुत्रिणी मसूरिसंस्थानसमाविज्ञेयातु मसूरिका मसूरिकाकारा अल
ज्ञमाह विदारिकंदवद्वृत्ता कठिणाच विदारिका विदारिकंदवद्वर्तुलस्य कठिणा विद्रधिकामाह विद्रधिलक्षणे युक्तात्या विद्रधि

कातुरा विद्रधिलक्षणेर्युक्ता परमस्यानाम्नाभेदाबोद्धव्या पीडिकाकारणमाह जायन्मयास्मनामेहातेषां मेहाश्चतन्मयः
विनाप्रमेहमप्येता जायंते दुष्टमेदसः तावच्चैतानि लक्ष्यंते यावद्वस्तुपरिग्रहात् येमेहा तन्मज्ञायाद्विदोषजाता एताश्चपीडि
कास्तेषां मेहानां तन्मयास्तद्दोषमयाया वाच्याः श्लेष्मजेषु श्लेष्मजाः पित्तजेषु पित्तजा वातजेषु वातजा इति कश्चित्प्रमेहेतु विना
इवातजादिदुष्टमेदसः पुरुषस्य जायंते एतास्तावन्नज्ञायंते यावत्तु वस्तिपरिग्रहेन भवति वास्तव्रणधिष्ठानं पीडिकासाध्यल
क्षणमाह गुदहृदि शिरस्यंसपृष्ठे मर्मसु अधो स्थिताः सोपद्रवा दुर्बलाग्नेः पीडिकामपि वर्जयेत् अंसो बहुमूले मर्मसु शरीरांतेषु सो
पद्रवउपद्रवास्तृहासादयश्चरकोक्तः यदुक्तं तृट्श्वासमांससंकोथमोहहिक्कामदज्वराः विसर्पमर्मसंरोधपीडिकानामुपद्रवा पी
डिकास्तप्रायोनाधः कायेयन् भवतिवात्यनामधः क्रमणात् केचिदाहुः स्त्रीणां प्रमेहो न भवति यदुक्तं तत्रांतरे रजः प्रसेकाना
रीणां मासेमासे प्रशुध्यति सर्वान् शरीरदोषास्यान प्रमेहंतत् स्त्रियः इति किंतु स्त्रीष्वपि प्रमेहहेतुदर्शनाद्धेतुं तेनान्यरोगास्स
भवच्चैतत्सयोषा मश्रियांतं प्रमेहनिवृत्ति लिंगं च सुश्रुते पठितं तद्यथा प्रमेहिनो यदा मूत्रामनाविलमपिच्छलं विशदं कटु ति
क्तं च तदारोग्यं प्रचक्षते इति इत्यातंकदर्पणे निदानव्याख्यायां प्रमेहमधुमेहपीडिकानां निदानं चत्वारिंशतिः ।३४। ॥
विनाप्रमेहमप्येता जायंते दुष्टमेदसः इति कीर्तनात् पिडिकानंतरं मेदोनिदानमाह तस्यासतोमाह आव्यायाम दिवास्वप्नश्ले
ष्मलाहारसेविनः मधुरोन्नरसंप्राय स्नेहान्मेहो विवर्द्धयेत् आव्यायामादिसेविनः पुरुषस्य प्रायो बाहुल्येन अमलवमधुर
न्नरससंभवात् स्नेहात्मेदोजवयति उक्तं च सुश्रुते अमश्चानरसो मधुरतश्च भवति ननु मेदस्विनस्तीक्ष्णाग्नीवा कथं आमा
न्नहारसोष्यस्यपि आमान्नस्य पुनः संभवो मदाग्नौ यदुक्तं आमाशयस्थाकायाग्नेदौर्बल्याददपि पाचिताः यदुक्तं आमा
शयस्य कायाग्नेर्दौर्बल्याददपिपाचिताः अध अहारधातुर्यं साम इत्यभिधीयते नैकदोषदीप्ताग्नेरपि मेदस्विनोऽध्यसना
त्तिदेसं भवो स्वयं श्लेष्मलाहाराध्यसनशीलत्वेन कदाचित्कालव्यतिक्रमेण भोजनेनु तस्य महात्विकारोदयः यदाह चरके
विकारांश्चाश्रुते घोरान् कांश्चित्कालव्यतिक्रमादिति अथवा मधुरतरप्रमेयो पलिसंभवहे श्रोतासि सर्वएवाश्चरसोम
धुरो तरोः निष्पद्यते यथा तथापितयुक्ता चव श्रोतसि मधुरस्या पिविदाह यदुक्तं सुश्रुते श्रोतस्य निवहपितं पक्कोवाय

स्यतिष्ठति विदाहिभुक्तमन्यद्वतस्यान्नविदह्यतइति सचामातुल्यत्वादामस्यते तस्यातिप्रवृद्धास्य विकिमाह मेदसावृतमार्ग
त्वात्पुष्यंतेनधातवः मेदस्तुचीयतेयस्मादसतः सर्वकर्मस्व अन्येधातवः अस्त्यादयः शुक्रांताः नपुष्यंतिमेदस्वायतन
वृद्धिंगच्छति तस्यापिवृद्धस्योपद्रवानाह क्षुद्रश्वासतृष्णामोहस्वप्नक्रथनसादनैः युतः क्षुद्रवेग दौर्गंध्यैरल्पप्राणोल्पमैथु
नः श्वासनिदानोक्तः क्षुद्रश्वासः स्वप्नंनिद्रा क्रथनंचकस्मात्स्वसावसावरोधः अन्येक्रथनंकसस्यकंठघुरघुरावः सादन
शरीरस्यक्षुत्पिपासाभल्पप्राणोहीनबलः अल्पमैथुनः शुक्रस्यावृद्धित्वात् तस्यस्थानेसंश्रयमाह मेदस्तुसर्वभूतानामुदरेष्वस्थि
षु स्थितं अतएवोदरवृद्धिप्रायोमेदस्विनो भवंतुस्यगमं तस्यातिवृद्धस्यवन्हेर्दीप्तिमाह मेदसावृतमार्गत्वाद्युक्कोष्ठे विशेषतः चरन्संधु
क्षयत्यग्निमाहारंशोषयत्यपि तस्मात्ससीघ्रं जरयत्याहारं चाभिकांक्षति विकारंकुरुतेघोरान् कश्चित्कालव्यतिक्रमात् मेदोरूद्धमा
र्गत्वात् योगशास्त्रेकुंभककर्मकस्यनन्यायेनांवर्तलवानतिवृद्धवायुः विशेषादग्निदीपयति दिमाग्नित्वादाहारमभिलाषंत
अतिवृद्धस्तवायुः अग्निवैषम्यकृतस्यात्घोरान्दारुणान कालव्यतिक्रमादिति भोजनकालव्यतिक्रमात् प्रमेहपीडका ज्व
रभगंदरविद्रधिवातरोगानामन्यनमान् कोष्ठांतरुद्धमार्गत्वात्प्रवृद्धोविनाशायभवति इत्यत आह एतावुपद्रवकरौविशेषादग्नि
मरुतौ एतौहिदहतः स्थूलंवनदावानलोयथारोगोमासाद्यकोभनतः एतेहिस्थूलंनरंनाशयति यथावनंदवोदावाग्निवनंपुनरति
वृद्धस्यमेदसाविनासहेतुमाह मेदस्यतीवसंवृद्धेसहसैवानिलादयः विकारान्दारुणान्कृत्वानाशयंत्याशुजीवितान्विकारानपू
र्वोक्तान्यवस्थूललक्षणमाह मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः अयथोपचयोत्साहोनरोतिस्थूलउच्यते माह मेदोमांसा
तिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः अयथोपचयोत्साहोयस्यसतथानरोतिस्थूलउच्यते उर्ध्वस्फिगुदरधोरूपरितनोभागः अथवाब
लमांसोपचयउत्साहोयस्यसतथा इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायां मेदोनिदानं पंचत्रिंशतिप्रकर्णं ॥३५॥ ॥उदरंतस्य
साधर्म्यादुदरनिदानं उदरस्य विशेषणवन्हित्वन्यस्तदुष्टिमाह रोगाःसर्वेपिमंदाग्नौसुतरामुदराणिच अजीर्णान्मलिनैश्चान्नैर्जा
यंतेमलसंचयात् अत्रोदरस्थितरोगाप्युदरशब्देनापस्यंते उक्तंच तास्थानद्वमंताभ्यांचनत्समीपतयापिचतत्साहचर्यात्तद्वत्ता
वृत्तिरेवात्वतुर्विधा अग्निमांद्यं दोषत्रयजनकं यदुक्तंतेषांमग्निबलंकुप्यतिपवनादयइति मलिनैरिति अजीर्णान्न् अत्यर्थदो

षजनकैर्विरुद्धाध्यसनादिभिः मलसंचयादिति मलादोषादयश्चेतेषामतिप्रवृद्धत्वात् अत्यर्थदोषजनकैर्विरुद्धाध्यसना
दिभिः मलसंचयादिति मलादोषादयप्रवृद्धत्वात् उक्तंचतन्त्रांतरे अतिसंचितदोषाणां पापकर्मचकुर्वतां उदराण्युपजायंतेम
दग्नीनांविशेषतः जप्रव्यत्रमंदाग्निवमलिनान् योप्रत्येकमपिदोषत्रयाजनकत्वमस्ति यथाप्यन्नोभयहेतुजनकत्वेनदुष्टिप्रकर्ष
ख्यापयते तेषांसंप्राप्तिमाह रुध्वास्वेदांबुवाहिनीदोषाःस्रोतांसिसंयुताः प्राणाग्न्यपानान्संदूष्यजनयंत्युदरंनृणां स्वेदाबुवा
हिनीस्रोतांरुद्ध्वा प्राणाग्निपानान्संदूष्यउदरमुत्पादयंति उदकवाहिनीउदकवाहिनी अनयोश्चभेदः उदकवाहनां स्रोतसांता
लुमूलंक्लोमंच स्वेदवाहनांमेदामूलंरोमकूपश्चेत्यनेन स्रोतांनिरुद्धश्चवहिरेवनपुनरंतः यदुक्तंचरके श्रवांरपुमार्गेषु निभिद्यहि
तगतिर्यगर्विनस्पमानस्तेदेवोदकमध्ययतीति अतएवोदकपूर्णतातरसेनप्राणाग्निनिप्राणवायुनाप्राणापानयोदूषणं नविर
द्ध्यते दुष्टेनवायुनाजनयंत्युदरंनृणां अदुष्टस्याग्नेर्घयोदुष्टिः क्रियतएव अस्यनुपूर्वरूपं क्षुन्नेनपीडितंनेयथा नसू
वरूपंबलवर्णकांक्षावलिविनाशोजठरेचराज्यः जीर्णपरिज्ञानविदाहवंत्योवस्तौरुजापादभवस्यशोथः सर्वेषांरोगाणांसामान्य
गमने लक्षणमाह आध्मानंगमनेशक्तिर्दौर्बल्यंदुर्बलाग्निता शोथःसदनमंगानांसंगोवातपुरीषयोः दाहस्तंद्राचसर्वेषु जठरेषुभवंतिहि
मंदाग्निर्यद्यपिअत्रेहल्येतुतथाप्यग्नेरतिशयदौर्बल्यत्वलिंगत्वेनज्ञेयं सदनसादः वातपुरीषयोः संगइतिभप्रवृत्तिः तेषांसंख्या
माह पृथक्दोषैःसमस्तैश्चप्लीहबद्धक्षतोदकैः संभवंत्युदराण्यष्टौतेषांलिंगंपृथक्शृणु वातपित्तकफैस्त्रयः स्त्रिभिरेकःप्ली
हेनवद्धेनक्षतेनउदकेनएवंअष्टौवोदराणिपक्षयुदरस्यप्लीहोदरेणसहसमानविकित्सितत्वात्समानलिंगत्वेनना भिनव
दष्टौवोदराणिभवंति नतुयकृद्दाल्युदरंपृथक् प्लीहोदराणिच यद्यपिवतादिदोषजानिपृथक्उक्तानितेषांलिंगानिचिन्हानि
पृथक्शृणु तत्रवातोदरलक्षणमाह तत्रवातोदरेशोथपाणिपान्नाभिकुक्षिषुकुक्षिपार्श्वोदरकटिपृष्ठरुक्सर्वभेदनंभुष्ककं
सांगमर्दोठयाकुलतामलसंग्रहस्याः वारुणत्वगादित्यमकस्माद्ध्रासवृद्धिवत् सतोदभेदमुदरंतनुकृष्णसिराततं आध्मानदृ
तिवच्छब्दमहांतंप्रकरोतिच वायुश्चात्रसरुक्शब्दोविचरेत्सर्वतोगतिः हस्तादिषुस्वायथुः हस्तादिषु पीडाउदरस्यंनामद

223/1912

क्षिणभागेगोकुक्षौपर्वभेदनंसंधिस्फोटनंअधोनाभेरदः पर्वशायोगुरुतामसंग्रहेपुरीषस्याप्रवृत्तिः वगादिषुस्याप्रवृत्तिः वगादिषुस्था
वरत्वं आदिशब्देनस्वनेत्रग्रहणं अकस्माद् हिन्हासवरिति कुक्षिश्चमावन्धाहस्वाहतंवातपूर्णदृतिवत् शब्दंकरोतिउदरमितिशेषः
सर्वतोगतिसर्वकोष्ठगतावायुरुक्तशब्दथावर्ति पैत्तिकमाह पित्तोदरेज्वरमूर्छादाहतृट्कटुकास्यता भ्रमोतिसार पित्तत्वक्नोदराद्
रंहरित् पीनताम्रशिरानभ्रशिरानद्धंसस्वेदं सोष्मदह्यते धूमायातिमृदुस्पर्शाक्षिप्रपाकंप्रदूषयेत् तिक्तस्यतातिक्तमु
खत्वंतिक्तत्वंकटुताशब्दस्यभिदात् भ्रमोत्रसंस्वादोपितज्ज्ञानमितिहरितमोकवर्णं दह्यतमितिउदकमेवदह्यते दाहत्वत्रसकल
देहस्यवोद्धव्यः धूमायनीधूममिवोद्गमतीतिक्षिप्रकामितिक्षिप्रकायांकज्जलोदरतान् ज्ञातीत्यर्थः दूयते व्यथते श्लैष्मिकमा
ह श्लेष्मोदरांगसदनंस्वापः स्वयथुगौरवं निद्राक्लेदोरुचिस्वासकासभुक्तत्वगादिति उदरंस्तिमितंस्निग्धंभुक्तुरोहल्लासमित
मितंनिश्चलंश्लेष्मभुक्तुशिरावनद्धंशिराभिवृद्धिरितिचिरपाकमिति गुरुगौरवयुक्तंस्थिरंगुडगुडाशब्दरहितं सन्निपातिक
माह स्त्रियोन्नपानन्नखरोममूत्रविडार्तवैर्युक्तमसाधुवृत्तायस्मैप्रयच्छत्यरयोगरश्चदुष्टांबुदूषिविषसेवनाद्वातेनास्तंतुपि
तास्वदोषाकुर्यात्सघोरंजठरंत्रिलिंगं तच्छितवातभ्रशादुर्दिनेचविशेषतः कुप्यतिदह्यतेचस्यातुरोमूर्छातिहिप्रसक्तंपांडुः
शंशुष्यतिकृच्छ्याच दूष्योदरंकीर्तितमेतदेवस्त्रीग्रहणमविवेकमहिज्ञनोपलक्षणंस्त्रियः नखरोमादिभिर्युक्तंयस्मैअ
न्नपानंप्रयच्छति असाधुवृत्तरसेभाष्यमित्यर्थः कार्याकार्यविचारविमुखः आर्तवंरजः शत्रवारस्येगरसंयोगजंविषंदुष्ट
मंबुसविषमस्यतृणपर्वादिकोत्थंयुक्तं दूषिविषमेववाद्याग्निमुपहतयशप्रभावंवानदादूषीविषमुच्यतेदुष्टांबुदूषीविष
योर्भवेनाद्वातेनास्त्रंरक्तंदुष्टंभवतिविषयस्याग्नेयत्वेनरक्तस्यदुष्टेकुपिताश्चदोषाइति स्वभावादोषत्रयप्रकोपकंविषंभ
वतिजठरमित्युदरविकारः तच्छितवातादिकुप्यतिकोपंगच्छति एतदेवसन्निपातोदरंकीर्तितंपुनरधिकमित्यर्थः रक्तंदूष्य
विषयत्वभवतिदूष्योदरं अथवापरस्परं दूषयंतीदोषास्तेवदूष्यास्तैः प्लीहोदरमाह अशीहोदरंकीर्त्यतेनानिबोध्यविद
व्यभिष्यंदरितस्ययंतोप्रदुष्टमित्यर्थमस्रक्कफश्चाप्लीहामतिवृद्धंकुरुतः प्रवृद्धो प्रवक्षते जठरंप्रवृद्धंतदाम पार्श्वपरिवृद्धि

मतिविशेषतः शीदतिचानुरात्रामंदज्वराग्निः कफपित्तलिंगैरुपद्रुतः क्षीणबलोतिपांडुः विदाहिरसुरसादिः अभिष्य
द माहिष्यदध्यतिअस्रग्दुष्येवातुल्यकारणतयापित्तदुष्टिरन्यंतविदाहितारक्तपित्तंचदूष्यत अतएवोक्तं कफपित्तलि
गैरुपद्रुतः इतिपित्तस्यलिंगमंदज्वरः कफस्यलिंगमंदज्वरः कफस्यलिंगमंदोग्निरितिगदाधरः प्लीहोदरएवयकृदातुद
रस्यावरोधंदर्शयन्नाह सव्यामपार्श्वेयकृतिप्रदुष्टेज्ञेयंयकृद्दाल्युदरंतदेवसव्यामपार्श्वेदक्षिणेतदेवनितान्तशमेवतेनप्ली
होदरेणसमेवानविलक्षणमित्यर्थः यकृद्दालयतिदोषैर्मरयति यकृद्दाल्युदर तत्रदोषसंबंधमाह उदावर्तरुजानाहैर्मोहतृष्ण
दहनेज्वरैः गौरवानुचिकादिर्ण्यैर्विद्यात्तत्रमलान्क्रमात् तत्रयद्दाल्युदरेएतैरुपद्रवैर्मलान् दोषान्क्रमेणजानीयात् उदावर्ता
दिभिर्वल्वणं बद्धगुदमाह यस्यान्नमन्नैरुपलेखिभिर्वाबालाश्मिभिर्वाहितिनयथावत् संचीयतेयस्यमलः सदोषः शनैः
शनैः शंकरयतुनाड्यंनिरुध्यतेतस्यगुदेपुरीषंनिरेतिकृच्छादपिचाल्पचाल्पंहृन्नाभिमध्येपरिवृत्तिमेतितस्योदरंबद्धगुदंवद
ति यथार्हबलास्माद्भिर्वालिलपाषाणकर्करः मलः पुरीषंसदोषहरितः नाड्यामिति अंत्रनाड्यंशंकरवदति समार्जनीक्ष
प्यतृणाघवकरोयथासंचीयतेवृद्धिंनियतेक्रमेणतंयत्यर्थः बद्धगुदमितिगुदेपिरिमंत्रस्यवद्गुदंइतिसंज्ञा यदुक्तंचरकेप
क्ष्मवाल्यैःसहान्नेनभुक्तैर्बद्धगुदइतिपुरीषायतनस्यबद्धत्वात् हृन्नाभिमध्येइति अन्नपाकस्थानेवृद्धिगुदमात्रनिरोधेतुम
लादोषेगुदादूर्ध्वमेवोदरवृद्धिस्यात् क्षतोदरमाह शल्यंयथानोपहितंयदन्नभुक्तंभिन्नत्यागमतन्यथावातस्मान्नच्युती
त्राच्छलिलप्रकाशः श्रावस्रवेद्गुदतस्तभूय नाभेरधश्चोदरमेतिवृद्धिनिस्तुद्यतेदाल्यतितानिमात्र एतसरिश्रावीगुद
रंप्रदर्शंशल्यंकंटकशर्करादिः अन्नोपहितंअन्नयुक्तं अर्थतस्तपक्वाशयान्तविलोमेनगुरुमुमितिभिन्नतिरश्चागल्यंशा
ल्यमपिनात्रभेदकं अन्यथावज्जंभणनाभिसितंस्यान्नेपियते यदुक्तंचरके शर्करातृणलोष्टास्थिकंटकैरन्नसंयुक्तैः भि
द्यतेत्रंयदाभुक्तोजृंभयस्यसनेचतिभ्रतइतिगलितः श्रावस्रवेद्गुदस्तभूयइति तथांशनभुश्रुतइति अन्यापिश्रावो
भूयः पुनर्गुदतश्चतः स्रवेत् शब्दश्चार्थोभूयः शब्दोत्रावर्तनीयः मच्छिद्रान्नमार्गेणबहिर्गतस्यान्ति वृद्धस्यपुनरागमन्

225/1912

चरकेप्युक्तं पृथग्गुदमंत्रंव जनयंत्युदरं नृणामिति तेनश्रोत्रनद्धवस्य निम्नग: त्वान्नाशयेद: उदरंवृद्धिमेति निस्सूयेतभृल्लेन
पातिरास्तत्र्व: एतमोस्थाप्युदरं अन्ये एतस्येवस्त्रिघोदरमाह उदकोदरमाह उदकोदरंकीर्तयत निदानाय: यस्नेहपीतोप्य
नुवासितोविरिक्तोप्यथवानि वदत्युपेति स्निग्धं महंतमारिष्टननाभि: समाननमुदं मिवाम्भुनाम्ना यथाद्धृति: क्षुभ्यतिकंपतेनच
शब्दायतेचापिदकोदरंतत् स्नेहपित: स्नेहपितवान् अनुवासित: कृतानुवासिन: वातदमित: विरक्त: कृतविरेक: निरूढनिरु
धित: एतएय: शीतमुदकं पिबेत् तथ्छीतमुदकंतस्यतद्वाहानि उदकवाहिनी श्रोतांसिसीघ्रंसंदूष्यति स्वकर्मदुष्टानिभवंति
अथवास्नेहपुलिसपुतिस्तेवाउदकनहश्रोतकपूर्ववदितिक्ष्मांचोदरंयथा नाशेरध: उदराभि: वृतद्वियुदश्चानस्तथाजलोदरं
भवतीति ननुसर्वेषामेवहिनिस्तताअरस्मृलतातकथमनुदकवंउच्यतेनेपुहिप्रथमत: अणुतिमंदत्वादग्नेरचस्याप्यल्प
त्वाच्चातुदकत्वंउच्यतेनेपुहिप्रथमत: आणतिमंदत्वादग्नेरन्नस्याप्यल्पतात्नानुदकत्वं अत्रतुप्रागेवभूरिजलोसतिरिति अ
तोजलोदरसंज्ञामिति अंतर्जलचलनमिवधतेन शब्दायतेगुडगुडेति तदुदकोदरंजलोदरं उदरस्यसाध्यासाध्यत्वमाह जन्म
नेवोदरंजलोदरं सर्वंप्राप: कृच्छ्रतमंविदु: बलिनस्तदजातांबुजलत्वेनरूपंनत्वगंतो नवोथितंचय त्साध्यंसमभिपयंतत्यर्थ: उ
दराणांविशेषणत्वमाह पक्षाद्बद्धगुदं नद्धं सर्वजातोदकंतथा प्रायोभवत्यमावायछिद्रांतेचोदरंनृणांबद्धगुदमुदरं पक्षादूर्ध्वं वि
नाशायभवति जातोदकपावत्रात् जातोदकंलक्षणंचरकेयथा कुक्षेरतिमात्रवृद्धिंशिरंतनधानंउदकपूर्णदतिसंक्षोभस्पर्श
नंभवतीति प्रायोग्रहणेनकदापिपक्षार्धमपिछिद्रांत्रंविनाशायभवति तथाशल्यशास्त्राभिमतचिकित्सयाकदाचिदुदा
दकंछिद्रांत्रंवद्धगुदंचसिध्यतीतिपुनरप्यसाध्यमाह शूनाक्षंकुटिलोपस्थमुपक्लिन्नतनुत्वचं बलशोणितमांसाग्निपरिक्षी
णंचवर्जयेत् शूनाक्षमिति अचोदरेनेतिशेष: कुटिलोपस्थंकुटिलमेहनं उपक्लिन्नतनुत्वचमिति उपक्लिन्नत्वात्तनुत्वग्यस्यतत्
अग्निक्षयश्चजप्युदरेपूर्वमेवभवति तथाप्यत्रविशेषणाग्निक्षयोपलक्षणंतरयुक्तमसाध्यता लिंगंभवतीति इतिज्ञेयं पुन
रप्यसाध्यलक्षणमाह पार्श्वभंगान्नविद्वेषशोथतीसारपीडितं विरक्तंचाप्युदरिणंपूर्यमाणंविवर्जयेत् भग्नपार्श्वविरक्त

227/11912

मपिपूर्यमाणोदरमित्यर्थ: इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांनिदानंषट्त्रिंशतितिनिदानं ॥३६॥ ॥उदरेशोपस्यउपद्रव
त्वेनतदनंतरंशोषनिदानंतस्यसंप्राप्तिमाह रक्तपित्तकफाद्वायुदुष्टोदुष्टान्बहिःशिरानीत्वारुद्धगतिस्तैर्हिकुर्यात्त्वङ्मांससंश्रय: सो
त्सेधंसंहतंशोथंतमाहुर्निचयादत: स्वहेतुभिस्त्वातंत्रेणदुष्टस्तंकुपितानरक्तपित्तकफान् स्वहेतुदुष्ट: कुपितोवापूर्वंहिशिरागंभी
रावाह्याशिरानीस्वागमयतिनेनरक्तपित्तकफैरूर्ध्वगतिरावृत्तमार्गोवायुरुद्धेद: उद्धायंकुर्यादितियोजनायंवहिशिराशब्देनत्वाभि
गतया उत्तानाश्रोतसामपिग्रहणं त्वङ्मांससंश्रयामित्यनेनव्रणशोथानशोथमेदंदर्शयति यतोव्रणस्यवस्तून्यष्टौशोथस्यद्व
ष्ट्वासंवभेद: यदुक्तं त्वग्मांसशिरसाध्यास्थिसंधिकोष्टममर्माणीतिअष्टौव्रणवस्तूनीइतिअष्टस्वव्रणवस्तुषुव्रणशोथस्यसंभवा
त् एतेनदोषत्रयजन्यत्वमस्योक्तंभवतितस्यसंख्यामाह सर्वहेतुविशेषैस्तुरूपभेदानवात्मकंदोषैर्द्वंद्वैर्यपृथक्सर्वैरभिघात
द्विषादपिसर्वमितिपूर्वेनसंबध्यते सर्वमुत्सेधंसोधमित्याहुरित्यर्थ: हेतुविशेषै: दोषत्रयाभिघातप्रभृतिकारणभेदैर्य: रूपभे
दस्त्रस्मान्नावात्मकमाहु: रितिपूर्वक्रियासंबंध: सर्वहेतुविशेषैरितिपाठांतरे तत्रसर्वेषांशोथानांहेतुविशेषैरित्यर्थ: दोषैरि
तिपृथक्त्रिभिर्दोषैस्त्रय: मिलितैर्द्वैधे: द्विस्त्रिधाविशेषेणचैकाअभिघातानत्र्य एवंनवप्रकारं तस्यपूर्वरूपमाह तत्पूर्वरूपंद
वसीदातस्यनिदानमाह शुद्धामयाभुक्तकृशाबलानांक्षाराम्लतीक्ष्णोष्णगुरूपसेवा दध्याममृच्छाकविरोधिदुष्टगरोपसृष्ट
न्ननिशेवनाद्या अर्शास्यचेष्टानवदेहशुद्धि मर्मोपघातोविषमाप्रसूतिमिथ्योपचार: परिकर्मणंच निजस्यहेतुस्त्वयथोप्रदिष्ट:
शुद्धिवसेनादि आमज्वरादय: आभक्तभोजनं एतेयांक्षिशातथाअबलाश्चतेषांक्षीरादिशेवनं नियस्यस्वयथोकारण
इत्यादिस्वतंत्रमेवहेतु: आममपक्वआमसइत्यर्थ: मृत्स्नतिका शाकानिप्रसिद्धानि विरोधिक्षीरमत्स्याधिगरंसंयोगविषं
उपसृष्टान्नंअन्वेउत्स्विष्टमाहु: अर्शांसिश्चयथोहेतु अचेष्टाअव्यायाम: अन्येअसात्म्यमेवेतिपठंति नवदेहशुद्धिरितिशोथ
नोहिपिरोषेतत्रदेहशुद्धि: मर्मोपघाताइतिदोषकृत एवेज्ञेय: एवाद्यहेतुजस्तुमर्मोपिघातअनुपश्चांतेहेतु: विषमाप्रसूति:
आमगर्भपतनादिकंपरिकर्मन्यंत्रमनादिनामिथ्योपचार: आसम्यक्कारणमिथ्योपचार: तस्यमामवाच्यलक्षणमाह सगौरवं
स्यादनवस्थितत्वं सोत्सेधमूष्मात्शिरातुभत्वं सलोमहर्षश्चविवर्णताचस्थानंतयत्रतवस्थानंतरगौरवं तथासोत्सेधमिति

उष्मासंतप्रयुक्तंशिराकृशतंतामामलाभावात् अथवाशोथलक्षणमाह चरत्वनुत्वक्पुरुषोरुणासितः सक्प्रहर्षार्तियतोनिमित्त
प्रशाम्यतिप्रोन्नमतिप्रपीडितोदिवाबलीचस्वयथुसमीरणात् चरस्थानस्थानांतरगातिः ननुत्वक् अवलत्वक्परुषः कर्कशः अरुण
रक्तवर्णः असितःकृष्णस्थानंस्पर्शहर्षोलोमहर्षः पीडार्तिः अरतिः अनिमित्तंप्रशाम्यतिउपशायाथंअंतरतियुक्तोप्रोन्न
मिति प्रपीडितइति प्रपीडितः सन्ननरमनमनीत्यर्थः दिवाबली दिवाबलवान् यदुक्तंचरके पश्वाप्यरुणवर्णातः शोथोनक्तंप्रशा
म्यतइतिपैत्तिकमाह मृदुःसुगंधोसितपीतरागवान्भ्रमज्वरः स्वेदतृषामदान्वितः यस्तूष्यतेस्पर्शनुगाक्षिरागकृत्सपित्तशो
थोभृशदाहपाकवान् मृदुःस्पर्शगंधयुक्तः असीतपित्तरागयुक्तः भ्रमादिभिरुपद्रवैर्युतः अक्ष्णोरागकृत्मंदःपूगफलस्येव
उष्यंतदह्यतेस्पर्शेसतिव्यथायुक्तः अतिशयदाहपाकवान् कफजमाह गुरुःस्थिरपांडुरोगरोचकान्वितः प्रसेकनिद्रावमिवन्हि
मांद्यकृत् सकृच्छ्रजन्मप्रसोनिपीडितोनचोन्नमेद्रात्रिबलीकफात्मकःस्थिरः अचलः प्रसेकोलालस्रावः कृच्छ्रजन्मप्रशमयतिरा
त्रोप्रोतोवेगधजनंदहकृद्दोनाचेष्टयचकफस्यप्रद्धान्तजः शोथोबलवान् भवति दिवास्वप्नेऽश्नात सिराभिर्व्याप्तोकेनकफेनन
लीवायुस्तेनबलीतेजः शोथोद्विबलीभवती द्वंद्वजत्रयसन्निपातजानाह निदानाकृतिसंसर्गाच्छ्वयथुस्यात् द्विदोषजः सर्वाकृ
तिसन्निपाताशोथोव्यामिश्रलक्षणं निदानकृतिरिति द्विदोषयोर्निदानलक्षणंसंसर्गयोद्विदोषजाज्ञेयासन्निपातात्सर्वाकृतिः व्या
मिश्रलक्षणः मिलितवातात्रयलिंगः आभिघातजस्वयथुमाह अभिघातेनशस्त्रादिच्छेदभेदक्षतादिभिः हिमानिलोदध्य
निलेभल्लातकपिकच्छुलेः रसैर्भूकैश्चसंस्पर्शाच्छ्वयथुस्याद्विसर्पवान् भृशोष्मलोहिताभासः प्रायशःपित्तलक्षणः अभिघा
तजः स्वयथुः शस्त्रादिभिः कृतोभवतिहिमानिलःशीतवायुः उदधिनिलःसमुद्रयातःभल्लातस्यैवकपिकच्छुः फलेसिवायेतेषां
स्पर्शात् प्रसारणशीलः भृशोष्मालोहिताभिपित्तलक्षणःभृशोष्मअतिशयसंतापकृत् पित्तस्वयथुलक्षणः विषजलक्षण
माह विषजः सविषप्राणिपरिसर्पणमूत्रणात् दंष्ट्रादन्तनखाघातादविषप्राणिनामपि विण्मूत्रभुक्तोपहतमलवद्वस्त्रसंकरा
त् वृषवृक्षानिलस्पर्शात्गरयोगावचूर्णनात् मृदुश्चलोवलिंबीचशीघ्रोदाहरुजाकरः सविषप्राणति सविषजप्राणिनः सत्
पदिलूतादयः तेषांशरीरोपरिसर्पणंमूत्रणंचयद्दमपिश्चयथोहेतुर्दंष्ट्रादंतेतिदंष्ट्राकुटिलाकारःजादइतिलोके दंताग्रभागः

229/1912

अन्येदंष्ट्रदंतनखेतिपठंति तत्रदंष्ट्रिणोव्याघ्रादयःनखप्रसिद्धः आविषप्राणिनांमनुष्यादिनामप्यभिघातःशोथोहेतुर्वि
ण्मूत्रेतिसविषप्राणिनांविण्मूत्राद्युपहितंमलवद्वस्त्रयंतनस्यसंस्पर्शात् अन्येमलवद्दइतिपठंति तत्रसविषप्राणिनांविण्मूत्रा
द्युपहितंमलवद्वस्त्रयंतनसंस्पर्शात् अन्येमलवद्दइतिपठंति तत्रसविषप्राणिनांविण्मूत्राद्युपहितंमलवद्वस्त्रयंतनस्यसं
स्पर्शात् अन्येमलवद्दइतिपठंति तत्रसविषप्राणिनांविण्मूत्रचितोभुक्तोपहततेन पत्रलवद्वस्त्रतस्यसंस्पर्शादित्यर्थः सविषा
येवृक्षास्तेषांयोनिलः तन्मध्यागतस्तस्यसंस्पर्शादित्यर्थः मृदुमृदुस्पर्शः चलस्थानांतरगतिः अविलंबीअधोगमनशीलः
शीघ्रशीघ्रोमत्तिः यस्मिन्दोषेदेशेशोथंकुर्वतेतिनमाह दोषास्वयथुमूर्द्धं हिकुर्वत्यामाशयःस्थितापक्वाशयस्थामध्यस्थवर्चस्था
नगतास्त्वधः कृत्स्नंदेहमनुप्राप्यकुर्यःसर्वसरंतथा दूरर्ध्वमिति उरगप्रभृतिऊर्ध्वदेहमध्यइतिउपक्वाशयमध्यअधइति पक्वाश
योदधः वर्चःस्थानंपुरीषाश्रयंसर्वाशयमितिसर्वशरीरशरणशीलः अतस्थानाश्रयतेकृच्छ्रादिभेदमाह योमध्यदेशेस्व
यथुसकष्टसर्वगश्चयः अर्द्धंगिरिष्टभूतस्यात् यश्चोर्द्धं परिसर्पति मध्यगस्यस्वयथाकष्टसाध्यतंतदेशप्रभावात् सर्वगःइति
सर्वदेहगामिसर्वजइतिपाठांतरं तत्रसंन्निपातिरिष्टभूतइतिरिष्टतुल्यः यथामङ्गतःपित्तभूतइतिपार्श्वार्द्धपरिसर्पतीति पुरुष
मेतनृचकारात् स्त्रियश्चोपरियोज्याति सम्बध्यंत यथागुह्ययोजायःससर्वगः उपद्रवाविरुद्धस्यासाध्यतमाह स्वासपिपासाद
र्दिश्चदौर्बल्यंज्वरएव यस्यवान्यरतिर्नास्तिस्वयथुंतविनाशयेत् यस्यैतानिसंतिश्वयथोसन्निपतैर्निवर्तयेत् इत्यर्थः स्व
स्थानमेदनासाध्यतमाह अन्यन्योपद्रवाकृतः शोथोपादसमुत्थितः पुरुषंहंतिनारीतुमुखयोगुह्यतोद्वयं अनन्योपद्रवा
शोथोस्येवोपद्रवास्तैकृतः शोथोपादसमुत्थितः तेवमुश्रुतोक्तः स्वासपिपासादौर्बल्यंज्वरच्छर्दिरोचकः हिक्कातिसारकासश्च
शोथोहंतिनसंशयः चरकेप्युक्तं छर्दिश्वासोरतितृष्णाज्वरातीसारएवच सप्तकोपीसदौर्बल्यंशोथोपद्रवसंग्रहः इति अथवा
अन्यउपद्रवान्करोतिइत्यनोपद्रवकृतनिदानं अन्योपद्रवकृतमन्योद्रवकृतंततोनिदानंजातः इतिशेषतेनशोथोजनकनि
दानादिवइत्यर्थः पांडुरोगादेवरुजः स्वयथुः सोन्योपद्रवकृतनिदानजातः साध्यएवपादसमुपस्थितः पुरुषंहंतिनारीनु
मुखजोहंतिगुह्ययोर्वस्तिसंजातः सर्पनद्वयमितिनरंनारीञ्च यदुक्तंचांतरपादप्रवृत्तस्यस्वयथुर्नृणायःप्रायान्मुखचप्रसरत्सौ

यायातिवस्तितस्य नस्तिनस्यत्वसिध्यति क्षीरपानेन प्युक्तं उर्द्धगमीनरः पङ्क्यामनोगमीमुखश्रियां उभयोवस्तिसंज्ञानसोयोहंति
नसंशयः साध्यासाध्यलक्षणमाह नवोपद्रवः शोथोसाध्योसाध्यपूरैरित नवनवोस्थानरुपद्रवैरहितः उपद्रवापूर्वोक्तास्वासादयः
स्वसाध्यअसाध्यपूर्वैरिति अर्थगोरिष्टभस्यादि इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांशोथनिदानंसप्तत्रिंशतिः ॥३७॥ ॥
शोथाधिकाराद्वृद्धिरभिधीयते वृद्धेसंप्राप्तिमाह कुद्धोन्हूर्द्धगानिर्वायुः शोथशूलकरश्चरन् मुष्कोवंक्षणतः प्राप्यफलकोशाभिवा
हिनीप्रपीड्यधमनीवृद्धिकरोतिफलकोशयोः अतऊर्ध्ववायुः मुष्कोरक्षपागच्छन् वंक्षणतोमहज्जंधासंधेसकाशात् फलंचकोश
श्चफलकोशो अथवा फलयोकोशोफलकोशौतद्वहाधमनीप्रपीडयसंदूष्यवृद्धिकरोतिफलकोशयोरिति द्विवचनंउपलक्षणं
तेनैवकफलंशोकोपिदृश्यमानावृद्धिंसंगतावृद्धिः कुरंडइतिलोके वृद्धेसंख्यामाह दोषास्रमेदोमूत्रान्त्रैसवृद्धिसप्तधा
निदिष्टादेवसंख्यायांलब्धायांपुनः सप्तवधेतिवचनंन्यूनाधिकसंख्यानिरासार्थंदंद्वजाया अपिवृद्धेनिरासः दंद्वजायास्त्व
संतवोव्याधिसंतवान् मूत्रांत्रवृद्ध्योयतिवृद्धेतर्भावात् न्यूनसंख्यानिरासः अनयोवतिजत्वेपिनिदानचिकित्साभेदात्पृथगभि
धानंनिदानभेदेनिबंधनएवव्याधिभेदयुक्तः दोषदूष्यसंसर्गादापतनविशेषानिमित्ताश्चैषांव्याधिनांभेदइति अतएवमूत्रां
त्रजावापिवातान् तेत्रभेदंमहतुतएवभेदएवलक्षइति वृद्धिशब्दपुल्लिंगोवा वातजमाह वातपूर्णदृतिस्पर्शोरुक्षोवातादहेतु
रुक् दतिश्चमरवला अनिमित्तभेदतोदादिरुक् पित्तजमाह पक्वोदुंबरसंकाशपित्तदाहोष्मपाकवान् पक्वोदुंबर सदृशः उ
ष्माइतिशोषः उष्मजामाह कफाच्छीतोगुरुस्निग्धकंडूयानकठिणोल्परुक् कंडूमान स्यंर्तुपुंकः कठिणस्पर्शोअल्पवेदनाश्च
इतिरक्तजामाह कृष्णस्फोटावृतः पित्तवृद्धिलिंगश्चरक्तजाः अत्रतुकृष्णस्फोटवृत्तइति पित्तादिगदिलिंगाद्धिकेंतनहेतुभेद
चिकित्साभेदाद्रक्तयोवृद्धिपृथगान्यते मेदजमाह कफवन्मेदसोवृद्धिस्मृदुस्तालफलोपमाः कफवत्कफवृद्धिलक्षणः ता
लफलोपमः इतिपक्वतालफलवर्णोलवर्तुलः मूत्रजमाह मूत्रधारणशीलस्यमूत्रजःसतुगच्छति अंभोभिः पूर्णदृतिवत्क्षोभं
जातिसरुग्मृदुः मूत्रकृच्छ्रमधः स्याच्चलवसलकोशयोः मूत्रधारणशीलस्यमूत्रयोभवतिगच्छतः पुंसः जलपूर्णदृतिवत्क्षो

231

भंयातिपूरितोभवति सरुक्सव्यथः समृस्पर्शामूत्रकृच्छ्रमपिमूत्रकृच्छ्र संवेदनासवृद्धिंगच्छतिपुंसश्चलयनच्चलोभवति
स्ततोगच्छनूफलकोशोयोरधस्यान्तियोज्ज्ना अत्रवृद्धिचनथा आघजाया नस्यसंप्राप्तिमाह वातलोपिभिराहारैशीततो
यावगाहनैः धारणरणभारध्वविषमांगप्रवर्तनैः क्षोभणैक्षुभितोन्यैश्च क्षुद्रान्त्रवयवा पवनोविगुणीकृत्यस्वनिवेशादधोन
यन् कुर्याद्वंक्षणसंस्थोग्रंथ्यामंस्वयथुं तथदा उपेक्षमानस्यचमुष्कवृद्धिमाध्मानरुक्सस्नंभवतीसवायुः प्रपीडितोतः स्वनवा
नूप्रजातिप्रध्मापयन्त्रौनिपुनश्चयुक्तः यदावातकोपिभिरस्याहिक्षुभितोवायुः क्षुद्रांत्रावयवंएकप्रदेशंविगुणीकृत्यस्वनकंस
कोच्येसर्थः स्वनिवेशात्स्वस्थानादधोनयतिक्षुद्रांत्रावयवंग्रहणंस्थूलात्रव्यवच्छेदार्थं धारणमुपस्थितवेगस्य इरणागदधासंव
गस्यक्षोभनैः पूर्वोक्तिप्रकोपनै अन्यैरित्यबलवद्विग्रहेधनुराकर्षादिभिः विषमांगप्रवर्तनैर्विषमत्वनशरीरमोडणैः अन्यैविगु
णीकृत्येतिपठंतितदावंक्षणसंधिः स्थूसनूवंक्षणसस्थः संधोग्रंथिरूपंस्वयथुंकरोति तत्रग्रंथिरूपेणस्थितःकालांतरेण
त्फुलकोशगहातांमुष्कवृद्धिं अध्मापयनमुपेक्षमाणस्यचिकित्सवतः पुरुपस्य यदाहभोज अत्रंहिगुणमादाययंतोर्नयतिव
क्षणंवक्षणांतद्वृद्धायुक्तं फलकोशंप्रपद्यतेति सचसवायुः करणेपीडितः सतुशब्दंप्रयातिमुक्तः सन् आध्मापयनपूरयन् पुन
आयाति आसाध्यमाह यस्यांत्रावयवभुष्माभुष्कवातसंचयात् अत्रंवृद्धिरसाध्योयंवातवृद्धिसमाकृतिः अश्लेष्मानुसंयो
गानूवानसंचयानमुष्कघोरंत्रवृद्धिर्भवतिअयंअसाध्यः कथंकर्हि चिकित्सा अप्राप्तफलकोसायं चिकित्साविधिः प्राप्तफ
लकोशात्वसाध्यात्प्राप्यायांवा चिकित्साविधिः यदुक्तंभोजे प्राप्यांसामंत्र्यजांविदुरितिन्नत्वनिदानंतुनंत्रांतरपथ्यतेनयथाअ
त्यभिस्यंदिगुर्वाभिसेवनान्निवसंगत करोतिग्रंथिवस्थोफदोषोवंक्षिणसंधिपुज्वरः शूलांगसादाढ्यंतवध्ममितिनिर्दिशेत्
इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांवृद्धिनिदानं अष्टत्रिंशतिप्रकर्णं ॥३८॥ ॥वृद्धियुक्तमुष्कसाधर्म्यात्तदनंतरंग
लगंडारंभः तस्यसामान्यलिंगमाह निबद्धस्वयथुर्यस्यमुष्कवल्लंबतेगले महान्वायदिवाह्रस्वोगलगंडतमादिशेत् निबद्धो
बद्धोनमुष्कवत् अंडवत् यदुक्तंभोजेन महांतंशोथमलंबाहनुमन्यागलाश्रयं लवंतंमुष्कवद्दृष्ट्वागलगंडविनिर्दिशेत् तस्य
संप्राप्तिमाह वातःकफश्चापिगलेप्रदुष्टोमन्येतुसंसृज्यतथैवमेदः कुर्वंतिगंडंक्रमशस्वलिंगैसमन्वितंतद्गलगंडमाहुः वा

तः कफोमेदांसि पृथक् गंडकारणानि तेन त्रय एव गडुगंडः पैतिस्तु न भवेत् व्याधिस्वभावात् मन्ये उक्तशिरावनद्धस्यावारणोना
सवनात्मकस्तत्र पारुष्य उक्तश्चिरवृद्धिपाकीयदृच्छयापाकमियात्कदाचित् वैरस्यमास्यस्य च तस्य जंतोर्भवेत् तथा तालुगलप्रशोषः तो
दपीड्यभेदः कृष्णशिरावृतः पारुष्ययुक्तः स्पर्शे कर्कशः श्चिरवृद्धिरिति व्याधिप्रभावात् वातजोपि चिरेण वर्द्धत कारणप्रतिनियमेन
कदाचित्पाकं गच्छति कारणप्रतिनियमस्तु बाह्यो तिपाकं गच्छतः आगंतुकपाककारणपित्तं रक्तं च नियतमेव कदाचिदितिनसर्वकालेन
दृच्छयोचेषभवेदिति पाठांतरं तत्र पाक इति शेषः श्लैष्मिकमाह स्थिरः सवर्णोल्पगुरुरत्युग्रकंडूः शीतो महांश्चापि कफात्मकश्च चि
राभिवृद्धिं भजते चिराद्वा प्रपच्यते मंदरुजः कदाचित् माधुर्यमास्यस्य च जंतो भवेत्तथा तालुगलप्रलेपः स्थिरो निश्चलः सवर्णः प्रकृ
तिसमवर्णः महान् स्थूलः मंदरुज इति कदाचिद्यदि पच्यते तदा मंदरुजः एवं प्रपच्यते पाककाले पीडान भर्ता यर्थः प्रलेप इति श्लि
ष्मनालिप्त इव मेदजमाह स्निग्धो गुरुः पांडुरनिष्टगंधो मेदान्वितः कंडुयुतोरुजश्च प्रलंबतेलाबुवदल्पमूलो विवर्द्धते हीयत एव दे
हे स्निग्धास्य तातस्य भवश्च वक्तो गलेन शब्दं कुरुते समिभिसं अनिष्टगंधो दुर्गंधः अलाबुवत् तुंबीफलवत् अल्पमूलस्तनुमू
लः देहानुरूपक्षयवृद्धिः देहक्षये कार्श्ये क्षये देहवृद्धौ वृद्धिं ज्ञातीत्यर्थः गलेन शब्दमिति अनुनादं करोति गलेन शब्दमिति पाठा
न्तरं सगमं आसाध्यलक्षणमाह कृच्छ्रं रवसं तं मृदु सर्वगात्रं संवत्सरातीतमरोचकार्तं क्षीणं च वैद्यो गलगंडयुक्तं भिन्नस्वरं चा
पि विवर्जयेत् कृच्छ्रश्वासं विमोतकारकं मृदुसर्वगात्रं शिथिलगात्रं अतिक्रांतसंवत्सरं गलगंडयुक्तं गलगंडेन भिन्नस्वरं स्वर
भेदवंतं स्थानतुल्यतया गलगंडमाला मिहैवाह कर्कंधुकोलामलकप्रमाणैः कक्षांसमन्यागलवंक्षणेषु मेदः कफाभ्यां चिरमं
दपाकैः स्याद्गंडमाला बहुभिश्च गंडैः कर्कंधुलघुबदरं कोलं बृहद्बदरं अंसो बाहुमूलं मन्या शिराधः वंक्षणः जानुमद्रसंधि
भेदः कफाभ्यामिति मेदो दूष्यकफो दोषाचारंभकः मेदः कफेन प्राधान्यान्नोक्तेनेन वा नपित्तसंचयो प्यत्र द्रष्टव्यः यदाह
निलः तादोषा ऊर्ध्वगावक्षः वक्षमन्यागलश्रितः नानाप्रकारकुरुते ग्रंथिसालसचीमता अपचीकंठमन्यास्कक्षावंक्षण
संधिषु गलमाला विजानीयादपचीतुल्यलक्षणमिति मालातुल्यं गंडयोगात् गंडयोगात् गंडमाला गलराजिरेव चरकोग

डमालापठिता तद्यथा भेदः यादपचीतुल्यलक्षणमिति कफात्शोणितसंचयो मलस्य मध्यं गलगंड एकः स्यादेव मालावद्भिश्चगं
डैरिति गंडमालातुल्यतया अपचीमाह तेयं थयः केचिदपाभिपाकाः श्रवंत्यंति भवंति चान्ये चिरकालानुबंधविरमादशनिसंवा पचीनि
प्रवदंति केचित् इति गंडमालारंभकदोषदूष्यकृतयो ग्रंथयस्त एवेत्यर्थः अल्पाकपाकः अलध्यपाकः कालानुबंधमिति चिरकाल
संबंधं सेवा पचीतितादृशी आमलकरूपः अपचीमन्ये तसेवापाच्य इति निभि हिनत्वात्प्रवदंतिइ ति क्रियायोगापि न द्वितीयः तस्यसा
ध्यासाध्यत्वमाह साध्याः स्मृताः पीनसपार्श्वशूलकासज्वरः छर्दियुताः तु सादिभिरुपद्रवैः साध्यासाध्यास्ततो तिपूर्वं ग्रंथेन संबंधः
श्रवतिनस्य निभवति चान्य इत्यादि पीनसा संदूष्य मेदश्च दोषैः रूपद्रवैर्युता आसाध्या अपचीगुडकरूपतया ग्रंथीकमाह वातादं
यो मांसं क् प्रदुष्टः संदूष्य तमेदश्च तथा सिराश्च वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु शोफं कुर्वंतितो ग्रंथिरिति प्रदिष्टः दुष्टिस्तु वृद्धिरूपा न क्षय
रूपा संदूष्य तेमेदश्च तथा शिराश्च वृत्तोन्नतं विग्रथितं तु शोफं कुर्वंतितो ग्रंथिरिति प्रदिष्टः दुष्टिस्तु वृद्धिरूपा न क्षयरूपा संदूष्य मे
दश्च तथा इत्यनेन मेदोजाः शिरजश्चैव द्वो दोषोस्त्र य एवं पंचग्रंथय इति संदूष्याणां समसंगिसरजः क्रमेण लंघनेन तये प्राधान्य
प्रतिपादनार्थं वृत्तं वर्तुलं तं उच्छूनं विग्रथितं द्रव ग्रंथिसंज्ञा वातिकमाह आयम्यते वृश्चति नुद्यते च प्रत्यश्चते भी ध्यति छिद्यते च
कृष्णो मृदुर्वस्तिरिवाततस्य भिन्नश्च वेच्छानिलतोस्रमच्छ आयते आकृष्य दीर्घीक्रियत इव वृश्चिति छिन्नति इव तुद्यते भृशूलं
नेच प्रतिश्यते क्षिप्यते न मध्यति आलोडयदि विभिष्यति विदार्यत इव पैत्तिकमाह दंदह्यते धूप्यति चातिमात्रं पाप च्यते प्रज्वलतीव
चापि रक्तः स पीतो प्यथवापि पिनात् भिन्नश्च वेच्छाश्रमतीवदुष्टं अग्निना अत्यर्थं दह्यत इव धूप्यति धूमायत इव चूष्यते शृंगेणेव पा
पच्यते भ्रष्टाः पच्यत इव च क्षारेण किंच उत्कुच्यत इव ज्वलतीव ज्वलनेनेव भस्मीव भवतीव वर्णेन रक्तः अथवापि तः भिन्नः सन् अती
व अतिशायेन दुष्टं रक्तं श्रवति श्लैष्मिकमाह शीतो विवर्णो ल्परुजो तिकंडूः पाषाणवत्संहननोपपन्नश्चिराभिवृद्धिश्च कफप्रकोपाद्भि
न्नश्च वेच्छुक्लघनं च पूयं अविवर्ण प्रकृतिवर्णः वत्संहननोपपन्न इति कठिनाः पाषाणवत्संघाता विनो महानि स्निग्धो महान् कं
डूयते रुजश्च मेदः क्लनो गच्छति चात्र भिन्ने पिण्याकसर्पिः प्रतिमं च मेदः शरीरवृद्धिः क्षयाभ्यां यथाक्रमं वृद्धिः हानिर्यस्य स तथा भि
न्नेनसति पिण्याकसर्पिः प्रतिमं च मेदः शरीरवृद्धिक्षयाभ्यां यथाक्रमं वृद्धिः हानिर्यस्य स तथा भिन्नेन्नसति पिण्याकसर्पसदृशं

233/19/2

मेदोगच्छति श्रवतीत्यर्थः पिण्याकस्तिलकल्कः सर्पिस्त्रस्यानं तत्सदृशमिदं श्रवंति उक्तं च भोजे मेदोवायुयुतो मांसेन क्षिपेदस्रवात्
वितत्र भेदोद्ग्रंथिस्यावोरक्तेतिपांडुरः कृशः कृशो महांस्थूलं ग्रंथिर्छिन्नस्य पीडितः तिलकल्कनिभः स्रावो घृतकल्पस्य जायत इति
शिराग्रंथसमाप्तिमाह व्यायामजातैरबलस्यतैस्तैराक्षिप्य वायुश्च शिराप्रतानं संकोच्य संपीड्य विशोष्य चापि ग्रंथिं करोत्युन्नत
मास्कवृत्तं ग्रंथिशिराजः सतु कृच्छ्रसाध्यो भवेद्यदि स्यात्सरुजश्चलश्च तैस्तैरिति बलवद्विग्रहादिभिः शिराप्रतानं स्थूलशिरा
भ्योनिर्गतं सूक्ष्मशिराजालं संकूच्य संकोच्य इवेत्यर्थः अन्ये संकोच्य पठंति संपीड्य संहंति कृत्य उन्नतमुच्चं वृत्तं वर्तुलं स तु शि
राजो ग्रंथिर्यदि सरुजश्चलः स्यात तदा कृच्छ्रसाध्यः कस्यासाध्यत्वमाह सचारुजश्चाप्यचलो महांश्च मर्मोत्थितश्चापि विवर्जनीयं
चकारेणारुजादि धर्मयोगात् अपरेपि ग्रंथयः असाध्या इति सूचयंति यदुक्तं भोजेन पर्वतात्सरुजो ग्रंथिर्न्नुमर्मजाश्च बलास्त्र
जेन् कपोलगलमन्यास्कंदुश्चिकित्स्याश्च संधिरिति अथार्बुदान्याह तस्य संप्राप्तिमाह गात्रप्रदेशे क्वचिदेव दोषाः संमूर्छिता
मांसमसृक्च दूष्य वृत्तं स्थिरं मंदरुजं महांतमनल्पमूलं चिरवृद्ध्यपाकं कुर्वंति मांसोच्छ्रयमत्यगाधं तदर्बुदं शास्त्रविदो वदंति क्वचि
देवेति अनियतदेशे दोषा पुनरपि वितनियतं देशेन संमूर्छिता इति पाठांतरं तत्र प्रवृद्धाः मांसमसृक्च दूष्येति सर्वार्बुदेषु साधार
णं दूष्यं मांसार्बुदे योश्च विशेषेण मांसमेदा वृद्धि वृत्तं वर्तुलं मृदु मृदुस्पर्शमिनं मांसमेदमाश्रयत्वात् अत्यगाधं दूरात्प्रविष्टं अ
तएवानल्पमूलमित्युक्तं तस्य संख्यामाह वातेन पित्तेन कफेन चापि रक्तेन मांसेन च मेदसा च तज्जायते तस्य च लक्षणानि ग्रंथे
समानानि सदा भवंति वातादिभिस्तदर्बुदं जायते भवतितेन षड् अर्बुदानि भवंति ग्रंथिसमानानितिवातपित्तकफमेदोग्रंथि
भिर्वातपित्तकफमेदोर्बुदानि लक्षणानि समानानि शोणितमांसयोस्तु लक्षणं पृथक्वक्ष्यंते रक्तार्बुदमाह दोषः प्रदुष्टो रुधिरं स
रास्तु संकोच्य संपीड्य गतस्त्वपाकं शास्त्रवन्मुन्नयति मांसपिंडं मांसांकुरैराचितमाशुवृद्धिं कुर्वत्यजस्रं रुधिरं प्रवृत्तिमसा
ध्यमेतद्रुधिरात्मकं तु रक्तक्षयोपद्रवपीडितत्वात् पांडुर्भवेदर्बुदपीडितश्च संकुच्य संकोच्य इव प्रपीड्य संहत्य अपाक
मिति इपत्पाकं तेन साश्रमित्युपपन्नं दोषं उन्नह्यति उच्छ्रितो भवति अजस्रं रुधिरप्रवृत्तिमपि करोति रुधिरं चाधिष्ठानभूतं
शिरागतं प्रवर्तते न तु पाकं इषदेव स्रावस्य कुंदरूपकस्य संकवात शुश्रुतोक्तः रक्तक्षयोद्रवे पांडुः स्यात् मांसजस्य संप्राप्तिमा

235/1912

ह मुष्टिप्रहारादिरभिरर्दितांगे मांसं प्रदुष्टं जनयेत्तु शोफं अवेदनं स्निग्धमनन्यवर्णमपाकमश्मोपममप्रचाल्यं प्रदुष्टमां
संस्य नरस्य गाढमेतद्भवेन्मांसपरायणस्य मांसार्बुदं त्वेतदसाध्यमुक्तं मुष्टिप्रहारादिभिरर्दितांगे मुष्टिप्रहारादिपीडितांगे अंग
प्रदेशे अनन्यवर्णं शरीरसवर्णं अपाकं शोकानहि अश्मोपपाषाणवत्कठिणं अप्रचाल्यं स्थिरं स्यथापि रक्तमांसार्बुदयोरक्तमांस
योर्हेतुत्वेनोक्ति तयापि रक्तेपि पित्तं मांसजे वायुरारंभकः एवमपि ताभ्यां घृतं तु धामायेनव्यपदेशः वा मांसपरायणस्य मांस
भक्षणशीलस्य तस्य चातिमात्रं मांसवृद्धिः मांसेन मांसवृद्धं नइतिवचनात् एतन्मांसार्बुदं असाध्यं साध्येष्वसाध्यप्रकारान्
ह साध्येष्वपि मानसविवर्जनीयं संप्रश्रुतं मर्माणि यच्च जातं स्रोतःसु वा यच्च भवेदचाल्यं साध्येष्वपि मानि तु वर्जयेत् संप्रसृत श्रा
वयदुक्तं श्रावश्चात्र पक्वे पित्तदारुणान् मानावगंतव्यः स्रोतःसु शीरादिषु अचाल्यं स्थिरं अथार्बुदलक्षणमाह आजायेत त
तु खलु पूर्वजातं ज्ञेयं तदध्यर्बुदं छतेद्द्विरर्बुदमेव यद्द्वयजातं युक्तेन जातं युगपदेव क्रमेण वत द्विरर्बुदं न साध्यं तथा च भोजः अर्बुदे
त्वर्बुदं जातं युग्मेन जातं युगपदेक क्रमेणैव तद्द्विरर्बुदं न साध्यं तथा च भोजः अर्बुदे त्वर्बुदं जातं हृदतं चानुजं ततं द्विरर्बुदमिति ज्ञे
यं तच्चासाध्यं विनिर्दिशेत् इति अर्बुदानामपाकभावे हेतुमाह न पाकमायांति कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च विशेषतश्च कमा
यांति कुत इत्याह कफाधिकत्वान्मेदोबहुत्वाच्च ननु आपच्यमपि कफमेदसी अधिके तस्यापाककालांतरे तातिदोषस्थिरत्वाल्कि
लांतरेणहि रक्तं पित्तं चाधिकं पाकभारभंते ननु दृष्टदोषस्थिरत्वात् सदात्युसदृशदोषत्वात् ग्रथितत्वाच्च नापाकारंभ गत अत
कुत्तोय यथोक्ते हेतुसाम्यादित्याह निर्गतस्त्विति निसर्गतो व्याधिस्वभावात् भोजेप्युक्तं न पच्यतेस्थिरत्वाच्च ग्रथितत्वस्वभाव
त् इतितेषणमर्बुदानिति ॥ इत्यातंकदर्पणे निदानव्याख्यायां गलगंडमालाग्रंथ्यर्बुदानां निदानं अष्टत्रिंशतिप्रकर्णं ॥३८॥ ॥
श्लीपदनिदानं तस्य संप्राप्तिमाह यः स्वयोवंक्षणयोण्भरशार्तिः शोथो नृपाणादगतः क्रमेण तच्छ्लीपदं स्यात्करकर्णनेत्र सि
श्नोष्ठनासास्वपि केचिदाहुः वंक्षणादवस्थानमेवास्य पूर्वरूपं क्रमेणेतिसनैर्वंक्षणमूत्रमेव मेढ्रसंधिः वंक्षणतः स्वपधुर्द
शार्तिसंहितः चरणं गच्छतीत्यर्थः तन्नु श्लीपदं स्यात् इत्यनेन निरुपाधिरवसंज्ञेयं अन्ये शिलावत् श्लीपदमिति निरुत्यासाधी

स्वंकरकर्णादिगतश्चोपद्रवानां यथोक्तसंप्राप्त्याभावात्केचिदाहुरितिपरिमितिनोति. वातजमाह वातजंकठिनं रूक्षंचस्फुटतंतीव्रवेद
ना अनिमित्ताज्वरंतस्यबहुशोज्वरएवच अनिमित्तकारणेनैवपीडावहुशोवारंज्वरः शोथंस्फोटमं पित्तजमाह पित्तजंपित्तसंका
शंपीतावभासंमृदुस्पर्शंश्लेष्मिकमाह श्लेष्मिकंस्निग्धवर्णंचश्वेतपांडुगुरुस्थिरं स्निग्धवर्णमिति स्निग्धवत् वर्णोरूपंयस्यस्निग्धाण
मित्यर्थः पांडुइतंस्वेतं एषामासाध्यनामाह वाल्मिकमिवसंजातंकंठेकेचिद्वीयते आवात्मकंमहतत्त्ववर्जनीयंविशेषतः वल्मिक
वद्बहुशिखिराकाराग्रंथिभिरुपचितंयद्भवतितदसाध्यं अन्येपुनः अमुग्रंथं कफजलक्षणेनकथयंति तत्रातिक्रांतवत्सरमित्य
र्थः महत् असंभ्रमं छन्नवर्जनीयंविशेषतइति प्रत्याख्येयं श्लीपदेकफस्याव्यभिचारेण प्राधान्यमाह त्रीण्येतानिविज्ञानिया
च्छ्लीपदानिकफोच्छ्रयानू गुरुत्वंचमहत्वंच यस्माभाति विनाकफात् त्रीणिवातजादीनियतोगुरुत्वंमहत्वंचश्लेष्मणाविनानस्यात
यद्येवानर्हिसर्वत्रद्विदोषत्वप्रसंगः तत्रअत्रकफानुबंधरूपननुबंधाः प्रायश्लीपदंभवेद्धेतुः निर्देशमाह पुराणोदकभूयिष्ठाः स
र्वर्तुषुचशीतलाः योदेशास्तेषुजायेतेश्लीपदानिविशेषतः पुराणोभूयिष्ठः अनूपदेशेहिसलिलंपतितं बहुदकं निम्नंतयातच्छो
षमुपयाति : जांगलेतु आग्नेयोत्रभूभागतयानपुरापादकभूयिष्ठतासंवर्षापिऋतुषु शीतलायेदेशाः हिमवत्प्रदेशाः रसाध्यना
माह यच्छ्लेष्मलाहारविकारजातंपुंसःप्रकृत्यापिकफात्मकश्चसास्त्रेवमस्युन्नतंसर्वलिंगंसकंडुरंश्लेष्मयुतंचवर्ज्यंश्लेष्मलाहार
मपादिविहारादिवात्वंप्रदिकृफप्रकृतिकस्यसश्रावंप्रावयुतअत्युन्नतसर्वलिंगंज्ञेनदोषेणसर्वाणित्रिदोषलिंगानियत्रततु स
कंडुरंकंडुयुतंश्लेष्मयुतंश्लेष्मणोपगतां इत्यादंतंकंदर्पोगनिदानव्याख्यायांश्लीपदनिदानंनवमन्त्रिंशतिप्रकरणं ::॥३९॥ ॥
शोथसामान्याद्विद्रधिमानिदानं तस्यसंप्राप्तिमाह त्वग्रक्तमांसमेदांसिप्रदूष्यास्थिसमाश्रितः दोषाशोथंघनंघोरंजनयत्सु
स्तृताभ्रशं महाम्लरुजावंतंवृतंवाथवायतं सविद्रधिइतिख्यातोविज्ञेयः सचसद्विधः पृथक्दोषैसमस्तैर्वाश्चयंतेनाप्यस्र
जातथा षणामितिहितेषांतुलक्षणंसंप्रवक्ष्येघोरमितिअन्यभ्यः शोथसमुत्थानेभ्योग्रथादिभ्य असत्कारितादारुणंतस्थि
ताभ्रशमिति असर्थंवृद्धाअस्थिसमभिनाइतिसंश्रयार्थोमिहिताउद्धिन्नाभ्रशमित्यर्थःवृद्धाअस्तिसमासेनप्रकोपभोव

237/1912

वृतः महामूलंअस्थ्यादिसमाश्रवणात् गंभीरमूलंरुजावंतंउमस्येवेवरुजाप्रकर्षवत्वंवृतंवर्तुलंअयतंदीर्घं वृतस्याय
तत्वाभ्यांग्रंथ्याविलक्षणतापकथिकाद्विद्रधिरितिख्यातइतिइतिशब्देननिहापधिकंसंकेतमात्रात् विद्रधिसंज्ञयंतदर्शी
यति चरकेतआह प्रकर्षाविद्रधिसंज्ञा यदुक्तं सर्वशीघ्रविदाहित्वाविद्रधिरितिनिरूप्यतेइतिसावपट्प्रकारः स्त्रिभिर्दो
षेस्त्रयः संन्निपातिनेकः क्षतेनैकः षण्णामपिलक्षणंकथ्यंतेवातिकमाह कृष्णारुणोनाविषमोभ्रशमित्यर्थवेदनः वि
चित्रोत्थानप्रपाकश्चविद्रधिपाकसंभवः कृष्णोरुणोवापुरुषाभ्रशमितिशयेनचित्रोत्थानप्रपाकइतिचित्रोनानाविधोवायुर्विष
मरूपत्वादुत्थमपाकोयस्यतथा पैतिकमाह यकोदुंबरसंकाशश्यावोवाज्वरदाहवान् क्षिप्रोत्थानप्रपाकस्यविद्रधिपित्तसं
भवः पक्वोदुंबरसदृशस्यावश्यामवर्णाः ज्वरदाहो उत्थानएवस्यातां पाककालेनुवातिचप्रकर्षवप्राप्तिप्रउत्थानपाकोयस्यतथा
श्लैष्मिकमाह सरावसदृशः पांडुस्निग्धाप्रुवेदनाः विरोत्थानप्रपाकश्च विद्रधिःकफसंभवः सरावमदृशइतिमहान् सस्थिरं मुत्था
नप्रपाकोयस्यसतथा तेषांदोषैर्भेदेनश्रावनं आह तनूपीतसीतांश्चैपामाश्रवाः क्रमसस्मृतंक्रमशः इतिक्रमेणवातेसतु
पितेनपिताश्लेष्मणामिताः तनुश्रावेवातानुरूपोवर्णोज्ञेयः सन्निपातिकमाह नानावर्णरुजाश्रावोघटलोविषमोमहान् वि
षमंपच्यतेचापिविद्रधिः सन्निपातिकः नानाबहुविधःकृष्णपीनभुक्तवर्णस्तोदाहकं द्वारिकारुजस्तनुपितासिताश्रावय
स्यसतथाअन्यचशोथेपाककालेनानारुजाः अचनुसर्वदाघटलाइति घटायस्यास्तीतिघाटलः अत्युभिनाग्रथितेन
घाटलइवविषमः असाध्यत्वमाह घाटलोघंटामहानुबुद्धमूलवान् विषमंपच्यनइतिविरात्विरगंभीरतानाईरूर्ध्वंभ
देनविषमंयथाभवति तथापच्यंतेअभिघातयस्यागतः संप्राप्तिमाह तैस्तैर्भावैरभिहंतेक्षतेवापथ्यकारिणाः क्षताे
ष्मावा युवितस्थसरक्तंपित्तमीरयेत् ज्वरतृष्णाचदाहाश्वजायतेतस्यदेहिनं आगंतुविद्रधिरेषपित्रविद्रधिलक्षणः तैस्तै
रितिकाष्टलकुट्पाषाणादिभिः सहितइति अभुतरक्तस्यमथितपित्तंतादितुपदस्-लक्षणःक्षतइतिभ्रतरक्तसच्छिन्नभिन्ना
हेतुपलक्षणंद्वयोरपिहितयोरपथ्यकारणइतियोज्यं क्षतोष्मेतिक्षतनस्याहिसत्वमात्रपरिग्रहात् क्षताभिहतयोरप्युष्म

शब्देनोपचर्यंते वायुधिष्टतइतिक्षतेरक्तक्षयात् अभिहते अभिघातेदेववातकोपविभ्रमतः रक्तपित्तंवर्द्धयेत् यद्यप्यवातंपि
तंरक्तजस्तथापिद्वागभिघातसंभवेनागंतुः वित विद्रधिलक्षणइत्यर्थः अत्रज्वरदाहव्यतिरिक्तसंस्थानवर्णवेदनादिपित्तलक्ष
णइत्यर्थः रक्तजविद्रधिमाह कृष्णस्फोटावृतस्यावस्तित्रदाहरुजा ज्वरपित्तवद्विधिलिंगस्तरक्तविद्रधिरुच्यते कृष्णवर्णः स्फोटा
वृतः पीडिकायुक्तः स्यावस्यामवर्णअन्येकृष्णस्फोटावृतइतिपठंति तत्रकृष्णे स्फोटेर्युक्त पित्तविद्रधिलक्षणदर्शनयद्यपिदा
हज्वरोलब्धोतथाप्यत्रातिदाहज्वरस्यापनार्थंभुक्तंभोजप्रभृतयस्तधातुरक्तजंविद्रधिपरित्यज्य मद्धकसंज्ञातंलक्षणंजपठंति
तेषामतेअर्तवजेनसहषड्विद्रधियः श्रुश्रुतेपिधातुरक्तजोपि विद्रधिरस्त्येवनरक्तजएवेतिपद्विद्रधयः इतिबोधव्यं अधि
ष्ठानविशेषेणलिंगविशेषंसाध्यतांचज्ञापयति अभ्यंतरविद्रधिनाह पृथक्संभूयः वादेषाकुपितागुल्मरूपिणः वल्मीक
वसमुन्नद्धमंतकुर्वंति विद्रधिं दोषावातोदयः पृथक्पिंडासंभूयामिलिताच अंतर्मध्ये गुल्मगुल्मरूपिणंगुल्मसंहतंवल्मीकव
त्समुन्नतं वल्मीकंभूमोक्रमिविशेषैः कृतंतद्वतोन्नतं संस्थानसंश्रयमाह गुदवस्तिमुखेनाभ्यांकुक्षौवंक्षणयोस्तथा वृक्कयो
प्लिहियकृतिहृदिवक्लोमेद्रंसंधिद्वेकोस्तनयोरधः अंतर्वस्तांडाकोरेक्लोस्मीति कृष्णादृष्टोमिपासास्थानंक्लोमः एतानिअं
विद्रधिनामधिष्टानि एषालक्षणमाह एषामुक्तानिलिंगानिबाह्याविद्रधिलक्षणैरेवकथितानिप्रत्येकंस्थानसंश्रयंतेनरू
पमाह गुदेवातनिरोधस्तुवस्तिकृच्छ्राल्पमूत्रता नाभ्यांहिक्कातथाटोपकुक्षौमारुतकोपनं कटीपृष्ठग्रहस्तीव्रोवंक्षणस्तस्त
विद्रधौ वृक्कयोः पार्श्वसंकोचप्लीन्हाश्वासावरोधनं सर्वांगप्रग्रहस्तीव्रोहृदिकासश्चजायतेश्वासोपकृतिकृच्छ्राक्लोम्निप
पीयतेपयत्नामेरु परिज्ञापकायांसूर्ध्वमितिरितथः गुदेवातनिरोधस्तुगुदजेवायोरप्रवृतिः वस्तिजंवस्तोकृच्छ्राल्पमूत्रता
स्फगमं नाभिजंनाभ्यांहिक्कातथाटोपः अटोपः अटोपोरुजापूर्वकक्षोभः कुक्षिजंकुक्षौमारुतकोपनः सर्गावरोधातृवायो
प्रकोपः वंक्षणजंकटिपृष्ठग्रहस्तीव्रक्वंक्षणोत्थेतुविद्रधौतीव्रोधिकानरः वृक्कजंवृक्कयोः पार्श्वसंकोचः पार्श्वगतशिरोरो
धातूसंकोचक्लीहसंकोचप्लीहजंप्लीहस्यासावरोधनं हृदयंसर्वांगप्रग्रहस्तीव्रोन्होदिकासश्चजायंतसर्वांगग्रहः प्रत्यंगव्य

2391/912

थासर्वांगाधिष्ठानत्वात् हृदयस्ययकृतंश्वासोरुक्तितृष्णाचक्लोम्नीयंपीसंयपयः पुनर्नजलंपातुमिच्छतीत्यर्थः श्रवनीगम
माह नाभेतुपरिज्ञापक्वायांचव प्लीहाद्विजाः पक्कासंतउर्ध्वजातिश्रवतिनाभिस्त्यधमार्गगामीउद्दधिः श्रावउक्तंवहीरिनेव
हृप्रपन्नेषुतुवायुर्मार्गान् द्वाभ्यांप्रवृत्तिस्थिहिनाभिजंघितिइतरेनाभिवस्तिवंक्षणजाश्रयति स्वयंमवयत्नाद्वाभ्या
दिजापिनाजधः श्रवतितदाजीवनंश्रुतोमूर्धमित्यादिऊर्ध्वमित्यादिकहस्तःनपुनर्जीवति उर्ध्वपूयस्यासम्यक्निर्गमा
त्तजीवनंश्रावविषयसाध्यासाध्यत्वमाह हृन्नाभिवस्तिवर्ज्यायेनपुभिन्नेषुबाह्यतः जीवेत्कदाचित्पुरुषोनेतरेषुकथं
चन भिन्नेषुबाह्यतइति वैद्यव्यापारेणभिन्नेषु कदाचिज्जीवेत् अन्येममर्माभ्यासजेषुकथंचनेषुममंतात्याभ्याद्भ्यं
करोह्याकत्वनेतिपाकअपाकवा यदुक्तंभोज असाध्योमर्मजोज्ञेयोपक्वापयक्वश्रविद्रधिसन्निपाताधितं त्यवंपक्वेजवं
तुवस्तिजः वज्ञानाभिरघायश्रसाध्योमर्मसमीपजः अपक्वश्चैव पक्वश्चसाध्योनोपरिनाभिजतइति अत्रमर्मजशब्दे
नहृदयनाभिजाउच्यंते साध्यासाध्यत्वमाह साध्याविद्रधयः पंचविवर्तः सन्निपातिकः पंचइतिवातिकः श्लैष्मिकागंतु
रक्तजापूति अयंबाह्येष्वविषयः त्रिदोषजस्त्वसाध्यः तेषांविषयमाह आमपक्वविदग्धत्वंतेषांशोफवदादिशेत् तेषां
विद्रधीनां अभ्यंतसाध्यत्वमाह आध्मानं बद्धनिष्यंदच्छर्दिहिक्कातृडान्वितः रुजाश्वाससमायुक्तविद्रधिर्नाशयेन्नरं य
द्धनिष्पंदंबद्धमूत्रं एतद्दृतिजंप्रायः शेषंस्फगमं अत्रकेचित्तंत्रान्तरोक्तं स्तनविद्रधिलक्षणंपठंति नयथा एवमेव
स्तनशिराविवृतः प्राप्ययोषितांस्तनानांगर्भिणांचसंभवेत् स्वयथुर्वर्णस्तनेसदुग्धावासस्कृ विद्रधिलक्षणः नाडीनां
सूक्ष्मरंध्रत्वात् सतुकन्यानांजायतेइति इत्यातंकदर्पणनिदानव्याख्यायांचतुर्दशप्रकणः॥४०॥ ॥
प्रायेणचिकित्सासामान्याद्विविद्रधित्वसंबंधित्वान्मतात् व्रणशोथनिदानारंभः तेषांप्राग्रूपणसंख्यामाह येकदेशोत्थि
तः शोथोव्रणानांपूर्वलक्षणं षड्विधस्यापृथक्सर्वैरक्तागंतुनिमित्तजाः १ एकदेशोत्थयातद्व्यपूर्वरूपंसर्वेषड्विधः स्त्रि
भिर्दोषैस्त्रयसन्निपातेनकः शोणितेनेक अन्यआगंतुकआभिघातजः एवंषट् स्त्रिषड्विधइति संख्याकथनंद्वंद्व

ज्ञनिषेधार्तः तेषांलक्षणानिदर्शयिन्नाह शोफाषडेनेविज्ञेयाप्रागुक्तेक्षोप्यलक्षणैः विशेषकथ्यतेतेषांपक्वापक्वविनिश्चयेप्रागु
क्तेरितिशोथनिदानोक्तेः श्वरस्तनुतयथरूक्षारूणादि केरित्यादिसंप्रतंपक्वादिनिश्चये प्रागुक्ते विशेषप्रतिप्रपद्यते अत्र आदि
शब्देनपच्यमानवस्थायांग्रहणं तेमेवविशेषमाह विषमंपच्यतेवातापित्तोश्चश्चाचिरंचिरं कफजापित्तवच्छोप्यारक्तागंतुसमुद्भवः
विषमइतिस्वयथोरेकदेशेअर्थवाडितथः अचीरश्चीघ्रंकफजंचिरंः चिरकालंरक्तागंतुजयोपित्तवत् पित्तशोफवदपच्यते आ
मशोथलक्षणमाह मंदोष्मताल्पशोथत्वंकाठिण्यंत्वकुसवर्णता त्वक्सदृशंवर्णः व्रणशोफस्यपच्यमानावस्थामाह दह्यते
दहनेनेवक्षारेणेवचपच्यते पिपीलिकागणैनेवदश्यंतेछिद्यंतेतथाभिद्यंतेचेवशस्त्रेणदंडेनेवहन्यतेपीड्यंतेप्राणिनेव
तः भूचिभिरिवदूह्यते शोफशोषोविवर्णस्यादंगुल्येवावपद्यते आशनेशयनेस्थानेशांतिवृश्चिकविद्धवत् नगच्छेनाव्रतः शोथ
भवेदाध्मानवस्तिवत् ज्वरस्तृष्णारुचिश्चेवपच्यमानस्यलक्षणं पच्यमानशोफेपित्तलिंगान्येवभूयसाभवंतिविदाहपित्तप्रको
पात्ज्वरतृष्णारुच्यादयोपिपित्तलिंगानिअग्निनादह्यतइवक्षारेणपच्यतइवपिपीलिकाभिदंश्यतइवछिद्यंतद्विधाकृत
इवशास्त्रेणभिद्यतइवदंडेनताड्यतइव अंतर्मध्येहस्तेनवभूयसाभवंतिपीड्यतइव सूचिभिर्विध्यतइव सउपेनशोषः
सतथाउपदाह्य॥चोषपार्श्वाग्निसंतापवत् विवर्णोम्लानः अंगुल्याअवपाद्यतइवघृष्यतइव वृश्चिकदष्टइव आसनशय
नेस्थानेआसनेपीडिशयनेसाप्यायांस्थानेउर्ध्वस्थितेशांतिंस्फुरवंनगच्छेनुनलभते आध्मातृवस्तिवत् वारपूरितवस्मा
दिमूत्रकोशवत् स्वयथुराततीभवतित्वकुसंकोचरहितइत्यर्थः ज्वरतृष्णादयोश्चोपद्रवाभवंति पच्यमानव्रणशोफे व्रणस्य
पक्वलक्षणमाहवेदनोपशमः शोथोलोहितोल्पवेदनाः विषांबुसंचारः स्याच्छोथेगुलिपीडितेपूयस्यपीडस्येकमनंनमं
तेनपीडितेचभक्ताकांक्षाभवेच्चेवशोथानांपक्वलक्षणंवेदनोपशमइतिविदाहगमनेनपित्तस्याबलत्वात् आलोहितः पां
डुःधूसरोवा यदुक्तंश्रुश्रुते पांडुत्वाल्पशोफेनिअल्पवेदानइतिइषमीडावेदनोपशमइतियदुक्तंउक्तंवेदनोपेक्षायाप्रादुर्भा
वोबालानाभितिमांसस्थैथिल्याद्वलीसंभवतीतिभेदः कंडूचात्रवानकफलिंगं उपद्रवामित्यादि पित्तकोपजनिताः उपद्रवाः

24/1912

तृष्णादयःउपद्रवास्तेषाउपशमः मनिम्नतास्वरूपतोगुलिपीडिनाद्धातचांपुरानमितिकिंचितुच्चदर्पादरणं वस्तविद्या
दियथांबुवर्णवस्तौअंगुलीपीडितादेशात् अन्यदेशेबुसंचासः तद्वत्साथोपीडितपूयस्यएकर्पतदेशप्रदेशात् अत्रवय
वपीडितेपीड्यति आवगाहतेपूयतिशेषः भक्तकांक्षेतिवेदनापगमादेव एकदेशारध्येपिशोथेपाककालसर्वदोषाभवंसाह
रुक्नजोरेतोदादिरूपाशेषंस्फुगमं त्रिभिरेवशोणितंचतुर्थंशरीरमीदयार्यतइति मतांतमाह कालांतरेणाभ्युदितंतुपित्तंक
त्वावसेवातकफौप्रसह्य पचत्यतः शोणितमेषपाकोमतःपरेषांविदुषांद्वितीयः पित्तप्रकोपप्रसरस्थानसंश्रयकालावधि
नानंतरशब्दोत्रावधिवाचियदुक्तमभिधानांतरंअंतरंध्वोत्वादर्थस्थानवस्त्रक्षणेनधावति अभिसमंततोभावेनभ्युदि
तंपित्तमत्रदोषः शोणितंदूष्यातुशाद्वोत्रपुनरर्थेवातकफोवसेकृत्वा आत्मसादितंकृत्वापाकक्रियायांपित्तस्यप्रधान्यात्पू
वाच्छोरितःसंरुह्यहतिप्रसह्यः तथेवपूयोप्यविनिस्रुतः संन्यासेशिरास्नायुचरंचारतीह कक्षंतृणादीनांसमूहश्चायुमू
लशिराशिनांसमूहः श्रायुमूलशिराबच्छोरितवायुप्रेरितः आमादिलक्षणं ज्ञानज्ञानेभिषजांगुप्यदोषंदर्शयन्नाह आम
विदह्यमानंचसम्यक्पक्वंचयोभिषकुजानीयात्सभवेद्वैद्यः शेषास्तस्करवृत्तयः आमपक्वं विदह्यमानंपच्यमानंकक्षंयः
सम्यविति संवेद्योभावेवेदवित् लोभमध्ये प्रयुक्तेकसेषा अन्येतस्करद्वजानीयात् पक्वापक्वयोरात्त्वेदनेनवेद्यदोषमाह
यश्छिनत्यामममज्ञामाघश्चपक्वमुपेक्षति तपचाविवमंतव्योतावनिश्चित्यकारणौ स्वपचाः श्वांडालाः सहिसर्वभक्ष्या
त्स्वानमपिपचति दोषंस्कगमं इसातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांशोथव्रणनिदानं॥८१॥ ॥शोथानाम
नुपक्रपातोव्रणाभावापत्तेर्यणनिदानं तेषांभेदमाह द्विधाव्रणःपरिज्ञेयःशारीरागंतुभेदतः दोषोत्थस्तयोरन्यःश
स्त्रादिक्षतसंभवः व्रणगात्रविचूर्णनयत्यस्माद्वातोव्रणस्यनिरुक्तिःश्रुश्रुतेव्रणनस्यनिरुक्तिःछन्नः वृणोतियस्मा

रूढेविव्रणकृतःसेवागंतु वातिकमाह स्तब्धः कठिणसंस्पर्शोमंदस्रावोमहारुजः तुद्यतोस्फुरतेश्यावोरुणोमरुतसंभवः स्तब्धः
अचलः तुद्यतेसूनेवश्यावः शाकवर्णः पैत्तिकमाह तृष्णामोहज्वरक्लेदराहादुष्टवदारुणेव्रणं पत्रिकृतंविद्यात्दुर्गंधस्रावंः एतेलिं
गेपित्तकृतंजानीयात् क्लेदः आर्द्रता दाहदुष्टिः दाहवान् दारुतकुष्ठाठणं पूतिकेदुर्गंधिः कफजमाह बहुपिच्छोगुरुस्निग्धः स्तिमितो
मंदवेदनः निश्चलःअल्पसंक्लेदः इषदाद्रः रक्तस्यैक स्मिंदोषद्वंद्वप्रसरमाह रक्तोरक्तःश्रुतारकादित्रिजः स्यातदन्वयः रक्तानुद्गकवर्णाभवति
रक्तश्रावीन्द्विजत्रिजः स्यातद्वर्चपरिरतिरक्तानुगः प्रथः दोषे द्वंद्वेवतनपृथकुदोषैसरक्तेद्वंद्वजैसरक्तोस्त्रिजः एवंत्रिदोषजेपित्तरक्तसंबद्धउ
हनीयः तद्यथावातयः पित्तमदेशोशोणितसंबंधात् सप्तवातशोणितजः पित्तशोणितजः श्लेष्मशोणितजः वातशोणितजः वातश्लेष्मशोणितजः पि
त्तश्लेष्मशोणितजः इतिएवंदोषाणांभेदोनुपंचदशाधाप्रकारउक्तः अथवातदन्वयोदोषतयान्वायोतेनदोषद्वयान्वयेद्विजः द्वंद्वजाव्रणः दोषत्र
यान्वयेननिजसन्निपातशोणितजः सन्निपातिकोव्रणोरित्यर्थः व्रणस्यसुखसाध्यत्वमाह त्वग्मांसजः सुखेदेशेतरुणस्यानुपद्रवधीमतोभिनवः
कालिसुविसाध्यसुखंव्रणः त्वग्मांससंश्रयः सुखेदेशेमर्मरहिते देहावयवे अनुपद्रवः ज्वरतृष्णाद्युपद्रवरहितः धीः अनल्पबुद्धेसुखकालो
हेमंतशिरेच कृच्छ्रसाध्यमाह गुणैरन्यतमेर्हीनस्ततः कृच्छ्रोव्रणःस्मृतः प्रागुक्तागुणानांमध्येएकतमैर्गुणैर्रहितः त्वग्मांसजादीनांमित्यर्थः
सकृच्छ्रकष्टसाध्यः असाध्यमाह सर्वैर्विहीनोविज्ञेयस्त्वसाध्योनिरुपक्रमः सर्वैस्त्वग्मासजादिकैर्गुणैरहितः निरुपक्रमः अनुपक्रांतः दुष्टव्रण
लक्षणमाह पूतिपूयातिदुष्टासृकश्रावुत्संगीचिरस्थिति दुष्टव्रणोतिगंधादिशुद्धलिंगविवर्जयेत् पूतिः सठितपूयातिदुष्टासृकश्रावीयुक्तपूय
दुष्टरक्तंसततंश्रवतीत्यर्थः उत्संगीकोटरवान् चिरास्थितिरित्यनेनहलेदोषसंबंधत्वंदर्शयति यथावोक्ते अनात्मवतातत्रैवापक्रांतव्रण दुष्टत्वा
दोषाणांप्रादुर्ष्यातितिदुष्टव्रणइतिवक्ष्यमाणशुद्धलक्षणविपरीतः अन्येपूतिपूयातिदुष्टासृकश्रावनीतिपाठंपठंतितत्रपूतिशब्दः पूयदुष्टासृग्वि
शेषणं शुद्धव्रणलक्षणमाह जिह्वतालसमृदुलक्ष्णस्निग्धाविगतवेदनः सुव्यवस्तोनिरास्रावः शुद्धोव्रणइतिस्मृतः जिह्वातालवत्तलः प्रभा
यस्यसंतथा तालशब्दः स्वरूपंस्वनः जिह्वातालइसत्रमृदुश्लक्ष्णस्निग्धोसहप्रत्येकंसंबध्यते जिह्वातालवत् मृदुश्लक्ष्णस्निग्धसह
प्रत्येकंसंबध्यंत जिह्वातालवत् मृदुश्लक्ष्णास्निग्धइत्यर्थः सुव्यावस्थाइति उत्संगोत्संगित्वरहितः निरास्रावइतिशेषः दुष्टस्रावहीनः

243/1912

यदुक्तंचरके कोनातिकोनातिपांडुर्नातिश्यावोनचातिरुकूनवाल्मोनान्वोत्संगीशुद्धोराप्यः परंव्रणइतिरोहिणोत्सरवस्यव्रणास्यलक्षणमा
ह कर्णेनवर्णप्रतिमायस्यांताः पांडुधूसराः अंताःप्रांताः आर्द्ररहिताः अचलाः पीटिकावन्नइतिपठंतिपिटिकामांसवलीतदंतः रूढव्रणल
क्षणमाह रूढवर्त्मानवमग्रंथिमसूनमरुजव्रणंत्वकुसवर्णसमतलंसम्यग्रूपंविनिर्दिशेत् रूढवर्त्मानंवर्त्मव्रणमार्गोव्रणवस्तुसरूढोयस्यतं अग्रं
थिग्रंथिरहितं उपरिउत्सन्नतायानिषेधः असूनंस्वयथुरहितं अरुजंपीडारहितंत्वकुसवर्णत्वात्समानवर्णसमतलंसमतलेकरनंउन्नतज्वलत
लेनवासगतलेनतगोत्रनायानिषेधः व्याधिविशेषणव्रणास्यकृच्छ्रसाध्यत्वमाह कुष्ठिनांविषयुक्तानांशोषिणांमधुमेहिनां व्रणकृच्छ्रेण सिध्यंतिते
षांचापिव्रणेव्रणः कुष्ठविशेषणात्मतः दोषदूषितरक्तादिदूष्यत्वान्यसर्वदादुष्टिगंधिकोतिकृच्छ्रत्वंविषदुष्टानादूषितविषानांशोषमधुमेहवा
धातुक्षयाद्व्रणेरक्तेवाच्या रसंयमाद्दधिकदुष्टिः पुनःकृच्छ्रसाध्यत्वमाह वसांमेदोस्थिमज्जानांमस्तुलिंगंतयःश्रवेत् आगंतुयोव्रणः सिद्ध्येनसिद्ध
दोषसंभवः वासामांसाश्रेह मज्जास्थिश्रेहि मज्जास्थिरस्नेहमस्तुलिंगोमस्तकाभ्यंतरस्नेहवसादीनांश्रवात् आगंतुजव्रणःकृतेनाकिंतु
दोषव्रणच्छित्तदोषैरतिशयदूषितानांरसादीनांश्रावयैस्य बहुव्ययकरत्वात् अरिष्टरूपांगंधविकृतिमाह मद्याग्रुवाज्यसुमनाः पंद्मपंपकजंदनैः स
गंधादिव्यसंधावसमूर्षाणांव्रणास्मृतः मद्यंप्रसिद्धं अगरुगंधद्रव्यं अज्यंघृतंसुमनाजातिपद्मकमलंमद्यादिभिशदृशागंधाः दिव्यगंधाअपरि
कलिताद्भुतपरिज्ञातादिगंधा पुष्पश्चासाध्यत्वमाह तेचमर्मसुसंभूताभवंत्यर्थवेदनाः दह्यंतेचांतरत्यर्थबहिःशीतान्जेव्रणाः दह्यंतेबहिरत्यर्थभवंत्य
सच्चशीतलाः मर्मस्वनजाता अपिभृशवेदनामर्मसजातत्वनाभृशवेदनासंयुक्तंव्रबहिःशीतलाअंतमध्येअसंनदह्यंते येचांतःशीतलाबहिरत्यंत
दह्यंतेदाहयुक्तः पुनश्चासाध्यलिंगत्वमाह प्राणमांसक्षयश्वासःकासारुचिकपीडितः प्रवृद्धपूयरुधिरव्रणोयेषांचमर्मसु प्राणक्षयः शक्तिक्षयः
मांसक्षयउपचयक्षयः मर्मसुपायुनाभिहृदयादिषु पुनश्चसाध्यत्वमाह क्रियाभिः सम्यगारब्धानसिध्यंतियेव्रणाः एतांनिविर्जयेद्वैद्यः संरक्ष
ताल्मनोयशक्रियाभिरितिपाठ्चतुष्टयाचिताभिः सेधसुगमं॥ ॥ इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांशरीव्रणनिदानंद्विचत्वारिंशतिप्रकर्णं॥४२॥ ॥
शरीरव्रणामभिधायागंतुव्रणमाह नानाधारमुखैशस्त्रैर्नानास्थाननिपातितैः भवंतिनानाकृतयोव्रणास्तांस्तांनिबोधमे नानाधारमुखानियेषां
ताऩितथाकोनंतैः खड्गत्रिशूलादिकैः नानास्थानानिपातितैःअनेकशरीरस्थयेवकृतप्रहारे अदःशस्त्रधानविशेषाश्चाकृतयोव्रणाभवंतीत्यर्थः

तेषांषड्विधत्वेनभेदमाह छिंनभिन्नंतथाविद्धंक्षतंपीचितमेवच घृष्टमाहुस्तथाषष्टंतेषांवक्ष्यामिलक्षणं एवंछिन्नादिभेदेनआगंतव्यःषड्विधाभवंति तत्र
छिन्नलक्षणमाह तिर्यक्छिन्नऋजुर्वापियोव्रणस्त्वायतोभवेत् गात्रस्यपातनंतद्धिछिन्नमित्यभिधीयते तिर्यग्व्यतदेकदेशारूपस्यपातनंप्रहरमिति
भिन्नलक्षणमाह शक्तिखड्गपुकुंताग्रविषाणैराशयोहतः यत्किंचित्स्रवेद्धि भिन्नलक्षणमुच्यते षड्गाग्रकुंधारासिखड्गस्तरवारितिस्याग्रं विषाभरा
व्देदन्वभ्रंगेन्ववर्तते तत्राशयदेशोएवंव्यधभेदउच्यते अशयरहितेतुदेशेव्यध्व एवयत्किंचित्स्रवति यस्यमुत्ररुधिरादयोआसयोभिन्नसंभवेत्
तेनवस्तिभिन्नेसंस्रवेत् तेनवस्तिभिन्नोमूत्रंस्रवेत् रुधिराशयोरुधिरमितियत्रभूयसामासयानांस्थानंभेदव्यपदेशास्थानाह एतच्चकोष्टलक्ष
णामपि स्थानान्यामस्थिपक्वानांमुत्रस्यरुधिरस्यच हृदुंदुःरकःफुफुसश्चकोष्टमित्यभिधीयते एतत्कोष्टलक्षणं आमस्यस्थानंआमाशयःअ
ग्नेस्थानंपक्वामाशयांतरालेग्रहणीनापकलापक्वस्य पक्वाशयः मुत्रस्यवस्तिरुधिरस्यकृतप्लीहनौहृतदद्रयंडुकः इक्षुरसपाकमलवत् शो
णितमलरत्तस्तउडुंडुकः सवात्राशयोदेशेव्यवस्थितः पुरीषाधानंफुफुशाइत्तिह्रदयस्यवामपार्श्वेफुफुसइतिप्रसिद्धः तस्यभेदलक्षणमाह
तस्मिन्भिन्नेरक्तपूर्णेज्वरोदाहश्चजायते मूत्रमार्गगुदास्येभ्योरक्तंघ्राणाच्चगच्छति मूर्छाश्वासतृडाध्मानमभक्तछंदएवच विण्मूत्रवातसंगश्च
श्वस्वेदास्रवोक्षिरक्ततालोहगंधत्वमास्यस्यगात्रदौर्गंध्यमेवच हृच्छूलंपार्श्वयोश्चापिविशेषंचात्रमेश्रृणु कोष्टेशतस्यादिनारक्तपूर्णेनशातिरक्तंग
च्छति तत्रवस्यादोभिन्नेमेहेनगुदाभ्यांरक्तंनिस्सरति अमाशयादिभेदेनुमुखघ्राणाभ्यांरक्तनिर्गमः ज्वरमूर्छादयउपद्रवाभवंति विण्मूत्रवाता
नांसंगोप्रवृत्ति श्वेदश्रावः श्वेदस्याश्रुति मुखस्यलोहगंधताहृत्पार्श्वयोश्शूलमितिसंबंधः अत्रापिभेदेविशेषंश्रृणु आमाशयास्थितस्यरक्त
स्यलक्षणमाह आमाशयस्थेरुधिरेरुधिरंछर्दयत्यपि आध्मानमतिमात्रंचशूलंचभृशदारुणं अतिमात्रमाध्मानआध्मानवस्तिरिवोदरपूर्णता
दारुणंमारलात्मकं पक्वाशयस्थितस्यरक्तजमाह पक्वाशयगतेचापिरुजागौरवमेवच अधःकायेविशेषेणशीतत्वोपजायते रुजागौरवमितिना
भेरधोभागेद्रव्यं अधःकायेविशेषेणशीतत्वोव्याधिप्रभावात् विद्धलक्षणमाह सूक्ष्मास्यशल्याभिहितं यदंगंत्वाशयंविना उत्तुंडितंनिर्गतंवातद्वि
द्धमितिनिर्दिशेत् आशयंविनासूक्ष्मास्येनमुखेनशल्येनयत् अंगअभिहितं उत्तुंडितंनिर्गतंसपापलक्षणंउत्तुंडितंतुडाकारंतेच्चोत्तुंडितमुत्तुंडितं
चविद्धंगद्यतेनिर्गतमुखमित्यर्थः तस्याचतत्रांतरेयद्विद्धमुत्तुंडितभिन्नंनिर्भिन्नमितिचतुप्रकारमभिहितंनत्संग्रहीतं क्षतलक्षणमाह नाति।

245/1912

छिन्नंनातिभिन्नंनातिभिन्नमुभयोलक्षणान्वितः विषमंव्रणमंगयेनत्क्षतमितिनिर्दिशेत् नातिछिन्नंनावगाढेछिद्रंनातिविदीर्णास्त्वयं उभयोर्ल
क्षणान्वितस्तोकछेदात्तोकावदारणायगादुभयलक्षणयुक्तं विषयंमदंगेषुअंगेवैषम्यकरंव्रणं यत्क्षतमितिपिचितलक्षणमाह प्रहारपीडनाभ्यां
तुयदंगंपृथुतागतं सास्थितत्पिचितंविद्यात्मज्जारक्तपरिप्लुतं प्रहारेमुद्गरादिनापीडनंकपाटदीनापृथुतांविपुलतांसास्थिरंवडान्वितां मज्जा
रक्तांगमंदर्शयति तेनयद्व्रणंपिचितंतद्व्रणस्ययथासद्योव्रणस्यच चिकित्साविषयः घृष्टलक्षणमाह घर्षद्वाभिघाताधायदंगंविगतत्वचउषाश्चा
न्वितंतद्धिघृष्टमित्याभिनिर्दिशेत् घर्षणात्ककशापात्रादिनाविगतत्वचं अन्येविगतत्वचेतिपदंपाठंति तत्रविगतत्वचालक्षितमागंउषाउष्मानि
र्गमनिर्गमयद्यथा ससल्यव्रलक्षणमाह श्यावंसशोथंपीडिकान्वितंचमुहुर्मुहुः शोणितवाहितंच मृदुद्गतंबुद्बुदतुल्यमांसंव्रणंसशल्यंसरुजंवदंति
श्यावंश्यामवर्णंमुहुर्वारंशोणितस्यावयुक्तं मृदुकोमलंडपतुंतुंडाकुरवास्थिताबुद्बुदेनशदशंमांसरुजंपीडायुक्तं कोष्टभेदमाह त्वचोतीत्यसिरादी
निभित्वावापरिदह्यवाकोष्टेप्रतिष्ठितं शल्यंकुर्यादिकन्युपद्रवान् त्वचइतिससत्वचः शिराणिदोः शिरामांसस्नाय्वस्थिसंधानभित्वापरिहृत्यच
परित्यज्यवा उक्तानीतिप्रष्टव्याल्पविज्ञानीयोक्तान्तद्यथा कोष्टगतेतादोपनाहोमूत्रपुरीषाहारदर्शनंचव्रणमुखाद्भवतीति आसाध्यकोष्टलिंगभे
दमाह तत्रांत्रलोहितंपांडुशीतपादकराननं शीतोच्छ्वासंरक्तनेत्रमानद्धंचविवर्जयेत् वक्रेतिकोष्टे अंतर्लोहितंपांडुशीतपाद अभ्यंतरास्थितरक्तं
अनिश्रितरक्तंअनिश्रितरक्तंअनिश्रितरक्तमिति यावत्पांडुनीशीतानिपादकराननानियस्यतंयथा अनद्धंआनहयुक्तंनिश्रितरक्तमिति यावत्पांडुनि
शीतानि पादकरामांससंधिशिराश्चायुअस्थिमर्मकःपंचसक्षतेषुसामान्यलिंगमाह भ्रमप्रलापपतनंप्रमोहोविचेष्टनंग्लानिरथोष्णताच
स्रुतांगताभूर्छनमूर्ध्ववातास्तीव्रारुजावातकृताश्चतास्ताः मांसोदकाभंरुधिरंचगच्छेत् सर्वेंद्रियार्थोपरमस्थथैव दशार्धसंख्येषुथ
विक्षतेषुसामान्यतोमर्मफलिंगमुक्तंभ्रमश्चक्रारूढस्येव पतनंभ्रमोप्रमोहमतोमोह विचेष्टतविश्रुद्धवेष्टनंचरणादेःप्रसारादिकंग्ला
निबलक्षयः स्रस्तांगताअंगसंधिःसंस्त्रवद्यथा मूर्छनमिंद्रियसंमोह ऊर्ध्ववामउद्गारबाहुल्य वातकृतारुजस्तोदभेदापतानका
क्षेपकाद्या सर्वेंद्रियार्थोपरम स्वविषयेषुरूपादिषु उपरमोग्रहणशक्तिः दशार्द्धसंख्येषु पंचस्कसीतादयोमर्मरूपान् आमर्मपा
श्वसंतितत्रमर्मरहितशिरादिविद्धलिंगमाह तत्रमर्मशिराविद्धं स्रकंद्रगोपप्रतिमंप्रभूतंरक्तंस्रवेत्तत्क्षतजश्चवायुः करोतिरोगान्वि

विधानिचोक्ताशिराम्भुविद्धास्वथवाक्षतास्र स्रवेंद्रगोपाः वार्षिकाकीटः तक्षयज्ञः तस्यरुधिरस्यक्षयः ज्ञातोवायुयथोक्तनिनिशोणित
वर्णनियोक्तं तथाचोक्तं तदातप्रवृत्तंशिरोभितापमांध्याक्षेपकाहीकरोति विद्धास्रवानादिनाक्षिताम्र रक्ताद्दिना वायुविद्धमाह कौ
ब्जंशरीरावयवावसादः क्रियायशक्तिस्वमुलारुजश्चचिराद्व्रणोरोहितयस्यचापि तंस्नायुविधंव्यपदेशयेत् कौब्जंकुब्जतोशरीरावय
वावसादः श्रवस्ततादइतिक्रियास्वचलनादिकास्र समर्थतातुमूलास्तीव्रा संदि्विद्धमाह शोथाभिवृद्धिस्तुमूला रुजश्चबलक्षयपर्व
स्रवापिशोथो क्षतेषुसंधिष्वचलाचलेषुस्यात्संधिमर्मोपरितश्चलिंगे उचलेषुविश्लेषुचेष्टावत्संसंधयश्चलाचलभेदाद्दिधा तथा
चोक्तंभुश्रुते सास्वास्रहन्योकट्यांन्वेष्टातश्चसंधयः तेषाम्तसंधयसर्वविज्ञानव्याश्चिराबुधैरिति मर्मोपरमः कुर्मोपरति अ
स्थिविद्धमाह घोरारुजोयस्यनिशांदिनेषु सर्वास्ववस्थास्वपनेवशांतिः भिषग्विपश्चिद्दिहितार्थसूत्रस्तमास्थिविद्धंपुरुषंप्र
वशयेत् अस्थिविद्धंजानीयात् सर्वास्ववस्था स्रशयनादिकास्र विदितार्थसूत्रः अधिगतशल्यंतंत्रमर्मरहितानांशरादीनांविद्ध
लिंगमभिधायशिरादिमर्मविद्धलिंगमाह यथास्वमेतानिविभावयेच्चलिंगानिमर्मस्वभिताडितेषु भ्रमः प्रलापादिकानिचकारात्
तथासामान्यानिचविद्धलिंगानिजानीयादित्यर्थः पूर्वमनुक्तमांसमर्मणोविद्धस्यलिंगमाह पांडुविवर्णः स्पर्शशीतं नवेतियोमांसमर्म
ण्यभिताडितस्यात् विवर्णोविच्छायायाः ननुशिरादिविद्धलिंगेषुक्रमंपरित्यज्यपूर्वंकिमितिपठितः उच्यतेकेवलमांसविद्धस्याबहु
व्यापत्वात् सर्वव्रणानामुपद्रवानाह विसर्पपक्षयातश्वशिरस्तंभापतानकः मोहोन्मादव्रणरुजोज्वरस्तृष्णाहनुग्रहः कासश्च
र्द्यरतीसारोहिक्काश्वासस्सवेपथुः षोडशोपद्रवाप्रोक्ताः व्रणानांव्रणचिंतकैः व्रणरुजाव्रणपीडावेपथुः कंपः इत्यातंकदर्पणेनि
दानव्याख्यायांत्रिंशत्चत्वारिप्रकर्णं॥४४॥ ॥आगंतुसामान्याद्भग्ननिदानमाह भग्नंसमासाद्दिविधंवदंति
कांडेषुसंधोचहितत्रसंधौउत्पिष्टविश्लिष्टविवर्तितंचतिर्यक्विक्षिप्तमधश्चषड्ढः भग्नमितिसंस्थिभंगः तत्रद्दिविधंकांडसंधौच
तत्रकांडशब्देननलकपालवधतरुणरुचकानांग्रहणं एतेषांभग्नः कांडभग्नमुच्यतेद्वयोसंधानंसंधिस्तद्दिशेषः द्वयोःपृथक्
पाकतत्रसंधोमुक्तेलिंगमभिधीयतेइतिशेषः ननुकथंसंधिमुक्तभक्तग्नमुच्यते अस्थ्नाभंगोयुः अस्थिविशेषानभंगोभिन्न

247/191

त्र अस्थिसंध्योपृथक्भावित्वात् सचसंधिविश्लेषः उत्पिष्टातिभेदेनषट्प्रकारः तत्रसंधिविश्लेषाणांसामान्यलिंगमाह
प्रसारणाकुंचनवर्तनोग्रोरुक्स्पर्शविद्वेषणमेतदुक्तं सामान्यतः संधिगतस्यलिंगं विश्लिष्टजातेसंधिमुक्तेमनाक्संधिवि
श्लेष शिथिलतामात्रमित्यर्थः तावितिरात्रिरुजाशोथोउत्पिष्टसंधेः स्वयथुः समंतात् विशेषतोरात्रिभवारुजाश्चउत्पिष्टाभ्यां
अस्थिभ्यांसंधौधर्षसमंतादिति उभयभागेशोथः उपयतः सद्य स्थाघर्षणांतविशेषात्इत्यादि अभिघातकुपितएवरात्रौशे
त्येनान्यंतंवृद्धोवायुः रुजांकरोति विश्लिष्टमाह विश्लिष्टजेतौचरुजाचनित्यं रुजाचनित्यमिति सर्वदारुजावलिभवतीत्युसुष्टा
द्दिशेषः विवर्तितमाह विवर्तितेपार्श्वरुजश्चतीव्रा संघातितिशेषः विवर्तितेविपरीतेविवर्तनं संधेरस्थोविवर्तनंभ्रमणंपार्श्व
रुजश्चतीव्राअप्रसारणादिषुग्राकुव्यथानुवर्तनमितितिनिः क्रियायथावस्थानं एतत्सामान्यलिंगमाह स्वंतसंधिस्थान
योसंधस्थोपार्श्वगमनातीव्रापार्श्वरुजा स्यक्ता तिर्यक्याततिनीतातीव्राः पीडास्युः अतिक्षिप्तमाह स्वंसंतिशूलंविषमाश्च
क्रो क्षितेअतिक्षिप्तेतुर्ध्वमितिशेषः अत्रतुद्वयोरप्यस्थ्रापरस्परातिक्रमरंदूरं गमनंविश्लिष्टेतुमनाकि सिथिलतामात्रमि
तिभेदः अधः क्षिप्तेतुकिंचिदधोगतिनमितिशेषः शंकोरुकटिसंध्योविषयोतिशूलंविषमितिकदाचिद्दानंकदाचिद्द्दूति
यमस्वासकोश्छरितिपाठांतरे रुजाइतिशेषः अधःक्षिप्तमाह क्षिप्तेत्वधोरुद्विघटिश्चसंधेः अधःक्षिप्तेरुक्रुजाभवंति संधेर्वि
वद्दक्श्वविघटणं विरुद्धाचेष्टाविघटश्येति पाठांतरं तत्रविघटितस्यसंधेरित्यर्थः अत्रधोस्थिगमनं अथक्षिप्तवधूर्धक्षिप्त
स्याप्यभिधानेप्राप्तेअनुक्रमपिऊर्ध्वक्षिताभिधानं अतःपरंकांडभग्नमाहतश्चद्वादशप्रकारंतानाह कांडेत्वतः कर्कटका
श्वकर्णः विचूर्णितंपिच्चितमस्थिचूर्णं कांडंचभग्नंह्यतिपातितंचमज्जागतंचस्फुटितंचवक्रं छिन्नद्दिधाद्दशधावकांडे कर्क
टादिवक्रांतादिशाछिन्नंद्दिप्रकारंभेवंद्दादशकांडेइति अत्रभग्नमतिशेषः अतःपरकर्कटकोतिदुभयोपार्श्वयोनिपीडने
नाहतावनंतंअतएवमध्येरिवोन्नतंकर्कटतुल्यत्वात् कर्कटं अश्वकर्णमिति अश्वकर्णवद्दिपुलस्तेनिर्गमादत्स्वकर्णंवि
चूर्णितंछिन्नमस्तितच्चशब्दस्पर्शाभ्यामवतंतव्यं पिच्चितमितियंत्रितंबहुशोथं अस्थिच्छलितमितिपाठेतिरं तत्रच्छलकम

स्यज्ञातं स्खलितं कांडेषु भग्नत्वमिति भिधीयते एतत्वास्थित्वतामित्येकं गतनिर्पर्यधपिकांडभग्नं अतिपतितं अस्थिनिः शेषः छि
भंमज्ञागतं अस्थंवयवोस्थिमध्यमरूपविशमज्ञतंनिः शारपतीति मज्जागतंस्तोकंबहुधाशीर्णंसूकपूर्वामिववेदना चक्रांवि
मुक्तास्थिकुक्षिभूत चक्रतापिभग्नत्वज्ञेयं छिन्नंद्विधा एकमनुद्वितीयंबहुविदीर्णं कश्चित् एकनरंपार्श्वेभग्नंपरत्रविदीर्णं अ
न्यत्ररिदिपुलैकविदारिणं सामान्येनकांडभिन्नलक्षणमाह ग्रस्तांगनोशोषरुज्ञातिवृद्धिः सपीड्यमाने भवतीहशब्दस्पर्शास
हस्यंदनमोदभूलं सर्वास्ववस्थासुनमर्मलाभो भग्नस्यकांडेखलुचिन्हनेनतु अंगशैथिल्यंशोथरुजातिवृद्धः शोफस्यपीड्या
अतियेनवृद्धिः सपीड्यमानेशब्दादयोभवंति सर्वास्ववस्थासु आसनशयनादिकासु सुखलाभोन कर्कटादिकांडभग्नस्य
द्वादशप्रकारादिषि अधिकत्वमाह भग्नंतुकांडेबहुधाः प्रयातिसमासतोनामभिरेवतुल्यं संक्षेपनोनामानुरूपमेतदेवावगंत्या
यत्प्रदेशास्थिभग्नंतस्यैनामेत्यर्थः भग्नस्यकृच्छ्रत्वमाह अल्पासिनोनात्मवतोजंतोर्वातात्मकस्यच उपद्रवैर्वायुष्टस्यभग्नंकृ
च्छ्रेणशुध्यति अहाररहितस्य अनात्मनोपथ्याशिनः वातात्मकस्यवातकृते उपद्रवैरितिउपद्रवात्वरमाहमूत्रपुरीषादिः अ
साध्यतामाह भिन्नंकपालंकट्यांतुसंधिमुक्तंतथाच्युतं जघनंप्रतिपिष्टंचवर्जयेत्तु द्विचक्षणेः भग्नमितिवाक्यमितियन्नत्वात
कपालानांपायसोभेदात् यदुक्तमिहैवकपालानिभिद्यतइतिनकुट्यस्त्रिकपालसंज्ञकर्थ्यउच्यते यदुक्तंभुश्रुते जानुनीन
वासगंडतालुशंखवक्षणशिरोस्थिनिकपालानीत्युच्यंते नितंबग्रहणानकटिग्रहणं लब्धभिन्नकपालमिति तथाकट्यांच्युत
मित्यधः क्षिप्तसंज्ञेयंपिष्टमित्यधिसंहितंचजघनं लक्ष्मीकृत्यनसिध्यति पुनर्जंघाभग्नमाह असंश्लिष्टंकपिलंचललाटं
चूर्णितंचवत् भग्नंस्तनांतरेशंखपृष्ठमूर्द्धाचवर्जयेत् यथातथा अविद्यमानसंश्लेषमायत्कपालं तयाललाटंवर्णितंयद्विघटि
तंसंधितदासाध्यं भग्नमिकांडभग्नसाहुः यदुक्तंभानुकिना शंखधूर्निस्तनांतरेचाकांडे भग्नंमरणायेति अत्रस्तनांतरेउरसि
स्तनग्रहणेनस्तनांतरेबोद्धव्यं मूर्द्धश्चित्रंडास्वानिनसर्वेषामप्यनवंधानतासाध्यत्वमाह सम्यसंधितमप्यस्तिदुर्निक्षेपवि
बंधनात् संक्षोभाद्वापियंगच्छेद्विक्रियायांचवर्जयेत् संधितंसंज्ञमितिदुर्निक्षिपनिबंधनात् दुःस्थापनातदुस्तितात् संक्षोभा

249/1912

द्वापियंगच्छेद्विक्रियायांचवर्जयेत् संधितंसंज्ञमितिदुर्निक्षिपिनिबंधनात् दुःस्थापनानदुस्नितात्तथादुष्टबंधनात् संक्षो
भाद्वा अभिघाताद्वावायादिसंक्षोभाद्वा चालनात् एतावंतादुष्टबंधनात् संक्षोभाद्वा अभिघाताद्वावायादिसंक्षोभाद्वा
चालनात् एतावताकोर्थः सम्यक्संज्ञमितिपिदुःस्थापनात् सुन्यस्तमपिदुष्टबंधनात् भून्यस्तंचध्यमपिचक्रियामसाध्यतांग
च्छेत् अस्थिविशेषेण भग्नविशेषमाहतारुणास्थीनि नम्यंते भिद्यंते नलकानितु कपालानि विभिद्यंते स्फुटंतिरुचकानितु
घ्राणकर्णाक्षिकुटे षुतरुणानिकपालानिनम्यंते वक्रभवति अत्रवक्रत्व लक्षणंभिन्नभिद्यंते विपुज्यंते अन्येनुद्वादशविध
मपिभग्नमात्रमिच्छति कपालान्विभज्यंते कपाले पुनिदारलक्षणोभंगः स्फुटंतीत्यादि रुचकानिदंतास्थीनितपुस्फुटितलक्ष
णोभंगआस्थानिपंचधानितरुणाकपालवलरुचकभंकासद्वालयानि अपिस्फुटंतीतिज्ञेयं एतच्चसुश्रुतेस्फालितंभग्नं
इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायां चतुःश्चत्वारिंशतितिनिदानं ॥ ४४ ॥ ॥भग्नव्रणस्योपेक्षयानाडीभावा
तदनंतरंनाडिमाह यः शोफमामतिपक्वउपेक्षतेज्ञेयोव्रणंप्रचुरपूयमसाधुवृत्तः अभ्यंतरंप्रविशतिप्रविदार्यतस्य स्थाना
निपूर्वविहितानिसततत्रपूयः तस्यातिमात्रगमनाद्गतिरिष्यतेतुनाडीचयद्वहतितेनमतातुनाडी योज्ञः पक्वंआमयति उपेक्षे
नाडिनशोधनादिकनकरोति प्रचुरतिपूयमित्यनेन गभीरपाकोसंदर्शितं असाधुवृत्ततः अहिताहारचारः सपूयतस्यपूर्वो
क्तानित्वङ्मांसशिरास्नायुसंध्यस्थिकोष्ठमर्माणिस्थानानिविदार्यतः प्रविश्यतितस्यपूयस्यातिगमनाद्दूरप्रवेशात् गतिरि
ष्यते नाडिद्वयवहनिसानाडीइत्युच्यते अंभुरिवलानाडितासांकालांतरसंभवेनुदोषानुबंधेन संख्यामाह दोषैस्त्रिभिर्भवति
सापृथगेकसश्चसंमूर्छितैरपिचशल्यनिमित्ततोन्या स्त्रिभिर्दोषैस्तिस्त्रः एकैः कफो मूर्छितैर्वृद्धिंगतैस्त्रिभिरेवएकंचन
त्रशल्यनिमित्ततोनोति आगंतुरित्यर्थकंभवति क्षयासक्षतेनवानवृद्धिरेतोराचावधिकश्रवणं पित्तत्वमाह पित्तात्घ्वर
करीपरिदाहयुक्ताः पित्तश्रवत्यधिकत्वमहसत्त्वापि परिदाहसमंताद्दाहः अधिकमुष्णमाह स्विर्तिदिवादिवसे उष्णेनपित्तप्र
कोपः श्लेष्मत्वमाह ज्ञेयाकफाद्बहुघनार्जुनपिच्छलाश्रास्तब्धासकंडुररुजारजनीप्रवृद्धः बहु अधिकः घनः सांद्रः अर्जुनः

श्वेतपिच्छलः अभ्रश्रावो यस्यांसांतथा अभ्रशब्देनश्रावोच्यते अन्येपिच्छलास्त्ररितिपठंति अत्राप्ययमेवार्थः पिच्छलास्त्र
इतिपाठसाधुः रजनीप्रवृद्धेति शेतेनश्लेष्मणः प्रकोपात् त्रिदोषजमाह दाहज्वरस्यसत्रमूर्छातकक्षशोषायस्यांभवंत्यभिधानिवल
क्षणानिभस्रस्यकरीमितीमरणात्मकंकालरात्रिमेवेति स्थूलरूपशल्यनिमित्तमाह नष्टंकथंचिदनुमार्गमुदीरितेषुस्थानेषुचाप्यसमर्पितेषु
गतिंकरोति शीघ्रंफेनिलमिमव्यत मुष्णमस्रग्निमुश्रंश्रावंकरोति सहसासरज्जाचनित्य नष्टमदृश्यमानंकथंचित् अन्नरात अनुमार्गमा
र्गेनलक्षीकृत्वाकेचिदनुमार्गमितिपठंति तच्चशल्यविशिनतयायोजयति उदीरितेघर्षितत्वङ्मांसादिषुपूर्वकंपुंसा नाडिफेनिलंफेनवद्धर्म
थितंउन्मथितंउष्णमुसस्पर्शगतेनधर्मप्रसारयंदेचलनाशल्येनमांसादिभिर्योगेनभाव असाध्यमाह नाडीत्रिदोषप्रभवाखलु
नेनसिद्धेच्छेषाचतस्रखलुयत्नसाध्यः शेषावातपित्तकफशल्यजाइति॥ ॥इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांपंचचत्वारि
शतिप्रकर्णं॥४५॥ ॥नाडीविशेषसंख्यासामान्यद्वणदुपक्रमात्तदनंतरंभगंदरनिदानमाह गुदस्याहिंगुलोस
त्रोपार्श्वतः समीपतोयापीडकाकोसेववभिन्नाभगंदरोज्ञेयः अर्तिकृतपीडात् तस्यचनिरुक्तिः श्रुश्रुतोनकृतः तद्यथागुदवस्तिभगं
दरात् भगंदरइति भगंदरशब्देनगुदाद्युपलक्षणः भोजेस्थूकं भगंपरिसमंतात्त्रिगुदवस्तितथैवच भगवादिदरयंयस्मात्तस्माज्ज्ञेयो
भगंदरइति पूर्वरूपस्यश्रुश्रुतेनपठितं कटिकपालनिस्तोददाहकंडुरुजादयः भवंतिपूर्वरूपाणिभविष्यतिभगंदरे यथाकटिकपाल
वेदनागुदकंडूदाहस्तोदोगुदायाश्वतत्सामान्यंपूर्वरूपमितिकटिकपालफलकं सपंचविधः दोषैस्त्रयः सन्निपातेनैकः शल्येनचाप
रः एवंपंचविधत्वसंख्याकथनं रक्तजंद्वंद्वभगंदरसंभावनारासार्थं वातिकसतनमाह कषायरुक्षैरतिकोपितोनिलस्तपानदेशेपिडि
कांकरोतियां सोपक्षणात्साकमुपैतिदारुणरुजंचभिन्नारुणफेनवाहिनी तत्रागमोमूत्रपुरीषरेतसांव्रणैरनेकैः शतपोनकंवदेत्
तुपक्षानादितिविल्मपनाद्यकारणात् रुजाचभिन्नोतिरुजान्विताभिन्नाविदीर्णाव्रणैरनेकैरिसादिशतयोनकतुल्यत्वात् गत्व
तपोनकः शतपोनकोस्यनामः पित्तजमुत्सर्गाविमाह प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितंकरोतिरक्तंपीडिकागुदागतं तदाशुपाकाहिम
पूयवाहिनीं भगंदरंचोष्ट्रशिरोधरंवदेत् उष्ट्रग्रीवलक्षणंतदाशुपाकेत्यादि उष्णपूतिदुर्गंधिवाहिनींभगंदरंचोष्ट्रशिरोधरंवदेत्

251/1912

उष्ट्रग्रीवलक्षणंतदाशुपाकेत्यादि उष्णपूतिदुर्गंधिवाहिनी अत्रपीडिकवस्तागतवक्रत्वेनोष्ट्रग्रीवासज्ञापरिश्रावीपरिश्रावस्योग
सरिश्रावी सन्निपातिजंशंबूकावर्तमाह बहुवर्णरुजाश्रावपीडिकागोस्तनोपमाः शंबुकावर्तवंभाईजंबुकावर्तकोमतः बहुव
र्णाइत्यादिप्रत्येकंदोषंभगंदरपठंति वर्णवेदनाश्रावशंबकावर्तवल्लघुशांसावर्तवसूर्णनघा अवर्तवद्य अवर्तनेदोषभगंदरपठंति
वर्णवेदनाश्राव गतिनिविशेषइवर्तीतिसशंबूकावर्तः तथाचभोजः नदीनांप्रांतिपूर्णानांसंबुकावर्तकास्तथा अभ्युतिष्ठंतिवे
गेनतोयवेगसमीरनाइति उन्मार्गिभगंदरमार्गेतमाह क्षताद्गतिः पायुगतावितृद्धैतेषुपेक्षितायाकृमिभिर्विदार्यतेप्रकुर्व
तिमार्गमनेकधामुखैः व्रणैस्तनुन्मार्गिभगंदरंभवेत् क्षताद्गतिपायुगताविवर्द्धितेत्युपेक्ष्यंणास्युक्रमयोविदार्यमार्गप्रकुर्वंतइज्ञा
नः अन्येनास्क्रखेनैकमुखव्रणे अंत्रोन्मार्गेणकृमिकृतविमार्गेणपुरीषादिगमनादुन्मार्गसंज्ञाज्ञेया वायुर्गतिर्हिगुलगुदस्थंत्रगता
तत्रांतरेचशोभिभगंदरपठितः तद्यथा कफपित्तसमपूर्वोदुत्रामस्ट्यकुप्यतः अर्वाग्भूलोततः शोथकंडूदाहादिमांभवेत् सशीघ्रं
यमिनोस्माक्लेदयान्मूलमर्शसः श्रवयजस्त्रंगतिभिरयमर्शोभगंदरइति अयंसंतपोनकदीनांदोषलक्षणदर्शनातेष्वेवांतर्भा
वः असाध्यलक्षणमाह घोराः साधयितुंकष्टाः सर्वएवभगंदराः तेषुसाध्यस्त्रिदोषायः क्षतजश्चविशेषतः दुरवाइति भनि
दुः प्रदाक्षतजश्वविशेषतजश्चविशेषइतिक्षतजेपिविशेषमनेकधाव्रणयोगंकृमिसंभवादिकं त्रिदोषासाध्यअवस्थायामसाध्य
तामाह वातमूत्रपुरीषाणिकृमयःशुक्रमेवच भगंदरात्प्रवर्तंतेनाशयंतमातुरं भगंदरात्प्रवर्ततिस्वनामविशेषइतिविशेषः॥ ॥
इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांषट्चत्वारिंशतिभगंदरप्रकर्णं॥४६॥ ॥व्रणत्वसामान्यास्थानप्रत्यासन्नत्वादुपदंशनि
दानं तस्यहेतुमाह हस्ताभिघातान्नखदंतघाताद्धावनादत्युपसेवनाच्च योनिप्रदोषाच्च भवंतिशिस्ने पंचोपदंशाविविधो
पचारैः नखदंतदद्यातादिति प्रबलकामरागवशात्कामिनोमिहनेदंतनखाघातोभवति यदुक्तंकामशास्त्रे विरोशास्त्रजघा
वन्मंदरसोनस्य रतिचक्रेप्रवृत्तेतुनशास्त्रंनापिचक्रमः बलाबलहादिवशाद्वहनेनखदंतघात अधावनात् आनादास्या
त्यंतसेवनात् योनिप्रदोषात् दीर्घकर्कशरोगाद्यतिरोगादुष्टयोनिः शिस्नेमेहनेविविधोपचारैरितिअशौचचलिलप्रक्षाल

ब्रह्मचारिणीगमनादिभिः पंचोपदंशाइति वातेनपित्तेनशोणितेकफेनसन्निपातेनेवपंचयद्यपिघातक्षतेमेहनेउपदंशो आगंतु
षस्तः संभवात्तथापित्तस्यदोषलिंगयुक्तः तयादोषजेष्वेवांतर्भाव्यः उपदंशसंज्ञारूढाबोधव्याः वातजमाह सतोदभेदस्फुरणैः
सकृष्णैः स्फोटैः व्यवस्यसनोपदंशः तोदोवेदनविशेषः भेदोद्विधाक्रियतेइवविशोडानिपातः पित्तजमाह पित्तेनबहुक्लेदयुतेस
दाहैः पित्तेनक्लेदयुतेरार्द्रताबहुलेस्फोटैरितिशेषः रक्तजमाह रक्तपिशितावभासैमांसवर्णाभैः रक्तानुशोणितदुपदंशजानी
यात् रक्तंचइतिपाठांतरं तत्ररक्तेशोणिते कफजमाह सकंडूरैःशोथयुतैर्महद्भिःशुक्लैर्घनैःस्रावयतेकफेन सकंडूरैःकंडूयुतैः मह
द्भिः महत्सरिग्रहैः घनैर्निबिडैःस्फोटैरितिशेषः सन्निपातिजमाह नानाविधस्रावरुजोपपन्नमसाध्यमाहुस्त्रिमलोपदंशः प्रत्ये
कदोषैकस्रावर्वेदनायुक्तंस्त्रिमलोपदंशमितित्रिदोषोपदंशं आसाध्यमाह प्रशीर्णमांसंक्रमिभिः प्रजग्धंमुष्कावशेषंपरिवर्जनी
यं संजातमात्रेणकरोतिमूढक्रियासुयोविषयप्रसक्तः कालेनशोफंक्रमिदाहपाकैः प्रशीर्णस्थिरथोम्रियसतेन प्रसीर्णमां
संगलितमांसंप्रजग्धमितिक्रमिभिर्भक्षितः मुष्कवशेषेति शीर्णसमस्तमेहनमांसतेनविशिष्टफलकोशमात्रकालेमानिवृत्तः
विषयंदर्शयतिसंजातमात्रइत्यादि योमूढोविषयप्रसक्तोव्यायायादिनत्परः सतेनचिकित्सोपिदंशेनकालेनकालांतरेणप्रत्यन
शोथा दिभिरुपद्रवैःप्रशीर्णशिश्नागलितमेहनः एकस्थानत्वेनात्रलिंगार्शमाह अंकुरैरिवसंजातैरुपर्युपरिसंस्थितैः क्र
मेणनायतेवर्तिस्ताम्रचूडशिखोपमा शोफस्याभ्यंतरेसंधौपर्वसंधिगतापिवा सवेदनापिच्छिलाच्चदुश्चिकित्स्यात्रिदोषजाः लिं
गवर्तिरितिख्यातालिंगार्शमिस्वापरं अंकुरैरिवेति अंकुरसदृशैरिवदीर्घसंधातमांसाग्रप्रतापनैः अन्यसंजायतेरितिपर्व
तितत्रमांसैरितिशेषः ताम्रचूडः शिखोपमतिताम्रचूडः कुक्कुटः ताम्रचूडातुल्यसंधाश्रितिः रंध्रसंधौपर्वसंधिगततेनसर्वसं
धिगतत्वेनसर्वसंधिरक्तत्वात् एतस्त्रिदोषजं अतएवतदेवना पिच्छलादुश्चिकित्सात्रिदोषस्यत्रतुक्वचित्पठंतिशुभ्रुतेरंध्रसं
धौपर्वसंधिगतेन्यनेनसर्वसंधिरक्तवान् एतत्रिदोषजं अत्रएवंदेवनापिच्छलान्दुश्चिकित्सात्रिदोषजंसत्रक्वचित्सध्यंतश्रुत
तेतुक्वचित्श्रीयंपाटः भ्रायेनार्षमाह इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांसमस्तवारितु उपदंशनिदानं॥४७॥ ॥
सामान्यास्थानत्वाच्छुकदोषनिदानस्यारंभः तस्यसंप्राप्तिमाह अक्रमात्सफसोवृद्धिर्योभिनांछतिमूढधीः व्याधयस्तस्यजा

253/1912

यंतेदशचाष्टौचशुक्रजाः शुक्रोजलसूकः सततंजलतंतुर्मलाद्भूतोजीवविशेषः सस्सूकः कथ्यंतेनास्यदोषाविकारस्तस्यका
रत्वात्क्वचिद्दोषोपिव्याख्यालभतइत्यागमात् अतएवसूकदोषव्यावरणेशुकदोषनिमित्तंव्याधयेववक्तव्यः अत्रसूकजा
इतिसूकदोषजाधयः अक्रमादिति अनुचितवृद्धिक्रमात् अनुचितानबहुविकाराजलशूकदोषाणांविनाशेवात्स्यायनादिशा
स्त्रेयथ्योवगंतव्य तद्यथा भल्लातकास्थिजलसूकमथाब्जपत्रंमंतर्विदग्धमतिमांसहंसे धवदग्त दिरुत्तिहतिफलतोयपि
ष्टामाल्लिपितंमहिषविट्मलकृतंग स्थूलमम्मकंद्दरतुरंगमतुल्यमाशुशोफंकरोत्यभिमतेनहिसंशयोस्यादि जतुजलसूकर
हितमश्वगंधादितिलएतस्यापियोगस्यसूकसंज्ञायदुक्तं अश्वगंधावरीकुष्ठमांसीसहाकालान्वितं चतुर्गुणेनदुग्धेनतिल
तैलंएतस्यपियोगस्यसूकसंज्ञायविचापयेत स्तनलिंगकर्णपालिवृद्धिर्णमर्दनांहितमिति सफलोलिंगस्यागदाधरः स्व
लिंगवृद्धिरेवकामपरायणनित्यपुरुषेक्रियमाणः अक्रमादष्टचाष्टौयेति अष्टदशचाष्टौयेति अष्टदशसंख्येयं वातश्लेष्म
जनितंसर्षपिकामाहगौरसर्षपसंस्थानःशूकनिर्भुग्नहेतुका पीडकाश्लेष्मवाताभ्यांज्ञेयाः सर्षपिकास्तनाः गौरसर्षप
तुल्यास्तक कद्दुमुखवारितशूकवृद्धहेतुकेत्यर्थः सार्पीडिकासर्षपिकानाम वातनिमित्ताभष्ठिलिकामाह कठिनाविषमैर्भुग्नैर्वायुना
ष्ठीलिकाभवेत् विषमैर्भुग्नैरिति वक्ष्माणाभुग्नैरियनेनसंबंध्यतेविषमैरप्रसस्तैर्भुग्नैर्वक्रैः अष्ठीलिकालोहकारभांडविशे
षतस्तत्तुल्यत्वात् अष्ठीलिकासाचवातेन कफग्रथितमाहशूकैर्यत्पूरितंशश्वत् ग्रथितंनामतत्कफात्तत्सम्वक्तुयितुंनामत
तोस्थरकुंभिकामाह कुंभिकारक्तपित्तोत्थाजंभवास्थिनिभासभा वावचास्थितिसास्तथा कुंभकाकुंभकारितस्याफलंकुं
भीफलंतद्धितस्यलुगितिसूत्रेणफलस्यलोपाः कुंभीफलवत् कुंभिकायावपास्थिनिभानुबुकाफलास्थिसदृशाअभुभा
शुभाशुक्लंशुभंत्वशुभंअशुभंकृष्णमित्यर्थः सावरक्तपित्तजनिताअशुभेतिपाठांतरं अलजीमाह तुलजांतलजीविंद्याद्य
थाप्रोक्तंविचक्षणः प्रमेहजाअलजीतुल्यसंभवातेनरक्तमितास्फोटाजानीयात् यथाप्रोक्तामितिसातजीयथाप्रोक्ता

क्षणेमित्यर्थः इयमपिरक्तपित्तोत्थामित्युवर्तते मर्दिनामाह मर्दितंपीडितंयत्तुसंरब्धंवातकोपतः पीडितंलिंगमिति
शेषः अविकृतत्वात्भूकपातनंतरंपीडितामितिज्ञेयंरब्धंलिंगमेवमर्दितमितिसंज्ञा अपचवननितः समृदपीडिकामाह पाणि
भ्यांभ्रशसंमृदसंमृदपीडिकाभवेत् पाणितश्चकेतिंगपानिसम्यां भृशसंमृदपिच्चितावनतेसंमृदपीडिकेतिसंज्ञा अत्रापिवात
प्रकोपइत्यनुवर्तते अथमंथमाह दीर्घाविहाश्वपीडिकादीर्यतेमध्यतश्चजा: सावमंथ: कफासृकभ्यांवेदनारोमहर्षकृत् विस्तो
र्णापाद्धोबहुला: कफाश्रवरक्यामिति भूकपाककृताभ्यां एवमन्यत्रसर्वेषपिसामान्येनभकृदोषेषुभूकपातानुक्तोपिज्ञेय: वे
दनायारोमहर्षकरितिवेदनारोमहर्षकृत् अथमंथइतिसंज्ञा पुष्करीकामाह पीडिकाभिश्चतायातापद्मकर्णिकसंस्थानेति
कमलकोशतुल्यापुष्करिकेतिसंज्ञापित्तशोणितात्ज्ञेया स्पर्शहानिमाह भृकृदपित्तंशोणितंस्पर्शहानिकरोतितस्मात् स्प
र्शहानिरितिसंज्ञा शोणितज्ञेया उत्तमामाह उद्गमाषोपमारक्तारक्तपित्तोद्भवाश्चजा: व्याधिरेषोत्तमानामभूकजीर्णनि
मित्तजा: उत्तमानाएकषाधिभृकाजीर्णानिमित्तजाभवति पुन:पुन:प्रतिपाकेनभकेनजीर्णतन्निमित्तजायतइत्यर्थ: व्या
धिएषोत्तमानामितिकेचित्संवंदति सतपोनकमाह छिद्रैरणुमुखैर्वालिंगंचितंयस्यसमंततः वातशोणितयोर्व्याधि: सज्ञेय:
सतपोनक: छिद्रैरिति दु:खवारिजभूकजनितवातशोणिततैः सूक्ष्ममुखैः छिद्रैश्छिद्रैश्चतुमुपचिता लिंगंसतपो
नकइतिसंज्ञा त्वक्याकमाह वातपित्तकृतोज्ञेयत्वक्पाकोज्वरदाहवान् वातपित्तकृतइति भूकविशेषात् दाहरागादिनिव
शात् कश्चित्कदोषस्यदोषएवकारणमिति ज्ञेयंत्वक्पाकइतिसंज्ञा शोणितार्बुदमाह कृष्णैःस्फोटैःसरक्ताभि:पीडि
काभिर्निपीडितः यस्यवस्तिरुजाश्चोग्रं ज्ञेयंतच्छोणितार्बुदं स्फोटैरितिदीर्घपीडिकाभिरिति स्वल्पभिर्निपीडितंलिंगं
मपिबोद्धव्यं यस्यवस्तिरुजावाग्राज्ञेयंतत्शोणितार्बुदं इतिवस्तिव्रणमिधानंतत्रउग्रारुज: अगाधाधूसित: मांसशो
षात् वस्तिरुजारोग्राइतिपाठांतरं तत्रवस्तौमुत्राशये अस्यशोणितमेवकारणं अर्बुदादिदूतास्वारिभूकजशोणि
तकृतंमांसार्बुदंमाह मांसदोषेणजानीयादर्बुदंमांससंभवं भूकपनंतरंमहादिनाकृतेनमांसदोषेण अत्रापिशोणि
तहेतु: मांसार्बुदसंज्ञा मांसपाकमाह शीर्यंतेयस्यमांसानियश्चसर्वाश्चवेदना विद्यात्तंमांसपाकंतुसर्वदोषकृतंभिष

255/1912

क् शीर्यंतेगलंतिसर्वाश्चवेदनाइति वातपित्तकफजा अयंत्रिदोषजांविद्रधिमाह विद्रधिसन्निपातेनयथोक्तमभिनिर्दिश
त् यथोक्तमितिसन्निपातजाविद्रधिलक्षणेजानीयात् विद्रधिनिदाननानावर्णरुजाश्चावइत्यादिनातिलकालकमाह कृ
ष्णानिचित्राण्यथवासकानिसविषाणिच जानितानित्वपाश्रुमेंद्रेनिरवशेषतः कालानिभूत्वामांसानिशीर्यंतेयस्यदेहि
न: सन्निपातसमुत्थास्ततांविद्यातिलकालकं कृष्णानिकृष्णवर्णानिचित्राणिनानावर्णानिमेविषामिविषयुक्तानिश्रका
नितलमलोद्भवतंतूनितानिनिरवशेषतोमेंद्रेलिंगपंचंतित कालनिकृष्णवर्णानिभूत्वामांसानिशीर्यंते गलंतितान् त्रिदो
षजान्कृष्णतिलकवर्णत्वात्तिलकालइति भूकदोषत्वसाध्यतिमाह तत्रमांसार्बुदंयच्चमांसपाकश्चयस्मृत: विद्रधिश्चनसि
ध्यंतियेचस्युस्तिलकालक: एतेसाध्य: यत्रैतिचकरोभिन्नक्रमोसचनसिध्यंतीत्यत: पर्नयोगु: तेनसाध्यतातेषांपूर्वरू
पतांयास्यादिप्रत्याख्यायचिकित्साविताइतिभुश्रुतोगदाधरेणयुक्तत्वात् इत्यानंकंदर्पणेनिदानव्याख्यायां अष्टचत्वारिं
शत्तोभूकदोषनिदानं ॥४८॥ ॥तत्रांतरेकुष्ठनिदानारंभ: विशेषणकुष्ठजनकंनिदानमाह विरोधीन्यन्नपा
नानिद्रवस्निग्धगुरूणिच भजताभागतांछर्दिंवेगाश्चान्यान्प्रतिघ्नतां व्यायाममतिसंतापमतिभुक्तानिसेवनात् शीतो
ष्णलंघनाहाराक्रमंमुक्तानिसेवनात् धर्मश्रमभयार्तानांद्रुतंशीतांवुशीविनां अजीर्णाध्यसनाच्चैव पंचकर्मापचारिणान
वान्नदधिमत्स्यातिलवणाम्लनिषेवनां माषमूलकपिष्टान्नतिलक्षीरगुडाशिनां व्यायामंचाप्यजीर्णेन्नेनिद्रांवाभजतां
दिवा विप्रान्गुरून्धर्षयतांपापकर्मचकुर्वतां एतादृशाचरतांनृणांकुष्ठानिजायतइतिसंबंध: विरोधीनिक्षीरमत्स्यादीनि
भजतामिति संबंध्यते तथाद्रवादीनिरसवीर्यविपाकविरुद्धानिभजतामिति आगतांउपस्थितंवेगांछर्दिंधारयता अ
न्यान्मुत्रपुरीषादीकान्वेगान्भुक्तावातिव्यायामंअग्निसंतापंधर्मादिकंचनिषेव्यमानानांशीतोष्णादिनिज्ञेनक्रम
सेव्यत्वमुक्तंतदेपरीत्येनसेवमानानांधर्मश्रमभयार्त्तमिति भाजीर्णा जगिनपक्वान्नानंतदोजनंचर्वणामिति यावत् अ
ध्यसिनंअहारवपरिणतभुञ्जानानांआशनमिति अजीर्णाभ्यासहंसवध्यतेपंचकर्मापचारिणामिति पंचकर्माणिवमन

विरेकादीनि तेषामवचारो व्यापयित्वयोगितं नवान्नमत्स्यादीनि इति आदिशब्देन विरुद्धान्नादिभिः प्रसंकं वक्ष्यते व्याया
मं वाप्यजीर्णनि इति व्यायामं मैथुनं विदग्धरूपो अजीर्णं दिवा च निद्राभजनं धर्षयतामिति अभिभवं ता पापं कर्म च कुर्वतां
मित्यनेन च विप्रादीधर्षयतोध्यो ः तत्कथनं विशेषार्थप्रतिपादकं कुष्ठदोषदूष्यसंग्रहमाह वातादयस्त्रयो दुष्टास्त्वग्रक्तं मांसम
बु च दूष्यं तिस कुष्ठानां सप्तकोद्रव्यसंग्रहः नन विषपानामैथुनापादं एतत्वं मांसमार्ग्यो यदुक्तं रक्तं लसीका त्वग्मांसं दूष्यं दोषा
त्रयो मलाः विसर्पाणां समुत्पत्तौ विज्ञेयाः सप्त धातवः इति तत्कुष्ठ विसर्पयोः को भेद स उच्यते कुष्ठं चिरक्रियं स्थिरं प्रबलत्व
कपित्तेदोषैर्जन्यं ते विसर्पस्तु चिरविशरणशीलि प्रबलरक्तपित्तैः अन्यच्च कुष्ठे गुरुपद्रव्यापहारश्च निमित्तं विशेषस्तथा ते
षां संख्यामाह अतः कुष्ठादि जायंते सप्त चैकादशैव तु कुष्ठानि सप्तधा दोषैः पृथक्‌द्वंद्वैः समागतैः सर्वेष्वपि तु दोषेषु व्यपदे
शोधिकेन तु अत इत्यस्माद्दोषदूष्यसमुदायात् सप्त चैकादशैवेति संदूष्यापि पिच्छदपाठन सप्तानां महाकुष्ठत्वमेकादशा
नां क्षुद्रकुष्ठत्वमिति बोधयति कुष्ठानां त्रिदोषजत्वानापि उद्रिक्तदोषेण सप्तप्रकारत्वमाह कुष्ठानां न्यादि दोषे पृथक्‌त्रयः
द्वंद्वैस्त्रयः समागतैः सन्निपातैरेकः इति सप्त तं अधिकत्वव्यपदेशः यथा वातकपालकुष्ठमिति कुष्ठस्य पूर्वरूपमाह अतिश्ल
क्ष्णखरस्पर्शः स्वेदास्वेदविवर्णता दाहकंडूस्त्वचि स्वापस्तोदकोष्ठोन्नतिभ्रमः व्रणानामधिकं शूलं शीघ्रोत्पत्तिश्चिरस्थिति र
ढानामपि रूक्षत्वं मितेऽल्पेऽतिकोपनं रोमहर्षोऽस्त्रजः काष्ण्यं कुष्ठलक्षणमग्रजं अतिश्लक्ष्ण इति मसृणः खरः कर्कशो वा
स्पर्शः स्वेदाव स्वेदइति स्वेदः श्रोतोवरोधावरोधकतो दाहस्त्वगतः स्वचः स्वापः स्पर्शाज्ञानं तोदः वेदनाविशेषः कोठोन्नत
रिववरटीदष्टनिकाससोथः कोष्ठस्तस्योन्नतिभ्रमोन्वायाज्ञैसेः शीघ्रोत्पत्ति चिरस्थिति निर्व्रणानामिव अल्पोपि निमित्तको
पाद्व्रणानां अग्रजं कुष्ठलक्षणं पूर्वरूपमित्यर्थः सप्तमहाकुष्ठानां लक्षणमाह तत्र कपालमाह कृष्णारुणकपालाभं यद्रूक्षं
परुषं तनु कपालं तोदबहुलं तत्कुष्ठं विषमं स्मृतं कृष्णारुणयोः स्फोटितमृत्पात्रपत्रास्तदूर्णं अन्ये कृष्णशर्करा रूक्षं चिक्कणं
तारहितं परुषं परस्पर्शं तनु त्वक्कृत कुष्ठं कपालसंज्ञं विषमं दुश्चिकित्स्यं उदुंबरमाह सर्दाहरागकंडूभिः परीतं रोमपिंजरं

257/119

औदुंबरं फलाभासं कुष्ठमौदुंबरं वदेत् सर्दाहादिभिर्युतं रोमपिंजरं कपिशरोममित्यर्थः उदुंबरफलसदृशं तदुंबरं संज्ञं वदेत्
मंडलमा० श्वेतरक्तं स्थिरं स्त्यानं स्निग्धमुत्सन्नमंडलं कृच्छ्रमन्यान्यसंयुक्तं कृच्छ्रं मंडलमुच्यते स्थिरं निश्चलं सहत्वं वा उ
त्सन्नमंडलं उन्नतमंडलं कृच्छ्रसाध्यं अन्योन्यसंसक्तं परस्परमीलितं रूक्षजिह्वामाह कर्कशं रक्तपर्यंतमंतःश्यावं सवेदनं यद्
क्षजिह्वासंस्थानमृक्षजिह्वं तदुच्यते कर्कशं खरस्पर्शं रूक्षजिह्वासंस्थानं रूक्षो नीलमृगः गवयः रोझ इति लोके तज्जिह्वाका
रं पुंडरीककुष्ठमाह सश्वेतं रक्तपर्यंतं पुंडरीकदलोपमं सोत्सेधं च सरागं च पुंडरीकं प्रचक्षते पुंडरीकं श्वेतकमलं तत्पत्रोप
मं तेन श्वेतं रक्तं पर्यंतमध्ये श्वेतं प्रांतेषु रक्तं सरागमीति प्रांताधिकार प्रतिपादिका सोत्सेधं उन्नतं सिध्मालक्षणमाह श्वेत
तांम्रं तनु यच्च रजोध्वस्तं विमुच्यते प्रायेणोरसि तत्सिध्ममलाबुकुसुमोपमं श्वेतं ताम्रमिति श्वेतलोहितात्मकं तनु तत्कृष्टं
धर्षितं रजो मुंच्यति प्रायश्चोरसि तिउ सिरवाहुल्येन भवति कफप्रधानत्वात् प्रायोग्रहणादन्यत्रापि शाहुल्यं अलाबुकुसु
मोपमं तुंबीफलसदृशं काकणंतिकामाह यत्काकणंतिकावर्णमपाकं तीव्रवेदनं त्रिदोषलिंगं तत्कुष्ठं काकणं नैव सिध्यति
काकणंतिका गुंजा सा मवर्णत्वेन मध्ये कृष्णं मल्लीरक्तं अथवा मध्ये रक्तं अंते कृष्णं कुष्ठत्वेनैव त्रिदोषलिंगत्वसिद्धे त्रिदोषलिं
गः इति यत्पुनरुक्तं प्रबलदोषस्य लिंगं तात्पर्यप्रदर्शनार्थं इति सप्तमहाकुष्ठानि महत्वं चैषां शीघ्रमुत्तरोत्तरधातववगाहनत्व
दोषजन्यत्वक्रियाभूयस्त्वयोगात् ततोनंतरमेकादश क्षुद्ररोगं कुष्ठान्युच्यते तत्र चर्मकुष्ठमाह अस्वेदनं महावास्तु यन्म
त्स्यसलोपमं मत्स्यत्वकुसदृशं चर्ममाह० तदेवकुष्ठं चर्माख्यं बहुलं हस्तिचर्मवत् चर्माख्यं चर्मकुष्ठं बहुलं निबिडं हस्ति
चर्मवदित्यर्थः किटिभमाह श्यावं खरकिणस्पर्शं परुषं किटिभं स्मृतं किनो व्रणस्थानं चर्म खरस्पर्शवत् कर्कशं परुषं
किटिभमासं कुष्ठं वैपादिकमाह वैपादिकं पाणितलस्फुटनं तीव्रवेदनं श्रीहाम पाणिपादयोः स्फुटनं विदरणं वैपादिक
कुष्ठं आलसकुष्ठमाह कंडूमद्भिः सरागैश्च गंडैरलसकं मतं गंडैः स्फोटैः स्फितं युक्तं अलकाख्यं कुष्ठं दद्रुमंडलमाह सकंडूरा
गपिडकं दद्रुमंडलमुद्गतं गंडैरीति स्फोटैर्दद्रुमंडलमिति मंडलं रूपतया साद्यं दद्रुमंडलमिति कीर्तनात्कथनस्यास्वरकेषु

मा॰नि॰टी॰
८६

दृष्टेनाभिधानं सुश्रुते महाकुष्ठत्वेनेति तथासिद्धमचरके महाकुष्ठेनाभिधानं सुश्रुते क्षुद्रकुष्ठे दर्शितमुच्यते असितदद्रु वृत्तादमूल
सुश्रुते महाकुष्ठं असितदद्रु विसर्पिष्टं तद्भाविः विसर्पणयोगात् तथासिध्मचरके महाकुष्ठेन सिध्मपुष्पिकाकखिंगमायागताश्रु
श्रुते क्षुद्रकुष्ठइसरोषः चर्मदलमाह सकंडूसशूलकंडूमष्ठके दयहैलं रपित्तचर्मदलंनाम पामामाह सूक्ष्माबहुस्फोटिकाः श्रावय
न्यपामेत्युक्ताः कंडूमयाः सदाहः श्रावश्रावयुक्तः तांपामेतिकथ्यते कच्छूमाह सैवस्फोटै स्तीव्रदाहैरुपेतास्यापाण्योः कच्छुरुग्राः
स्फिजोश्च सैवपामापाण्योर्हस्तयोः स्फिजोः पाद्योश्च कच्छूः कथ्यते स्तीव्रदाहास्तीव्रमहोस्तीव्रसंतापाः स्फोटैस्तैरित्यर्थः विस्फोटमा
ह स्फोटस्यावारुणाभासा विस्फोटाः स्युस्तनुत्वचः श्यावारुणाश्चभाहर्यो येषां ते तथा ते विस्फोटसंज्ञकाः तनुत्वचः सूक्ष्मत
चः रकसामाह कंडून्वितया पिडकाः शरीरसंश्रावहीना रकसोच्यते सा तत्रसगमं सतारुणमाह रक्तंस्यावं सदाहंतशताद्
श्याद्बहुव्रणं बहुव्रणयोगादन्वितंनाम विवर्जिकामाह सकंडूपीडकः स्यावाबहुश्रावा विचर्चिका अत्र कार्यकंडू बहुश्रावत्वे
पितात् शावत्वं वातात् एवंसर्वत्रलिंगमुन्नेयमनुभवेनमुन्नयनं नुभवेनमेव कुष्ठममविचर्चिकापर्यंतं द्वादशक्षुद्राणि भवंतित
कथमेकादशत्वं उच्यते विचर्चिकैव पादयोर्विदरणयोगाद्विपादिकाकथ्यते तेनननसंख्यातिरेकः यदुक्तं भोजेन दोषाप्रदुष्य
त्वग्मांसं पाणिपादसमाश्रितापीडिकाजनयाभुरुजाहकंडूसमन्विता दृश्यते त्वक्शिरारुक्पापाण्योर्ज्ञेयविचर्चिका पादेविपा
दिकाज्ञेया स्थानान्यत्वाद्विचर्चिके तिदोषत्रयस्य नयनं कुष्ठेलिंगमाह खरंस्यावारुणरूक्षंवातजकुष्ठवेदनं पित्तात्मकुपित्तं दाह
रागश्रावान्वितंसतं कफात्क्लेदिघनंस्निग्धंसकंडूशैत्यगौरवं द्विलिंगंद्विद्वंद्वजंविद्यात्त्रिलिंगंसन्निपातिकं श्यावं चारुणं भवतिस
वेदनं वेदनायुक्तं एतद्वातकुष्ठज्ञानीयात् पित्ताचकथितस्मरिन्निवश्रावयुक्तं वाकफाक्लेदिक्लिंश्नतायुक्तं घनं निबीडं द्विद्वंद्वजं कुष्ठ
दोषलिंगं सन्निपातिकं तृदोषलिंगइदानीमुत्तरोत्तरसमस्तधातुगतकुष्ठलक्षणं क्रमेणाभिधीयते तत्रत्वग्गतमाह त्वक्स्थे वैवर्ण्यमंगे
षु कुष्ठे रौक्ष्यं च जायते त्वक्सुप्तिरोमहर्षश्च स्वेदस्यातिप्रवर्तनं त्वक्शब्देनास्यास्याभिधानं तस्मात्कुष्ठरसगतं न भवतीति न
संकनीयात् यतःसुश्रुतेनोक्तं तेषां तु महत्त्वं सर्वधात्वानुसारित्वादिति अतः सर्वशब्देन रसस्यापि ग्रहणं भोजेनप्युक्तं प्रदुष्टावसु

259/1912

तादोषा रसाश्च मांससंस्थिता कुष्ठानि जनयन्त्याशु शरीरेषु शरीरिणामिति वैवर्ण्यमंगानां विवर्णता रौक्ष्यं स्वेदरहितत्वं ति रोमहर्षश्च कुष्ठारंभक
दोषैः स्वेदावह स्रोतसां दुष्ट्या भवति यदुक्तं स्वेदनाहि पुरुषेषु पारुष्यं रोमहर्षणं अतिस्वेदमस्वेदं परिदाहश्च जायत इति रक्तगतमाह कं
डूविपूयकश्चैव कुष्ठे शोणितसंस्थिते विपूयक इति विशेषणात् पृथग्वाच्यं मांसगतमाह बाहुल्यं वक्त्रशोषश्च कार्कश्यं पिडिकोद्गमः तोदस्फोट
तदोषश्च कुष्ठे मांससमाश्रिते बाहुल्यं मुखशोषः पिडिकोद्गमः पिडिकानां संभवश्च स्फोटः स्थूलपिडिका स्थिरत्वमचलत्वं मांसगतलक्ष
णमेतत् मेदोगतमाह कौन्यंगतिक्षयोंगानामभेदःक्षतसर्पणं मेदस्थानगते लिंगं प्रागुक्तानि तथैव च कौन्यं करभंगः अक्षमता का
तिक्षय इति गमनशक्तिः अंगानां संभेदः स्फुटनं क्षतसर्पणं व्रणविसर्पणं प्रागुक्तानिति समरक्तमांसगतकुष्ठलिंगानीत्यर्थः अस्थि
मज्जागतलक्षणमाह नासाभंगोक्षिरागश्च क्षते च कृमिसंभवः स्वरोपघातश्च भवेदस्थिमज्जसमाश्रिते अक्षिरागो नेत्ररोगः एत
दस्थिमज्जधनुद्वयलक्षणं शेषस्पष्टं शुक्रगतकुष्ठलिंगमाह दंपत्योः कुष्ठबाहुल्याद्दुष्टशोणितशुक्रयोः यदपत्यं तयोर्जातं ज्ञेयं तदपि कुष्ठि
वत् दंपत्योः स्त्रीपुरुषयोः तयोः कुष्ठबाहुल्याच्छुक्रार्तवयोर्दुष्टिः शुक्रगतकुष्ठमपत्ये न वर्ततइत्यर्थः अत्र शुक्रदुष्टिलक्षणं प्रस्तावेन स्त्रीग
तार्तवदुष्टि रपि अत्र शोणितमार्तवमित्यर्थः तदपीति शब्दात् पूर्वोक्तान्यपि रसादिस्थगतकुष्ठलिंगानि भवंतितयोरपत्यं जातं कुष्ठिनं
भवेत् अत्रकुष्ठं मातापित्रोः सर्वथा बीजत्वमुपधातादपत्यस्य जनकं परं तु विकृतं तद्गच्छतीति दृष्टव्यः साध्यादिभेदमाह साध्यं त्वग्रक्तमांसस्थं
वातश्लेष्माधिकं च यत् मेदसि द्वंद्वजं याप्यं वर्ज्यं मज्जास्थिसंश्रितं त्वग्रक्तमांसस्थं साध्यं वातश्लेष्माधिकं च यत् चर्मैककुष्ठकिटिभ
सिध्मालसविपादिका वातश्लेष्मजा साध्या मेदोगतं द्वंद्वजं याप्यं अस्थिमज्जासंश्रयं वर्ज्यं अत्र मज्जास्थिप्रसंगात् शुक्रस्यतद्गतस्या
प्यसाध्यत्वं बोद्धव्यं पुनश्चासाध्यलक्षणमाह कृमितृड्दाहमंदाग्निसंयुक्तं यत्त्रिदोषजं प्रभिन्नं प्रस्रुतांगं च रक्तनेत्रं हतस्वरं पंचकर्म
गुणातीतं कुष्ठं हंत्येव कुष्ठिनं कृमिकुद्रु स्पष्ट कृमिभिन्नं विदीर्णं प्रस्रुतांगं प्रश्रावयुक्तं शरीरं हतस्वरं घर्घरस्वरं पंचगुणातीतं पंचक
र्माणि वमनादीनि तेषां गुणाः फलानि तानि फलाकृत्यजातं कुष्ठेषु विशिष्टार्थं दोषप्राधान्यमाह वातेन कुष्ठं कापालं पित्तेनौदुंबरं क
फात् मंडलाख्यं विचर्चिका ऋष्यजिह्वाख्यं वातपित्तजं अन्येपि दोषप्राधान्यमाह चर्मैककुष्ठकिटिभसिध्मालसविपादिकाः वातश्लेष्माद्रेको

श्लेष्मपित्ताद्दद्रुस्तारुषी पुंडरीकंसविस्फोटं पामाचर्मदलंतथा श्लेष्मपित्तादिरुयः काकनंतुसर्वैस्त्रिभिः शेषैर्जानीयात् पूर्वत्रिक
मिति कपालोदुंबरमंडलाख्यंतद्रुकाकनकं पुंडरीकर्षजिह्वानिमहाकुष्ठानिसप्तच आर्पचक्रमः शुश्रुतानुलिखितं यदुक्तंशुश्रुते तत्रमहा
कुष्ठान्यरुणोदुंबररक्षाजिह्वकपालकाकणपुंडरीकदद्रुकुष्ठानि अत्रनुदद्रुकुष्ठंसंग्रहत्वात् दोषः अन्यानिक्षुद्रकुष्ठान्येकादश त
यदुष्टितुल्यत्वात्तत्रैव किलासमाह कुष्ठैकसंभवंचित्रंकिलासंचारुणंभवेत् निर्दिष्टायपरिश्राव्यसंश्रयं संश्रयंकुष्ठैकसंभवमिति
एकः समानंविधुधाध्यसनंथाकर्मादिसंभवोनिदानंयस्यसतथाकुष्ठतुल्यनिदानमित्यर्थः तथाकुष्ठेन सहसमानचिकित्सितत्वंवा
द्रूव्यं कुर्याच्चास्मैतुष्टो हिष्टं विधानमितिवचनात् किलासरसमात्रगतंकिलासेमे धात्वंतराश्रितंसंज्ञातरंलभते यथाचारुणंतंतुचित्रं
यमांसंमाश्रयात् मेदोश्रितंभवेच्छ्वित्रंदारुणंरक्तसंश्रयं ३ इतिअपरिश्रावित्रिवरहितंनिर्दिष्टमितिकिलासस्यैवलिंगंश्रावोहि
रक्तादिष्टामितितेनस्यरससंगत्वेनश्रावाभावाः उक्तंच सर्गक्त्वचगताश्रावीतकिलासपरिकीर्तितमिति त्रिधातुशब्देनपृथक् दोषभुक्ता
दिधानशास्यंते धातुत्रयोत्थानांयस्यततथा वातादीनांधातुसंश्रयभेदेनवर्णभेदमाह वातारुक्षारुणंपित्तात्ताम्रंकमलपत्रवत् सदाह
रोमविध्वंसिकफश्वेतंधनंगुरुः सकंडुकंक्रमाद्रक्तंमांसमेदस्सुमादिशेत् तत्रशोणितवातेनारुणंमांसपित्तेनरक्तकमलपत्रवत् तांत्र
मेदासिकफेनश्वेतं रूक्षंवातात् सदाहंरोमहध्वंसरोमनामसकंपितात् घनंनिबिडं गुरुकंडुयुक्तंचकफात् तत्रोत्तरोत्तरं कृच्छ्रक
ष्टसाध्यं पैतिकात्कफजंकफष्टसाध्यं यदुक्तंचरके दोषेरक्ताश्रितेरक्तं ताम्रमांससमांसमाश्रितं श्वेतंमेदाश्रितं स्निग्धंगुरुत्वोत्तर
मिति श्वित्रंद्विविधं व्रणजंदोषजं यदुक्तंभोजे चित्रंतुद्विविधंविद्यात्दोषजंव्रणजंतथा तत्रमिथ्योपचाराद्धि व्रणदोष यदुक्तंभो
जे चित्रंतुविविधंविद्यात्दोषजंतथा जंस्मृतं दोषजंद्विविधंप्रोक्तंमात्मजंपरजंतथा परसंस्कारसंस्पर्शाद्यच्चपरजमुच्यते नरात्म
जं विजानीयाद्वपदेहोष्वनिलात्मजमिति सतस्यसाध्यत्वमाह अशुक्लरोमबहलः मसंक्लिष्टमथोनवं अरग्निदग्धजंसाध्यंचि
त्रवर्ज्यमथोन्यथा अशुक्लरोमायत्रलोमानिशुक्लानिनभवंति अबहुलानतुः असंश्लिष्टंमिथः परस्परमिश्रयुक्तं अमग्निदग्धंद
ग्धजंयंत्रभवति एतत्साध्यं अतोन्यथा उक्तप्रकारविपरीतमसाध्यं यदुक्तंचरके यच्छुक्लरोमबहुलंयत्साभिन्नंपरस्परं यच्चवर्ष
गणापितंतच्छ्वित्रंनैवसिध्यति इत्यर्थः असाध्यमाह गुह्यपाणितलोष्ठेषु जातमप्यचिरंतनं वर्जनीयंविशेषण किलासंसिद्धि

मिच्छिता: एषुस्थानेषुनवमपि त्याज्यं गुह्यलिंगंमंच पादतलंकुष्ठस्यसंसर्गजत्वप्रसंगेनसर्वाण्येवंसंसर्गजानरोगानाह प्रसं
गात्गात्रसंस्पर्शान्नि: श्वासात्सहभोजनात् सहशय्यासनाच्चापि वस्त्रमाल्यानुलेपनात् कुष्ठज्वरस्यश्वशोषश्चनेत्राभिष्यंद
एवच उपसर्गिकरोगाश्चसंक्रामंतिनरान्नरमिति प्रसंगोमैथुनंअथवासंगोनिरंतरं तेनकृता द्वात्रस्यशब्दिश्चोपसर्गिकरोगद्योभंतो
जोपसर्गजारोगाः संक्रमंतिअविशंतिरोगसंक्रांतिश्चकुष्ठप्रभृतिपापजनसंसर्गेणपापजनसंक्रांतिर्विकाराप्रभावावोधव्य योभंतो
पसर्गजारोगाः संक्रमंति इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांनवचत्वारिंशत्तमोकुष्ठनिदानं ॥४९॥ ॥तदुष्टदोषत्रयजन्यत्व
सामान्यात्कुष्ठनिदानानंतरंसीतपित्तनिदानं तस्यदोषत्रयान्यत्वमाह शीतमारुतसंस्पर्शात्प्रदुष्टौकफमारुतौ पित्तेनसहसंभूय
बहिरंतर्विसर्पतः प्रदुष्टौकुपितौकफमारुतौस्वहेतुरूप वित्तेनसहमिलित्वा बहिस्त्वचि अंतः शोणितादौविसर्पतः प्रसरतः पू
र्वरूपमाह पिपासारुचिहृल्लासदेहसादांगगौरवं रक्तलोचनतातेषां पूर्वरूपस्यलक्षणं मोहोमूर्छासादोग्लानिरक्तनेत्रता पूर्व
रूपमिति पूर्वरूपस्योपलक्षणं उदर्दमाह वरटीदष्टसंस्थानशोथसंजायतेवहिः सकंडूतोदबहुलः छर्दिज्वरविदाहवान् उदर्दमि
तिंविद्याच्छीतपित्तमथापरे वरटीकीटविशेषः तद्दष्टंसहसाकारोबहिः शरीरेशोथोजायते अत्रकंडूरुकफात्तोदोवातात् छर्दि
ज्वरविदाहपित्तादितिदोषत्रिलिंगं अपरेशीतपित्तमाहुः अनयोर्दोषयाधिकत्वमाह वाताधिकंशीतपित्तमुदर्दस्तुकफाधिकं सोत्से
धेसहरोगैश्चकंडुमद्भिश्चमंडलैः शैसिरः कफजोव्याधिरुदर्दः परिकीर्तितः सोत्सेगैरितिमध्यनिम्नैः शैसिरः शिशिरसंभवः
त्वग्दोषसामान्यदृश्चैवकोठः प्रोच्यते असम्यग्वमनोदीर्णपित्तश्लेष्मान्ननिग्रहैः मंडलानिसकंडूनिरागवंतिबहूनिच उत्कोठः सा
नुबंधश्चकोठयित्यभिधीयते असम्यग्वमस्यायोगामिथ्यायोगादिना नथोदीर्णानां पित्तश्लेष्मानांविग्रहोवेगधारणंमंडलानि
जायंतेसकोठः अथवायमर्थ असम्यग्वमनोदीर्णाः पित्तश्लेष्माणोतथान्नविग्रहः वमनायोपस्थितंतस्यान्नविग्रहः तथान्नवि
ग्रहः छर्दिनिग्रहइत्यर्थः तेर्भवंतिएतेनहेतुलक्षणभेदात् कोठउदर्दभिन्नः कोठोनिरुणबंधः सानुबंधत्वंचपुनर्भवत्वेनतथा
चोक्तं क्षणिकोत्पादविनाशः कोठइतिनिगद्यतेतज्ज्ञैरिति इत्यातंकदर्पणनिदानव्याख्यायांपंचाशत्तमशीतपित्तनिदानं॥
॥५०॥ ॥कोठहेतोपित्तश्लेष्मापित्तश्लेष्ममिति रूपस्याम्लपित्तस्यातोनंतरं अम्लपित्तनिदानं तत्रनिदानपूर्वकमम्लपित्त

261/1912

स्यमाह विरुद्धदुष्टाम्लविदाहिपित्तप्रकोपिपानान्नभुजोविदग्धंपित्तस्यहेतूपचितपुरायादतम्लपित्तंप्रवदंतिसंतः विरुद्धंक्षीरम
त्स्यादि दुष्टंव्यापन्नमन्नंविदाहिस्थानेविदग्धंतिपाठांतरं तत्रविदग्धमार्जितंपित्तप्रकोपिपानान्नानभुजंइतिपाठांतरं आदिशब्दात
कफादिप्रकोपणमन्नंभुजानस्यविदग्धंकुपितं स्वहेतूपचितंपुरायदितिवर्षास्कउपचितविदाहादिभिस्वहेतुभिः प्रापचितंसंच
यमापन्नंयदुक्तं वर्षास्वम्लविपाकात्तादद्भिरोषधिभिस्तथा इतिविदाहादम्लगुरोद्रक्तपित्तमम्लापित्तप्रकोपानाग्रहणेनैवाम्लवि
दाहिनोग्रहणसिध्येतरभिधानंसेषार्थं तस्यलिंगमाह अविपाकः क्लमोत्क्लेशस्तिक्ताम्लोद्गारगौरवं हृत्कंठदाहारुचिभिश्चाम्ल
पित्तंवदेद्भिषक् अविपाकइतिआहारपाकः क्लमः अनायासश्रमः अम्लपित्तंपित्तप्रधानंवानकफायाप्यत्रगौरवोद्गारकर्मोदि
नाङ्गियो तस्यकदाचिलाय: ऊर्ध्वभेदातद्विपित्तस्योर्ध्वगतिंतावदाह तृड्दाहमूर्च्छाभ्रममोहकारिप्रायस्यधावाविविधप्रकारं
हृल्लासकोसानलसादहर्षस्वेदांगपित्तसकरंकदाचित् मूर्च्छासर्वथाज्ञानभून्यतंभ्रमश्चक्रारूढस्येवमोहोविपरीतज्ञानंप्रपस
घोवत्तिवाशब्देवाप्युर्ध्वगमनायत्नयाविविधप्रकारांतरइति हरितपीतकृष्णरक्तादिवर्णदुर्गंधतयोनानाविधं कदाचिदमसर्वक
के विशेषणोद्गतमाह वांतंहरित्पीतकनीलकृष्णमारक्तारक्ताभवतीवचाम्लंमांसोदकाभंत्वतिपिच्छलाभंश्लेष्मानुजातंवि
विधंरसेन नीलंचाषपक्षसदृशंस्निग्धंहरित्शाकपाकवाभंकृष्णंभंजनाभंअरक्तमिषल्लोहितंरक्तमाल्यंतलोहितं मांसोदकाभं
मांसधावनतोयाभंअच्छंविमलंविविधरसेनलवणंकटुतिक्तास्येननानारूपंकरोति आहारस्यावस्थामाह भुक्तेविदग्धस्थवा
प्यभुक्तेकरोतितिक्ताम्लवमिच्छर्दिकरोतिति एवंविधंतिक्तमम्लमुद्गारंकरोतीतिसंबंध्यंतकंठकुक्षिउदरेदाहंशिरसः पीडांकरोति
संबध्य अस्लपित्तेकफपित्तवत् सामान्यमाह करचरणदाहमौल्यमहतीमरुचिंज्वरंचकफपित्तंजनयतिकंडूकान्वितगात्ररोग
चयं मिलितंकफपित्तंकरचरणयोर्दाहंशरीरेतथोष्णकांड्वादिनितगात्रेरोगचयंकरोतीत्यर्थः रोगचयोऽविपाकोत्क्लेशादिः कृ
च्छ्रसाध्यत्वमाह रोगोयम्लपित्ताख्यायत्नात्संसिध्यतेनवः चिरोत्थितंभवेद्याप्यकृच्छ्रसाध्यत्वकस्यचित् अयंरोगोनवोपित्तासं
साध्यतेसिध्यतीत्यर्थः। हिताहारचारशालिनः कस्यचितुचिरोत्थितोपिकृच्छ्रसाध्येत्यर्थः तस्मिन्ननिलकफसंसर्गमाह सानि
लेसानिलकफसकफंतत्रलक्षयेत् दोषलिंगेनमतिमान् भिषक्मोहकरंहितत् मोहंकरोतितितंतत्राम्लपित्तंसानिलंकफंस

263/1912

कफलक्षयेत्दोषदोषलिंगेनवातपित्तकफलिंगेनेत्यर्थः यतस्तद्धातिमोहंकरोति वेदाभ्यांनिज्ञनकं तस्योद्दर्तुलप्रवर्तमान
त्वनच्छर्द्यतीसाराभ्यांमेदस्यदुर्ज्ञानत्वात् तत्रसानिलमाह कंपप्रलापमूर्च्छाववितिमिविमिगात्रसादशूलाः नितमसादर्शनमंध
कारप्रविश्येवासंवित्तिः विभ्रमः चक्रारूढस्येव प्रमोहइंद्रियार्थभ्रमः हर्षोरोमहर्षः वाताधिके कफानुगतमाह कफस्तैमि
त्यजडतारुचिशीतमाद वमिलेपाः दहनबलसादकंडू निद्राचिह्नकफानुगते कफविदग्धलेश्मोद्गिरणगौरव जडतात्वांगानामेव
सावोगात्राणां लेपोमुखलेपः श्लेष्मलिप्तास्यतेत्यर्थः सादशब्दोदहनबलाभ्यांसंबध्यते वातश्लेष्मानुगतमाह उभयमिदमेववि
न्हमारुतकफसंभवंभवत्यस्रो अम्लाम्लपित्तउभयंपूर्वोक्तवातश्लेष्मणोलिंगंज्ञानीयात् इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांएक
पंचाशत्तानिदानं॥५१॥ ॥अम्लपित्तसंभवस्तुद्विवेगविगाताइकदुष्टोसत्यांविसर्प्पोसित्तंहेतुः सामान्याभ्यानंतरंनि
संपदानारंभः तस्यनिदानपूर्वकंसंख्यासंप्राप्तिः लवणाम्लकटूष्णादिसेवनादोषकोपतः विसर्प्पसप्तधाज्ञेयः सर्वतः परिसर्पनात्
विसर्प्पविशेषणारक्तपित्तनिदानमुक्तं एषांसंतनसेवपादोषकोपः आदिग्रहणचरकोक्तहरितमाकपिंड्यकौप्रभृतिनांग्रहणं
सप्तविधेति उल्बणैकदोषजास्त्रयः सन्निपातजः एकद्वंद्वजास्त्रयः एवंसप्तविधंसर्वतः परिसर्पनात् विविधंनविसर्पणा
द्विविसर्प्पः यदुक्तंचरके विविधंविसर्प्पतियतोविसर्प्पस्त्रस्येनसस्मृतः परिसर्पोथवानिम्नासर्वतः परिसर्पणादिति संप्राप्ति
माह वातिकः पैत्तिकः श्लेष्मकफजः सन्निपातिकः चत्वारः एतेविसर्प्पावक्ष्यंतेद्वंद्वजास्त्रयः आग्नेयग्रंथाख्यकर्दमाख्या
दोषाजंषेवातभविजंभाह अग्नेयोवातपित्ताभ्यांग्रंथाख्यकफवातजः यस्तुकर्दमकोधोरसपित्तः कफसंभवः आगम स
र्वेषामेवरक्तादिदुष्यचतुः पदोषत्रयजन्यत्वमाह रक्तंलसिकात्वग्मांसंदूष्यादोषयोमला विसर्पणांसमुत्पत्तौविज्ञेयसप्तधातु
त्ति विसर्प्पस्यकुष्टस्यचसमानसामग्रीकर्तृत्वेपिकुष्ठाध्यायमेवनिरूपितं दोषशब्देनैववातादिग्रहणसिध्येमलाइति यत्तुन
तदस्यार्थंदुष्याशरीरमलानीकरणंदोषाणांप्रतिपादयितुं लसीकाशब्दंत्वक्शब्देनात्रतमममेवरसस्यसप्तधातुपुलं वातिक
माह तत्रवातात्परिसर्प्पोवातज्वरसमाव्यथा शोथस्फुरणनिस्तोदभेदायामहर्षवान् वातज्वरसमव्यथाइति वेपथुविषमायो
गड्यादिकः निस्तोदः शूलैनेवतुद्यतइव भेदोविदार्यतेइव अतिपीडाआयामोविस्तारवान् हर्षोरोमहर्षः पैत्तिकमाह पित्ताद्रुत
गतिः पित्तज्वरलिंगोतिलोहितः शीघ्रगतिः पित्तज्वरलिंगइतिवेगस्तीक्ष्णातिसारइत्यादि अतिलोहितोतिरक्तः कफात्कंडूयुतः
स्निग्धश्लेष्मज्वरसमानरुक् कफज्वरसमानइतिस्तैमित्यस्तिमितोवेगइत्यादि सन्निपातिकमाह सन्निपातसमुत्थश्चसर्वरूपसमन्वि

तः सर्वदोषलक्षणइत्यर्थः सन्निपातजोऽसाध्यत्वमुक्तं सर्वात्मकश्चक्षतजश्चमिद्विधमितीति वचनात् तेनस्वरूपेणास्यांतर्भावहिर्यभेदेन
विसर्प्यपरितः यदाह मर्मोपघातात् संमोहयनानांच घटनात् विधादिविसर्पमतमात्यचाग्निबलक्षयात् अतोविपर्ययात् इह द्विधा प्रलक्ष
णैरिति वातपित्तजमाग्नेयाख्यविसर्पमाह वातपित्तज्वरच्छर्दिमूर्च्छातीसारतृड्भ्रमैः अस्थिभेदाग्निसदनतमकारोचकैर्युतः करो
तिसर्वभंगं च दीप्तांगारावकीर्णवत् यंयंदेशं समर्प्यश्च विसर्पति भवेत्ससः शांतांगारसितोनीलो रक्तो वाप्यश्चचीयते अग्नि
दग्धश्चइवस्फोटैः शीघ्रगत्वाद्द्रुतंचसः मर्मानुसारीविसर्पः स्याद्वातोऽतिबलस्ततः व्यथेतांगंहरेत्संज्ञां निद्रांचश्वासमीरये
त् हिध्मांचसतनावस्थामीदृशंलभतेनरः क्वचिच्छमरतिग्रस्तो भूमिशय्यासनादिषु चेष्टमानः स्ततः क्लिष्टो मनोदेहभ्र
माद्भवान् दुःप्रबोधोऽश्नुतेनिद्रां सोऽग्निविसर्प उच्यते वातपित्तादिति वातपित्तयोःसंश्रयः ज्वरादिदिभिरुपद्रवैर्युतैः दीप्तांगा
रावकीर्णावदिति ज्वलदंगारैर्व्याप्तः संगम्यतेमातांगारसितामिति निर्वाणांगारवत्कृष्णवर्णो नीलः चाषपक्षवरक्तताम्रदेशो
भवति अग्निदग्धइवेति आशीघ्रअग्निदग्धइव स्फोटैरुपचीयते वृद्धिंनीयते शीघ्रगत्वाच्छीघ्रकारित्वाद्द्रुतं शीघ्रं सर्वतः सर्पति मर्मा
नुसारी हृदयानुसारी अतीवबलवान् वातो व्यथेतांगंशरीरं व्यथेतेत्यर्थः निद्रांसंज्ञांच प्रहरेत् श्वासंहिध्मां हिक्कांच इरयेत् प्रकोप
येत् ईदृशीमवस्थांगतो नानापुरुषः क्वचिच्छर्मसुखं नप्राप्नोति के पुभूमिशय्यासनादिषु स्ततः आत्मनैव क्लिष्टः पीडितो देहो मनो
क्लांतो दृष्ट्वा कुर्यात् दुःखप्रबोधो मनोदेहश्रमोद्भवान् द्रामरणरूपां मश्नुते प्राप्नोति कफमारुतजं ग्रंथिविसर्पमाह कफेनरुद्धः पवनो भित्त्वा
त बहुधा कफं रक्तं वा रक्तं वृद्धस्य त्वक्सिरास्नायुमांसगं दूषयित्वा च दीर्घाणुवृत्तस्थूलखरात्मनां ग्रंथीनां कुरुते मालां रक्तानां तीव्ररु
क्ज्वरकासश्वासातिसारस्य शोषहिध्मारतिज्वरैः मोहवैवर्ण्यमूर्च्छांगभंगाग्निसदनैर्युतः इत्ययं ग्रंथिविसर्पः कफमारुतकोप
जः कफेनसंहतः कुपितेन स्वहेतुकुपितः पवनः कफंभित्त्वा विदार्य रक्तं त्वग्दूषयन्नेव वक्ष्यमाणेन संबध्यते वृद्धरक्तस्य मुमुक्षस्य
त्वक्सिरास्नायुमांसगामिति रक्तविशेषणं दीर्घाणुवृत्तः स्थूलखरात्मतामिति अणुः सूक्ष्मः वृत्तं वर्तुलं मसृणं स्थूलं मस्तूनं खरं कठिनं
खररूपाणां ग्रंथीनां मालां करोति कफपित्तात्मकं कर्दमाख्यमाह कफपित्तज्वरस्तंभो निद्रा तंद्रा शिरोरुजा आंगावसादविक्षेपप्रलापा
रोचकभ्रमाः मूर्च्छाग्निहानिर्भेदोऽस्थ्नां पिपासेंद्रियगौरवं आमोपवेशनं लेपः स्रोतसां च स सर्पति प्रायेणामाशयं गृह्णन्नेकदेशं
न चातिरुक् पीडकैरवकीर्णोऽतिपीतलोहितपांडुरैः स्निग्धोऽसितो मेचकाभो मलिनः शोफवान् गुरुः गंभीरपाकः प्रचुरोष्मा
स्पृष्टः क्लिन्नोऽवदीर्यते पंकवच्छीर्णमांसश्च स्पष्टस्नायुशिरागणः शवगंधी च विसर्पः कर्दमाख्यमुशंतीति कफपित्तादयं

265/1912

स्तंभयंति गात्रं तथा अंगावसादविक्षेपइति अंगग्लानिः अंगानां विक्षेपः इंद्रियगौरवमिति चक्षुरादीनां गौरवात् आमो
पवेशनमिति आमस्य वर्चसः स्रवणं लेपः स्रोतसां स्रोतः मुखानि लिप्तता प्रायेणामाशयं गृह्णन् त्रिनिकफपित्तयोरामाशय
स्थानत्वात् प्रायेणामाशयं भवन्नेकदेशग्राही भवतीत्यर्थः नातिपिपीडाकारः पीडकैरिति पित्तपांडुरलोहिताभिः पीडकाभि
रवकीर्णो व्याप्तः असितकृष्णः मेचकाभः अंजनाभः मलिनो मलदिग्धः गंभीरपाक इति अंतः पाकः प्रायोष्मा प्रचुरोष्मा स्फुटस्ना
युशिरागत इति अंतः पाकः प्रायोष्मा प्रचुरोष्मा स्फुटस्नायुशिरागतइति पूतिमांसागमनस्नाय्वादीनां स्फुटता कर्दमाक्षम
संततं कर्दमाख्यात् कर्दमाख्यं कथयति क्षतजमाह क्षतजस्तु क्षतारुणः सरक्तं पित्तमीरयन् विसर्पं मारुतः कुर्यात्कुलत्थसदृशैश्चि
तं स्फोटैः शोथज्वररुग्दाहाढ्यं श्यावशोणितं अयं क्षतजो विसर्पः तेन संख्याधिक्यं तथा च भोजः शस्त्रप्रहारैरस्त्रैस्तु व्याइदं
तनखैरपि क्षतवाप्यथवा मग्नं बहुदोषस्य देहिनः रक्तं पित्तं च कुपितं व्रणमाशु प्रपद्यते कुरुते संभ्रमैस्तेस्तु व्रणांते श्वयथुं दारु
णं अवितं व्रणविस्फोटैः कृष्णपीतसमन्वितैः पित्तविसर्पलिंगं च तस्य शोषो विनिर्दिशेत् विसर्पोपद्रवानाह ज्वरातिसारो वम
थुस्त्वग्मांसदरणं क्लमः अरोचकविपाकौ च विसर्पाणामुपद्रवाः मांसदरणं शीर्षस्फुरणं साध्यासाध्यमाह सिध्यंति वातकफ
पित्तकृता विसर्पाः सर्वात्मकः क्षतकृतश्च न सिध्यमेति पित्तात्मकोंजनवपुश्च भवेदसाध्यः कृच्छ्राश्च मर्मसु भवंति हि सर्व एव
एकैकदोषजा नितांतं त्रयः साध्याः त्रिदोषजः क्षतजश्चासाध्यः पित्तात्मकोंजनवपुरिति पैत्तिकोऽस्ति मुद्गिकपित्तवादंजनसवर्णः
सोऽसाध्य अग्निविसर्पोऽनसाध्यः कृच्छ्रश्च मर्मास्थिति आसाध्यतं कृच्छ्रत्वं न बाह्यं तथा च भोजः स्यात्यस्तु त्रयस्तेषां सन्निपा
तान्त्रयो भवेत् विषजानंतां भोजः सर्वरएव तु मर्मजाइति ॥ ॥ इत्यातंकदर्पणे निदानव्याख्यायां द्विपंचाशत्तम विसर्प्यनिदानं ॥५२
॥ ॥ प्रायेणादृष्यत्वचिकित्सितत्वतुल्यत्वादेतानामुत्तरं विस्फोटनिदानारंभः तस्य निदानमाह कट्वम्लतीक्ष्णोष्णविदा
हिरूक्षाः क्षारैरजीर्णाध्यसनैश्च तापात् तथार्तदोषेण विपर्ययेण शीतोष्णद्वैरिति योगैनरितु दोषः रतु विपर्ययाः रतुश्च
भावास्यानाथा भावात् एभिः हेतुभिर्यथा संभवं प्रत्येकं दोषत्रयप्रकोपो बोधव्यं तत्वं तामधिष्ठिताय ज्वरस्य रभिनिति
इत्यनेन ज्वरस्य पूर्वरूपतां दर्शयति तेषां रूपमाह अग्निदग्धनिभस्फोटाः सज्वरा रक्तपित्तजाः क्वचित्सर्वत्र वा देहे विस्फोटा इत्यस्य
इति स्मरतः ज्वराइतिसर्वविस्फोटेषु रक्तपित्तयोरव्यभिचारित्वसकानित्तं शूलभुवातस्यैव यदुक्तं भोजे यदारक्तं च वातेनानुग
तं त्वचि अग्निदग्धनिभान् स्फोटान् कुरुते सर्वदेहगान् सज्वरान् सपरीतदाहान् विद्याद्विस्फोटकांस्तु तानिति क्वचिच्छरीरप्रदेशः

मा०नि०टी०
९

वातिकविस्फोटमाह । शिरोरुक्शूलभूयिष्ठं ज्वरतृट्पर्वभेदनं सकृष्णवर्णताचेति वातविस्फोटलक्षणं स्पष्टम् श्लेष्मिकमाह सर्वरोच
कज्ञाड्यानिकंडुकाठिण्यपांडुता आवेदनचिरत्पाकी सविस्फोटकफात्मकं जाड्यमंगानां कफपैत्तिकमाह कंडूर्दाहोरुजाछर्दिरेतैस्तु
कफपैत्तिकः एतैर्लिंगैर्लक्षणैः कफपैत्तिकोज्ञः वातपैत्तिकमाह वातपित्तोत्कृतायस्तु कुरुते तीव्रवेदनां तीव्रवेदनं अतीवपीडाकफवातिक
माह मध्येनिम्नोन्नतोतेत्वककाठिण्याल्पप्रपाकता दाहरागतृषामोहछर्दिमूर्छारुजोज्वरः प्रलापोवेपथुस्तंद्रा सोसाध्यश्च त्रिदोषजः म
ध्येनिम्न अंतोन्नतइत्यर्थः अल्पपाकइति अल्पपाकवानित्यर्थः मोहोइंद्रियाणां वैकल्यं एवं संपूर्णलक्षणो त्रिदोषजः असा रक्तजमाह रक्ता
रक्तसमुत्थानां गुंजाफलनिभांस्तथा वेदितव्यास्तु रक्तेन पित्तकेनतुहेतुना नतेसिद्धिं समायांति सिद्धयोगशतैरपि रक्तारक्तवर्णः रक्तस
मुत्थानइति रक्तसमुत्थाश्च विस्फोटा भवंतीत्यर्थः तेचहेतुभिः कुपितेन रक्तेनैवविज्ञेया रक्तेनेतिलक्षणपदं अथारम्भहेतुनत्सर्वमितिनि
त्वसानुभूतैर्योगैरपि नसिध्यंति असाध्यइत्यर्थः साध्यासाध्यमाह एकदोषोत्थितःसाध्यः कृच्छ्रसाध्योद्विदोषजः सर्वरोगान्विता
घोरस्त्वसाध्योभूर्युपद्रवः घोरइति अनंतदुःखप्रदः भूर्युपद्रवइति बहुपद्रवः अत्रविसर्पाय उपद्रवास्तेज्ञेया तत्रउपद्रवानाह हिक्का
श्वासोरुचिस्तृष्णा सांगमर्दोहृदिव्यथा विसर्पज्वरहृल्लासपीडिकानामुपद्रवाः तृट्श्वासमांससंकोथदाहहिक्कामदज्वराः विसर्पमा
र्गसंघोरास्तेषांप्रोक्तमुपद्रवाः स्पष्टम् ॥ ॥इत्यातंकदर्पणे निदानव्याख्यायां विस्फोटनिदानं त्रिपंचाशत्प्रकर्णं ॥५३॥ ॥
विस्फोटनिदानं विस्फोटमादुर्भावसाम्यायेनतुल्यनिदानत्वाच्च ततोनंतरं मसूरिकानिदानं तस्यनिदानपूर्वकं संप्राप्तिमाह कट्वम्लल
वणक्षारविरुद्धाध्यशनाशनैः दुष्टनिष्पावशाकाद्यैःप्रदुष्टैः पवनोदकैः क्रूरग्रहेक्षणाद्यापिदेशेदोषाः समीक्षिताः जनयंतिशरीरेस्मि
न्दुष्टरक्तेनसंगताः मसूराकृतिसंस्थानाः पीडकास्युर्मसूरिका विरुद्धाध्यशनाशनैरिति विरुद्धैः क्षीरमत्स्यादिकैः अध्यशनैनचा
स्पदुष्टैर्ज्ञेया निष्पावकैरिति विषदुष्टव्यापन्नैः निष्पावःशिंबविशेषः अरिशब्दात् मधालुकादिग्रहणं दुष्टपवनेनवास्पदुष्टैर्ज्ञेया
निष्पावकैरितिविषदुष्टैः नोदकैरिति विषकुसुमादिसंसर्गात्प्रदुष्टपवनस्तथोदकंच क्रूरग्रहेणात्विति घनस्थाक्रूरग्रहदर्शनेश्च
रादयोदेशाद्दोषभकारः क्रूरग्रहस्तेषाग्निरीक्षणयस्मिन्देशेतस्मात्संभवाः दुष्टरक्तेनसंगताइत्यनेनक्रुद्धादिभिर्हेतुभिः वि
शेषेणकोपंदर्शयति अतएवोक्तंतंत्रांतरे पित्तशोणितसंसृष्टं यदादूषयतित्वचं तदाकरोतिपिडिकासर्वगात्रेषुदेहिनां मसू
राकृतिसंस्थानाः पीडिकास्युर्मसूरिकाः मसूरिमाषमुद्गादीनां तुल्याकोपलामपाअपि मसूरिकास्तताज्ञेयारक्तपित्ताधिकाबुधै
रिति तासांपूर्वरूपमाह तासांपूर्वंज्वरः कंडूर्गात्रे भंगोरुचिभ्रमाः सविशोथः सवैवर्ण्यनेत्ररागस्तथैवच सवैवर्ण्यविछायतायुक्तः

267/1912

वातिकमाह स्फोटकृष्णारुणारूक्षास्तीव्रवेदनयान्विताः कठिनाश्चिरपाकाश्चभवंत्यनिलसंभवाः संध्यस्थिपर्वणां भेदः कासकंपा
रतिभ्रमाः शोषस्तालोष्ठजिह्वानां तृष्णाचारुचिसंयुताः चिरपाकइति चिरकालप्रभावान् कासाद्युपद्रवायुक्ताः ताल्वादीनांशोषः पि
त्तजमाह रक्तपीतासितास्फोटाःसदाहस्तीव्रवेदनाः कठिनाश्चिरपाकाश्चपित्तकोपसमुद्भवाः विड्भेदश्चांगदाहश्च तृष्णारतिरुचि
स्तथा मुखपाकोक्षिपाकश्च ज्वरतीव्रस्कदारुणाः असितालक्षमृदवः मृदुःस्पर्शाः अचिरपाकाः शीघ्रपाकाः ज्वरतीव्रः सुदारुणः बहु
दुःखनातिस्वप्रदः रक्तजमाह रक्तजायांभवंत्येते विकाराःपित्तलक्षणैः एतेविकाराइतिपित्तजमसूरिकालक्षणत्वेनयेउक्ताःपिता
सितामस्यकथनंतेकृच्छ्रजायामपिभवंतिरक्तजायामनुक्तेव पित्तानंतरं रक्तजायांकथनं रक्तमलत्वात्पित्तस्यपित्तजानंतरंमस्या
कथनं कफजमाह श्वेताःस्निग्धाःपरंशंस्थूलाःकंडुरामंदवेदनाः मसूरिकाःकफोत्थास्युश्चिरपाकाःप्रकीर्तिताः कफप्रशंकस्तैमित्य
शिरोरुगात्रगौरवं हृल्लासारुचिनिद्रास्तंभश्च तंद्रालस्यसमन्वितः स्पष्टम् सन्निपातिजमाह नीलाश्चिपिटविस्तीर्णाः मध्येनिम्ना
महारुजाः चिरपाकाः पूतिस्रवाः प्रभूताःसर्वदोषजाः कंठरोधोरुचिस्तंद्राप्रलापारतिसंगताः दुःश्चिकित्स्याः समुद्दिष्टापीडि
काचर्मसंज्ञिता निलाश्चाषपक्षप्रतिमा चिपिटविस्तीर्णाइति चिपिटमल्पइतिलोकतचिमुडइति प्रसिद्धः तद्वद्विततः मध्येनि
म्नाइत्युक्तोप्रांतोन्नतत्वं प्रभूताप्रचुराः कंठरोधकंठग्रहाः प्रलापोबहुभाषणं दुश्चिकित्स्याअसाध्याः चर्मसंज्ञकाइतिचर्मजाइति
ख्याता मसूरिकायाप्रकारांतरं रोमांतिकमाह रोमकूपोन्नतिसमारागिण्यः कफपित्तजाः कासारोचकसंयुक्ता रोमांत्याज्वरपू
र्विकाः रोमकूपोच्छ्रायरागिण्योलोहितज्वरपूर्विका इति ज्वरपूर्वरूपा रसादिसप्तधातुगतमसूरिकाया लिंगमाह तत्ररसजतोयबु
द्बुदसंकाशाः त्वग्गतस्तुमसूरिका स्वल्पदोषाप्रजायंते भिन्नास्तोयश्रवंतिच अत्रदुष्टतृष्णाप्रभावंतोयबुद्बुदसकाशादीनिलक्षणानि
भवंति त्वक्शब्देनात्ररसोविधीयते धातुगतप्रस्तावात् त्वगतसाध्या स्वल्पदोषसंबंधात् रक्तजमाह रक्तस्थालोहिताकाराः शी
घ्रपाकास्तनुत्वचः आसाध्याःस्यर्थदुष्टाश्चभिन्नारक्तंश्रवंतिच अत्यर्थंचेन्नदुष्टास्तदासाध्याः अत्रापिस्वल्पदोषानुबंधत्वेनसा
ध्यत्वं मांसस्थामाह मांसस्थाकठिणास्निग्धाश्चिरपाकास्तनुत्वचः गात्रशूलारतिः कंडूस्तृष्णाज्वरसमन्विताः गात्रशूलशरीरस्य
रुजाकाठिण्यामांसस्थाकृच्छ्रसाध्या मेदोगतमाह मेदोजावर्तुलाकारामृदवः किंचिदुन्नताः घोरज्वरपरीताश्चस्थूलाःस्निग्धाः सवेद
नाः समोहारतिसंतापाः कश्चिदाभ्योविनिस्तरेत् इतिदारुणाउग्रोपिताः समोहइंद्रियाणांश्चावसेयगादादोषदुष्टमेदोजायाकश्चि
दाभ्याविनिस्तरेदित्येतेनकृच्छ्रसाध्यत्वंबोधयति अस्थिमज्जागतमाह क्षुद्रागात्रसमारूक्षाश्चिपिटाःकिंचिदुन्नताः मज्जोत्थाभ्र

संमोहवेदनारतिसंयुताः ॥१६॥ छिदंति मर्मधामानि प्राणानाशु हरंति च भ्रमरेणेव विद्धानि कुर्वंत्यस्थीनि सर्वतः १७ क्षुद्रा इत्यादिना
अस्थिमध्यगतयोः समानं लक्षणं ज्ञेयं मज्जास्था इत्यत्र मज्जग्रहणात् स्नेहोपग्रहणं तदाधारत्वात् क्षुद्राल्पत्वः गात्रसमाः समाः शरीरस
वर्णाः पिटकाः अस्थिगताः भ्रमरेणेव विद्धानि दृष्टान्यस्थीनि सर्वतो भवंति मर्मधामानि मर्मधामा निर्मर्मस्थामानि हृदयादीनि
शुक्रगतमाह पक्वाभाः पीडिकाः स्निग्धाः श्लक्ष्णाश्चात्यर्थतुर्यवेदनाः स्तैमित्यारतिसंमोहादाहोन्माद समन्विताः १८ शुक्रजायां
मसूर्यां तु लक्षणानि भवंति हि निर्दिष्टं केवलं चिन्हं कुपतेन हि जीविते १९ पक्वाभा इति पक्वाभाकारः न तु पाकाः अन्ये पक्वाभा इति
पठंति तत्र कर्दमाभाः श्लक्ष्णाः मसृणाः चिन्हं दृश्यते न तु जीवमिति गंभीरधातुगतदोषदृष्टेः शुक्रतायामसाध्यत्वं बोद्धव्यं असांस
र्गानां दोषमिश्रत्वेन लक्षलक्षणमाह दोषाभिश्चाश्च संसेता दृष्टव्या दोषलक्षणैः आसां संस्थानां दोषमेलापकेन लक्षणं बोद्धव्यं
धातुगतानां दोषजानामपि साध्याऽऽह त्वग्गता रक्तजाश्चैव पित्तजाः श्लेष्मजास्तथा पित्तश्लेष्मकृताश्चैव सुखसाध्या मसूरिका २१
एता विनापि क्रियाः प्रशाम्यति शरीरिणां २२ त्वग्गता इति रसगताः कृच्छ्रसाध्याः साध्याः वातजा वातपित्ताः श्लेष्मवातकृताश्च या
कृच्छ्रसाध्यप्रताय स्मात्र्यत्नादेता उपाचरेत् २३ एतावाताजादयः स्वरूपवत् कष्टसाध्यः यत्नेन चिकित्स्यात्कृतात् असाध्यामा
ह असाध्यसन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि लक्षणं प्रवालसदृशाः काश्चित् काश्चिज्जंबुफलोपमाः लोहजालनिमाः काश्चिदतसी
फलसन्निभाः २४ आसां बहुविधा वर्णा जायंते दोषभेदतः तासामिति वातजादीनां लोहजालनिमाल इति कं लोहजालकं लोह
गुलिकं तद्वत् कृष्णवर्णाः किंचिदतसीफलतुल्यवर्णाः बहुधा वर्णा इति अनुक्ताः नानावर्णाः आसां दोषदृष्ट्यं संमूर्छनवशान्नाना
वर्णविशेषभेदतः इति वातपित्तादिदोषविशेषादुष्टाविशेषइत्यर्थः तामासवस्थिकलक्षणमाह कासोहिक्काप्रमोहश्च ज्वरस्तीव्रा
सुदारुणः प्रलापाः रतिसंमूर्छा तृष्णादाहोऽतिघूर्णितः २५ मुखेन प्रस्रवद्रक्तं तथा घ्राणेन चक्षुषा कंठे घुर्घुरकं कृत्वा श्वसितमत्य
र्थदारुणं २६ मसूरिकाभिभूतस्य यस्यैतानि भिषग्वरैः लक्षणानिह दृश्यंते न दद्यात्तत्र भेषजं २७ प्रमोह इंद्रियाणां ज्वरस्तीव्र
इति तीव्रवेगः सुदारुणो घोरः अन्ये सुदारुणा इति परेण संबध्यते श्वसितं श्वासो भवंति सामान्यतासाध्यानामाह मसूरिकाभिभूतो
यः स्वाङ्घ्राणेन निश्वसित् सोऽचिरात् त्यजति प्राणान् कृच्छ्रतो वायुदूषितः २८ वायुदूषित इति अपतानक वातादिभिः वातदूषितः म
सूरिकाउपद्रवानाह मसूरिकांते शोथः स्यात् कुर्यात् मणिबंधके तथांश फलके श्चापि दुश्चिकित्स्यः सुदारुणः २९ पार्श्वयोरपि
दुश्चिकित्स्याः इति आसाध्या इत्यर्थः इमातंकदर्पणे निदानव्याख्यायां समसूरिकानिदानं ॥५१॥ ॥ क्षुद्ररोगानाम

269/1912

मसूरिकारब्धत्वादेतानंतरं क्षुद्ररोगनिदानारंभः क्षुद्रा इत्यनितिल्व काश्चि प्रायेण अग्निरोहिणी वल्मीप्रभृतीनामभिप्रायेण
क्षुद्रास्तीक्ष्णा यतः श्लीक्ष्णक्षुद्रशब्दः स्वल्पे स्वल्पेऽद्रि पिवर्तते यथा अतिक्षुद्रमृगायत्र शातांश्चैकः समंमृगोरिति अथवा
पूर्वाचार्यैर्जनिता परिभाविकार्यं संज्ञकावनूतेच संक्षेपणचतारिधातविकारां विक्रमेण दर्शयति तेष्वजगल्लिकामाह स्निग्धा
सवर्णा ग्रथिता नीरुजा मुद्गसंभवा कफवातोत्थिता ज्ञेया बालानामजगल्लिका १ सवर्णा शरीरसवर्णाः ग्रथिता कारत्वेन व्यवस्थितः
प्रायेण बालानामन्येषामप्यजगल्लिका भवति यवप्रख्यामाह यवाकारा सुकठिना ग्रथिता मांससंश्रिताः पीडिका श्लेष्मवा
ताभ्यां यवप्रख्येति सा मता २ यवचन्मध्ये स्थूला अंते निम्नतां अंध्रालजामाह घनामवक्त्रां पीडिकामुन्नतां परिमंडलां अंध्राल
जीमल्पपूयां तां विद्यात्कफवातजा ३ कफवातजातां विद्यात् अंध्रालजी बहिर्वक्त्ररहिता अंतमूर्द्धा स्वाद्यश्रिताः यदुक्तं भोजक
फानिलोत्थायु पीडिका परिमंडलं दुष्टजनयते वक्त्रपूयात्मकं दृवां अम्लोदुंबरसंकाशां विद्याद्धालजी तुलं इति विवृतनामा
ह विवृतास्यां महादाहां पक्वोदुंबरसन्निभां समंवृत्तां पित्तकृतां विवृतानां मनाविदुः ४ पित्तेनाधिकपाकात् विवृतमुखत्वया
विवृतेति संज्ञा कच्छपिकामाह ग्रथिताः पंच वा षड् वा दारुणाः कच्छपोन्नताः कफानिलाभ्यां पीडिकाज्ञेया कच्छपिका बुधैः ५
दारुणा कठिना मध्ये उन्नता च्छनपर्यंतेन च्छकच्छपिका संज्ञा वाल्मीकमाह ग्रीवांसकक्षाकरपाददेशे संधौ गले वा निचितेन दो
षैः ग्रंथीस वल्मीकवदक्रियाणां जातः क्रमेण वगतः प्रवृद्धः ६ मुखैरनेकैश्च तितोदवद्भिर्विसर्पवत् सर्पति चान्नताग्रैः वल्मीकमा
हुर्भिषजो विकारं निःप्रत्यनीकं विरजं विशेषात् वल्मीकवदियेन न भ्रम्युरशिकरनसुमुच्छितत्व दूरावगाढमूलस्य न क्षापते
अत एव चिकित्सायामवगाढः मूलशोधनार्थं अग्निक्षाराभ्यामुपचारादि स्युक्तं क्रियाणां अपथ्यवतां निःप्रसनीकं असाध्यं इन्द्र
वृद्धमाह पद्मकर्णिकवन्मध्ये पीडिकाभिः समन्वितं इंद्रवृद्धां तु तां विद्याद्वातपित्तोत्थितां भिषक् ८ पद्मकर्णिकवत् इति पद्म
वराटिकावत् गर्दभिकामाह मंडलं वृत्तमुच्छ्रं सरक्तं पीडिकाव्रतं रुजाकरीं गर्दभिकां तां विद्याद्वातपित्तजां वृत्तं वर्तुलं उत्स्थतमु
न्नतं पाषाणगर्दभमाह वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वयथुर्हनुसंधिजः स्थिरो मंदरुजः स्निग्धो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः १० पनसि
कामाह कर्णस्याभ्यंतरे जातां पीडिकामुग्रवेदनां स्थिरां पनसिकां तां तु विद्याद्दंतः प्रपाकिनी ११ भोजे समंततः इति वचना
त् कर्णस्य बहिर्भवितीति वक्ष्यते यदुक्तं कफवातौ मांससमाश्रित्य वर्णयोः समंततः परिश्राव्कुरजः पीडिका स्थिरा विष
मो दाहसंयुक्तां विद्यात् पनसिकां तु तामिति जालगर्दभमाह विसर्पवत् सर्पति यः शोथस्तनुरपाकवान् दाहज्वरकरः पित्तात्

सविज्ञेयोजालगर्दभः १२ ज्यंपाकवानितिपाठे इषत्पाकपीनपित्तकृतत्वेनसर्वथापाकाभावोस्यायुक्तत्वादितिकेचित् सपाकवानि
ति पाठेतत्राहसहशब्दस्यदर्थयथापित्तेनसहमिषसहमित्यर्थः पित्ताधिकाद्दोषत्रयाज्जायते अनभ्यायमीषयागः यथानभोऽः
पि तोत्करास्त्रयोदोषाज्जनयंतिविगाभियः श्यावंरक्तंतनुशोथंमपाकंबहुवेदनं विसर्पाणांसदाहंचतृष्णाज्वरसमन्वितं विसर्प
माहुः संव्याधिमपरेजालगर्दभइति इतिवल्लिकामाह पौत्तिकामकृतमांगस्थाव्रताभुग्ररुजाकरां सर्वात्मकांसर्वलिंगांजानी
यादिरिवल्लिकां २३ उत्तमांगस्थांशिरोगतांसर्वात्मिकामित्यत्र न सर्वलिंगत्वं शिद्धंपुनः सर्वलिंगामितिग्रहणंविषमसमवायार
द्धलिंगव्यतिरेकेणप्रत्येकदोषलिंगयुक्तांव्याख्यायतिश्चमात् बाहुपार्श्वांशकक्षासुकस्फोटान्तृष्णान् सवेदनान् पित्तप्रकोप
संभूतान् कुक्षामित्यभिधायेतनिर्दिशेत् २५ कक्षामितिनामतः प्रसिद्धगंधनामाह एतामेकाद्दशोद्दृष्टांपिडकांस्फोटसंनि
भां त्वग्गतांपित्तकोप्येनगंधनामांतांप्रचक्षते २६ स्फोटसदृशी अग्निरोहिणीमाह कक्षाभागेषुयेस्फोटाजायंतेमांसदारुणाः अं
तर्दाहज्वरकरादीप्तपावकसन्निभाः समाहाद्वा दशाहाद्वा पक्षाद्वा घ्नंति मानवं तामग्निरोहिणींविद्यादसाध्यांसंनिपातजां
असामसाध्यत्वमुक्तामानबोद्धव्यं उपक्रमान्युनर्नायंसाध्या अतएवास्याश्चिकित्साभिधानंचरकेणाप्यग्निरोहिणींप्रत्यभि
हितं संनिदंत्वेवंविधारोगासाध्याःदारुणसस्मना यंतुरनुपक्रांतावामिथ्याचारेणवायुना इतिपित्तरक्ते तत्रांतमिह तिपित्तरक्तो
त्कदोषाः प्रदीप्तांगारसंनिभां कक्षाभागेषुकुर्वंतितीव्रदाहरुजाकरान् मांसावदारणास्फोटास्तेहन्त्युरनुपक्रमात् पश्चाद्दशा
हांदर्वाकुवासाज्ञयाचाग्निरोहिणी वातपित्तकफाधिक्यात्पक्षाद्दयथाक्रमं ससाहाद्वाताधिकेः दशाहासिताधिकेः कफाधि
केः पक्षादित्सुश्रुत विषमाह नखमांसमधिष्ठायपित्तंवायुश्चवेदहि।कुरुतोदाहपाकौचतंव्याधिंविषमादिशेत् २८ तत्रांत
रंगुलिविस्फाक्षरमितिव्याचक्ष्यते अशस्तनामायंविकारः यदुक्तं रोगोक्षतस्यमनस्यातरस्यात् मांसाभिदृषिभक्षादाहकृदिति
कुनखमाह तदेवाल्पतरोदोषैः कुनखंपुरुषंवदेत् २९ एतगर्भ अनुशयीमाह गंभीरामल्पसंरंभासवर्णामुपरिस्थिरतां पा
दस्यानुशयीतांतु विद्यादंतः प्रपाकिनीं ३० अंतःपाकेनगंभीरामल्पसंरभां अल्पशोथांचरणस्योपरिस्थानीयात् विदारि
कामाह विदारिकंदवद्वृत्ताकक्षावंक्षणसंधिषु विदारिकाभवेद्रक्ताः सर्वजासर्वलक्षणा ३१ सर्वजासर्वलक्षणा अथवास
र्वजासर्वलक्षणउत्पत्तिः सर्वजालक्षणेत्येवंचतुरोभेदान् विस्तारयन् प्रपंचयिष्यामः संवर्ध्यांवातपित्तकफोभयः पृथकाद्दि
शास्त्रिंशवाज्जायतइति सर्वजइत्यस्य सातथानुनुसंनिपाताद्वा सर्वसंकीर्णलक्षणाकिमितिनसाध्याभवतीतिवत्तयदाप्रकृति

27/1/912

समसमवेतुदोषारब्धास्त्रिदोषज्ञानदानयमसाध्यायदातुप्रकृतिसमसमवेतदोषारब्धात्रिदोषज्ञास्थात्रिदोषजान
दाअसाध्यैवततोविशेषभोजनपरत्वनीयमारणात्मकेवापद्यते चरकेत्वियंकफमारुतपथ्यते यदुक्तं जगन्निताक्षणक
क्षसंधोवर्तिनीकठिनामतयाविदारिकासाकफमारुताभ्यामितिति तथाप्यल्पपित्तमुक्तकफवातजन्यनसर्वत्रतज्ञेया
शर्करामाह प्राप्यामासशिरास्नायुः श्लेष्मामेदस्तथानिलः ग्रंथिंकुर्वंत्यसौभिन्नोमधुसर्पिर्वसानिभं ३२ श्रवत्यास्राव
मनिलस्तत्रवृद्धिंगतः पुनः मांसंविशोष्यग्रथितांशर्करांजनयत्यतः ३३ अस्यकफनिलौदोषौमांसशिरास्नायुर्गमेदां
शिदुष्यअनलस्तत्रवृद्धिंगतः मांसंविशोष्यकाठिन्यात् शर्करातुल्यांशर्करांजनइति शर्करापाषाणकर्करः शर्करार्बुद
माह दुर्गंधिक्लिन्नमत्यर्थंनानावर्णततःशिरा स्रवंतीसहसारक्तंतद्विद्याच्छर्करार्बुदं ३४ शर्करार्बुदंशर्करैवार्बुदत्वेन
स्थितेवंस्यकएवायंविकारः गतेनसंख्यातिरेकः नानावर्णमिति घृतमेदोवसाद्युक्तं ततइतिशर्करार्बुददेशोभत्र
सप्तमीत्यर्थः पंचमीभुजेपिपठ्यते तमेवभिन्नदुर्गंधंघृतमेदोवसानिभं शिराश्चावसमंनिशंतदास्याच्छर्करार्बुदं इ
तितमेवग्रथितंयाददारीमाह परिक्रमणशीलस्यवायुरत्यर्थरूक्षयोः पादयोःकुरुतेदारीसरुजांतलसंश्रितः ३५ पादवि
दारीविदारिणशीलस्यदारिदारणमात्रांविपादिकांकुष्ठेनुपीडिकासांवदरणेतिभेदः कदरमाह शर्करोन्मथितेपादे
क्षतेवाकंटकादिभिः ग्रंथिःकीलवदुत्सन्नोजायतेकदरंतुतत् ३६ शर्करोन्मथितेशर्करादूषितेकीलवदित्यस्यस्थाने
किलवदतिपाठांतरं हस्तेपिभवति यदुक्तंभोजे हस्तयोःपादयोश्चापिगंभीरानुगतांपरो मांसकीलंजनयतःकुपि
तौकफमारुतौ सशल्यमिवतंदृष्ट्वामन्यंतेतेनपीडिताः शर्करावदरंकेचिन्मन्यंतेवातकंटकं इतिकोलवत् बदरवत् आ
लसमाह क्लिन्नांगुल्यंतरापादौकंडूदाहरुजान्वितौ दुष्टकर्दमसंस्पर्शादलसंतंविभावयेत् ३७ अयंकफरक्तयोर्विकारः
कंडूकफस्यदाहरुजेरक्तस्यइंद्रलुप्तमाह रोमकूपानुगंपित्तंवातेनसहमूर्च्छितं प्रच्यावयतिरोमाणिततःश्लेष्मासशो
णितः ३८ रुणद्धिइंद्रलुप्तसमाह रोमकूपांस्ततोन्येषामसंभवः तदिंद्रलुप्तंखालित्यंरुज्येतिविभावयेत् ३९ एतेत्रिभि

दूषिसशोणितेस्वभानियतकालव्यापारोभवति॥ मूर्छितंवृद्धिंगतंप्राप्यावयतिपातयति ततोन्येषामसंभवति अन्येषांरो
म्णामप्रादुर्भावः एतच्चस्त्रीणांभावतिविदेहवचनात् यदुक्तं असंतस्त कुमारांणांरजोदुष्टांश्चवंतिच अव्यायाभरतायस्मा
तस्मात्तत्स्खलतिस्त्रियामिति इतइंद्रस्वलुसमाह खालिमंयच्चकेनइति पार्यायकथनंकार्तिकस्तुश्मश्रुपुभवतिखालित्यं
शिरस्येवरुजावसनवस्नेति तत्रांतरेणदृश्यते दारुणकमाह दारुणाकंडुरारुक्षाकेशभूमिःप्रपाद्यते कफवातप्रकोपेनवि
द्यादरुणकंतुतत् ३० प्राप्यद्यतेविदार्यते कफमारुतकोपादिति यद्यप्युक्तं तत्राप्यत्करताअनुबंधोदृष्टव्यः तथाचविदेहः
यस्तत्रपटलामासंसारजस्कंशिरस्त्वविपारुक्षंजायतेजंते स्तस्यारुक्षंविशेषतः तोदैःसमन्वितेवातात् सकंडुगौरवंकफा
त् सपिपासंसदाहातिरोगंपिताच्चज्ञंतथेति अंत्रसदारोगंचपितासानिस्करुकादारुणाउपिस्त्रासइतिलोके अरुन्विमाह
अरूंषिबहुबहुवक्राणिबहुक्लेदानिमूर्धनि कफास्टक्कमिकोपेनविद्यादरुंषिकां अरुंषिंव्रणानि पलितमाह क्रोधशोक
श्रमोकृतः शरीरोष्माशिरोगतः पित्तकेशानपचतिपलितंतेननायते॥३२॥ क्रोधादिकृतेनशिरोगतेननैवकृतंपित्तेनपु
नः प्राकृतंपलितंअन्यथापितोष्मणोरभेभेदेतुपुनरक्तदोषस्यादिति ब्रह्मदत्तः एतेनकालजैवैः कृतंपित्तेनव्ययःकृ
तप्रासेनेत्यर्थः अन्येतुपित्ताग्न्योरभेदिवादिनाउभाभ्यांमन्यते अन्येत्रिभिरेवदोषैः स्यादितिकथमंति शोकाश्रमाभ्यां
जनितमवातेनशरीरोष्मणेति विसर्पाच्छिरोगतत्वंतेनानिलेपिलभ्यते पित्तंवसांस्यादुपाते चकारेणश्लेष्मापिकेशश्च
कृताकारणकोपिग्रह्यते एतेनदोषत्रयसहितः शरीरोष्मापलितानिकुर्यात् हरितश्मश्रुत्वंचशिरोरुहाणामिति यौवन
पीडिकामाह शाल्मलीकंटकःप्रख्याःकफमारुतरक्तजा यौवनपीडिकायूनांविज्ञेयामुखदूषिकाः ३३ एतास्वभावा
तू पुनामेवमुखेभवंति मुखदूषिकाः मुखकांतिहरकः पद्मकंटकमाह कंटकैरान्वितंवृत्तमंडलंपांडुकंडुरं पद्मिणीकंटक
प्रख्यैस्तदाख्यंकफवातजं॥३४॥ स्तदाख्यंकंटकाख्यं जनुमणिमाह समुत्सन्नमरुजंमंडलंकफरक्तजं सहजंलक्ष्य
मेकेषांलक्ष्माजनुमणिस्मृतं ३५ उत्सन्नमुद्गतं अयंतंडुलइतिलोकेप्रसिद्धः अयंतत्रांतरेत्रिदोषारब्धाः तथाचैवेतर

273/1912

णः कृष्णस्निग्धोजतुर्मणिज्ञेयःश्लेष्मोतरैस्त्रिभिः अरुजंत्वपरंरक्तंसस्यंवाहुर्भिषग्वराः इतिएकेषामाचार्याणांमते
नसहजातंजन्मबलप्रवृत्तिमित्यर्थः मषकमाह अवेदनस्थिरंचैववयस्मिन्गात्रेप्रदृश्यते माषवत्कृष्णमुत्सन्नंवाता
न्माषकमादिशेत्॥३६॥ स्थिरमचलं भोजेस्रहतिपाठात् अत्रचकारणं कफमेदसीश्लक्ष्णंमृदुसंक्तसकुरुतस्थंमश
कंवदेदिति तिलकालकमाह नीलानितिलमात्राणिनिरुजानिसमानिच वातपित्तकफोद्रेकात्तान्विद्यात्तिलकालका
न् ३७ वातपित्तकफोद्रेकादीनिवातपित्ताभ्यांहेतुभ्यांद्दूषशोषणंतस्मात् अन्येवातपित्ता स्रग्दोषादितिपठंति तच्छ्का
दितिउद्रेकात् तथाहितंत्रांतरे मारुतपित्तमादायकफरक्तसमाश्रयः चिलोतिलमात्राणिकेचितुतिलकाइति मंच्छ
माह महद्वायदिवास्वल्पंस्यावंवायदिवासितं निरुजंमंडलंगात्रेन्यच्छमित्यभिधीयते श्यावंशुक्लानुविद्धंकृष्णवर्णंअसि
तंकृष्णंनिरुजंमंडलमित्यस्यस्थानसहजंमंडलमितिकेचित्पठंतितेजन्मबलप्रवृत्तंन्यच्छमिच्छंति न्यच्छस्यपर्यायोलांछ
नमितिः पठ्यंते अभिधानेन्यच्छलांछनमित्युच्यते भोजेस्यातिरक्तान्वितं वायुकारणमाहतथारक्तपित्तान्वितोवा
युरत्तकुप्रदेशाश्रयोगर्भजनमंडलंकृष्णश्यावंवाछन्नमादिशेत् अस्यस्यावस्यपरमुखेतरदेशएवसंभवेनबहुलत
त्वेनगाद्गेदोवगंतव्यः व्यंगमाह क्रोधायासप्रकुपितोवायुः पित्तेनसंयुतः मुखमागत्यसहसामंडलंविसृज्यतेतेन ३९ नि
रुजंतनुकंश्यावंमुखेव्यंगंतमादिशेत् श्यावंकृष्णानुविद्धवर्णं मुखच्छाइतिलोके नीलिकामाह कृष्णमेवगुणंगात्रेमु
खेवानीलिकांविदुः ४० एवंगुणनितिनिरुजं तनुकमंडलकमिति व्यंगोक्तदोषो[illegible]पित्तोध्यः संमूर्छनविशेषात्नी
लकत्वकारीन्यंछादतिनीलत्वनाभिन्ननीलिकातोजेतुनीलिकागात्रएवोक्ता मारुतः [illegible]भ्यामूर्द्रंगामुखमाश्रि
तः पित्तेनसहसंयुक्तःकरोतिवेदनेत्वचि निरुजंतनुकंश्यावंव्यंगंतमितिनिर्दिशेत् कृष्णमेवतुगात्रे नीलिकांतांविनि
र्दिशेत् इतिलिंगवार्तिकमाह मर्दनीपीडनाद्वातातथैवाप्यभिघाततः मेंढ्रचर्मयदावायुभजतेसर्वतःश्चरन् ४२
तदावातोपसृष्टत्वातच्चर्मपरिवर्तते मणेरधस्तात्कोशश्चग्रंथिरूपेणवर्तते परिवर्तिकांविद्यात्सरुजांवातसंभवं

मकंडूकठिणाचापिरेवश्लेष्मसमुच्छ्रिता अतीशब्देनपीडनाल्यान्यामभिसंबध्यते अतीयोगादेववातंकोपयतिसर्वतश्च
रत्निति सर्वतश्चरइतिपाठेसरणार्थः परिवर्तीतइतिसर्वतोइतिवर्ततिकोशइतिचर्मकोशः परिवर्तिकाख्यामियंअस्यांवा
तजायांमेपियत्रानुबंधादाहपाकोभवतः कफरंभवाकंडुः कठिणावा यदुक्तंभोजमेनरधोमेचर्मव्यानस्तसरिवर्तयेत्॥
सश्लोसदराहाद्यैर्विज्ञेयापरिवर्तिका श्लेष्मिकाकठिणास्निग्धाकंडुमात्यल्पवेदने अथपीडिकामाह अल्पीयः सीय
दाहर्षादुलागच्छस्त्रियंन्नरः हस्ताभिघातादथवाचर्मणुद्वर्तनेवलात् ४४ यस्यवपाद्यतेचर्मतांविद्यादवपाटिकां अल्पी
यस्यामपि अल्पतरंस्वंयोनेर्मुखंयस्यासातथा कन्यान्यनार्यथवा ल्पीकाभवतिहस्ताभिघातात्इतिहेत्वंतरं उद्वर्तन
मितिऊर्ध्वेप्रवर्तनेयस्यावपाद्यतइतिस्वयमेवदीर्यते एषापृथक्दोषत्रयेणानुबध्यते तथाचभोजः मार्दनादभिघाता
द्वाकन्यायोनिप्रपीडनात् उच्छ्रतियदिमेंद्रस्यचर्मभितिवेस्तंअवपाटितितांविद्यांपृथक्दोषैः समन्वितां वातात्सप
रुषारुक्षाश्लानिस्तोदकाकिरिणी पितामिताहरक्तावाहाहतृच्छासमन्विता श्लेष्मिकाकठिणास्निग्धाकंडुमल्याल्पवे
दनेति निरुद्धप्रकाशमाह वातोपस्पर्शमेंद्रंतुचर्मसंश्रयतेमणिं मणिचर्मोपिणद्धस्तुमुत्रश्रोतोरुणेद्धिवा निरुद्धप्रका
शेतस्मिन्मंधारसवेदनं मुत्रंप्रवर्ततेजंधामणिर्नचविदीर्यते ४० निरुद्धप्रकाशंविद्यात्सरुजंवातसंभ्रयं ४७ सचर्मसं
श्रयेतमणिमिति समणेसंश्रयतेतत्रैवलियतइत्यर्थः चर्मसंकोचान्मूत्रश्रोतोवद्धते अथवापाठिकद्धरुजाचर्मसंको
चानिरुद्धप्रकाशोभवतीतिसनिरुद्धगदावत् स्वतंत्रोभवतीतिशक्यतेवक्तुं निरुद्धप्रकाशइत्यस्मिनर्थेनिरुद्धः प्रकाशोनि
रूपसिद्धिः आवेदनमित्यस्यस्थानेसंवेदनमित्यन्ये भोजाभिप्रायेणव्याचक्षते एकदानिरुद्धश्रोतसोवेदनं अन्यदानु
प्रकाशेतुमुत्रमंदमंदधारंप्रवर्तते मणिश्चविदार्यतेइति मुत्रेणनिशेषः भोजलक्षणं मेंढ्रोत्तिचर्मणियदामारुतः कुपिता
भ्रशोद्वारंरुणद्धिशनैः प्रकाशाश्च मुहुर्भवेत् मुत्रेणतिशेषः मंदंमन्त्रयतेकष्टात्अप्रकाशोयदाभवेत् वातोग्रस्ता
मूत्रस्तमणिर्णचविदीर्यते निरुद्धंचप्रकाशंच व्याधिविद्यात्सुदारुणमिति मणिविदूयते नंवेतिमणिर्णविदीर्यते

275/1112

धिवैद्येः कंठशुंडीतिनाम्ना ३४ ध्मानवस्तिप्रकाशइतिवायुपूरितचर्मपुटकतुल्यः तुंडकेरीमाह शोथश्शूलस्तोददाहप्र
पाकाप्रागुक्ताभ्यांतुंडिकेरीमन्यातु ३५ प्रागुक्ताभ्यामितिश्लेष्मास्रगभ्यांतुंडीकेरीवनकर्पासीफलंतुतुल्यशोथयातुंडकेरीतो
ददाहाभ्यामन्नवातपित्तानुबंधोप्यसि अंध्रुषलक्षणमाह शोथस्तब्धोलोहितस्तालुदेशेरक्ताज्ञेयः सोध्रुषोरुग्ज्वरादाः ३६
अरुद्राराभ्यामधोवहुलाः कच्छपमाह कूर्मोत्सन्नोवेदनोशीघ्रजन्मारोगोज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मणातु ३७ अवेदनइषसीदत्युन्न
शीघ्रजन्मेति चिरजातात्वर्बुदमाह पद्माकारंतालुमध्येतुशोथंविद्याद्रक्तादर्बुदंप्रोक्तलिंगं ३८ पद्माकारमितिपद्माकारं त
थाचभोजः उपर्यविभवन्वाधोयथापद्मस्यकर्णिका पार्श्वतश्चांकुरैर्दीर्घैर्नालाचाप्यवसादिति श्लेष्मारक्तसमुत्थानंतालु
न्यर्बुदसंज्ञितमिति पूर्वोक्तरक्तार्बुदस्यलक्षणं मांससंघातमाह दुष्टंमांसंनिरुत्तंनालमध्येश्लेष्मोद्भूतंमांससंघातमाहुः ३७मां
ससंघातव्याधिः तालुपुप्पुटमाह अरुक्स्थिरकालमात्रकफात्स्यान्मेदोयुक्तः पुप्पुटस्थालुदेशे पुप्पुटः तालुपुप्पुटः तालुशब्दो
त्रसप्तमीनिर्दिष्टोद्रष्टव्यः तालुशोषमाह शोथोत्यर्थंदीर्यतेचापितालुः श्वासश्चाग्रस्तालुशोषोनिलात्स्यः ३८ तालुशोषना
मइतिव्याधिः तालुशोषस्तपित्तादितिकेचित्पठंति पित्तस्यापिशोषकरत्वात् भोजेकंतयकिन्विदृश्यमाणंपाकुर्यादितिपद्
मत्रापिसंबंधः श्वासश्चोग्रइतिवरकारभिन्नक्रमेणयानपित्ता विभक्तिपरिणामंचकृत्वा पित्तंचतालुशोषंकुर्यादितिव्याचक्षते
वातेस्वपठितः यदुक्तं तालुशोषोभवेद्वाताव्याधिर्यपदवेदसंयुतमिति तालुपाकमाह पित्तंकुर्यात्पाकमत्यर्थघोरं तालुन्येवंतालु
पाकंवदंति पित्तादेवायंएवंतालगतानव कंठगतास्तुरोहिण्यादयः सप्तदशोच्यंते तत्रपंचानांरोहिणीसामान्यनसंप्राप्तिमाह
गलेनिलः पित्तकफौचमूर्छितौप्रदूष्यमांसंचलनथैवशोणितं गलायतंरोधकरैर्निहत्यसूत् व्याधिरियंसरोहिणी ३८ मूर्छितं
दृष्टमांसंचषड्गितोगलोपरोधकोकंठमार्गावरोहिणीसंनिपातजा उत्कर्षात्तुआदित्यपदेशश्चान्येतुपृथकृत्यपदेशश्च तथैवशो
णितमितिपठित्वाश्रुश्रुते एवंदोषजमित्याहुः भोजेप्युक्तं वातपित्तकफरक्तमेकशः सर्वशोपिवा कंठपदानि विशंत इत्यादिनिह
त्यसून् इत्यनेनयद्यपिसामान्येनासाध्यत्वमुक्तंतथापिससाहादिपृथक्दोषत्रयजातामनुक्रमेणासाध्यतमुक्तं त्रिदोष
जाः सद्योमारयंतितिस्त्रआद्याः साध्यास्त्रिदोषजाहंति सद्यःश्लेष्मसमुद्भवाः पंचहासिताःसंभूताससाहासवनोच्छिनेति वात
जारोहिणीमाह जिह्वासमंतात् भृशवेदनास्तुमंसांकुरांकंठनिरोधिनोय सारोहिणीवातकृतांप्रदिष्टा वातात्मकोपद्रवदाहयु

का ४० जिह्वासमंतादिति जिह्वयासर्वत्रेत्यर्थः वातात्मकः स्यादिवातात्मकोपद्रवः कंपविनामस्तंभास्यस्तैरतिसंयुक्ताः पित्तजामाह ॥ क्षि
प्रोद्गमाः क्षिप्रविदारपाम्मकोपद्रवाः कंपविनामस्तंभाः यस्तैरतिसंयुक्ताः पित्तजामाह क्षिप्रोद्गताः क्षिप्रविदाह याचातीत्रदाहा राषि
त्तनिमित्तंज्ञानु क्षिप्रोत्ताशीघ्रतयोस्थितः कफजामाह श्रोतोनिरोधिन्यमंदपाकांस्थिरांकराश्याकफसंभवासा ४१ श्रोतः कंठश्रोतःमं
दपाका त्रिदोषजमाह गंभीरपाकान्यवीर्यत्रिदोषलिंगात्रितयोच्छितान् ४२ गंभीरपाकीनीअवगाढपाकीअनिर्वार्यवीर्यति क्रियया पि
ननिवीर्यवीर्यं यस्यासाः तथा सद्योनारणात्मकेत्यर्थः त्रितयोच्छितेति दोषत्रितयोच्छिता रक्तजमाह स्फोटैश्चिता पित्तसमानलिंगासा
ध्या प्रतिष्ठितारुधिरात्मकानु ४३ पित्तरोहिणीसमानलिंगा असाध्य अन्येतुइतरारोहिण्यपेक्षयासःसाध्यत्वमुक्तं तत्रसाध्येतिज्ञेयं
कंठशालूकमाह कोलास्थिमात्रकफसंभवोयोग्रंथिर्गलेकंटकशूकभूतः खरःस्थिरःशस्त्रनिपातसाध्यस्तंकंठशालूकमितिब्रुवंति
४३ बदरांणिमात्रःकंठकशूकभूतः इतिकंठकोपलक्षितः शूकोयवाग्रइवभूतः भूतशब्दोउपमानेकारिणगुरुतया शालूकसमत्वेन कंठ
शालूकाः कमलकंदसमत्वेन कंठशालूकाः कमलकंदः अधिजिह्वामाह जिह्वाग्ररूपःश्वयथुःकफात्तुजिह्वापरितात् यिरक्तापिश्रा
त् ज्ञेयोधिजिह्वः खलुरोगएषः विवर्जयेदागतपाकमेनं जिह्वापरिष्टादित्यनेनजिह्वतालुजातामुपजिह्वाख्यानवर्तयति अपिरक्तमिश्रा
दिति नकेवलात्कफाभवति किंतुरक्तमिश्रात्कफास्त्यर्थः आगतपाकत्वेनपित्तमध्यत्वंदृश्य वलासमाह बलासवायतमुन्नतंतग्रंथिं
करोत्यन्नमतिंनिवार्य तंसर्वथैवाप्रतिवीर्यविवर्जनीयंवलयंवदंति ४४ बलाकःकफअन्नगतिमपि अन्नस्यगतिंपानश्रोतसाअन्नग
च्छति साअन्नगतिः अन्नवहमार्गः अन्नप्रवेशोवाकफजोप्ययंव्याधिः प्रवाहसाध्यः आलसमाह गलोपरोधंकुरुतः प्रवृद्धौश्ले
ष्मानिलौस्वासरुजोपपन्नं मर्मच्छिदंदुस्तरमेनमाहुरलाससंज्ञंनिपुणाविपुणाकारं ४६ मर्मच्छिदइतिप्राणायतनमर्मच्छिदं ए
कवृंदमाह वृत्तोन्नतोनःश्वयथुःसदाहः सकंडुरोपाक्यमृदुर्गुरुश्च नाम्नैकवृंदः परिकीर्तितोसौव्याधिर्वलासक्षततः प्रसूतः ४७
अंतस्वयथुरितिगलस्यांतर्मध्येसदाहइतिमर्मदहस्यर्थः सशब्दइपदर्थे अपाक्यमृदुरिति अपाकीमृदुरपिनमृदुः अन्यैत्वयाकमृदु
रितिपठंति अपाकश्चासौमृदुश्चेत्यपाकमृदुः बलासक्षततप्रसूतइति वृंदमाहि समुन्नतंवृत्तममंददाहंतीव्रज्वरंमंदमुदाहरंति
तंचापिपित्तक्षतजप्रकोपानुज्ञेयंसतोदपवनात्मकंतु ४८ ननुममदृशकंठगतायुक्तः उक्तःहिसप्तदशभायाकंठेतिवृंदेनसहाष्टदशा
स्युउच्यते एकवृंदस्यावस्थाविशेषाद्वृंदस्तुल्यस्थानाकृतिभिश्च अनोतिसंज्ञानिरुक्तः यद्यप्येकवृंदकफरक्तजःपठितःवृंदस्यवस

तोदत्वेन वातात्मकत्वमुक्तं तथाप्येकवृंदस्यावस्थाविशेषत्वेत्तवृंदएवसंग्रह्यते एवंयथाकामलयाउच्छिन्नस्यापिहलीमकस्यग्रहणं
भोजेप्ययमेववृंदः पठितः यथापित्तश्लेष्मसमुत्थानमेकवृंदंविभागावायेन् तुल्यस्थानाकृतिर्वृंदाविज्ञेयोरक्तपित्तजइति अनएवैकवृंदश्चएक
एवावगंतव्यः शतघ्नीमाह वृत्तिर्घनाकंठविरोधिनीया चितातिमात्रंपिशितप्ररोहैः अनेकप्राणहरित्रिदोषात्ज्ञेयाशतघ्नीरूपा ॥४९॥ अने
करुगितिवातपित्तकफजादाहकंडूदिवेदनान्वितेत्यर्थः शतघ्नीरूपेति लोककंटकसंच्छिन्नाशतघ्नीमहतीशिला यद्वाक्रमनिरुक्तासाभिधा
नेलोहकंटकालोहकंटकसंछन्नाशतघ्नीमहतीशलेति साचप्रकारोपरिघ्रताभवति तत्तुल्याहाररहीनु असाध्यलिंगात्जूमाह ग्रंथि
गलित्वामलकास्थिमात्रःस्थिरोल्परुकुस्यात्कफरक्तमूर्तिः संलक्ष्यतेसक्तमिवाशनंवारसशस्त्रसाध्यस्तगिलायसंज्ञाः ५० कफरक्त
मूर्तिरिति कफरक्तजः सक्तमेवेतिलग्नमिवेति आसन्नभक्षितमिव गलविद्रधिमाह सर्वंगलंप्राप्यसमुत्थितोयःशोथोरुजोय
त्रचसंतिसर्वाः ससर्वदोषोगलविद्रधिमाहस्क तस्यैवतुल्यः खलुसर्वजस्य अयंचस्थानप्रभावेनसन्निपातात एवचिकित्साभावार्थः
पठितइत्यर्थः गलोघमाह शोथोमहानन्नजलावरोधितीव्रज्वरोवायुगतिति अतिमहत्वा कफेनजातोरुधिरान्वितेनगलेगलौघः स
भिधीयतेसो ५१ अन्नजलायोमार्गरोधकः वायुगतिति अतिमहत्वादुरःनवायोनितिरोधकइत्यर्थः स्वरघ्नमाह यस्ताम्यमानः
श्वसतिप्रसक्तं भिन्नःस्वरःशुष्कविमुक्तकंठोयस्यस्ततथा अथवातमः पश्यतस्वसतिप्रसक्तमिति निरंतरंश्वसतिशुष्कइतिस्त्री
मुक्तकंठइतिशुक्तोनिरूक्षोविमुक्तः स्वाधिनः कफोपदिग्धेष्वनिलायनेषुज्ञेयःसतोदःस्वसनात्स्वरघ्नः ५२ स्वरघ्नइतिनामार्थ
व्याधिः तास्वाधीनकंठोयस्यस्ततथा अथवातमः पश्यतस्वसतिप्रसक्तमिति निरंतरंश्वसतिशुष्कइतिस्त्रीमुक्तकंठइति
शुक्तोनिरूक्षोविमुक्तः स्वाधिनः कंठोयस्यसतथा अस्वाधीनताकफमरुत्कृताबोद्धव्या कफोपदिग्धेष्वित्यक्षलिप्तेषु अनिलाय
नेषु अनिलमार्गेषुकफरुक्तेषुसत्सु वाग्वहश्रोतसोह्लिवेपियद्वहुक्वनंत्प्रतानबहुत्वात् स्वसनादितिवात् प्रतानमाह प्र
तानवान्यःश्वयथुःसकष्टोगलोपरोधंकुरुतेक्रमेण समांसतानः कथितोबलस्वीप्राणप्रणुत्सर्वकृतोविकारः प्रतानवानि
तिविस्तारवान् सकष्टइतिमहादुःखदावीनतुकृच्छ्रसाध्यः प्राणप्रणुदितिवचनात् अथवातानकः कष्टसाध्यः समस्तगलोप
रोधेनप्राणप्रणुत्तविदारिकामाह सदाहतोदंश्वयथुंसताम्रमंतर्गलेपूतिविशीर्णमांसंपित्तेनविद्यादइनेविदारीपार्श्वविशेषा
त् सतुयेनशेतेविशेषादिति सपुरुषेयेनपार्श्वेनशेते विशेषादिति सपुरुषेयेनपार्श्वेनशेते ॥ तस्मिन्पार्श्वेभवतीत्यर्थः निशप

कथनादन्यपार्श्वेपिसंभवोस्याः विदारिसंज्ञावातांसविदारणेन भोकेप्युक्तंपित्तेनजंतोर्वदनेविकारिपार्श्वेविकारात्मत्तुयेनशतं
स्नायुप्रतानुप्रभवोविशेषासदाहपाकप्रचुरोविदाही गंठगतास्स्यदशामयोक्ताः एकवृंदोवृंदएवसर्वसरानाह तत्रवातिकं स्फोटैः
सतोदैर्वदनेसमंताद्यस्याचितंसर्वसरःसवानात्॥५४॥मुखदंतोष्टादि समस्थानव्याप्त सर्वसरस्वज्ञेयं स्फोटैरिति वदनमिति
चोतरोत्तरसंबंधनीयं व्यासंसर्वसरेषुसमस्तपाकउच्यते पैत्तिकमाह रक्तैःसदाहैःपीडकैःमपिनैः यस्याचितंचापिसपित्तकोपा
त् ५५ अत्रपिवदनमितिज्ञेयंकफजमाह आवदनैः कंडुयुतैः यस्याचिवर्णैर्यस्याचितंचापिसवैकफेन॥५५ सवर्णैरितिमुखम
ध्यवर्णसदृशैःकेचिद्विदेहोक्तंसकजंसर्वलक्षणंपठंति यथारक्तोनपित्तोदितएकावैकेश्चित्सदिष्टामुखपाकसंज्ञः ५५ अयं
इतिचर्पतिकः सर्वशःप्रदिष्टः एवंतेनप्रथक् दर्शितः दुष्टप्रकोपज्यानसाध्यानाह प्रकोपवत्यास्किमांसरक्तकोपजः दंतमूले
षुवर्त्यौतुत्रिलिंगगतिशेषिरो ५६ दंतपुचनसिध्यंतिश्यावदानरसभंजकाः जिह्वागतेषलासस्तुतालुन्यर्बुदतथा ५७ स्वरे
घ्नावलयोवृंदावलासःसविदारिका गलौघोमांसथानश्वशतघ्नीरोहिणीगले ५८ असाध्याकीर्तितान्येतरोगान्नवदशैवतु
तेषुवापित्रिवतालनभंजनाअसाध्यः जिह्वारोगेषुअलासोअसाध्यः तालुगतेष्वर्बुदः गलगतेषुरोगेषुस्वरघ्नायानवासा
ध्याएवंमुखगताःरोगापंचषष्टिदारुणाः॥ ॥इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांपंचषष्टिमुखरोगनिदानं॥५६॥ ॥
मुखरोगेजिह्वेंद्रियधिष्टानधुष्टित्वा न्यात् कर्णरोगनिदानरच्यते कर्णशब्देनकर्णशष्कुल्यावच्छिन्नपादस्योपग्रहीतंश्रो
त्रमुच्यते तत्रयद्यप्येकवेशरोगस्तथाप्यवयवसमुदायोपचारात् कर्णव्यपदेशः तत्रकष्टसाध्यत्वात् मात्कर्णमूलमाह समी
रणःश्रोत्रगतोन्यथावरनसमंततः शूलमतीवकर्णयोः करोतिदोषैश्चयथास्वमावृतःसकर्णशूलःकथितोतिकष्टः अस्य
मूर्छाद्युपद्रवोवेगात् यदाहविदेह मूर्छादाहोज्वरःकासःउत्सांन्यवमथ्युस्तथा उपद्रवाःकर्णशूलेभवंत्येतमरान्विस्ततः इ
तिअन्याश्विरनप्रतिलोमंचरन् दोषैरितिकथंपिनरक्तेदोषसामान्याईज्ञाकन्नतेनरक्तपित्तोपव्यपदेशः यथास्वमितिस्व
स्वनिदानंकुपितैर्दोषैर्यथास्वमान्यायलक्षणावृतः ननुकुपितेनवायुनाकोपितैः एवंप्रकुपितादोषःसर्वानेवप्रकोपयन्
इतियावत् यतःस्वतंत्रकुपितादोषाःसंसर्गभाजोभवंति अथवास्वमितिशूलविशेषणं यथात्मीयमित्यर्थः दुराचाराइभ
तिदुखंमाचार्यतेउपचर्यतेइतिदुराचराः कष्टसाध्याइत्यर्थः कर्णनादमाह कर्णश्रोतःस्थितेवातेशृणोतिविविधान्स्व

भवति मूत्रमार्गानिरोधकनिरुद्धप्रकाशनांतरंपुरीषमार्गरोधकंनिरुद्धगुदमाह वेगसंधारणाद्वायुर्विहितोगुदसंश्रिताःसं
रुणद्धिमहत्स्रोतःसूक्ष्मधारंकरोतिच मार्गस्यसौक्ष्म्यात्कृच्छ्रेणपुरीषंतस्यगच्छति सनिरुद्धगुदव्याधिर्मतविघातकदारुणा ४८
महस्रोतोगुदविंबंनिरुद्धप्रकाशवदत्रापिचर्मसंकोचात्निरुद्धगुदः अहीपूतनमाह सकृन्मूत्रसमायुक्तेधौतेपानेशिशोर्भवे
त् स्विन्नेवाश्राव्यमानेवाकंडूरक्तसमुद्भवाः ४९ कंडूयनात्ततःक्षिप्रंस्फोटास्त्राव्यश्चजायते एकीभूतंव्रणंघोरंतंविद्यादहिपूत
नं ५१ अपानेगुदेस्विन्नेस्वेदवति अस्नाप्यमानेअक्रियमाणप्रक्षालनेस्वेदमलेकृदांदवकंडूर्भवतिननःस्फोटाजायंते ए
कीभूतमितिअपनव्रणेएकीभूतंअहिपूतनंबालानामेवभवति भोजेपुनरिदंदुष्टस्तन्यजातादपिपठंति दुष्टस्तन्यत्रपा
नेनमलस्यक्षालनेनच कंडूदाहरुजावन्हिःपीडिकैश्चसमन्वितं आहेपूतनासंभवतियस्यादोषंचदारुणोति अहिपू
तनंसमानलिंगहेतुतयागुदाश्रयमुलुध्यानंतरंनंतरंवृषणकंडुमाह स्नानोच्छादनहीनस्यमलोवृषणसंश्रितःयदाप्र
क्लीद्यतेस्वेदासकंडूंदूर्जनयत्तदा ५२ कंडूयनाततःक्षिप्रंस्फोटास्त्रावश्चजायते प्राहुर्वृषणकंडूंतांश्लेष्मरक्तप्रकोपजां ५३
उत्सादनपारणवस्त्रएषावस्थानोत्सादनानिदानविशेषात प्रायेणावृषणस्थाविलादिशिष्टाचिकित्सायोगित्वात्रकुष्टकुं
डुलोभवति गुदभ्रंशमाह प्रवाहणातिसाराभ्यांनिर्गच्छतिगुदंवहिः रूक्षदुर्बलदेहस्यतुगुदंभ्रंशंभादिशेत् ५४ प्रवाहणंप्र
कर्षेणाकुंचनंहृत्कुउवलेनवायोरधोनयनं वायुःप्रयत्नःप्रवाहणवातकोपः अतिसारधानुक्षयाद्यरिका प्रकर्षेणानातिसारेण
वाधोगतमारुतत्वेनगुदनिर्गमोरुक्षादिदेहस्य शूकरदंष्ट्रामाह सदाहोरक्तपर्यंतस्त्वकपाकीतिव्रवेदनाः कंडूमान्ज्वरका
रीन्वसस्यात्शूकरदंष्ट्रिकः ५५ शूकरदंष्ट्राकारपर्यंतरत्वकृपाकीतिव्रवेदनाः कलेनशूकरदंष्ट्रकःविसर्पलिंगःवराहदाढइ
तिलोकेप्रसिद्धः अत्रक्षुद्ररोगाश्चत्वारिंशदुक्ताः॥ ॥इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांक्षुद्ररोगनिदानंपूर्णं॥५५॥ ॥
अनुपपिशितक्षीरदधिमांसादिसेवनात् मुखमध्येगदावृंदंकुर्वंतिदोषाकफोदराः रोगगणतत्सामान्यातमुखरोगारंभः
मुखरोगाःपंचषष्टिर्भवंति यदुक्तंभोजे दंतरुष्ठावाष्टयोश्चमूलेषुदशपंचच नवतालुनिजिह्वायांपंचसप्तदशामयाःकं
ठेत्रयःसर्वशरीराएकषष्टिःश्चतुःपरेति तत्रोष्टगतानांवातजमाह कर्कशौपरुषौस्तब्धौसंप्राप्तानिलवेदनौ दालेतेपरिपाल्येने

वोष्टोमारुतकोपतः १ कर्कशोऽशकसदृशोपरुषिग्रंथिविपद्यते तयोरिनिवारुयू एतेनपरुषोग्रथिलोनतुकर्कशो ॥अन्यथापुन
रुक्तिदोषस्थानसंप्राप्तिनिलवेदनादिति तोदाधिकोवातवेदनायुक्तो ॥दाल्यंतविदार्यंतेपरिपाद्यते ॥किंचदवदीर्णत्वचोभवइत्यर्थः ॥पै
तिकमाह ॥चीयंतेपीडिकाभिस्तु सरुजाभिः समंततः सदाहपाकपिडकोपितान्धाभोचपित्तत २ सरुजाभिरितिपितकृतारुजान्विता
भिः ॥दाहपाकावपिपित्तकृतौतत्कथं ॥उच्यते ॥दाहपाकौअतिशयदर्शनार्थंपीडिकाद्वयइति ॥श्लैष्मिकमाह ॥सवर्णाभिस्तुचीयंते
पीडकाभिरवेदनो ॥भवतस्तुकफासृग्भ्यांपिष्टिलोशीतलोगुरुः ॥ ३ ॥तुल्यसमानवर्णाभिः ॥अवेदनोऽल्पवेदनो ॥सन्निपातिकमाह
सहनूह्रल्लासहनूपित्तोसकृतुरवेनोतथैवच सन्निपातेनविज्ञेयावनेकपीडिकावनौ ४ सकृदितिकदाचिद्धि कतिचर्सोदिवंभवंति ॥अ
नेकपिडिकाचिताद्ववेति ॥पृथककयातादिजवेदनान्वितबहुपीडिको अन्यअनेकवर्णापीडिकान्विनोरक्तजमाह ॥खजूलफलवर्णाभि
पीडिकाभि निर्पाडिता रक्तोपस्तृष्टेरुधिरंश्रवनश्नोणितप्रभो ॥ ५ ॥खर्जूरीफलवर्णाभिः पीडिकाभिरस्तनेनवर्णमित्रेणवरक्तदूषितो
अनेनवर्णमात्रेणसाधर्म्यप्रतिपाद्यते ॥यदितुसर्वात्मनासाधर्म्यतिभिन्नस्यानदासबृंरतुल्याभिरिसवोधुर्यरक्तोपसृष्टोरक्तदूषि
तो मांसजमाह गुरुस्थूलोमांसदुष्टोमांसपिंडवदुग्दतो दंतवश्चात्रमूर्छतिनरस्योभयतोमुखात् गुरुस्थूलोमांसदुष्टोमुखविरमे
पक्षोभयभागयोः सृक्कणिप्रदेशयोरित्यर्थः उभयोमुखादितिपाठांतरं तत्रविमुखायंजंतवः क्रमयोप्यत्रमूर्छिताभवंतीत्यर्थः मे
दोजमाह सर्पिर्मंडप्रतिकाशोमेदसाकंडरोगुरु ॥स्वस्तुस्फटिकसंकाशंश्रावंचश्रावतोऽरुजः ॥तयोर्व्रणो नसंरोहेत् नरोहति अभिघा
तजमाह उष्ठोपर्यंवदीर्यतेपाद्यंतेचाभिघाततः ८ परिसमनादिदीर्घितत्वं छिक्रियेत अत्रकफरक्तयोरनुबंधोबोधव्यः यदुक्तंभोज
क्षताविर्नि ह्रितोन्चापिरनावोष्टौसवेदनौ भवतःसपरिश्रावोरफरक्तप्रदूषितौविनिलानजः केवलः स्वकारणकुपिताः अत्रनुअभिघाता
लुभ्यंतरयोरयमेवभेदः एवमष्टावोष्टगतः दंतमूलगतान् पंचदशधाव्याचष्टे तत्रशीतादमाह शोणितंदंतवेष्टेभ्यो यस्मात्कस्मा
त्प्रवर्तते दुर्गंधानसकृष्णानिश्रक्लेदानीम्रदूनिच ॥ ९ ॥दंतमांसानिशीर्यंतेपचंतिचपरस्परं शीभिघातादिभिमंत नपंचतिपरस्परमि
ति अन्योन्यपचंतिपाकोऽप्यदूषितशोणितसंभवरणेन ॥दंतपुप्पुटमाह दंतयोस्त्रीषुवायस्य स्वयथुर्जायतेमहान् दंतपुप्पुटकोनाम
सव्याधिःकफरक्तजः अदंतयोर्द्वयोस्त्रिष्वपिअभिघातात् द्विविदंतनियताकफरक्तजोपिशोषरागद्विनायंरुजालाभात् दंतवेष्टमा
ह श्रवंतिपूयरुधिरंचलादंताभवंतिच ॥दंतवेष्टः सविज्ञेयोदुष्टशोणितसंभवः १२ श्रवंतिपूयरुधिरमिति अत्रदंतमूलानितिशेषः

चलादंताभवंतिचेति ॥चकारेणपचंतीतिद्रष्टव्यं ॥शौषिरमाह श्वयथुर्दंतमूलेषुरुजावान्कफरक्तजः लालाश्रावीसविज्ञेयः शौषिरो
नामनामतः नामतइतिप्रसिद्धः महाशौषिरमाह दंताश्चलंतिवेष्टेभ्यस्तालुश्चाप्यवदीर्यते यस्मिनससर्वजोव्याधिर्महाशौषिरसं
ज्ञकः १४ इत्यत्रचकारेणउष्ठोदंताश्रावीदीर्यतइतिआरव्यानयंति सर्वजइतित्रिदोषजः यतःसभस्त्रायंमारकः यदुक्तंभोजे सदाहोदं
तमूलेषुशोथः पित्तकफालात् ॥पातःक्षयइतिकफः क्षीणेतस्मिन्रक्तशोणितं विवृद्धमानः सदंतान्ताल्वोष्टमपिदारयेत् ॥महाशौ
षिरइत्येषः समरात्राद्धिर्नेहत्यसूनिति परिदरमाह दंतमांसानिशीर्यंतेयस्मिन्ष्ठीवतिचाप्यसृक् पित्तासृक्कफजोव्याधिर्ज्ञेयः
परिदरोहिसः दंतमांसपरिदारणांसोपरिदरसंज्ञाउपकुशमाह ॥सर्वेषुदाहपाकश्चताभ्यांदंताश्चलंतिच यस्मिन्सोपनामपित्तरक्तकृतो
गदः ताभ्यांदाहपाकाभ्यांउपकुशइतिपरिभाषिकासंज्ञा वैदर्भमाह घृष्टेषुदंतमांसेषुसंरंभोजायतेमहान् भवंतिदंताश्चचलास
वैदर्भोनिघातजः १७ संरंभइतिशोथः चकाराद्दाहपाकौ वर्द्धनमाह मारुतेनाधिकोदंतोजायतेतीव्रवेदनाः वर्द्धनः समवेतोव्याधि
जायतेरुक्प्रशाम्यति १८ आयतेउसाहोअधिकेदंतप्रभावत्सेनाशांतिः करालमाह शनैश्शनैश्चकुरुतेवायुर्दंतसमाश्रितः
करालान्विकटान्दंतान् सकलोनस्यसिध्यति १९ करालनितिविषमान्विकटान् विषमदशान् सुश्रुतेनंतकयोपंचदशसं
ख्यातः संग्रहकारणाधिकपठितः यस्मादत्रसुश्रुतोक्तेवपंचदशज्ञाज्ञेयः अत्रेयोऽधिमांसकः २० हानव्यइतिहनुभवपश्चिमेद
तिअवरजेदंतइत्यर्थपंचनाडीगतमाह दंतमूलागतानाड्यः पंचज्ञेयायथारिवाः २१ नाडीव्रणनिदानोक्ताचातपित्तसन्निपातगंतु
निमिताः यथादंतगतास्ताः पित्तलक्षणैज्ञेयानाड्यः एताश्चपंचदशसंख्यापूरणायोक्ताः एवंकरालविनोदंतमूलागतापंचदश
दंतगतानष्टौतत्र दालनमाह दार्यमाणोष्विवरुजोयस्यदंतेषुसंभवः दालनोनामसःव्याधिः सदागतिनिमित्तजः २२ सदागति
र्वातः तस्मान्निमित्तानुकारणाज्जातनिमित्तजः दीर्यमाणोष्विवविदार्यमाणेष्विव क्रिमिदंतमाह कृष्णश्चीद्रश्चलस्राविससंरंभो
महारुजः दीर्यमाणो अनिमित्तरुजोवातान्सज्ञेयः क्रिमिदंतका २३ कृष्णछिद्रइतिदुष्टरक्तजक्रिमिकृतमुखपाकाद्वारेणकृष्ण
छिद्रइत्यर्थः अन्येकृष्णछिद्रइतिपठंति छिद्रइतिछिद्रवान्भाविदंतमूलेश्चान्ववान्बोधव्यः ससंरंभश्चपथुवान् अनिमित
रुजइतिअविधेदर्शनदिति मितंविनैवमहारुजतेनरुजावानिति ॥भंजनकमाह वक्त्रंवक्रंभवेद्यस्यदंतभगस्यश्चजायते क

फमारतकोपेन वातव्रतो व्याधिः सभंजनकसंस्थितः ॥२४॥ दंतहर्षमाह ॥ शीतरूक्षप्रवाताम्लस्पर्शानामसहाद्विजाः कफमारुत
कोपेन दंतहर्षः समानतः २५ दंतशर्करामाह मलो दंतगतो यस्तु कफमारुतशोषितः शर्करेव खरस्पर्शा ज्ञेया दंतशर्करा २६॥ श
र्करेव खरस्पर्शो यस्य स्थाने दंतानां गुणहारिति च पठंति च तत्र दंतानां गुल्यास्यस्य शुक्लत्वादिकस्य हरणशीलः कापालिकामाह
कपालेष्विव दीर्यंते दंतानां सैव शर्करा कपालिकेति पठिता सदा दंतविनाशिनी ॥२७॥ मलसहिता दंतावयवेषु काठिण्यात् कपाल
तुल्येषु शीर्यमाणेषु दंतमूल एकका ठिण्ये सैव शर्करा कपालिकामन्ते तिश्यावदंतमाह योसृङ्मिश्रेण पित्तेन दग्धो दंतस्त्वशेषतः श्यावतां नील
तां वापि गतस्यावदंतकः दुष्टरुधिरयुक्तेन पित्तेनेत्यर्थः हनुमोक्षमाह वातेनैतैस्तैर्भावैस्तु हनुसंधिर्विसंहतः हनुमोक्ष इति
ज्ञेयो व्याधिरर्दितलक्षणः मुखनासानेत्रविकृतिकरः अयं च श्रुते दंतदेशसमीप्यदंतपीडनश्चपठितः सद्रहसंग्रहकारेण
मुखदंतगतत्वाम्नपठितः किंतु संग्रहसंज्ञा वातव्याधौ भोजवचनात् यदुक्तं मारिभिघाताज्जंतोश्च हनुसंधिर्विमुच्यते निरस्ति
जिह्वः कृच्छ्रेण भाषितुं तत्र गच्छति सम्यक् श्रमानिलव्याधिहेतुमोक्षं विनिर्दिशेत् अन्ये सचास्य स्थाने दंतविद्रधिं पठंति तद्यथा
दंतमांसमलैः सास्रैर्बाह्यतः श्वयथुर्गुरुः सदाहकफश्च विद्धिन्नं पूयान्तदंतविद्रधिमिति एवमष्टौ दंतजाः जिह्वागतमाह तत्र वा
तजे जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता भवेच्च शाकच्छदनप्रकाशा ३१॥ स्फुटितामनाक् विदीर्णा प्रसुप्ता स्वरसस्थानव्राधातु
च्छदनप्रकाशेन शाकतरुपत्रवक्रकंठका विस्त्यर्थः शाकः पर्वतद्रुमविशेषः पैत्तिकमाह पित्तासदाहैरुपचीयते च दीर्घैः सरक्तै
रपि कंटकैश्च पित्तेसपित्तापरिदह्यते च चिंतासरक्ते परिकंटकैश्च एवमेव कफजमाह अधोगतोयः श्वयथुः प्रगाढः सोलास
संज्ञः कफरक्तमूर्तिः जिह्वास्तु संस्तंभयति प्रवृद्धो मूले च जिह्वा प्रशमेति पाकं ॥३२॥ अधोगत इति जिह्वायाः कफरक्ताभ्यां हेतु
भ्यां लब्धमूर्तिः कफरक्तज इत्यर्थः जिह्वार्ते भेनवायु मुख्यत्वबाधयः श्वसंपाकेन पित्तं त्रिदोषजो यं व्याधिः अजोस्यासाध्य
त्वं कफरक्तयोस्तु प्राधान्येनाभिधानात् जिह्वागतोयः श्वयथुरिति पाठांतरं उपजिह्वामाह जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः स जिह्वामु
न्नाम्य जातः कफरक्तमूर्तिः लालाकरः कंडयुतः सचोषः सत्वपजिह्वापरिनाभिधिभिः ३३ जिह्वाया अग्रसदृशः जिह्वामु
न्नाम्येति जिह्वां निम्नीकृत्य सर्वो घ इति साक्षादग्निसंबंधो नोपतापः चोपत्वाम्नरक्तयोनिष्येतेन बोद्धव्यः एवं जिह्वायतः
पंचानवतालुगतानाह श्लेष्मासृग्भ्यां तालुमूलात् प्रवृद्धो दीर्घः शोथो ध्मातबस्तिप्रकाशः स्वासकृत्तं प्रदिष्टाव्या

गतः भेरिमृदंगशंखनानां कर्णनादः स उच्यते ॥ यदा कर्णस्रोतसि विविधप्रकारेणावस्थितो भवति वायुः तदा तस्य विविधश्रवणं
भेरिमृदंगशंखानामित्युपलक्षणो तेन मृगादिशब्दग्रहणांतर्भावनेति यदुक्तं विदेहे शिरोगतो यदा वायुः स्रोतांसि प्रतिप
द्यते तत्रानु विविधान् सर्वान् समीरयति कर्णयोः भृंगभृक्रौंचनिनदं वा मंडूकवलयोस्तथा तंत्रीमृदंगशब्दो वा सामसूर्यस्वना
स्तथा गीताध्ययनवंशानां निर्घोषं तु मलं तथा अपामीव पतंतीनां शाकठस्यस्य गच्छतः श्वसीता विवसर्पाणां सशब्दः श्रूयते स्व
न इति बाधिर्यमाह यथा शब्दवहं स्रोतो वायुरावृत्य तिष्ठति शुद्धः श्लेष्मान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ३ शुद्ध इति केवला अथवा श्ले
ष्मान्वितः द्विकारणमत्र मुक्तं कर्णक्ष्वेडमाह वायुः पित्तादिभिः युक्तो वेणुघोषोपमं स्वरं करोति कर्णयोः क्ष्वेडं कर्णक्ष्वेडः स
कीर्तितः ४ अस्य क्ष्वेडं न तु घुर्घुरशब्दं न तु कर्णनादात् कथमस्य भेदः उच्यते कर्णनादे केवलानिलजनितान्यशब्दानुश्रणोति तत्रैव
णुशब्दमिव नियमेन तथायां पित्तप्रदिसंसृष्टवातजन्यः यदुक्तं विदेहे मारुतकफपित्ताभ्यां संसृष्टः शोणितेन च कर्णक्ष्वे
डं सजनयन् क्ष्वेडो वा वेणुघोषवदिति कार्तिकानुपाकाविद्रधेः श्रावः सभवस्तु विद्रधौ तु वातेनेन रदोषस्यासद्भावात् कथानिला
दित्वमुक्तं उच्यते अतिश्रावेणात्रानिलकोपाद्वनिलादिनं बोद्धव्यं कर्णगूढमाह मारुतः कफसंयुक्तः कर्णकंडुं करोति च पि
तोष्मशोषितः श्लेष्मा जायते कर्णगूथकः ६ कर्णकंडुरिति शेषः शेषसंभवान् कर्णप्रतिनाहमाह स कर्णगूथो द्रवतां यथा
गतो विलायितो घ्राणमुखं प्रपद्यते तदा स कर्णप्रतिनाहसंज्ञो भवेद्विकारः शिरसोर्द्धभेदकृत् स एव कर्णगूथः स हस्वेदा
द्यं विलायितो द्रवतां नीतः सन् घ्राणं मुखं प्रपद्यते द्वंद्वैकवद्भावः तेन घ्राणं च मुखं च प्रपद्यते गच्छतीत्यर्थः अयं कफजो विका
रः अथवा कर्णगूथः दोषैर्मारुतपित्तव्यापाराततयोरप्यत्र संबंधोस्तीति तेन सन्निपातजोयं तथा विदेहे स्वेदस्नेहैक लिं
गेन प्रतिमाहेतुकेनयोः कफाद्वा मारुताद्वापि पित्तेन सहितेन वा अनद्धो जायते चास्य सन्निपातेन वायुना इति शिरसो
र्द्धभेदकृदिति अर्द्धावभेदं शिरसो रोगं करोतु कृमिकर्णमाह यदा तु मूर्च्छंत्यथवापि जंतवः सृजंत्यपत्यान्यथवापि मक्षिकाः
तदंजनत्वाच्छ्रवणो निरुध्यते सद्भिः पदार्थैः कृमिकर्णकस्ततः ८ मूर्च्छंति वृद्धिं गच्छंति जंतवः कृमयः कृमिमूर्च्छंति च मांसशो
णितकोथवशेयं तमंतरेण कृमीणां संभावासर्थाय आपत्यानीति जंतयं पिद्भिमंकान् तदंजनमिति त्रिभिर्लक्षणतान् श्रव

णमितिकर्णकोगइइतिअश्रिताश्रयोरभेदोपचारात् श्रवणशब्दःपुल्लिंगोप्यस्तीति अमुष्मादेवनिर्देशात् प्रतीयते अयंविका
रः त्रिदोषजोज्ञेयः यथाचनिमिः चर्मीम श्लेष्मपित्तजलौन्मिश्रोक्कोथोशोणितमांसजः जायंतेजंतवस्तत्रकृच्छ्रास्ताम्राश्चिना
रुणः भक्षयंतीवतंकर्णंकुर्वंतिविविधारुजा क्रमिकर्णं विजानीयात्सन्निपातप्रकोपजमिति कर्णप्रविष्टपतंगादिकीट
लिंगमाह पतंगाद्यातपद्यश्चकर्णश्रोतप्रविश्यहि अरतिव्याकुलत्वंवाद्यशंकुर्वंतिवेदनां ९ कर्णोनिस्तुद्यतेतस्यतथास्फुर
फुरायते कीटेचरतिरुक्तीव्रानिःस्पंदेमंदवेदनां १० शतपद्यः कर्णखर्जूरः कीटविशेषः अथवार्षिकः कृमिगिजाइतिलोको
निस्पंदेनिश्चले विविधकर्णविद्रधिमाह क्षताभिघातात्प्रभवस्तुविद्रधिर्भवेततः दोषकृतः परःपुनः सरक्तपिताऽरुणमस्र
माश्रवप्रतोदधूमायनदोषचोषवान् ११ क्षतप्रभावोभिघातप्रभवश्चघातप्रभवोरोगंतुत्वोद्देश्यंएवातादिदोषस्यापिदोषजत्वोदेषजत्वं ए
वंविविधोविद्रधिः अस्रमितिअस्ररक्तं पिताऽरुणवर्णस्रावस्यवातपित्तरक्तसंभवात् रक्तपिताऽरुणवर्णत्वंबोद्धव्यं प्रतोदशूलनविद्रदृ
व तोषअग्निदग्धवनुप्रदेशवेदाहः कर्णपाकस्तुपित्तोत्स्यः कोथविक्लेदकृद्भवेत् १२ कोथः पूतिभवः विक्लेदः अर्तिदनः पूतिकर्णमाह
पूयंश्रवतिवापूतिमज्ञेयः कर्णपूतिकः १३ पूतिइतिक्रियाविशेषणंवाशब्दोत्रसमुच्चयेपतेतिनावेदनं संवेदनेवघनश्चाविलसमुच्चीयेत
तिनावेदनं संवेदनंवघनश्चाविलंसमुच्चीयते घनश्चाविलपमाछ्नवकर्णश्रावभेदः यदुक्तंश्रुतंश्रोतसितस्मिन्पाणिपितेतज्जसाविलो
यमानश्चश्रासंप्रतापितेभाविदनोवाप्यथवासंवेदनोघनंश्चेवपूतिसकर्णोगनशोथोर्बुदाश्चर्शासामनीतविशेषणमाह कर्णशो
थार्बुदार्शांसिजानीयादुक्तलक्षणैः एतेषांरोगाणांपूर्वोक्तलक्षणेर्जानीयात् तत्रकर्णशोथाश्चत्वारः वातपित्तकफरक्तजत्वेन ए
वंकर्णनाशश्चतुर्विधः वातपित्तकफसन्निपातेनरक्तजन्यंपित्तजेतर्भावः सहजंत्रपजंतभावः अर्बुदंसप्तविधंवातपित्तकफरक्तमांसमे
दःसन्निपातभेदात् शिराजस्यवात्यंजेतंभविः शाल्यांकशिद्दांपीतसन्निपातिजमधिकमेवंसप्तार्बुदं यथाचविदेहः सर्वलिंग
समायुक्तमर्बुदं सर्विद्धिसर्वजमिति एवंकर्णार्बुदास्सनिदानं चरकोक्तकर्णरोगचतुष्टयंवातपित्तकफसन्निपातभेदाउच्यंते त
त्रवातजमाह नातिरुक्कर्णतलस्यशोथः श्रावस्तनुश्चाश्रवणंचवातात् १३ अतिशयोनारोगयथास्तनतनुरक्तश्रावणशब्दश्च
तः पित्तजमाह शोफःसरागोदरणोविदाहः सपूतिश्रवणंचपित्तात् १४ दरणंविदरणंसपीतपूतिश्रवणं पीतवर्णापूतिर्यथः श्लेष्म

जमाह वैश्रुत्यकंडूस्थिरशोथयुक्तः स्निग्धश्रुतिश्लेष्मभवेत्तिरुक्च १५ वैश्रुत्यमाह त्रिरुक्श्रवणंसन्निपातिजमाह सर्वाणि
रूपाणिचसन्निपातात्स्रावश्चतत्राधिकदोषवर्णः १६ इतिसर्वदोषवर्णः सौकुमार्याच्चिरोत्सृष्टसहसाभिप्रवर्द्धिते कर्णपा
ल्यांभवेच्छोफः सरुजः परिपोटवान् कृष्णारुणनिभस्तब्धःसवातात्परिपोटकः १५ कर्णाचिययववानुकर्णपाल्यास्तद्विकारमाह
सौकुमार्याच्चिरा निबद्धसहसादोषवर्णप्रवृद्धससहसाचवर्द्धयितुमारब्धेकर्णशोथोभवति श्वयथुवातात् कृष्णारुणवर्णः
परिपोटनारत्वंकपोटत्वरणवद्वात्यर्थपरिपोटकोयंव्याधिः उत्पातमाह गुर्वाभरणसंयोगात् ताडनाद्घर्षणादपि शोथःपा
ल्यांभवेद्दाघुदाहपाकरुजान्वितः ॥१७॥ रक्तोवारक्तपित्ताभ्यां उत्पातः सगदोमतः १८ श्यावत्वंव्याधिप्रभावात् आरक्तयोः शा
वत्वजनकत्वात् किंच्यवाइतुबंधितात्त्रशावत्वं उन्मंथकमाह कर्णोबलाद्वर्धयतः पाल्यांवायुःप्रकुप्यति कफंसंगृह्यकुपितेशोफं
स्तब्धसवेदनं १९ उन्मंथकः सकंडूकोविकारः कफवातजः स्तब्धत्वंवातकृतः कंडूःकफादिति वातपित्तकफलिंगं दुःखवर्द्धन
माह संवर्द्धमाने दुर्विद्धे कंडूदाहरुजान्वितः शोथोभवति पाकश्चत्रिदोषोदुःखवर्द्धनः त्रिदोषजइतिनिंदोषजः दुःखवर्द्धनः
परिलेहमाह कफासृक्कृमयःक्रुद्धाः सर्षपाभाविसर्पिणः कुर्वंतिपीडिकापाल्यांदाहकंडूरुजान्विताः २१ कफासृक्कृमि
संभूतासविसर्प्यानितस्ततः लिहंत्यपिशुष्कुलीं पालीपपरिलेहितिसंस्मृतः २२ सइतिपीडिकास्तोविकारः विसर्पन् प्रसर
न् विसर्पान्वितः इतिपाठांतरे विसर्पणान्वितः लिहंतीतिनिर्मांसीकरोतिउत्सादयतिवातं इत्यानंदर्पणनिदानव्याख्या
यांकर्णरोगनिदानंसप्तपंचदशप्रकर्णं ॥५७॥ ॥इंद्रियाणामधिकरणाधिकारान्नासारोगनिदानारंभः
तत्रैकत्रिंशन्नासारोगः तत्रपीनसमाह आनह्यतेयस्यविशुष्यतेचप्रक्लिद्यतेधूप्यतिचापिनासा नवेत्तियोगंधरसांश्चजंतुर्जु
ष्टंव्यवस्येत्तंपीनसेन १ तंचानिलश्लेष्मभवंविकारंब्रूयात्प्रतिश्यायसमानलिंगं आनह्यतइति अवबध्यते विशुष्यते
वातशोषितकफेन प्रक्लिद्यते आर्द्राभवति धूप्यसंताप्यमनुभवति गंधान्स्मरस्यसर्वान् अतएवनासायानासारंभक
दोषेणशरसनायास्यदुष्टोरसामुधुनमधुरादीनेनवेत्ति तंचानिलश्लेष्मभवंतीतिकफजंपठंति तद्यथा मस्तकलिंगान्वित
श्लेष्मायदापितादिदह्यति तदास्तकपिच्छलंनासाबहुसंधानकंस्रवेत् सकंडूदाहपाकःतुतंनुविद्यात्पीनसमिति सक

थं नाविरोधउच्यते संप्राप्तिविशेषस्यतथासंवतइतिकार्तिकः तत्रांतरप्रस्पयासितसंबंधोलिंगंविशेषश्चबोधव्यइस्यन्नः प्रतिश्याय
समानलिंगेमितिकफवातजप्रतिश्यायतुल्यसलिंगंपूतिनस्यमाहदोषैर्विदग्धैर्गलतालुमूले: संमूर्छितोयस्यसमीरणस्तु नि
रेतिपूतिर्मुखनाशिकाभ्यांतंपूतिनस्यंप्रवदंतिरोगं २ दोषैरितिपित्तकफरक्तैः रक्तस्यापितुल्यदोषत्वादोषत्वं अतोबहुवचनं
विदग्धैःपित्तरक्तयोरुष्मणाविरुद्धलक्षणाद्दरसपाकेनपूतिभावमापन्नैसंमूर्छितइतिउच्छ्रायंनीतः निरेतिसमीरणएवनं
पूतनयस्यमिति नासिकाभावोनस्यः पूतिनश्चयेवापूर्यत्रनसूतिनस्यंयदुक्तंविदेहे कफपित्तास्रसंभूतंसंचितंमूर्धदेहिनां
विदग्धसूक्ष्मनिकर्दिरुजांकस्योच्छिरांखजं ततःप्रस्यंदतेघ्राणात्भरकंपूतिपीनसं पूतिनस्यंतुतंविद्यात्घ्राणकंडूकरप्रदं ना
सापाकमाह घ्राणाश्रितंपित्तमरुंपिकुर्यात्यस्मिन्विकारबलवांश्चपाकः तभासिकापाकमितिव्यवस्येत् ज्ञावीयात् विक्ले
दकोथाववपिचातिमात्रं ४ अरुषिइतिव्रणात् यस्मिन्विकारेविहन्ने तिसत्यंच्यवस्येत् ज्ञावीयानुक्लेदआर्द्रताकोथः पूतिभा
वः दोषाजंतूजांपूयरक्तजमाह दोषैविदग्धैरथवापिजंतोललाटदेशेतिहतस्यतैस्तैर्नासासैः ललाटभिघातेनवाप्रासैस्तै
लैरित्यादिप्रहारपीड्नादिभिः क्षयथुःदाषागंतुभेदेनद्विविधोभवति तत्रदोषजमाह प्राणाश्रितामर्मणिसंप्रदिष्टेयस्या
निलोनासिकयानिरेति कफानुजातोबहुशःशब्दंतंरोगमाहुः क्षवथुंविधिज्ञाः ६ मर्मणितिश्रृंगाटकाख्येयोनरेतयोः इ
तिपाठांतरेनासापुयोस्तत्रास्थितइतिशेषः आगंतुमाह तीक्ष्णोपयोगादतिजिघ्रतोवाभावोऽन्कदुनकनिरीक्षणाद्वासूत्रा
दिभिर्वातरुणास्थिमर्मण्युघाटितोन्यःक्षयथुर्नरेति तीक्ष्णोपयोगात्राजिकादिभक्षणात् भावानुकटुनिकटुद्रव्याणिअति
घ्नतोवाससंहितअर्कनिरीक्षणाद्वाकफपित्तविलापनकरत्वात्तरुणास्थिमर्मणिति तरुणास्थिनास्त्रावसास्थितंदेवमर्म
अथवातरुणास्थिमर्मणिश्रृंगाटके अभिघातादिनामर्मवद्दाज्ञनकत्वात् उद्घटितेचलितेअन्यभगंतुजः दोषजागंतुएकएवगु
णानीयः भ्रंशथुमाह प्रभ्रस्यंतेनासिकयाहियस्यसांद्रोविदग्धोलवणः कफस्तु प्राक्संचितोमूर्ध्नि निसूर्यतप्तेतं भ्रंशथुंरो
गमुदाहरंति॥७॥ प्रभ्रश्यतेगच्छतिसांद्रोघनविदग्धोलवणः इतिस्वरूपाख्यानंविदग्धत्वादेवकफस्यलवणत्वमिदं
प्राक्संचितइत्यनेनसंचयपूर्वकमोकोपंदर्शयति हेतुभूयस्तेनसंचयमंतरेणापिकोपदर्शनात् यदुक्तं नंकेवलंचयं प्राप्यदो

२

षाकुर्वंति देहिनांअन्यतोपिप्रकुर्वंतिहेतुबाहुल्यतोबलादितिप्रतमइतिसुश्रुतेपाठं दीप्तमाह घ्राणेभृशंदाहसमन्वितेतुवि
निश्चयेधूमइवेहवायुः नासाप्रदीप्तेवचनस्यजंतोव्याधितंदीप्तमुदाहरंति प्रदीप्तेवेतिप्रज्वलितेवादि देहस्यलक्षणात् धूमाय
तेयदानासाबलाक्षयविदीर्यति विनिश्चरेतुसउकासोतंव्याधिंदीप्तमादिशेत् इतिप्रतिनाहमाह उत्स्वासमार्गेकफः सवातोरु
ध्यात्प्रतानाहमुदाहरंतं दोषइतिकफः अस्यलक्षणंसामर्थ्ये यदुक्तंविदेहे कफावृतप्राणवायुर्यस्यघ्राणेनतिष्ठतिप्राणोतावतरा
घ्राणंसप्रतीनाहउच्यते नासास्रावमाह घ्राणात्घनःपीतसीतोस्तुनिर्बोधिः स्रवेतुस्रावमुदाहरंतु दोषइतिकफः अस्यलक्षणाविदे
हे श्रोताश्रृंगाटकेस्मिन्व्याप्नितः कुंदित्तउष्मणा विशोषास्यंदतेनासास्रावंतुसद्विदुरिति नासापरिशोषमाह घ्राणाश्रितेश्रो
तसिमारुतेचगाढंप्रतप्तेपरिशोषितेच शदांउच्छ्वसेदूर्ध्वमधश्चजंतुर्यस्मिन्सनासापरिशोषमुक्तः ११ नासाशोषस्तुवायुकृतः श्रो
तःशोषणेनतद्गतश्लेष्माशोषोज्ञेयः प्रतइत्यनेनस्वरक्तपित्तपित्तमपिगम्यते प्रथमस्यापितमंतरेणसंभवात् पित्तेनगाढइ
तिकफविस्पाट: प्रतसइस्तेस्त्रस्यस्थाने प्रदीप्तइतिपाठांतरेणसएवार्थः कृच्छ्रादुच्छ्वसतीतिकष्टेनोच्छ्वसतीति श्वासंकरोतियर्थ
यर्थः वैदेहस्यलक्षणं वातपित्तेयदाघ्राणंकफरंकं विशोषयेत् तदास्यादुच्छ्वसंतस्याशुष्कविधीयते भृशंशुकावकीर्णेनमा
साशोषंविदुरितिकेचित्सामेदर्थेपीनसस्यामलक्षणंकथयन्नाह॥ शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्रावस्तनुस्वरः क्षामंष्ठीवययथाभीक्ष्ण
मामपीनसलक्षणंतनुरितिआघनःस्वरःक्षामःक्षामइतिश्चवतीष्ठीवनंष्ठीवनस्यलक्षणंष्ठीवसतीक्ष्णम मुहुर्मुहुः ना
साया श्लेष्मणंध्यतीत्यर्थः कफपक्वलक्षणमाह आमलिंगान्वितः श्लेष्माघनःखेषुनिमज्जति स्वरवर्णविशुद्धिश्चपरिपक्वस्य
लक्षणं १३ आमलिंगेः शिरोगुरुत्वादितिभिरन्वितः श्लेष्माघनस्तेषुनिमज्जति स्वरवर्णतिघनत्वानस्तेषुनासारंध्रेषुअ
वच्छितइतिशेषः लीनोभवतिआयमर्थः श्लेष्माविलीनोभवतिअमलिंगान्वितः तथानतुस्वमामलिंगमितिसुश्रुतेः निमज्ज
तीतिपाठांतरेणतत्रशन्कोभवतीत्यर्थः स्वरविशुद्धिरितिस्वरभेदाभाववर्णविशुद्धिः प्रकृतिवर्णता एवंनासारोगः दशकंदोत्ताः
कथिताप्रतिश्यायः पंचविधोभवतीवातपित्तकफसन्निपातरक्तभेदात्तस्यसंप्राप्तिमाह संधारणाजीर्णरजोतिभाष्यक्रोधर्तुवै
षम्यशिरोभितापैः प्रजागरातिस्वपनांबुसीतावश्यायामैथुनबाष्पधूमैः १२ संस्त्यानदोषेशिरसिप्रवृद्धोवायुः प्रतिश्यायमु
दीरयेच्च १४ निदानंविविधंएकंसघोजनकं तद्वलतचयनापेक्षत वातादिकमात्यतम्भदोषागरीयान तस्यनिदानंसकल

28/7/1912

शिरस्यभावनयारध्वमलत्वात् अथरंचयादिक्रमायनं तत्रेदंसद्योनिदानंसाधारणपुरिषादिवेगविधारणंरजोधुलिः शिरोभिताप: अतिस्वप्नंदिवास्वप्नमित्यर्थः आवश्यायातुषारेणसंस्तुयानेर्देषि: शिरसिइति सहेनकफशिरसि प्रश्नुनोनापिस
योजनकनिदानंमुक्तंतद्यथानारीप्रसंगशिरसोभितापोधूमोरज: सीतमितिप्रताप: संधारणंमूत्रपुरीषयोश्चसद्य: प्रतिश्यायनिदान
मुक्तमिति चयादिक्रमेणस्यनिदानमाह चयंगतामूर्द्धनिमारुतादय: पृथक्समस्तोश्चतथैवशोणितं प्रकुप्यमानाविविधैप्रकोपणैस्त
त: प्रतिश्यायकृतोभवंतिहि १५ चयंगताइतिस्वस्थानवृद्धिदोषाणांचयउच्यते स्वस्थानाचितादोषास्तत्कथंमूर्द्धिप्रतिश्यायसं
भवइस्तत्रआह प्रकुप्यमानोविविधैप्रकारैर्णरीतिबलवद्विग्रहादिक्रोधादिभूर्द्धिदिवास्वप्नादिभि: प्रकोपविशेषात् प्रसरव: यदुक्तं
कुपितानांदोषाणांस्वि एवीदक पिष्टसमाचाय एत्नोद्रिक्तानांप्रसरभवति नचप्रकोवारन्य: प्रसर: अतएवचय: प्रकोपसमर्पितानोदीक्र
मपिसत्रप्रकोपमात्रमुपात्तं एतेनप्रसरेणशिर: संप्राप्तादोषाप्रतिश्यायकारा: चकके प्रतिश्यायलक्षणं घ्राणमूलेस्थिर: श्लेष्मर
धिरंपित्तमेवच आध्मानध्मातशिरसोमारुतस्यायतेप्रतियइति तस्यपूर्वरूपमाह क्षव: प्रवृत्ति: शिरसोतिपूर्णता यथांगमर्द:
परिहृष्टरोमता उपद्रवाश्चाप्यपरेपृथग्विधास्तृणांप्रतिश्यायपुर: सतास्मृता: १६ उपद्रवाश्चाप्यपरइतिउपद्रवासमकालिभाविनो
रोगा: ननुपरिभाषिका: पश्चात्कारणंविन: तेच नकालत्राविनोरोगा: अपरइतिघ्राणेधूमायनमंथादय: यदुक्तंविदेहे पूर्वरूपाणि
दृश्यंतेप्रतिश्यायेभविष्यति घ्राणधूमायनंमथ्य: क्षवथुस्तालुदालनं कंठध्वंसोमुखस्रावोशिरस: परिपूरणं तथेतिपुर: सरा
इति पूर्वरूपाणितेषुवातिकमाह अनद्धापिहतानासातनुस्रावप्रसेकिनी गलताल्वोष्ठशोषश्चनिस्तोद: शंखयोरपि १७ मवेत्
स्वरोपघातश्चप्रतिश्यायेनिलात्मके अनद्धापिहितासाधिधावातस्यतल्पस्रावत्वात् प्रसेकिनी इषस्रावित्यर्थ: निस्तोद: शूलव्यथा
शंखयोरितिभ्रूपश्चांतयो पैत्तिकमाह उष्ण: सपीतक: स्रावोघ्राणात्स्रवतिपैत्तिकेकृशोतिपांडु: संतप्तोभवेदृष्णाभिपीडित: १९ सधूम
मग्निसहसावमतीवसमानव: मानव: कृशोभवति अतिपांडुधूरस: उष्णाभिपीडितइति उष्णउष्णेनानिपीडितं श्लेष्मिकमाह घ्रा
णात्कफकफकृतेश्वेत: पांडुवतद्बहु: शुक्लवभासशूनाक्षोभवेद्गुरशिरानर: २० कंठताल्वोष्ठशिरसाकंडूभिरपिपीडित: शुक्लावभा
स: शूनाक्ष: उच्छूननयाना सन्निपातिकमाह भूत्वाभूत्वाप्रतिश्याययोकस्मात्संनिवर्तते संपक्वोवाप्यपक्वोवासतु सर्वभभव
स्तत: २१ भूत्वाभूत्वेतिविसायापुन: संभवंदर्शयति एकत्रमदोषस्यकालादिनाश्रिवणधारित नवलहनियमवतिअकस्मा

तू प्रवृत्तिरिति असम्यक् निवृत्तिदोषातिरंनयकस्मादिति अनवधारितविशेषात्परहेतो: अत्रयद्यपिदोषत्रयलिंगानिनोक्तानि
तथासर्वप्रभावनाद्दिति वने: असाध्यश्चायंदुष्टतांगत: सातुतृणाद्दुष्टप्रतिश्यायस्तसाध्या: अत: सन्निपातजनंतरंदुष्टप्रतिश्याय
लिंगमाह प्रक्लिद्यंतेपुन: सापुनश्चपरिशुष्यति पुनरानह्यते वातिपुनर्विप्रियतेनथा २२ निश्वासश्चातिदुर्गंधानरोगंधनवेत्तिच एवंदुष्टप्र
तिश्यायजानीयात्कृच्छ्रसाध्यं २३ अनह्यतइतिनिर्बंधोभवति विव्रियते इतिविगताचरणाभवति क्लेदशोषपिधानविवरणानि
ककालभिन्नजनितबाधव्यानिइच्छाभूतालिंगंदुष्टप्रतिश्यायंपरस्परविरुद्धोपक्रमदोषसंबंधात्कृच्छ्रसाध्यंज्ञानीयात् अयंपंचप्र
श्यायानामवस्थांतरतथान्यत्वान्निजत्वेनतत्रानिर्देशात् रक्तजमाह रक्तजेतुप्रतिश्यायेरक्तस्रावप्रवर्तते ताम्राक्षश्चभवेज्जंतुरो
घातप्रपीडित: २४ दुर्गंधोच्छ्वासवदनोगंधानपिनवेत्तिस: सकास: सज्वरोज्ञेय: उरोघात: सपीनस: २५ इतिअत्रपित्त प्रतिश्या
गान्यपियोद्व्यानि कुल्यत्वात्पित्तरक्तयो: तथाचतत्रांतरे पित्तप्रतिश्यायकैनेश्चापिसमन्वितइति सर्वेप्रतिश्याया: अप्रतिक्रिय
माणा: कालांतरेणदुष्टतांयातितेचसाध्याभवंतीत्याह सर्वएवप्रतिश्यायानरस्याप्रतिकारिण: दुष्टतांयांतिकालेनतदासाध्या
भवंतिच २६ तदाअसाध्याभवंतिनस्यलक्षणमाह मूर्च्छंतिक्रमयश्चात्रश्वेतास्निग्धातथाणव: क्रमिजोय: शिरोरोगतुल्यंते
नात्रसंशय: २७ अत्रेतिएषुप्रतिश्यायेषुप्रसासन्नत्वाद्दुवचनं प्रतिश्यायस्यसर्वत्रकफजास्वेताक्रमयएवभवंति क्रमिजोय
मित्यादि क्रमय: सरोगेणतुल्यंलिंगमित्यर्थ: तंलक्षणंनिस्कध्यंत यस्यसिरोतिमात्र मित्यादि शिरोरोगेनिदानेवक्ष्यमाण: अत:
परमपरान्यान् विकारान् प्रवृद्धाप्रतिश्याया: कुर्वंतितानाह बाधिर्यमस्यजिघ्रत्वंघोरांश्चेवापरान्गदान् शोफाग्निसादकासादी
न्वृद्धाकुर्वंतिपीनसा २८ घोरान्भयानाभिघानादेवान्यलब्धाविशेषणतकरत्वप्रतिपादनार्थमभिधानं अजिघ्रत्वं नजि
घ्रतीस्यजिघ्रस्तस्यभवोजिघ्रत्वं शुभ्रंतमभिधानं नासारोगाएकत्रिंशद्दुक्ता: तत्रपीनसमारभ्यप्रतिश्यायपर्यंतेनपंचदशोक्ता:
अपरान्षोडशसंख्यापूरणायनासारोगानाह अर्बुदंसप्तधाशोथाश्चत्वारोर्शश्चितुर्विधं चतुर्विधरक्तपित्तंउक्तंघ्राणेपित्तद्वि
दु: वातपित्तकफमांसमेदोजत्वेनषड्विधं षड्विधनबुधंशालक्यवद्वातेविदेहेनसन्निपातमधिकमुक्तं एवंसमशोथाश्चत्वारोवात
पित्तकफसन्निपातभेदात्मशोरक्तमपिचतुर्विधंसहजरक्तयोश्चिशादोषजापित्तजंतभाव: रक्तपित्तंचतुर्विधमपिरक्तपित्तसा
मान्यादेकत्वंगणनीयं तेनसंख्यातिरेके अपुरादीनामुक्तानामाप्यमनपिधानंशालाक्यातकसंख्यापूरणायप्रभावेनातिरि

कलिंगादिख्यापनार्थंच अपीनसप्रतिस्यायांनासारोगनिदानं॥५८॥ ॥इंद्रियामधिष्टानविकारपरिशोक्षणनेत्र
रोगनिदानं एतेनेत्ररोगः वातपित्तकफसन्निपातामंतुजाः षट्सप्तति बाह्यैः पुनर्द्वेचतथारोगाः षट्सप्ततिस्मृताः षट्सप्तनिश्चरो
गाश्चत्वारो आश्रयभेदेनशुश्रुतेनचोक्ताः यराहनवसाध्याश्रयास्तेषुवर्त्मजास्त्वेकं विंशति १ शुक्लभागेदशैकश्चचत्वारः कृष्णभागजाः
सर्वाश्रयाससदशतु -- द्वादशैवतु द्वौचबाह्याश्रयावनिमित्तनिमित्तजौ षट्सप्तनेत्ररोगाः संग्रहेणप्रकीर्तिताः चतिनत्रनयनरोगा
हेतुमाह उष्णाभितसस्यजलप्रवेशाद्दूरेक्षणात्स्वप्नविपर्ययाच्च श्वेदाद्रजोधूमनिषेवनाच्चच्छर्दिर्विधाताद्वमनातियोगात् द्रव्या
न्नपानाद्यतिशेवनाच्च विण्मूत्रसंधानिलसंग्रहच्च प्रसक्तसंरोदनशोककोपात् शिरोभिघातादतिमद्यपानात् २ तथाऋतूनांचवि
पर्ययेणक्लेशाभिघातादतिमैथुनाच्च वाष्पग्रहात्सूक्ष्मनिरीक्षणाच्चनेत्रेविकाराञ्जनयंतदोषः ३ उष्णेनसंतप्तदेहस्यजलावगा
हनात् नश्लेष्मऊर्ध्वगत्वनतेजसोभिन्नत्वाच्चक्षुरोगोसारः तथामध्यंदिनोक्तकोपात्कः सौरभीरणेनाभिभूयतेदूरेक्षणाद्दूरावलोक
नात् स्वप्नविपर्ययाद्रात्रिजागरणाद्दिवास्वप्नस्वेदाद्रजमाह धर्मरजोधूमानयनसंबंधनंनेत्ररोगहेतुः छर्दिर्विधाताद्वांतिवेगावि
धारणात् वमनातियोगादितिवांतेर्विण्मूत्रेत्यादि विण्मूत्रभुक्तवातनिग्रहाच्चेति पाठांतरे तत्रक्रमेणशनैःशनैर्निग्रहाद्वेगाधारि
णात्तुप्रसक्तात्संरोदनादित्यादि कोपशोकादिनिप्रसक्तं किंनिरंतरंसंरोदनादित्यर्थः क्लेशाभिघातादितिक्लेशः कामादिदुःखेन
संबंधात् वाष्पग्रहणात् वाष्पंनेत्रांबुतद्वेगविधारणात् सूक्ष्मवस्तुनः अवलोकनात् एतैर्हेतुभिर्नेत्ररोगाजायंतेनयनरोगसंप्राप्त
शुश्रुतेपठितः शिरानुसारिभिर्दोषैर्विगुणैरूर्ध्वमागतैः जायंतेनेत्रभागेषुरोगाः परमदारुणाः इतिसामान्यपूर्वरूपमाह विशेषा
दस्यसर्वनयनहेतुत्वादितिइत्यादौनयनमभिष्यंदमाह वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादभिष्यंदश्चतुर्विधः प्रायेणजायतेघोरःसर्वनेत्रामया
करः ४ घोराइतिदुःसहवेदनाःसर्वनेत्रामयाकरइतिसर्वेषामेवनेत्राणांअधिमंथादीनामाकरः स्थानमुत्पत्तिकरत्वात् अतए
वतुश्रुतः प्रायेणसर्वेणनयनामयास्तुभवंत्यभिष्यंदनिमित्तमूलाःइतिवातेनाभिष्यंदमाह निस्तोदनस्तंभनरोमहर्षसंकोचपा
रुष्यशिरोभितापाः विशुष्कभावः शिशिराश्रुताचवाताभिपन्नेनयनेभवंति ५ निस्तोदनंशूलव्यथवद्व्यथा स्तंभनंजडिमासह
र्षःवालुकापूरितइवकर्किरिका पारुष्यंरूक्षत्वंशिरोभितापाः शिरोव्यथा विशुष्कभावाद्दृष्टिकुरुः हिनतंनत्वाश्चावरहितत्वंशि
शिराश्रुतत्वयुक्तेनघटतोपित्तजामाह दाहप्रपाकौशिशिराभिनंदनोधूमायनंवाष्पसमुच्छ्रयश्च उष्णाश्रितापीतकनेत्रताचपित्ताभि

पन्नेनयनेभवंति ६ धूमायनंधूमस्येवोद्गमनं वाष्पसमुच्छ्रयस्य वाष्पबहुत्वंकफजमाह उष्णाभिनंदोगुरुताक्षिशोथःकंडू
पदेहावपिसीततात्व स्रावोबहुपिच्छलएवचापिकफाभिपन्नेनयनेभवंति ७ उपदेहः पिच्छिंठ रक्ताभियतेनयष्यंदमाह ताम्राश्रुतोहोहि
तनेत्रताचरोगाः समंतादितिलोहिताश्च पित्तस्यलिंगानियानितानिरक्ताभियतेनयनेभवंति ८ पित्तस्यापिनयनानिष्यंदस्यापि
लिंगानित्रिविधमंथाभिष्यंदजन्यत्वमाह वृद्धैरेतैरभिष्यंदैर्नराणामक्रियावतां तावंतस्त्वधिमंथाःस्युर्नयनेतीव्रवेदनाः ९ प्रवृद्धैरि
तिवृद्धिंगतैः अक्रियमाणत्वात्तावंततिअभिष्यंदैवातपित्तरक्तजैः नतुभिश्चत्वारोमंथाः तीव्रावातजाएव सर्वानिस्तोदादिवेदनाःए
वंपित्तकफयोश्चाधिमथाः तीव्रावातजाएव सर्वानिस्तोदादिवेदना एवंपित्तकफरक्ताश्चमंथाः व्रणतत्या अस्यापरमसामान्यालक्षणमा
ह उत्पाद्यतइवात्यर्थंनेत्रनिर्मथ्यतेरथा शिरोर्द्धेवेदनाव्याधिरधिमंतःस्वलक्षणैः १० शिरोर्ध्वेवेदनाव्याधिः प्रभावात्स्वलक्षणैरितिय
थोक्तवाताभिष्यंदलक्षणैः सचाधिमंथोयदात्मकोयावताकालेनमिथ्याचारंतंदृष्टिंहंतितदाह हन्यात्दृष्टिंश्लेष्मिकःसप्तरात्राद्योधिमंथो
रक्तजःपंचरात्रात् षड्रात्राद्वावातिकोवैनिहन्यान्मिथ्याचारात्पैत्तिकःसद्यएवेति ११ श्लेष्मणःसप्तरात्रकृत्वात्कालावधिरत्रव्याधिस्वभावा
त् लंघनप्रलेपनादिविधानार्थंअंजनंनिषेधार्थंच नेत्ररोगस्यसामान्यलक्षणमाह उदीर्णवेदनंनेत्रंरागशोफसमन्वितं घर्षणिस्तोदस्तु
लाश्रुयुक्तमामान्वितंविदुः १२ उदीर्णवेदनंउद्भवेदन करकराविशेषः लंघनादिविध्यनार्थंअंजनादिनिषेधार्थंतत्रोक्तं तद्यथास्वेदः प्र
लेपस्तिक्तानेत्रसेकदिनचतुष्टयं लंघनंवाशिरोगाणांसामानांपक्तिरिष्यते निरामलक्षतामाह मंदवेदनताकंडूसंरंभाश्रुप्रसन्नता प्रशस्तव
र्णताचाक्षिसंपक्वंदोषमादिशेत् १३ संरंभाःशोथाःतथाश्रुप्रसन्नता नेत्रपाकमाह कंडूपदेहाश्रुयुताः पक्वोदुंबरसंनिभः संरंभीपच्यते
यस्तुनेत्रपाकःसशोथजः १४ पक्वोदुंबरसन्निभइतिलोहित्यनसंरंभःशोथवान्कार्तिकस्तु महारंभइतिपठितवान् शोफस्त्वनुक्तोपिग
म्यते तत्रघातत्वात् पाकस्यांतरत्राहिनानित्यभिधानाच्च अयंत्रिदोषजः अथशोथमाह शोथहीनानिलिंगानिनेत्रपाकेत्वशोथजे १५
अत्रशोथरहितानिनेत्रपाकलक्षणानिज्ञानीयात् हताधिमंथनलक्षणमाह उपेक्षणादक्षियदाधिमंथोवातात्मकः सीदयतिप्रसह्य
रुजाभिरुग्राभिरसाध्यएषहताधिमंथानलक्षणमाह उपेक्षणादक्षियदाधिमंथोवातात्मकः सीदयति प्रसह्य रुजाभिरुग्राभिरसा
ध्यएषहताभिमंथाखलुनामभेवः १६ सादयतिशोषयतिजातिरितिसतोदादिभिः विदेहअयरोगादुत्क्षेपलक्षणएकः अन्यः सकलनयन
शोषलक्षणपठितः अतर्गतश्शिराणांतुयदातिष्ठतिमारुतः सतदानयनंप्राप्यशीघ्रंदृष्टिंनिरस्यति तस्यांनिरस्यमानायांनिर्मथनिचमारुतः
नयनंनिर्वमत्याशुभृलदतोदाधिमंथनैः निरत्ययंदृष्टलक्षणःसकलाक्षिशोथोमंतः अथवाशोषयदिति क्षीणतेजोबलादयं तसन्न

निवसंशुष्कयेनसीदतिलोचनंहतातिमंथनंविद्यादसाध्यंवातकोपजमिति वातपर्यायलक्षणमाह वारंवारंचपर्येतिभ्रुवौनेत्रंचमारुतः रुजश्चविविधा
स्तीव्रास्संज्ञेयोवातपर्यय १६ पर्यायेणक्रमेणकदाचित् भ्रुवौकदाचिलोचनंवायुस्तीव्रारुजाकरोतिइतितासमर्थः शुष्काक्षिपाकमाह मकूणितं
दारुणरूक्षमवर्त्मसंदह्यतेवाविलदर्शनंयत् सुदारुणंयत्प्रतिबोधनेचशुष्काक्षिपाकोपहतंतदक्षि १७ कूणितंइतिनिमिलितंदारुणंकठिणंरूक्षस्ना
तशोषणादवर्त्मयस्यतदारुणं सूक्ष्मवर्त्मसंदह्यतेसदाहंभवति अविदर्शनमाकुलदर्शनं सुदारुणंकठिणमितिगदाधरः शुष्काक्षिपाकमिति शु
ष्कणाक्षिपाकेनोपहतमित्यर्थः अयंरोगः सरक्तवातजन्यः सदाहकरोऽयः कूणिनंखरवर्त्मानिक्षिकद्धुन्मीलाविपक्ष्मणं सदाहंसास्त्रवाताच्छुष्कपा
कादिवत् अन्यतोवातमाह यस्यावहुकर्णशिरोहनुस्थोनन्यागतोवाप्यनिलोभ्रितोवा कुर्याद्रुजंतंभ्रुविलोचनेचतमन्यतोवातमुदाहरंति १८ आ
वटुधातोमन्यपार्श्वशिरआयतोवातिउक्तप्रदेशादित स्तत्ररक्तपृष्टे अन्यत्रवातस्यकारणावस्थानं अन्यत्रलोचनभ्रुविरुजांकरोति इसन्यतोवातः
विदेहेस्तुक्तमन्यानामंतस्वायुरुक्षितः पृष्ठतोपिवाकरोतिभेदंनिस्तोदंशोफंचाक्ष्णोभ्रुवस्त तमाहुरन्यतोवातंरोगदृष्टिविशारदाः इति आम्लाध्यु
षितमाह श्यावंलोहितपर्यंतंसर्वंसाक्षिप्रपच्यते सदाहशोथमाश्रावमम्लाध्युषितमम्लतः १९ श्यावमितिमलिंअम्लइति अम्लभोजनात् पि
त्ताध्याधिः शिरोत्पातमाह अवेदनावापिसवेदनायायस्याक्षिराज्योहिभवंतिताम्रामुहुर्विरज्यंतिचयस्यरक्तव्याधिः शिरोत्पातइतिप्रदिष्टः
अक्षिराज्यइति अक्षिशिराः विरज्यंति विरक्ताभवंतिरक्तवर्णाभवंतीत्यर्थः रक्तजोयंविकारः शिराप्रहर्षमाह मोहाच्छिरोत्पातउपेक्षितस्तुजायेतरोगः
शशिराप्रहर्षः ताम्राश्रुमच्छंस्रवति प्रगाढंतथानशक्नोत्यभिवीक्षितुंच ताम्रंमरणं अच्छंनिर्मलंप्रगाढमितिशयनअभिवीक्षितुंदृष्टंनाशक्नोतीत्यर्थः
इतिसप्तदशसर्वनेत्रगताः पृथकृकृष्णगताश्चत्वारः दृष्टिमंडलप्रत्यासन्नतयाकृष्णगतविकाराभिधानं तत्रसव्रणशुक्रमाह निमग्नरूपंतुभवेद्धि
कृष्णेसूच्येवविद्धंप्रतिभातियद्वो श्रावंस्रवेदुष्णमतीवयच्चतत्सव्रणंशुक्रमुदाहरंति २२ रूपसहणभाविनीयधार्थतेननिमग्नंरूपमेवयत् सूच्येवे
सुपमाह वर्तुलमुख्यापनाभूवीविद्धंवेदनास्पर्शनायच्च श्रावंस्रवेदुष्णमिति श्रवेदुष्णमेवभावत् यलब्धश्रावश्रावग्रहणनिरंतरश्रावंबोधयति
अतिशब्दंकृष्णउन् संबंध्यतइतिकार्त्तिकः विदेह रक्तराजीनिभंकृष्णच्छिद्राभंयत्रलक्ष्यते सूच्यग्रेतेवतशुक्रमुष्णाश्रुश्चाहितरुणमितिआ
रयासाध्यवस्थोवसेनपाक्षिकीसिद्धिमाह दृष्टिसमीपनभवेतुयच्चनवावगाढंनसंश्रवेच्च अवेदनंवानचयुग्मशुक्रंतसिद्धिमायातिविकदाचित्
वं २३ क्षतस्वभावतएवाश्रयापघातपरं अतोदृष्टिः समीपस्थसाध्यकिंतुदृष्टेर्दूरंकिंचिन्नार्थाविगाढमेकत्वगतं चनसंश्रवतिनचात्यर्थंश्रवं
तिनचात्यर्थंश्रवंदिसादिश्चशब्दस्यात्यर्थत्वात् अवेदनंमंदवेदनं रक्तस्यकफानुगत्वात् वातानुगमादितिवेदनंतु नसिध्यति युग्मंयुग्म
मिति क्षतशुक्रं कदाचित्सिध्यति इदानीमव्रणशुक्रलक्षणमाह स्यंदात्मकंकृष्णगतंसचोषंशंखेंदुकुंदप्रतिमावभासं वैहायसाभ्र

प्रतनुप्रकाशं अथाव्रणंसाध्यतमंवदंति २४ स्यंदात्मकइति अभिस्यंदनामितजातंसर्वेषामक्षिरोगाणामितिस्यंदानिमित्तान्येव
आसत्यानियमप्रतिपादनार्थं अभिधातंवेदेहायसाभ्रप्रतनुंप्रकाशमिति विहायोनभः आकाशस्थिताभ्रवत् प्रतनुप्रकाशमि
ति एतेनस्वस्थताप्रतिपद्यंतशुक्लांतुशंखेंदुकुंदप्रतिमावभासत्वेनेवोपलब्धं वैहायसाभ्रग्रहणंसजलांसेत्यपपदार्थसाध्यतमं
स्फुरवसाध्यं आव्रणस्यैवावस्थाभेदेनकृच्छ्रमाह गंभीरजातंबहलंचशुक्रं चिरोत्थितंचापिवदंत्यसाध्यं २५ गंभीरजातंद्वित्रिवगात्रंबह
लंअप्रतनुकं अपतलमित्यर्थः व्रणस्यैवावस्थातोअसाध्यत्वमाह विच्छिन्नमध्यंपिशिताश्रितंवाचलंशिरासूक्ष्ममदृष्टिकंच द्वि
त्वग्गतंलोहितमंतश्चशिरोत्थितंचापिविवर्जनीयं २६ विच्छिन्नमध्यं विशीर्णमांसत्वात् सच्छिद्रं निम्नमिति यावत् तद्विपर्यंतुपिशि
ताश्रितंउन्नतमांसंचलमिति अनवस्थितंशिरासूक्ष्मंश्रितंशिराकृततात् सूक्ष्ममन्येशिरावृक्तमिति पठंति शिरासक्तइतरस्तत
श्चचलनयति शिराहिमत्सवत् वर्तमानामुहुर्मुहुश्चलंति अदृष्टिकमिति दर्शनानात्वकारि द्वित्वगतं द्विपटलाश्रितं नकेवलंद्वित्वगतं
स्यासाध्याभिधानं लोहितमंतमिति अंतलोहितममिति अंतलोतिव्रणाकारेणतदपरिलिंगसहितमसाध्यमुक्तं नकेवलमेवंविधि
धमासाध्यंकिंत्वन्यादृशमप्यसाध्यमाह उष्णाश्रुपातः पिडकाचनेत्रे यस्मिन्भवेन्मुद्गनिभंचशुक्रं तदप्यसाध्यंप्रवदंतिकेचित् अन्य
च्चयतित्तिरपक्षतुल्यं २७ पीडिकाचयस्मिन्नेत्रंइत्यंतगात्रेशुक्रं एकत्वगातमेकंस्यात् द्वित्वगातंद्वित्वंभवेत् चोषश्चश्रावदाहाश्रुकृष्णाच
पीडिकोद्गमइति मुद्गनिभंशुक्रमिति अकारेणतद्वित्वगतंतथाचविदेहः अव्यक्तमुद्गफलाकारंशुक्रंद्विगतंभवेत् इति द्वित्रित्वगात
व्रणस्यशुक्रस्यकृच्छ्रत्वेएतत्पीडिकोद्गमंमुद्गफलाकारत्वेनैवसाध्यत्वंबोधयति असाध्यंविदाहादन्येषांमतेनाह केचिदित्यादिना
अन्यच्चतित्तिरपक्षतुल्यमितिसर्वतोहिशेषेणयस्यासितमंडलतु तमक्षिपाकात्ययमक्षिरोगंसर्वात्मकंवर्जयितव्यमाहुः २८ दोष
णकृतोयः श्वेतकृष्णमंडलंसर्वतःसमक्रामतिदोषजंअन्ये अभिष्यंदात्मकमितिपठंति तस्मादभिष्यंदात्मकमाहुः अजापुरीषप्रति
मोरुजावान् सलोहितोलोहितपिच्छिलाश्रुः विगृह्यकृष्णंप्रचुरोभ्युपैतितंवाजकाजातमितिव्यवसेत् २९ शुष्काजपुरीषतुल्यःसलो
हितमिति इषल्लोहितंविगृह्यकृष्णमिति शोषोच्छ्रायेणकृष्णदेशांविट्प्रचयति प्रकृष्णश्चयपउद्गमः इतियावत् अजाकयामेसस्त
तीत्वगातंद्वित्वंभवेत् चोषाश्रुश्रावदाहाश्रुकृष्णाचपीडिकोद्गमइति मुद्गनिभंशुक्रमिति अकारेणतद्वित्वगातंमेदसः प्रवयोबोध
व्यः यदुक्तंविदेहे कृष्णेस्थायोभवेत् शुष्कछागलीविट्समप्रभं सांद्रपिच्छिलरक्तास्त्रं द्वित्वगातंवादृष्टिमंडलस्य दृष्टिजाउच्यते
दृष्टिप्रकारणंशुक्रेतेनोक्तं तद्यथा मसूरदलमात्रंतुपंचभूतप्रसादजमिति मसूरदलमात्रमिति मसूरार्द्धदलमात्रं पंचभूतात्मि

कादृष्टिमसूरादिवलोन्मिलेति यदुक्तंश्रुश्रुतेन तेजोजलसाश्रितंबाह्यतेकन्यपिशितावस्रयं मेदस्तृतीयंपटलमातंपित्यपरं पंचमंसम
मं षष्ठंतेषांबाहुल्यमिष्यते इति अत्रतेजः शब्देनरक्तं जलशब्देनरसोव्याख्यातः तेषुपटलेषुबाह्यादिभेदनाधिष्ठानविशेषप्रभावा
त्दोषाणांलिंगविशेषमाह प्रथमेपटलेदोषोयस्यदृष्ट्यांव्यव स्थितः अव्यक्तानिस्वरूपाणिकदाचिदथपश्यति ३० प्रथमेसर्वाभ्यंतर
पटलेकालिकास्थिसंश्रयेनतुबाह्ये तथाचविदेहः यदादेवोः प्रकुपिताः प्राप्यरूपवहांशिरां दृष्टेराभ्यंतरेबाह्यपटलंसमभिद्रुतं एके
कमनुपद्यंतेपर्यायेवापटलांतरं रूपाणिरूपवंतीद्रव्याणिकदाचिदथपश्यतिस्यनेनतत्राधिष्ठानविशेषस्याल्पबलत्वात्काभवति अ
व्यक्तानीति रूपाण्यपिवक्ष्यमाणारूपवर्णादियुक्तानि वातेनपित्तेना दिसरवद्योता दिपित्तनीलवर्णानिकफेनस्वेतत्वाभरगौरादिवर्णा
नि रक्तेनरक्तवर्णानिसन्निपातेनपित्रणीति एवंद्वितीयतृतीयचतुर्थपटलेष्वपिव्याख्येयं द्वितीयपटलगतमाह दृष्टिर्भृशं विह्वलति
द्वितीयंपटलंगते मक्षिकामशकाकेशान्जालकानिचपश्यति ३१ मंडलानिपताकाश्चमरीचिः कुंडलानिच परिप्लवांश्चविवि
धान्वर्षमभ्रंतमांसिच ३२ दूरस्थानिचरूपाणिमन्यतेचसमीपतः समीपस्थानिदूरेच दृष्टेर्गोचरविभ्रमात् ३३ यत्नवानपिचात्य
र्थंसूचिपाशंनविंदति द्वितीयेपटलेमांसरक्ताश्रावंचविह्वलात् पुनःपुनरसमग्ररूपंग्रहणंभवति तथाचमक्षकादीनिसत्यपिपश्यति
जालकानिजालान्येवमरीचिकिंतुरश्मीवत् परिप्लवानविविधानीति जलप्रवाहेन अथवाविविधानीतिऊर्ध्वाधस्तिर्यग्गतत्वेन दोष
वर्णत्वेनचदृष्टिः अभ्रामेघातमोंधकारः गोचरविभ्रमादिति विषयभ्रांते यत्नवानकृतयत्नोपिसूचीपाशंसूचीरंध्रंसतोपिग्र
हणस्यानुपलंभः तृतीयपटलगतमाह ऊर्ध्वंपश्यतिनाधस्तात्तृतीयंपटलंगते महान्त्यपिचरूपाणिच्छादितानिवचांबरैः कर्णनासा
क्षिहीनानिविकृतानीवमन्यते ३५ तृतीयंमेदस्कंतंऊर्ध्वदर्शनाभिधानादधोदर्शननिषेधः ऊर्ध्वाधोभावत्वेनगवापाश्वस्य परिग्रहा
दितिकार्त्तिकः यद्रूपंपश्यतितन्नूकौदृशमित्याह महान्त्यपिचरूपाणिवस्त्रैराच्छादितानिव अतइतिपाठेतत्रकाशोच्छादितानिविकृते
नचेति छिन्नकर्णनासादीति अत्ररागप्राप्तिमाह यथादोषंचरज्यंतदृष्टिर्दोषेबलीयसी यथादोषंदोषस्य तथास्वभावाद्रोगोप
लक्षितृतीयपटलाद्रागस्यसंगोदयः इत्यर्थः यदाहिविदेहः यथास्वरज्यतेदृष्टिर्दोषैस्त्रिपटलस्थितैः चतुर्थपटलप्राप्तिर्मंडलंयत्र
तेनुते अधस्थितेदोषेसंकुलानिवपश्यति दृष्टिमध्यस्थितेदोषेमहान्तंसंचपश्यति ३७ द्विधास्थितेद्विधापश्येत्बहुधावव्य
वस्थिते दोषदृष्ट्यांस्थितेतियकुनेकंचमन्यतेद्विधा ३८ त्रिधास्थितापश्यंतबहुधाचानवस्थितेदृष्टेरधः स्थितेदोषसमीपस्थेन

स्थिते दृष्टेरूपपरिस्थितेदोषेसंकुलानिअन्योन्यरूपेणव्यामिश्राणिअनवस्थितमिति अनर्द्धतावस्थानइत्यर्थः चतुर्थपटल
गतमाह तिमिराख्यः सविज्ञेयः चतुर्थपटलंगतः रुणद्धिसर्वतोदृष्टिंलिंगनाशंततपरं ४१ अस्मिन्पित्तत्रमोभूतेतानिरुद्धमहा
गदे चंद्रादित्यौसनक्षत्रावंतरिक्षेचविद्युतः ४२ निर्मलानिचतेजांसिभ्राजिष्णूनिचपश्यति ४३ चतुर्थपटलाश्थीसंश्रितमितिमा
धर्मतिः तिमिराख्यदोषोरोगः रोगाअपिदोषाख्यांलभते इत्यागमात्सएवरोगः सर्वतोदृष्टिरोगलिंगनाशोच्यते लिंग्यतेज्ञायते अनेने
तिलिंगमिंद्रियशक्तिः तस्मिन्निनिर्लिंगनाशमित्यतः परंपरवत्तोयदंतिइतिशेषः अस्मिन्पित्तमोभूतेइतिभूतशब्दः सादृश्यरूप
स्यानुपलंभादंधकारभूतेनातिप्रवृद्धे अचंद्रादित्यादीनिभास्वतिपिंडीभूतानिव्हलंतीवपश्यंती अंतरिक्षेतस्योपदानभूमिस्तमो
मयीन्वातादृशस्यचक्षुषादर्शनाशंके तस्यैवलिंगनाशस्यलिंगांतरमाह सएवलिंगनाशस्तुनालिकाकाचसंज्ञकः ४३ यस्तृतीयप
टलगतः काचसंज्ञकोदोषः सएवचोपपेक्षयाचतुर्थपटलेपुनर्लिंगनाशनीलिकासंज्ञा तुशब्दः पुनरर्थे यथोवाचनिमिः काचइत्येषविवि
ज्ञेयोयाप्यस्त्रिपटलास्थितः चतुर्थपटलेप्राप्तेलिंगनाशसउच्यते प्रत्याख्येयः सकफजोव्याधिस्यादस्युतदिदमिति अत्रापितस्य
स्ययास्तृतीयपटलस्यकाचसंज्ञाचतुर्थपटलप्राप्तयाख्येयतंप्रत्येतव्यं गदाधरस्तुनीलिकाकाचविशेषता काचसंज्ञा नीलिका
काचइत्याह इत्येनतृतीयपटलस्थितदोषेपिकाचसंज्ञा चतुर्थगतोनीलिकायाविशिष्यतइति फलतीकथातीयतियतयातृती
यचतुर्थपटलगतानांरोगाणांतिमीरकाचनीलिकासंज्ञात्वद्वतामेवपद्धमेवनतुद्वादशयथासमपियोवनत्वयज्ञदत्तस्य नाम
नामआहानिअतोनसंख्यातिरेकप्रसंगइतियथेहेवषट्लिंगनाशमिति दोषविशेषेणरूपदर्शनस्वभाह तत्रवातीन्वापिरूपा
णिभ्रमंतीवचपश्यती अरुणाभानिव्याविद्धानिव्याबद्धानिवमानवः ४५ व्याबद्धानिवकुटिलानिपित्तेनरूपदर्शनमाह पित्तेनादि
त्यखद्योतनवशाक्रचापइंद्रधनुः गुणानातिरूपाणीत्यर्थः शिखिनोमयूरान् कफेनरूपमाह गौरचामररूपाणिश्वेताभ्रप्र
भिमानिच कफेनपश्येद्रूपाणिस्निग्धानिचशितानिच ४५ पश्येदसूक्ष्माण्यत्यर्थंव्यभ्रेचैवाभ्रसंप्लवं सलिलसावितानीचपरिप्ला
व्यानिमानवः ४८ श्वेताचाभ्रधूम्राणिशुभ्रमेघसदृशानि असूक्ष्मानिस्थूलानिव्यभ्रेचैवाभ्रसंप्लवमिति अनभ्रे अकाशमेघान
तिपश्यति सलिलप्लावतानि सलिलेनप्लावितानि स्तिमितानीत्यर्थः रक्तेनरूपमाह पश्येत्अनेकरूपाणिरक्तानिविविधानिच
हरितान्यविकृच्छानिपितासचमानवः पश्यतीत्यर्थः इतिव्याख्येयंरक्तंकृच्छ्रपीतदर्शनंपित्तसधर्मकत्वाद्रक्तस्य सन्निपातरूपनमा
ह सन्निपातेनत्राणिविछुतानिचपश्यति बहुधाद्विविविधावापिसर्वाण्येवसमंततः ४८ हीनांगान्यधिकांगान्यांत्यातीव्यंपिनभूयसः

चित्राणिनानावर्णानिविप्लुतानिविस्फुरितानिविपरीतत्वमेवविघूर्णानिवहुधावेत्यादि बहुधावेत्यादिबहुधाद्विधात्यधिमर्वाणिप
श्यति तृतीयपटलगतानिहीनांगान्यपीति पित्तरक्तेनचापरं परिम्लायसज्ञनेति तिमिरमाह पित्तंकुर्यात्सिरिग्ध्रा विमूर्छितंपित
तेजसा पित्तादिसस्कफद्योतान्त्वानूपित्तप्रपश्यति विकीर्यमाणाखद्योतैर्वृक्षांस्तेजोभिश्चैवहि परिम्लायितिमिरंतत्त्वरक्तमूर्छि
तपित्ततेजसेति पित्ततेजोरक्तप्रदर्शरूपबाल्येनसमिति अन्येरक्ततेजसेतिपठंति तत्ररक्तस्यतेजोबलं अन्येरक्ततेजः अन्यत
निरक्तपित्ताभ्यांपठंति यदुक्तंविदग्धिपरिम्लायिपित्तंरक्तेनसंज्ञितमिति तेनपित्तादिशा पश्येद्युतइवभास्करमिव तस्मिनरूपग्र
हणलिंगमाह पित्तादिशाद्युत्यादिनिविकीर्यमाणानि आच्छाद्यमानान् याप्यश्चयंविकारः तथाहसात्विकः तृतीयपटलेप्रासेति
तिमिरंसाध्यः मात्यपटलमाश्रितं कृच्छ्रंद्वितीये याप्यमुच्यतइति वातादिभेदेनषड्विधाभवंति तिमिरमभिधायरोगेः षड्विधमा
हव वक्ष्यामिषड्विधंरोगेः लिंगनाशमतःपरं सर्वानुगंतिमिरंसाहिलिंगनाशसंज्ञया संकीर्तनतेषामेवावस्थाविशेषात् दो
षपरभेदेनतमेवरोगमाह रोगारुणोमारुतजाः प्रतिष्ठः पित्तात्परिल्याप्यथवनीलः कफात्सितः शोणितजः समस्तदोषः प्रभ
वोविचित्रः म्लायीपित्तनिलोवर्णः विचित्रोनानावर्णः परिम्लायीतिमिररोगमाह अरुणंमंडलंदृष्ट्वास्थूलकाचारुणप्रभं परिम्ला
यितिरोगेस्याम्लापिनीलंचमंडलं ५३ स्थूलकालकाचस्ये वारुणाप्रभायस्यतथाकाचात्रारुणाविवक्षिनः परिम्लापितिमिरोदा
पक्षयांचित्स्वयंदोत्रदर्शनंकालादिनावातादिदोषस्येववक्षयात् अन्येकर्मसहावारितवातादिदोषक्षयात् तेषांमंडलगतमाह दो
षक्षयादयंतत्रकदाचित्स्यान्नदर्शनं अरुणंमंडलंवातांचंचलंपरुषंतथा पित्तनामंडलंनीलंकस्याभृपित्तमेवच श्लेष्मणाबह
लंस्निग्धंशंखकुंदेंदुपांडुरं ५५ बलःपद्मपलाशस्थः शुक्लोदुंबरवांभसः सकुचत्यातपेत्यर्थछायायांविस्तृतोभवेत् ५६ मद्य
पानेननयनेमंडलंतद्विसर्पति ५७ वातादरुणमंडलंस्यात् पित्ततामंडलमितिआनीलमितिइपंनीलंतनस्थितंनालंरक्त
संबंधिसीतकांस्याभं अंपांडुइषत्पांडु इपत्यानमित्यर्थः उभयंचैतत्सितान्म्लायीतिपर्यं श्लेष्मान्बहलमित्यादि कफजलक्षणं
बहलंघनंकमलपत्रस्थजलपिंडसंदृशः अतपेत्यर्थंसंकुचितछायांविस्तृतभवेत् घर्ष्यमाणेनेत्रतन्मंडलंविसर्प्यप्रसरतिरक्तज
माह प्रवालपद्मपत्राभंमंडलं शोणितात्मकं ५८ प्रवालंशंखनामास्यातंतदाभपत्राजंरतमलजलाभं त्रिदोषजमाह दृष्टिरागोभ
वेच्चित्रोलिंगनाशेत्रिदोषजे यथास्वमित्यस्थवक्ष्यमाणस्यात्रापिसंबंध्यते तेनायमित्यर्थः यथायथंवातादीनांचित्रोवर्णोभवति
उद्देशेनसर्वेषांलक्षणमाह यथास्वंदोषलिंगानिसर्वेष्विवभवंतिहि ॥५९॥ वातादीनांभ्रामणारुणादिलिंगान्युक्तेपुदातव्या

तिअतः परमुक्तवक्ष्यमाणविकारयोः संस्थानविधानमाह तथानरः पित्तविदग्धदृष्टिः कफेनचान्यस्तहधूमदर्शी योह्रस्वजा
तोनकुलांधातावगंभीरसंज्ञाचतथैवदृष्टिः ५९ षट्लिंगनाशाः षडिमेचरोगाः दृष्ट्याश्रयाषट्चपडेवचस्युः ६० पित्तविदग्धदृष्ट्याद्या
दिसंबंधः तथाधूमदर्शीह्रस्वजात्यनकुलांधगंभीरासंज्ञति दृष्टिरोगावक्ष्यमाणापूर्वोक्ताः षट्लिंगनाशादिचंधस्थावक्ष्यमाणा
दृष्टिताश्चदृष्टाश्रयारोगाः द्वादशज्ञेया षडेवचेति एवकारेणपित्तविदग्धांतस्थांतरदिवागत्र्यंधाभ्यांसंख्याधिकानिरासार्थं
विदग्धलक्षणमाह पित्तेनदुष्टेनगतेनदृष्टौपित्ताभवतस्यनरस्यदृष्टिः पित्तानिरूपाणिचमन्यंतेयः संवेनरः पित्तविदग्धदृष्टिः ६१
दृष्टिपित्तावेदितिप्रथमद्वितीयपटलयोर्दोषगतिरिहंतन्यंते यतः परमांसतृतीयपटलमितिस्यभिधानः विदग्धिदृष्टेस्त
तांतरंदिवाध्यमाह प्राप्तेतृतीयंपटलंतुदोषेदिवानयस्यनिसिवक्ष्यंतेयः रात्रौशीतानुगृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादयितानि
पश्येत् ६२ इतिवचनात् दोषपित्तोशितानुगृहीतदृष्टिः शीतशीतानुग्रहीतरूपाणिपश्येत् श्लेष्मविदग्धदृष्टिमाह तथानरः
श्लेष्मविदग्धदृष्टिस्तान्येवशुक्लानिचमन्यतेसः ६२ श्लेष्मविदग्धदृष्टिः सतानिरूपाणिशुक्लानिपश्यति अत्रापिप्रथमद्वि
तीयपटलाश्रितत्वंबोध्यंश्लेष्मविदग्धदृष्टिः स्वस्थांतरं पात्यलोमाह त्रिषुस्थितोभ्यः पटलेषुदोषोनक्तांध्यमापादयति
प्रसह्यदिवासमूर्यानुगृहीतदृष्टिः पश्येत्तुरूपाणिकफाल्पभावात् ६३ रात्रौनपश्यतीत्यर्थः सूर्यानुग्रहात्कफाल्पभावात्तदि
दिवानपश्यतिसर्वभावान्सधूमदर्शीतिनरः प्रदिष्टः शोकादिभिः कारणैः कुपितेनपित्तेनाभ्याहतादृष्टिः सधूमकान्पश्य
तिसर्वभावान्सधूमदर्शीतिचदंनिरोगंशोकादिभिः कारणैः कुपितेनाभ्याहताउपहतादृष्टिरिति प्रसेतव्यांसधूमकान्धू
मेनवर्ततइति सधूमकान्भावान्पदार्थान्पश्यंतिअयंरोगोबाह्येनपटलेनजन्यत इतिगदाधरः द्वितीयपटलाश्रितदोषेणेति
नकार्तिकः दिवाधूमान्पश्यंतिरात्रौपश्यंतीक्षीणत्वादिति व्याख्यायनंति ह्रस्वजात्यमाह योह्रस्वजातोदिवसेषुकृच्छ्रा
तून्ह्रस्वानिरूपाणिचतेनपश्येत् रात्रौससीतान्गृहीतदृष्टिः पित्ताल्पभावादपितानियस्येत् ६६ पश्यतिनकुलांध्यमाह
विद्योतयेस्यनरस्यदृष्टिर्दोषाभिपन्नानकुलस्यतद्वत् चित्राणिरूपाणिदिवासपश्येत् सवैविकारोनकुलांध्यसंज्ञः ६६
नकुलदृष्टिविद्यस्यदृष्टिर्विद्योततेप्रतिभासंपाणिदिवासपश्येत् सवैविकारोनकुलांध्यसंज्ञः तेवर्णेनयद्दायससर्थः
अत्रदृष्टमंडलगतोरोगाः सर्वरोगासर्वदोषप्राभिवर्णेनिअभिशब्दस्याभिहितः प्रास्यार्थप्रयोगात् दिवान्वपश्येदि
त्युक्तवान् रात्रौनपश्यतितीत्येवगंतव्यं एतोह्रस्वजात्यर्थंकुलांधोचतुः पटलंस्थितदोषजन्येसरोगोवसाध्योवातयाहिविदेहः

नकेमांधस्तच्चत्वारः पुरातासरिवार्तिकातेषांनसाध्यानकुलोह्रस्वजात्यस्तथैवच विशेषणभवेयातातौचतुःपटलाश्रितौ तीव्रसंप्राप्तिरोगत्वानस्यादेतेनसिध्यतइति गंभीरकामाह स्टष्टिर्विसूपाश्वसनोपस्टष्टा संकूच्यतेभ्यंतरतस्त्वयाति रुजाव गाढाचतमक्षिरोगंगंभीरकेतीप्रविदंतितज्ञाः ६७ विरूपाकृतश्वसनोपस्टष्टावातापांडुता अतः संकूच्यतइव अतः संकोच्यते ननुमज्जतीत्यर्थः संकोच्यमभ्यंतरतस्त्वयातीति पाठांतरे तत्रापिसएवार्थः एवंदृष्टिगताद्वादशाकथिताः बाह्योसंन्निमितानि मित्तसंज्ञोलिंगनासावाह बाह्योपुनर्द्वाविहसंप्रदुष्टेनिमित्ततश्चाप्यनिमित्तस्तत्रनिमित्ततश्चेतिशिरोभितापात् ज्ञेयस्त्वभि ष्यंदनिदर्शनैस तत्रमध्येनिमित्ताद्योजायतेसन्निमित्ततः कथ्यतेइत्यर्थः शिरोभितप्यंतेयेनविषकुस्कमगंधवाटीवचन स्पर्शेनशिरोभितापः तस्मात्तेनसमस्थासममूकस्या पश्चात्तत्रयनगतत्वरक्तकोपः दृष्टरपिशक्तिव्याघाताः अभिष्यंद तिदर्शनैरिति रक्ताभिस्यंदलक्षणैरितिगदाधरे सन्निपाताभिष्यंदलक्षणैरितिकार्तिकः अभिघातनिमित्तजमाह विदीर्यतेशीर्यतेहीयतेवान्हणामभिघातएनानदृष्टिः ६८ विदीर्यतेद्विधाभवति सीदति म्लानाभवति हीयतेहीनभ वति अभिघातोत्रगुलुट्टोष्टादिकः अनिमित्तजमाह स्मरर्षिगंधर्वमहोरगाणांसंदर्शनेनापिचभास्करस्य हन्यतेदृष्टिर्मे नुजस्ययस्यसलिंगनाशस्त्वनिमित्तसंज्ञः ६९ तत्राक्षिविष्टस्येमिवावभातिवेडूर्यवर्णविमलाचदृष्टिः ७० एतेषांदर्शनेन हन्येनयनोपथानमंतरेणदर्शनशक्तिमात्रमुपहमितिदर्शयन्नाह तत्राक्षीत्यादिविस्टस्य प्रसन्नेवेडुर्यवर्णस्यामा प्रकृतिव र्णमित्यर्थः छिमलादोषजनितमितराजनितमितिराजनीनकाचादिरहितानूकथमिद्रयस्यभौतिकस्यादृष्टस्यापिशक्तिनाश उच्यते देवादिवयोष्टेभौतिकद्रव्यमदृष्यत्वमेवशक्तिमुपघ्नंति यदुक्तंचरके देवादयोत्रैहिमहाप्रभावानदूषयंत पुरुषस्यदेहि विस्यंतदस्यास्तमस्याप्यथैवच्छायातैयोन्दर्पणसूर्यकांताविति वातिकः पैतिकः श्लेकः रक्तजः सन्निपातिकः विलापिएवं षट्लिं गनासाद्विंबांधः रात्र्यंधः धूमदर्शीह्रस्वजात्यः नकुलांधः गंभीरिकाएवंषट् अपरेपष्टिरोगाः एवंद्वादश बाह्यान्वपरौद्वौसन्निपा तनिमित्तौएवंचतुर्दश दृष्टिरोगाः चतुर्दशदृष्टिजाः अनंतरमृदुरत्नश्शुक्लतादुच्यतेतत्र प्रसारितलक्षणमाह प्रसंगर्पसंनुविस्ती र्णस्याश्वस्तनिर्भासितं ७८ प्रस्तीर्यमानोपलक्षणंतेनप्रस्तीर्यस्यमामतनुआंबलंविस्तीर्णप्रसरतिप्रसरइत्युक्तमित्यर्थः श्या वंसशुक्लंकृष्णंरक्तमिषलोहितं शितिशुक्लं अथातुनयनस्यातिपूरणीशुक्लाम्ललक्षणमाह सस्वेतं मृदुशुक्लतदर्धतोविरात् ७१ सस्वेतंसम्यकृश्वेतं चिरेणवर्द्धतइति अफलत्वात् शुक्लाम्लतस्येनामरक्तामलफललक्षणमाह यमाभं मृदुरक्तामंयन्मांसंवीय

संवीयतेसिते रक्तपद्मासं मृदुकोमलंयन्मांसंचायतइतिमांसमुच्छ्रयति एतद्रक्तजंसीनमीति नपनस्य शुक्लभागो अधिमांसार्मलक्षण माह पृथुमृद्वधिमांसार्मबहलंचयकृन्निभं ७ पृथुविस्तीर्णंबहुलंस्थूलं यकृतिभंमितिइषल्लोहितमित्यर्थः रक्तत्रिदोषजंइदंस्त्रायुद्गंयथा विदेहः प्रस्तारिणीर्मलाः श्वावंनिरुणाद्वियदानिलः विनाश्रावं विशुष्कंच यस्नायुर्मतिनद्विदुरिति इदंसन्निपातजं शुक्तिकालक्षणमाह श्यावास्युः पिशितनिभाश्चिविंदयोशुक्त्याभास्वसतीतसीताः सशुक्तीसंज्ञाः श्यावाः पांडुश्यामाः पिशितनिभाः पिशितनिभादिमि येषांते यथाशुक्लाभाजलशुक्तिनिभा तत्साम्यात् असितसिताअसिताश्वसीतसीताः अथपित्तजाः अर्जुनमाह एकोयःशश रुधिरोमपश्चाबिंदुः शुक्लस्थाभवतितदर्जुनंवदंति ७४ इदंशोणितजंपिष्टकपिष्टकमाह श्लेष्ममारुतकोपेनयशुक्लमांसमुन्नतं पिष्टव तूपिष्टकंविद्धिमलाक्तादर्शसन्निभं ७५ पिष्टकमितिलक्षणपदं पिष्टवदिति आलेपनंतमुलंश्लेष्मलाक्तादर्शसन्निभमितिधूल्यादिप्र क्षिप्तदर्पणेतुल्यंआयंवातकफजः शिराजालमाह जालाभः कठिणशिरोमहान् सरक्तसंजातश्लेष्मइहजालसंज्ञितस्त ७६ अनि लोविमलोमस्थितशिराविरचितबहुवरसेनजालस्येवभयस्यसातथा कठिणाशिराइत्यनेनशिराणामेवसंततोयंविकाराः इतिदर्श इतिसरक्तइतिइषलोहितः जालसंज्ञइतिशिराइत्यनेनशिराणामेवसंततोयंविकाराः इतिदर्शयतिसरक्तइतिइषलोहितः जाल संज्ञइतिशिरापूर्वइतिशेषः तेनशिराजालसंज्ञितइत्यर्थः शिराजमाह शुक्लस्थासितपिडिकाः शिरावृतायास्ताविंद्यादशितसमीप जाः शिराजाः शिराभिरावातावस्तस्थीताशिराघटतत्वेनशिराजाः कृष्णभागशुक्लसमीपजेत्यर्थः शिराजाः बलासग्रंथितमाह कांश्याभोमृदुरथवारिबिंदुकल्पोविज्ञेयोनयनशितेबलासकाख्याः ७७ अमृदुः कठिणः वारिबिंदुतुल्यः इत्यनेनमनागच्छनताप्र तिपद्यते अयंमर्थः अल्पच्छनोवामनागच्छत्रोवांशुक्लत्वंचकफजः तथाचविदेह मारुतोमीडिनोवामनागच्छत्रोवांशुक्लत्वंचकफजः तथाचविदेहः मारुतोमीडिनश्लेष्माशुक्लभागोव्यवस्थितः जलबिंदुरवोच्छनोवामनागच्छत्रोवांशुक्लत्वचकफजः मृदुच्छोपः समुद्भवेन् ब लासंग्रंथितनामनिरुजंवृतमंडलमिती एवंप्रस्तार्यार्मिः शुक्लार्मरक्तार्म आधीमांसार्मस्त्रायर्मश्क्तिकः अर्जुनः पिष्टकः शिराजाल शिराजः बलासग्रथितं इत्येकादशानयनाभक्ताशुक्लभागजारोगाः एवंशुक्लजा एकादशाकानिरजंवृतमंडलमितिनिकादिसंधानांशु क्लभागप्रसासत्या त्रंवंरतद्गतरोगाणामभिधानं तत्रादौमयास्कलमाह पक्वः शोथः संधिजः प्रस्त्रवेयः सांद्रप्रायंपूतिपूयालसाख्यः ७८ संधिजः इतिकनीजसंधिजः कनीनिसंधिश्चनासामनुनेत्रांतः तथाचनिभिः शोथः श्लेष्मसमाविष्टतोदभेदसमाकुले पूयालस ततं विद्यात्संधौकनीनकेन्टणामितिपूतिगंधं कफोपनाह ग्रंथिर्नाल्पोदृष्टिसंधावपाकीकंडूप्रायोनिरुजस्तूपनाह ७९ नाल्पइतिमहा

नु अपाकीइपस्याकः निरुजोज्ञेया यदुक्तं विदेहः वायुश्लेष्मणमादाय दृष्टिसंधौ व्यवस्थितः अरुणिकठिनं ग्रंथिं जनयत्यल्पवेदनं श्लेष्मोपहना
हतं विद्यात्तं वक्ष्याम्यतः परिमिति वातश्लेष्मजन्यत्वं पिश्लेष्मोपनाहस्यपदेशः स्रावणां संप्राप्तिमाह गत्वा संधीनश्रुमार्गेण दोषाः कुर्युः स्रावा
न् लक्षणैः स्वानुपेतान् तं वै स्रावं नेत्रनाडीमथैके तेषां लिंगं कीर्तयिष्ये चतुर्धा ७० सर्वसंधिनीतिबहुवचननिर्देशः सर्वनेत्रांतर्गतश्चत्वारः स
वयोग्राह्या अश्रुमार्गेणेति अश्रुवाहिन्यो धमन्यावश्रुमार्गः कनीनानीतिकनीनसंधिजान् कनीनश्च सामन्तनेत्रांतरः नेत्रनाडीमित्येवेति म
तांतरं नेत्रनाडीनत्राह्योसान्निपातजस्रावमाह पाकात्संधौ संस्रवेद्यस्तु पूयं पूयास्रावो नैकरूपः प्रदिष्टः ८० पाकान्शोथः संदिष्टश्चवेदिस्य
पाकस्य क्रियामात्रत्वात् कफास्रावमाह श्वेतं सान्द्रं पिच्छिलं यः स्रवेत्तु श्लेष्मास्रावो नीरुजः संप्रदिष्टः सान्द्रं घनं नीरुजं इति पीडारहितं रक्तास्रा
वमाह रक्तास्रावे शोणितोत्थाः सरक्तमुष्णं नाल्पं संस्रवेन्नवेनाति सान्द्रं ८१ रक्तास्रावः शोणितोत्थः इति ग्रहणं प्रसृतिस्रावभनार्थं पुनः सरक्तमु
ष्णमिति यत् प्रकुपितरक्तजत्वप्रतिपादनार्थं पित्तास्रावमाह हरिद्राभं नीलमुष्णं जलाभं पित्तास्रावं संस्रवेत् संधिमध्यात् ८२ हरिद्राभमिति पि
ताभं संधिमध्यादिति विशेषोक्तत्वात् सर्वसंधिमध्यादिति बोध्यं वातजः स्रावः कुतो नोक्तः वातेन स्रावाभावात् विदेहेन त्वारः एवं स्रावाश्चतुः तथा
थाउक्ताः सन्निपातात्कफात्पित्तश्चैवास्रसंधिकेति तीक्ष्णेस्यात्पश्यक्रषशुक्लसंधौ लजीस्यात्तस्मिन्नेव स्थापिता पूर्वलिंगैः ८३ ताम्ररूणात्तन्वास्सूक्ष्मा
वृतावर्तुलाकारा शोथा अलजीलक्षणमाह जाता संधौ शुक्लकृष्णेऽलजी स्यात्तस्मिन्नेव स्यापिता पूर्वलिंगैः इत्यलजीलक्षणं तस्मिन्नेवेति
तच्छुक्लसंधावेव पूर्वलिंगैरितिपर्वणीलक्षणैस्तेन स्थानसाम्येऽपि भिन्नलक्षणत्वमलज्याः मंदश्चाप्ययोः तन्वी पर्वणीका स्थूलालजी ति वदंति
तथात्वविदेहः पर्वणी पीडिकातस्तु जायते संकुरोपमि तथा शुक्लान्तसंधौ प्रोजनयेद् नोरस्तनाक निपीडिकां मंडलां तां विद्धि तो दाससं
कुलाइति अन्ये पूर्वलिंगैरिति अलज्यापूर्वलिंगैरुच्यते रुक्श्वेतप्रमेहनिदानेरक्ताभितादिति लिंगोस्थापिताक्रिमिग्रंथ्य लक्षीत द्वंद्वयमपि स्या
दित्यर्थः मूलत्रक्रिमिग्रंथिर्वर्त्मनः पक्ष्मणश्च कंडूं कुर्युः क्रिमयः क्रिमिग्रंथिपक्ष्मवर्त्मसंधावेव भवतीति प्रतीयते ततोयमर्थः वर्त्मनः पक्ष्मणोश्च
संधौ च जायते कंडूं कुर्वंति तथा वर्त्मनः चरंतोभूतास्त्रनयनं दूषयंत्यश्चरंति अयं सन्निपातजः ततः पूयम स्तकृष्णः पतंति क्रमय
स्तथा लक्षणैर्विविधायुक्ताः सन्निपातश्लेष्मरक्तपित्तजाश्चत्वारः स्रावः पर्वणीकाः अलजी क्रिमिग्रंथितः संख्याः एते संधिजा संधितानंतरं
वर्त्मनि वाह्यंतरमुखं यस्याः स्यात्तथा वर्त्मनो बाह्यतो वास्तु संधिनोपलभ्येत इति विदेहगदाधराभ्यां वर्त्मातिजानामन्यतं यदाह वर्त्मांत
गार्दधोजंतो सन्निपातात्प्रजायते अभ्यंतरमुखी स्थूला बाह्यतश्चापि दृश्यते पेडकापीडिकाभिश्च वृत्ता जातु समंततः उत्संगपीडिकानामंद
वेदना प्रभिन्नासास्रावत्साधुकुटांगारशोफसमिति सोत्संगेतिसहउत्संगा उत्संगिनी उत्संगपिडिकेति उत्संगोऽङ्कं वहपिडकाय स्यांसा

२०१

तथा चकारात्रापि कुकुटांरसतुल्यश्रवणं बोधव्यं संर्वजेति सन्निपातप्रभावात् स्थूलकटुरे तिस्थूलान्वामं कटुराच्च तथा कुंभिकामाह
वर्त्मान्ते पीडिकाध्मानाभिद्यंते चश्रवंति च कुंभिकाबीजसदृशाकिंशिकुंभाडसन्निपातजः ८६ अध्मानेतिभिद्यमानो स्वयमेवापूर्वोदराभवं
तीत्यर्थः कुंभिकाबीजसदृशाकुंभिकुंभाडलतानद्विजसदृशेति पाटांतरे अन्ये कुंभिकाकच्छेरशटादिमाकारफलाः पोथकीलक्षणमाह स्राविण्यः
कंडुरणुर्व्याः रक्तसर्षपसन्निभाः पीडिकाश्च रुजावत्यः पोथकाइतिताः स्मृताः ८७ स्राविण्यः बहुस्रावाः गुर्व्यइति गौरवयुक्ताः रुजा
वत्यइति अश्रुसंबंधात्कफजापि वेदनाविना वर्त्मशार्करामाह पीडिकाभिस्तु सूक्ष्माभिर्घनाभिरिति संवृता पीडिकायाः खलास्थूलाः ताज्ञेयावर्त्म
शार्कराः ८८ सूक्ष्माभिः पीडिकाभिरावृताः खराः कठिनाः अर्शोवर्त्मलक्षणमाह सर्वारुबीजप्रतिमा पीडिका मंदवेदनाः श्लक्ष्णखराश्चव
र्त्मस्थास्तदर्शोवर्त्मकीर्त्यते ८९ सर्वारुर्ग्रीष्मकर्कटी श्लक्ष्णाः अकर्कशाश्चना तथा वर्त्मस्थाश्चइति विशेषिताभिधानामंतव हिश्चवर्त्मनो भवती
ति गम्यते सन्निपातिजमरं तथा चनीमिः निरुजाः कठिनाः वर्त्मपक्षांतवाह्यगावपि पीडिकासन्निपातेन दर्शोवर्त्मकीर्त्यते इति शुष्कार्शोलक्ष
णमाह दीर्घांकुरः खरस्तब्धो दारुणोऽभ्यंतरोभवः व्याधिरेवेतिव्याख्यातः शुष्कार्श इति संज्ञितः ९० खरः कर्कशः स्तब्धः कठिनः दारुणोब
हुः दुःखदः अभ्यंतरोभवः वर्त्मांतरस्थः अतिविख्यातः सन्निपातजमिदं अंजननामिकामाह दाहतोदवतीताम्रा पीडिका वर्त्मजा मृद्वी मंद
रुजासूक्ष्मा ज्ञेया सांजननामिका ९१ मृद्वी कोमला इयं वर्त्मजा बहुलवर्त्मलक्षणमाह वर्त्मोपचीयते यस्य पीडकाभिः समंततः सवर्णा
भिः स्थिराभिश्च विद्याद्बहुलवर्त्म तत् नत्र सवर्णाभिरिति त्वग्वर्णसदृशाभिः एतत्सन्निपातात् वर्त्मबंधमाह कंडूमताल्पतोदेन वर्त्म
शोथेन यो नरः न समं छादयेदक्षि समवेदंधः वर्त्मनाः ९३ कंडूयुक्तेनाल्पशूलशोथेनेत्यर्थः न समं छादयेदक्षिशोथयुक्तान्यपि दृश्याति ए
वं सन्निपाततः क्लिष्टवर्त्मलक्षणमाह मृद्वल्पवेदनं ताम्रं यद्वर्त्मसममेव च अकस्माच्च भवेद्रक्तं क्लिष्टवर्त्म तितद्विदुः समत्वं कालंरक्तं लोहि
तं भवति परमकस्मादनियमात् एतत्कथरक्तजमथनिमिः श्लेष्मदुष्टेन रक्तेन क्लिष्टमांसमतः समं बंधूजीवं निभं वर्त्म क्लिष्टांसं तदुच्यते
इति अन्ये समं अनुच्छूनमिति व्याख्यान्यंति अत्रपक्षे क्लिष्टत्वं वेदनाभियोगात् आवगंतव्यं वर्त्मकर्दममाह क्लिष्टं पुनः पित्तयुतं शोणितं विदे
हेद्यति ततक्लिष्टत्वमापन्नमुच्यतेवर्त्मकर्दमः क्लिष्टमितिप्रागुक्तलक्षणमेव वर्त्म पित्तं शोणितं कर्तृभूतं विदहेद्दूषयेत् कफदुष्टएव रक्ते पित्त
कृच्छ्रस्याभ्यस्छात् पित्तमधिकं दद्रुतं ततः क्लिन्नत्वमापन्नामिति आद्यन्नांगतं वर्त्मकर्दममुच्यते कंच्छत्वमापन्नमिति पाठांतरे कृच्छ्रं
शोणितविदाहात् अयं पित्तासृक्शोणितं वातजाः श्यामवर्त्ममाह वर्त्मततु बाह्यतोंतश्च श्यावं भूनं सवेदनं नदाहः श्यावर्त्मेति कर्मरोगविशा
रदाः ९५ एतद्विधकदोषत्रयजत्वं तथा चनिमिः दुष्टश्लेष्मानिलासितवर्त्मनोऽजायते व्यरा अग्निदग्धनिभं श्यावं श्याववर्त्मेति तद्विदुरि

ति अत्रश्यावर्त्मेन वाताधिकं बोद्धव्यं प्रक्लिन्नवर्त्मलक्षणमाह अरुजं बाह्यतः शूनं वर्त्म यस्य नरस्य हि प्रक्लिन्नवर्त्म नं विद्यात् क्लिन्नमत्यर्थमे
तत् ९६ इति अरुजपरुजं शून्यबाह्यतइति बहिः शोथवान् क्लिन्नमत्यर्थमंततइति अत्यंतक्लेदवत् अत्यंतइति पाठे मध्येक्लेदवदइत्यर्थः ना
क्षुषेण त सिख्यायापठितः तद्यथा श्लेशे प्रक्लिश्यंते वर्त्म कंडूमानल्पवेदनः विद्यात्प्रक्लिंन वर्त्मेतिन मिन संन्निपातजमिति तमितत्तवक्ष्यमा
णय क्लिन्नवर्त्मनो वर्त्मातिरम वक्तव्यं प्रक्लिन्नवर्त्मलक्षणमाह यस्य धौताधौतानि संबध्यंते पुनः पुनः वर्त्मान्यपरिपक्कानि विद्यादक्लिन्नवर्त्मनत्
९७ यस्य वर्त्मानि बहिरंतः क्लिन्नानि तथाप्यानद्यंते विलोपदेहेन संलग्नानि भवंतीत्यर्थः पक्कान्यपि धौतानि पूयेन बद्धानि भवंति तन्निरासार्थं
माह अपरिपक्कानीति धौतानि धौतानीति कोर्थः पुनः पुनः प्रक्षालितः निवृहवचनमिह नेत्रद्वयस्य द्वयमिति व्याख्यापनार्थं एतद्विदं
द्विरालक्ष्यया पर्यंतवातहतवर्त्मलक्षणमाह विमुक्तसंधि निश्चेष्टं वर्त्म यस्य निमील्यते एतद्वातहतवर्त्म जानीयादक्षी विंतकः ९९ अक्षविंत
कइति शाल्याकसिद्धांतवेद्यः विमुक्तसंधि वस्थानच्युतं निश्चेष्टं निःक्रियं निमिषोन्मेषरहितमित्यर्थः एतादेव निमिल्यते संकुचिति सरतम
वलंबिका विषमं वर्तुलं ग्रंथिभूतं ग्रंथिरूपेण संस्थितं आवेदनं मल्प वेदनं रक्तमिषल्लोहितं अवलंबितं आश्रमं शीघ्रजन्मयत्रे अन्यप्रवलं
बितेति पाठांतरं अतः सन्निपाताद्दावर्ध्मं तत्कथयेत् निमेषमाहमाह निमेषिणीः शिरावायुः प्रविष्टो वर्त्मसंश्रयाः चालयंति वर्त्मानि
निमेषइतितद्विदुः १०० व्यानो वायु निमेषोन्मेषकारिका शिराः प्रविष्टा वर्त्मानि चालयति शिघ्रं स्खलयति यदुक्तं विदेह वर्त्मस्थायीनि
वर्द्धितं लोहितास्मृदु रक्तार्शं तद्रक्तजं शोणितार्शः छिन्नं छिन्नं प्रवर्द्धते १०१ एतद्रक्तजमसाध्यं तार्शसाध्यं स्यात् रक्तश्राव्यथ रक्तमिति ल
गणलक्षणमाह अपाकी कठिनः स्थूलो ग्रंथिवर्त्मनाह अयोदोषा बहिः शोथं कुर्युः छिद्राणि वर्त्मनो प्रस्रवंत्यो रुद्रके विसवद्विलवर्त्मन
तु ३ शोथं कुर्युः छिद्राण्यपि कुर्युरिति संबध्यते विसवदिति विसं मृणालं यथानेक छिद्रं अभ्यंतरस्थितजलेभ्य वतिन द्वादत्रापि पक्ष्म
कोप स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ४ असितं च सितं भागे मूलकोशात्पतंति पक्ष्मकोपः स विज्ञेयो व्याधिः परमदारुणः ४ प्रचालि
तानि लोममूलस्थानात् पतंत्यपीति यस्मानीति शेषः अपिशब्दो त्र पतंत्यपि अयं सन्निपातिजोयाप्यः एवं सुश्रुतोक्त वर्त्मरोगा एकविंश
तिः यदुक्तं सुश्रुते तत्संगीन्यपि कुंभीकायोत्संकी वर्त्मशर्करा यथास्मवर्त्म शुष्कार्शः तथैवांजननामिका बहलं वर्त्म जत्राप्यपि व्याधि वर्त्मनिबंध
कः क्लिष्टकर्दमवर्त्माख्यो श्याववर्त्मतथैव च प्रक्लिन्नपरिक्लिन्नवर्त्म वाहतं च यत् अर्बुदं निमिषश्चापि शोणितार्श्च यस्मृतौ लगणं बि
सनामा च यक्ष्म स्तथैव च एकविंशतिरित्येते विकारा वर्त्मसंश्रयाः इति एवं सुश्रुतोक्ताः षड्विंशति रोगा उक्ताः सग्रंथकारक माधवचर
का चार्येण कस्यापितंत्रेण कस्यापि माधवचरकार्येण यक्ष्मशातकुंचनमाः लक्षणानि लिखितं तत्र पक्ष्मशातकुंचनयोर्लक्षणानि लिखितं तत्र

पक्ष्मशातलक्षणमाह वर्त्मपक्ष्माश्रयगतं पित्तं रोमाणि शातयेत् कंडूं दाहं च कुरुते पक्ष्मशातं तमादिशेत् ६ पक्ष्माशयः पक्ष्ममूलं शातयेत् कटूर
त्रापि कोपि वर्त्मरोगः पक्ष्माणं वर्त्माश्रियेन कुंचनलक्षणमाह वाताद्यावर्त्मसंकोचं जयंति यदा मलाः तदा द्रष्टुं न शक्नोति कुंचनं नाम तद्विदुः
७ मलाइत्यस्य दुष्टत्वप्रतिपादनार्थं मलिनीकारणाद्वातादयः मला उच्यंते कुंचनं विकृतीकरणं ॥ इत्यातंक दर्पणे निदानव्याख्यायां नेत्ररोग
निदानं ॥५ ॥ ॥ शिरसाश्रित श्रवणानासानयनरोगास्तज्जायंते नानभिधाय भूतशिरसो रोगाश्चैकादश भवंति तानाह शि
रोरोगास्तु जायंते वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥ सन्निपातेन रक्तेन क्षयेण क्रिमिभिस्तथा १ सूर्यावर्त्म इवाताभ्यां शंखकोर्द्धावभेदकाः वातपित्तकफै
रित्युक्ते त्रित्वमभ्युपगम्यत एव इत्युक्त स्त्रिभिरिति ग्रहणं सर्वेषां शिरोरोगाणां सन्निपातजत्वाख्यापनार्थं वातादिभिरुत्कर्षात् यदुक्तं
सर्व एव शिरोरोगा तावद्धा विभेदकशंखकेरित्यभिधानमुपपाद्यते तत्र वातिकमाह यस्यानिमित्तं शिरसो रुजश्च संभवतीति त्रानिशि
चातिमात्रं प्रबोधतो पेश्च भवेद्विशेषः शिरोभितापः ससमीरणेन २ अनिमित्तजोनकी तानि मितमिति पित्तवायो विषमक्रियवान्
अत्र तीव्रा शिरोभितापइतिगम्यते निशान्वातिमात्रामिति रात्रौ शेत्यात वायोरधिक्यात् बंधप्रताप्येतिरिति बंधः उष्णीषादिनोपता
पः स्वेदः शिरोभितापको शिरोरुजापेतिकमाह यस्योष्णमंगारचितं तथैव भवेच्छिरो धूमवतीच नासा शीतेन रात्रौ च भवेद्विशेषः शिरो
भितापः सत पित्तकोपात् ३ अंगारचितमिवोष्णं यस्य शिरो भवति नसावृतापि भवति धूप्यतीसंतप्यतीत्यर्थः कफजमाह शिरो मंदं यस्य
कफोपदिग्धं गुरु प्रबंधं च तथा हिमं च शूनाक्षिकूटं वदनं च यस्य शिरोभितापः स कफप्रकोपात् ४ कफोपदिग्धं कफलिप्तं गुरुगौरव
युक्तं प्रबंधं बद्धमिव शूनाक्षिकूटमिति वचनविशेषणं सन्निपातजमाह शिरोभितापे त्रितयप्रवृत्ते सर्वाणि लिंगानि मुहुर्भवंती ५
तृतीयप्रवृत्ते दोषत्रयसंभूते उक्तवातादिलिंगं मुहुर्मुहुर्भवती रक्तजमाह रक्तात्मकः पित्तसमानलिंगः स्पर्शासहत्वं शिरसो भवेच्च
पित्तजशिरोरोगलक्षणं अत्र तु स्पर्शासिहत्वं मधिकं क्षयजमाह रक्तात्मकः पित्तसमानलिंगाः अस्रग्वसाश्लेष्मसमीरणानां शिरोगता
नां सिह संक्षयेण क्षयः प्रवृत्तः शिरसोभितापः कष्टो भवेद्व्यरुजातिमात्रं ६ संशोधनच्छर्दनधूमनस्यैरस्रग्विमोक्षैश्च विवृद्धिमिति वसास्र
जोसर्वगतत्वात् शिरसि स्थितिः कफजस्यस्थानं शिरः उदानवायुरूर्ध्वजंतु विकारकर्तृत्वात् च शिरास्थितानां कफस्य च तस्य च क्षयउग्रर
जत्वं व्याधिप्रभावात् इत्येके उर्ध्वगतत्वात् उर्ध्वविकारकर्तृत्वाच्च शिराभितापाइति शिरोरुजा सवेदन धूम्रतीव्रनस्यैः कफस्य क्षयः न
दरादितीव्रधूमेन मस्तिकवसादिक्षयः अत एव तः संस्वेदनादिभिः क्रमयस्य वृद्धिः अयं विदेहे पठ्यते शून्येभ्रमति रुज्यंते शिरो
वध्यांतनेत्रतो मूर्छामात्रावसादस्य शिरोरोगः क्षयात्मके इति क्रमिजमाह निस्तुद्यते नपश्य शिरोतिमात्रं संभक्ष्यमाणं स्फुरतीव चा

पि घ्राणाकच्छ्रगच्छेत्सलिलंसरक्तंशिरोभितापः कृमिजः सघोरः ८ संभक्षमायामित्यत्रकृमिभिरितिशेषः स्फुरतीवमनाकुलनीवघ्रा
णाच्चगच्छेदित्यत्रचकारेणक्रमयश्चगच्छंतितिद्रष्टव्यं सूर्यावर्त्तमाह सूर्योदयंयाप्रतिमंदमंदमक्षिभ्रुवंरुक्समुपैतिगाढं विवर्द्ध
तेचांशुमतासहैवसूर्यापवृत्तोविनिवर्ततेच ९ सर्वात्मकंकष्टतमंविकारंसूर्यापवर्त्तंतमुदाहरंति ० सूर्योदयंप्रतिलक्षीकृत्यायारुक्
अतर्किताभ्रुवंसंबंधः अक्षभ्रुवोरितिपाठांतरंपठंति तत्रपुत्रोदारत्नोलीनाभवति सूर्यात्मकंसमंदमंदमभ्रत्वासदेतिवर्द्धंतसारुक्
सूर्यापगमेतिवर्तते ससूर्यावर्त्तः गादस्थानेतिगूढपाठांतरं तत्रगुदारात्रोलीनाभवति सूर्यात्मकंसन्निपातजंशुश्रुते अयंवातापि
ताभ्यांपठ्यते तत्कथंसर्वजमिति यथाआवर्तसंज्ञाः सतूसूर्यापूर्वोव्यथितः पितक्षमीरणाभ्यांशीतेनशांतिर्लभ्यते कदाचिद्दुष्टेनजंतु
स्कस्वभास्युयानद्वाइतिपूर्वं दृष्टेत्र्यघोरेषाउच्यते रात्रौकथ्यंननिर्दिश्याविरोधाः नत्वेवंरात्रौकथंसमानगुणाश्रितप्रादुर्भावेवेदनाघटते दि
वासाघंतयाभदरुक्कुत्र्यते अत्रापिप्रितस्यप्रबलमंतत्वात् आनंवातमाह दोषाप्रदुष्टास्त्रयएवमन्यासंपीडयगाढंसरुजांसतीव्रां कुर्वंति
सार्क्षीभ्रुविशंखदेशं स्थितिंअरोत्याक्षुविशेषतस्त १० गंडस्यपार्श्वेतिकरोतिकंथहनुग्रहं लोचनजांश्चरोगान् अनंतवातंतमुदाहरंति
दोषत्रयोद्भुशिरसोविकारं ११ मरुज्जमितिस्वस्वरुजागंडस्यपार्श्वगंडस्यांपांतदेशे शुश्रुतेनानंतवातपलित ज्ञातशिरोरोगाउक्ताः
तत्रांतरदर्शनात् भ्रू० १२ यथारुक्षाशनाध्याशादध्यशनेप्राग्वातश्यावमैथुनैः वेगसंधारणायासव्यायामैः कुपितोनिलः सकफोर्धवग
हीत्वशिरसोनिलः मन्याभ्रशंखकर्णाक्षिललाटार्धतिवेदनं १३ शस्त्रारणिनिभांकुर्यात्तीव्रांसोर्द्धावभेदकः नयनंवाथनाशावमभिवृद्धो
विनाशयेत् १४ इतिअध्यशनेमजीर्णभोजनं प्राग्वातःपुरोवातः अस्ययोनिशीजलं शस्त्राणिनामतिशस्त्रच्छेदननिभाआरणि अग्न्यु
त्यादिकंकाष्टयंत्रंतत्कृतमंदननिभोवेदनांकरोति शुश्रुतेतत्रयंदोषत्रयजः पठितः यथांतमांगरुजात्यत्रमात्रसतोदभेदभ्रममोहशूलैः
पक्षाद्दशाहादथवाप्यकस्मात्तस्यार्धतमेदंत्रितयाद्व्यवस्येत इतिअत्रतुकेवलोनिलः सकफइत्युक्तं सोर्द्धावभेदकः सकफोनिकफादिति
विदेहेप्ययंवमदकोबोद्धव्यं आयुमुपेक्षमाणोप्रवृद्धश्चोनेहंति शंखकमाह पित्तरक्तानिलादुष्टाशंखदेशेतिमूर्छितः तीव्ररुक्दाहरागाहि
शोथंकुर्वंतिदारुणं १५ शशिरोविषवद्वेगात्ररुध्याशुगलंतथा त्रिरात्राजीवितुंहंतिशंखकोनामतःपरं त्र्यहाज्जीवतिभैषज्यंप्रत्याख्येय
समाचरेत् मूर्छिताःप्रवृद्धाःसंरब्धास्तेवायुरुदीर्णविगः कृतोनुयातः कफपित्तलिंगैरितिशुश्रुतवचनात् कफाप्यत्रावगंतव्यः त्रिरात्रास
रतोजीवनंहंति त्रिरात्रंकुशलैर्वैद्याधिष्टिताजीवति त्र्यहादिति त्र्यहंप्राप्य भेद्रेप्युक्तं कुशलेनप्रक्रांतत्रिरात्रात्संजीवति इतिएवंशुश्रु

30

तोक्तादशशिरोरोगाःउक्ताः अनंतवातस्त्राधिकः इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांशिरोरोगनिदानं॥ ॥ ॥अथतुप्रदरनि
दानारंभः तस्यनिदानमाह विरुध्यमध्याध्यशनादजीर्णात्गर्भप्रतापात् अतिमैथुनाच्च यानाध्वशोकादतिकर्शनाच्च भाराभिघाताच्छ
यनादिवाच्च १ असृग्दरंभवेत्सर्वंसांगमर्दसवेदनं विरुध्यमद्यंव्यापत्तमद्यंकिंवाविरुद्धंक्षिमत्स्यादिमध्यंच अध्यशनंभुक्तोपरिभोजनं अ
सृग्दरंअर्तवातिप्रवृत्तिः तस्यसंख्याप्रतिनाह तच्चश्लेष्मपित्तानिलसन्निपातैश्चतुःप्रकारंप्रवदंतिवृद्धाः २ तत्रश्लेष्मजमाह अमंसपिच्छ
प्रतिमंसपांडुपुलाकतोयपुलाकतोयप्रतिमं कफाच्च यस्याल्पयैमंडस्तत्तुल्यंपिच्छलमित्यर्थः पुलकातोयप्रतिमंगंवधुकाभ्रवारिवत् पृष
रसंअन्येपुलाकंतुधान्यमाहुः पीत्तजमाह सपित्तजंनिलासीतरक्तयुष्णंपितार्तियुक्तं १२ सोमेतिपित्तात् वातिकमाह रुक्षारुणंवानिलम
ल्पमल्पंवातार्तिवातासिशितोदकाभं ३ मिश्रितोदकवर्णः त्रिदोषजमाह सक्षौद्रपिंडरितालवर्णं मज्जाप्रकाशंकुणपंयंत्रिदोषं ३ तं
चाप्यसाध्यंप्रवदंतितज्ज्ञानतत्रकुर्वीत भिषक्चिकित्सां क्षौद्रवर्णमिनाकपिलंसर्पिर्वैणंविनीनघ्ननवत् हरितालवर्णंपितामज्जाप्र
काशंमज्जास्थिस्नेहः तत्समंकुणपंशवगंधि तंचापिसाध्यमिति चिकित्सानिवृत्त्यर्थंशुद्धावलक्षणमाह मासात्पिच्छदाहार्तिः पंच
रात्रानुबंधीव नैवातिवाहुनात्यल्पमार्तवंशुद्धमादिशेत् ५ अपिच्छदाहार्तिअपिच्छलंमदाहांअभूलादिवेदनाएतेनविकृतादिलक्ष
णमित्यर्थः अल्पवृत्यापंचरात्र्यासरतोध्यनुबध्नाति यदुक्तंहरितेशोडशादिवासादनुकालइति वाराहोप्युक्तवान् स्त्रीणास्तुभ
वतिशोडशवासराणि पुनश्चशुद्धलक्षणमाह शशाभ्रकृप्रतियद्धालाक्षारसोपमंतदार्तवंप्रसंसंति यत्वापक्रवविरज्यते ६ वर्णद
याभिधानंवातादिप्रकृतिभेदेनवर्णभेदात् यत्वापरूनविरज्यतइति यदार्तवकर्पटगतंसततजलेषुसंयुज्यमानेषु नविरज्य
तेनविवर्णभवति अयंमित्यर्थः यद्दोतंसहासोनविरंजयति यदुक्तंहरिणीक्षिइंद्रगोपकसंकाशांस्निग्धंरामधुगांधसा अपिच्छलम
सीतंच यद्वासोनविरंजजयेदिति॥इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांअसृग्दरनिदानं॥ ॥योनिप्रदरत्वादसृग्दरस्या
नंतरयोनिव्यापन्निदानमाह विंशतिर्व्यापदोयोनेर्निर्दिष्टारोगसंग्रहे मिथ्याचारतःस्त्रीणांप्रदुष्टेनार्तवेनच जायंतेबिजदो
षाच्चदैवाच्छृणुतत्पृथक् १ व्यापदोरोगाः रोगसंग्रहइति अष्टोदवरीयेचरकोक्तैः मिथ्याचारतः अगम्यगाहोराचारतः प्रदुष्ट
नार्तवेनेतकुपितावातादिदुष्टेनार्तवेनवंध्यासआर्तवदुष्टिरपी कारणंभवतीबीजदोषादितिगर्भारंभकबीजगतार्तवदोषात् दैवा
दितिदैवेसर्वत्रसाधारणंविशिष्टदृष्टकारणाःदर्शनेसतिकार्यवर्तनादुत्त्रेयं पूर्वयोनेविंशतिव्यापदयुक्तास्तासुउदावृतामाह कफ

निलउदावर्तारजः कृच्छ्रेणमुंचति २ उर्ध्वंआसमंतात्कारेणावृतवर्तुलोवायोर्विनीर्यवत्रसतथा उदावर्तनपाठांतरे तत्रयमेवार्थः सयोनिः
फेनेनार्तमुंचति वंध्यमाह वंध्यानष्टार्तवाज्ञेयानष्टमार्तवंयज्ञोयस्यासातथा विप्लुतामाह विप्लुतांनित्यवेदनां २ वातवेदविप्लुतत्वा
त्रिवेदनांवातजनिततोदादिवेदनायुक्तं परिप्लुतामाह परिप्लुतायांभवतिग्राम्यधर्मरुजाभृशं परिसर्वतोवातविकारोपरिप्लुतता
परिप्लुतातिसंज्ञाग्राम्यधर्मेमैथुनंभृशंपीडाभवति ग्राम्यधर्मेरुचिरितिपाठांतरंतत्रारतिचिनभिलाषः वातलामाह वातलाकर्कशास्तब्धाभू
लनिस्तोदपीडिता ३ वातलेतियोनिविशेषणं वातलयासहपंचयोनिव्यापदः वातलेतिपृथक् विधानंअत्यर्थवातवेदनाप्रादुर्भावार्थं एवंपि
त्तलादिष्वपिव्याख्येयं अथासुच्यतेस्फुवातानुबंधमाह चतुस्र्वपिचाद्यास्कभवंत्यनिलवेदनाप्रादुर्भावार्थं एवंपित्तलादिष्वपिव्याख्येयं
अथासुच्यतेस्फुवातानुबंधमाह चतुस्र्वपिचाद्यास्कभवंत्यनिलवेदना उदावर्तावंध्याविप्लुतापरिप्लुताचस्फुवातवेदनाज्ञेया वातला
यामधिकसंज्ञा अथपित्तानुबंधिन्यः तत्ररक्तक्षयामाह सदाहंक्षीयतेरक्तंयस्यासालोहितक्षया ४ अतिप्रवृत्यारक्तस्यक्षयतेनरक्तक्ष
यनिसंज्ञा वामिनीमाह प्रस्रंसिनिस्रवसेतुक्षोभिताः दुःप्रजाइति भ्रंसतेस्वस्थानाच्यवतेनिःसरतीत्यर्थः क्षोभितातिमर्दिता दुःप्र
जाविनीदुःप्रसवा पुत्रघ्नीमाह स्थितंस्थितंहंतिगर्भंपुत्रघ्नीरक्तसंक्षयात् अत्रपुत्रघ्नीतिसर्वाअपिअपत्यविनाशित्यस्तथापिपुत्र
स्यप्राधान्यात्पुत्रघ्नीतिव्यपदेशः पित्तलामाह अत्यर्थंपित्तलायोनिदाहपाकज्वरान्विता दाहपाकज्वरान्वितेतिउपलक्षणंतेननीलपी
तशीतार्तवाभवति सवगंतव्यं तत्राचतत्रांतरे व्याप्तु ... लुव्यंहृल्लक्षरोदाः पित्तजाभवेत दाहपाकज्वरोष्णार्ता नीलपीतसितार्तवा
ति चतस्र्वपिपित्तानुबंधमाह चतस्र्वपिचाद्यास्कपित्तलिंगोच्छ्रयोभवेत् रक्तक्षयावामीनीप्रभ्रंशिनीपुत्रघ्नीपुपित्तलयासहपंचपि
त्तानुबंधिन्यः अथश्लेष्मानुबंधिन्यः तत्रानंदास्यामाह अत्यानंदानसंतोषंग्राम्यधर्मेणगच्छति कर्णिन्यांकर्णिकायोनौश्लेष्मास्र
ग्भ्यांप्रजायते ६ कर्णिकेतिमांसकन्याकारायांग्रंथिमैथुनचरणापूर्वंपुरुषादितिस्विन्न अधिकाभवतीत्यर्थः अतिचरणमाह बहुशा
श्चातिचरणात्तयोर्बीजंनविंदति बहुशोमैथुनाचरणादतिचरणासावश्लेष्मजनितकंडूयोगाद्धिमैथुनान्वरणादतिचरणबीजगर्भांकु
रजननंलक्ष्यते अतएवोक्तं तयोर्बीजंनविंदतीति तयोरितिचरणातिचरणतयोः श्लेष्मलामाह श्लेष्मलापिच्छिलापिच्छिलायोनिःक
ण्डूग्रस्तातिशीतला ७ अतिशीतलेत्युपलक्षणं तेनवेदनेत्यपिबोद्धव्यं यदुक्तंतत्रांतरे कफाभिष्यंदिभिर्वृद्धोयोनिंदूषयतेस्त्रियः सकु
र्यात्पिच्छिलांशीतांकंडूग्रस्तांसवेदनामिति चतस्र्वपिश्लेष्मानुबंधमाह चतस्र्वपिचाद्यासुश्लेष्मलिंगोच्छ्रयोभवेत् अत्यनंदाकर्णि

307/1912

नीचरणातिचरणास्र एवंश्लेष्मानुबंधिन्यः पंचसन्निपातजाः पंचतत्रषंढीमाह अनार्तवाअजरस्काअस्तनीद्वषत्वस्तनी अंडिनीमाह
अतिकायगृहीतायास्तरुण्यैखंडिनीभवेत् अतिकायोबृहः पुरुषस्तेनगृहीतायास्तरुण्याग्रहीतायाइतिअप्रगल्भायाः अंडीभंडवति
स्तनायोतिः विवृतामाह विवृतातिमहायोनिनिः अतिविवृतमुखीविवृतासूचीवक्रातुसंवृता ९ — — — पंचसा तथाप्यितत्रस्र
ष्वपिसंबंधिलिंगानुबंधमाह चतस्र्वपिचाद्यास्कसर्वदोषोद्भवेत् १० षंढीअंडिनीविवृतासूचिवक्रात्रिदोषजाः पंचअसाम साध्यनामा
ह पंचसाध्याभवंतिहियोन्यपः सर्वदोषजाः रुगमं इहैवयोनिसंस्रवन्यनयोनिकंदनिदानमाह दिवास्वप्नादतिक्रोधाद्व्यायामादतिमैथुना
त् क्षताच्चनखदंतोदैर्वाताद्याः कुपितास्त्रयः ११ पूयशोणितसंकाशंलकुचाकृतिसन्निभं जनयंतितदायोनौनाम्नाकंदस्तयोनिजा १२
दंतनखोद्यैरित्युपलक्षणं आदिग्रहणादतकंटकादिपरिग्रहाः वाताद्याः कुपिताइतियथानिदानेनवाताद्यः प्रत्येककुपिताः लकुचाकृ
तिसन्निभमित्यस्यानंतरं गुह्यकर्मितिद्रष्टव्यः कदाचरनारियोनिगतोलकुचाकरोः वातजमाह रूक्षंविवर्णंस्फुटितंवातिकंतंविनिर्दिशे
त् १३ रुगमंश्लैष्मिकमाह नीलपुष्पप्रतिकाशंकंडुमंतंकफात्मकं १४ अतसिकुसुमादिवर्णएवंविधवर्णताचकफजेपिप्रभावात् अन्येतेन
पैत्तिकंएवंसंबध्नंतियोग्यत्वात् सन्निपातिकमाह सर्वलिंगसमानयुक्तंसन्निपातात्मकंवदेत् १५ रुगमं॥इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायां
योनिव्यापद्योनिकंदरोगनिदानं॥ ॥स्त्रीविकाराधिकारात् स्त्रीरोगनिदानानंतरंमूढगर्भनिदानारंभः तत्रगर्भहेतुमाह भयाभिघा
ताक्रांतोक्ष्णौष्णत्यानाद्यानिरोधना गर्भपततिरक्तस्यसशूलंदर्शनंभवेत् १ भयोरेकश्चिच्छिरपरिवर्जिनिकुब्जदेहः एकेनकश्चिदपरस्तभुज
द्वयेनतीर्यक्तोभवतिकश्चिदवास्पुवोन्यः पार्श्वप्रवृत्तिकश्चिदवाङ्मुखोन्यः पार्श्वोप्रवृत्तिगतिरितिनियंवकश्चिदष्टधागतिरिमाह परास्वतुधा
विपुलेनशिरसायोनिमुखंपिधायलग्नाभवतिइत्येकः प्रकारः अपरोध्यानेनजठरोदरेणयोनिद्वारंपिधायशक्तोभवतीयद्वितीयप्रकारः क
श्चिच्छिरपरिवर्तनेनविपरीतवर्तितेनकुब्जदेहः शक्तोभवति अनेनत्वांतःकुब्जवृत्ताकुब्जयोःपरिग्रहः अयंतृतीयप्रकारः कश्चिदेहेनबाहु
नाइत्विचतुर्थप्रकारः अपरोबहुहृदयेननिपंचमप्रकारः एवमष्टधागतिर्भवति गर्भस्यचतुःप्रकाराःनानाह सर्वकीलकः योनिमितियोनिंप्रति प्र
तिखुरमाह हश्येयखुरेः प्रतिखुरः सहिकायसंगीखुरसाधर्म्यात् उरशब्देनकरपादाउच्यंते तेनकरपादोर्बहिर्गतः प्रतिखुरःकायसंगीतिका
यलग्नः बीजकमाह गुजेद्वजः द्वयशिरः श्तबीजकाख्यः भुजद्वयोपरिहितशिरोयस्यसतथाभूतः सनयोगच्छत्सबीजकं परिघमाह यो
नौस्थितःसपरिघधेनुतुल्यः योनौपरिघवदर्गलावतिष्ठतिसपरिप्रतिकाठोपमः स्थित्यासंकीर्णइतिसंज्ञिता अधःपार्श्वगतोवापितेषि

वाकुंचितोऽपि च योनिस्स्युमुखं योनेर्ज्ञेयः प्रतिखुरस्तुसः योनिद्वारानुनिर्गच्छपश्चैकादिशिरोभुजः तमाहबीजकंनाममूलगर्भविविकिल्पकं योनि
मावृत्य प्रतिष्ठेपरिघो गोपुरं यथा तथा गर्भमायांतिविद्यात्परिघसंज्ञितमिति असाध्यमूढगर्भगर्भिण्योर्लक्षणमाह अपविद्धशिरायां
तुशीतांगीनिरपत्रपा निलोद्धतशिराहंतिसगर्भंस्वतांतथा ३ अपविद्धशिरा: शिराधारयितुमशक्या: अवनतशिराइतिगदाधर: निरपत्रपा
लज्जारहिता: निलोद्धतशिरेति नीलाउद्गता: शिराकुक्षौयस्या: सतथासागर्भंहंतिसंचैतिसगर्भस्तामित्यर्थ: अत: स्तस्यगर्भस्यपरिपा
षअकर्षणार्थंलक्षणमाह गर्भास्पंदनभाविनांप्रनाश: श्यावपांडुता: भवेदुछ्वासपूतित्वंशूनतांनस्ततोशिशौ ४ गर्भास्पंदनंगानस्याचल
त्वं अवीनांप्राणाशइतिप्रसवेवेदनानामभाव: अथवाअविशब्देनप्रभवलिंगानिभण्यंते तानिचमूत्रकफप्रसेकादीनितेषांनाश: शून
तेतिउच्छूनता तस्यांतर्गतमानसागंतुजव्याधिसंदेनविविधंमरणहेतुमाह मनसागंतुभिर्मातुरुपतापै: प्रपीडिता: गर्भोव्यापद्यतेकु
क्षौव्याधिभिश्चप्रपीडिता: ५ उपतापैरितिदु:खैस्तथामातुर्व्याधिभिरपिपीडिता: अपरमसाध्यगर्भिणीलक्षणमाह योनि:संवरण:
संग: कुक्षौमक्कलमेवच हन्युस्त्रियंमूढगर्भायथोक्ताश्चाप्युपद्रवा: योनि:संवरणंसतिनिवृतेनगर्भोयदारुणद्विगदागर्भ: कुक्षौसंकोभव
तिससंग: कुक्षाविति मक्कलस्तमारुतज: शूलविशेष: योनिसंवरणमत्रांतररोगविशेष: तद्यथा वातलाद्यन्नपानानिग्राम्यधर्मप्रजा
गर अत्यर्थंसेव्यमानायांगर्भिण्यांयोनिमार्गग: मातरिश्वाप्रकुपितो योनिद्वारस्यसंवृति: प्रकुरुतेरुर्ध्वमार्गोद्यमुनरंतर्गतोऽनिल: निरुण
द्धाशयद्वारंपीडयद्गर्भसंस्थिति निरुणद्धदनोच्छ्वासमगर्भश्चाशुविपद्यते वध्वासंवध्वहृदयंनाशयत्यपिगर्भिणी योनिसंवरणंनामव्याधि
मेनंसुदारुणं अंतकप्रतिमंघोरंनारभेतुचिकित्सितमिति यथोक्ताश्चाप्युपद्रवाइतिनेपुनराक्षेपकंकासश्वासादय: ॥ ॥
इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांमूढगर्भनिदानं॥ ॥ ॥सूतिकायामक्कलशूलमाह वायु:प्रकुपित: कुर्यात्संरुध्यरुधिरंच्युतं
सूतायाहृच्छिरोवस्तिशूलंमक्कलसंज्ञितं १ यद्यपिसूतायाः शूलंमक्कलमुक्तं यदुक्तंसुश्रुते प्रसूतायाश्चोत्तरक्षा संतीक्ष्णोरक्तशोषि
तेशरीरंमक्कलंकरोतीति यथापिप्रसूतायाश्चेतिचकारेण प्रसूतायाअतिशूलंमक्कलमिति सूतिकारोगलक्षणमाह अंगमर्दोज्वर:
कंपापिपासागुरुगात्रता शोथ:शूलातिसारौचसूतिकारोगलक्षणं २ मिथ्योपारात्संक्लेशाद्विषमाजीर्णभोजनात् सूतिकायाश्चये
रोगाजायंतेपरमदारुणा: ३ ज्वरातिसारश्वसनथाशूलानाहबलक्षय: तंद्रारुचिमसकाद्ये: कफवातमयोद्भवा: ४ कृच्छ्रसाध्याहिते
रोगा: क्षीणमांसबलान्वित: तेसर्वेसूतिकानाम्नारोगास्तेचाप्युपद्रवा: ५ सूतिकारोगास्वलक्षणंसूतिकारोगलक्षणं अंगमर्दादि

309/1912

व्यतिरिक्तस्यरोगानभिधानात् एतेअंगमर्दादय: प्रायेणसूतिकायांभवतिरोगास्तेनलक्षणमित्यर्थ: क्लिश्यतेउत्क्लिश्यतेदोषैनेनेति
तिसंक्लेशो दोषपक्रमक मन्नंविषमाजीर्णभोजनादितिविषमभोजनात् अजीर्णभोजनाच्च ज्वरातिसारादीनामंगमर्दादिभ्य: पृथक् पुन
र्वाख्यानंत्वमुपद्रवत्वंव्याख्यायपितुंकफवातमयोद्भवाइति तत्रारुचिकाप्रसेकाद्याइत्यस्यविशेषणंकफवातजेविकारेसतियेषामु
द्भवस्तेस्तथा तेचारुचिप्रसेकाद्याइत्यस्यविशेषणं कफवातजेविकारेसतिएषामुद्भवस्तेस्तथा तेचारुचिप्रसेकादय: कृच्छ्रसाध्याइत्य
र्थ: तेसर्वेसूतिकानाम्नेतिज्वरातीसारादय: सर्वेसूतिकाभवत्वेनाश्रयाश्रियमयोरभेददोषाच्चारासूतिकानम्नाउच्यंतेतचाप्युपद्रवाइति
तेउपद्रवाभवंति उक्तानांरोगाणांअन्यतमंप्रधानिकृत्य॥इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांसूतिकारोगनिदानं॥ ॥सूतिकारो
गाधिकारात् स्तनरोगाउच्यंते परिभाषिकीस्तनरोगसंप्राप्तिमाह सक्षीरौवाप्यक्षीरौवादोषैप्राप्यस्तनौस्त्रियाः प्रदूष्यमांसरुधिर
स्तनरोगायकल्पते सक्षीणइतिगर्भत्यासक्षीरो आक्षीरोचेत देहयोजवनप्रसूतायांस्तनौप्राप्येतिविवृतधमनीमुखेनप्रविश्य स्त
नरोगशब्देनात्रस्तनकामइतिप्रसिद्धोरोगउच्यंते तेषांवातपित्तकफसन्निपातागंतुजानामिति देशेनलक्षणमाह पंचानामपितेषां
हिरक्तजंविद्रधिंविना लक्षणानिसमानानिवाह्याविद्रधिलक्षणै: क्रमं॥इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांस्तनरोगनिदानं। ॥
आगंतुस्तनरोगाभिप्रायेनशल्यनवस्तनाश्रितत्वेनस्तन्यस्यदुष्टमानापि तस्यज्ञानलक्षणमाह रोगोरव्ययस्वदुष्टानिचाग्निदीपनंक्रमा
मं तालुकंटकमाह तालुमांसेकफ:क्रुद्ध: कुरुतेतालुकंटकं तेनतालुप्रदेशस्यनिम्नतामूर्द्धितायते १ कुरुतेकंटकाकारत्वनतालुच्चकं
टकं निम्नतागर्गताकारतालुपातमाह तालुपानस्तनद्वेष: कृच्छ्रात्यानंशकृद्द्रवं तृडक्षिकंठास्यरुजाग्रीवादुर्द्धरतामपि तालुपातांग्या
रोगा: तालुन:पान:संश्रयंयत्रसतथाकृच्छ्रात्पानमितियत्रस्तनस्येतिशेष: साकृद्द्रव: भिन्नपुरीषता ग्रीवादुर्धरतेग्रीवायादुर्वहनशावत्
कृच्छ्राकुरुछसर्वांग: पितदुष्टंपय:पिबेत् तृष्णालुतृष्णावान्श्लेष्मदुष्टस्तन्यपीतलक्षणमाह कफदुष्टंपिबेत्क्षीरंलालालु: श्लेष्मरोग
वान् निद्रार्द्दितोजड:शूनवक्त्राक्षश्छर्दिन: शिशु: २ लालालु: लालावान्छर्दनइतिछर्दवान्तिकार: शिरोवक्त्रुमस्मस्यातस्यवेदना
नोपायमात् शिशोस्तीव्रमतीव्रांचरोदरनालक्ष्यदुष्टं श्रोतांस्यंगानिसर्वाणिपश्येद्बलान्मुहुर्मुहु: तीव्रांरुजंबहुवदनात् अतिव्रामलसचद
नालुक्षयेत्वालोमेरदुष्टस्तन्यपानात् वालस्यवर्त्मगतंकुकूनाख्यरोगमाह कुकुनक: क्षीरदोषोत्थोशूनामेववर्त्मनि जायतेनत्रनुकंडुरंच
श्रवेन्मुहु: ४ शिशु:कुर्याल्ललाटाक्षिकूटनंशावघर्षणात् नाकोनार्कप्रभांद्रष्ट्रुंनवर्त्मोन्मिलक्षमस ५ कुकुनक: शोथश्रावइतिव्यास्या
ताश्रवेन्मुहुरितिपिच्छिरक्ततियुक्तंभवतीत्यर्थ: नवर्त्मोन्मीलनक्षमइतिव्याख्यानाश्रवेन्मुहुरितिपिच्छिरक्ततियुक्तंभवतीत्यर्थ: नवर्त्मेवा

लनेपदुः परिगार्भिकमाह मातुःकुमारोगर्भिण्यास्तन्यंप्रायः पिबंन्नपि कासाग्निसादवमथुतंद्रीकाश्यारुचिभ्रमैः युज्यतेकोष्ठवृद्ध्याचतमा
हुः परिगर्भिकं ५ पिबन्नपिशब्दात् अपिबन्नपीत्याहुः उपशयेनतस्यज्ञानमाह रोगंपरिभावाख्येहिदधातदग्निदीपनं ६ सगमं तालुकंट
कमाह तालुमध्येकफःकुद्धः कुरुतेतालुकंटकं तेनतालुप्रदेशस्यनिम्नतामूर्ध्निजायते कंटकाकारत्वेनशातालुकं निम्नत्वं गततालुमाह
तालुपातेस्तनद्वेषः कृच्छ्रात्पानंकृच्छ्द्रवः नडक्षिकंटकस्यरुजाग्रीवादुर्धरतावमिः ७ तालुपाताख्योरोगः तालुनःपातः संश्रयोयत्रस
तथा कृच्छ्रात्पानमित्यत्रस्तनस्येतिशेषः शकृद्रवंभिन्नपुरीषताग्रीवादूर्ध्वरता ग्रीवायाःदुःखेनधारणं वमिःस्तन्यस्यवातिः महापद्म
नामानंविसर्प्यमाह विसर्प्यस्तुशिशोःप्राणनाशोबस्तिशिरःपन्नः पद्मवर्णोमहापद्मोरोगोदोषत्रयोद्भवः ८ यथास्तिशीर्षजइति व
स्तिजः शीर्षजःशीर्षशिरः पद्मंपद्मवर्णइतिलोहितपद्मवर्णःशंखाभ्यांहृदयंगत्वाउदेयातीत्यर्थः वाशब्दश्चाप्यवस्थितः वचनौ
अन्योद्दोविकारोबालानांभवनस्तानाह क्षुद्ररोगेच कथिते अजगल्लिकपूतनेस्त्रिधस्वर्णेत्यादिनाऽजगाल्लिकाकंडूयनाततः क्षिप्रमि
त्यादिनाहिपूतनंअन्येविकाराबालानांभवतिदेशेह तानाह ज्वराद्याव्याधयः सर्वेमहांतोयपुरेरिताः बालदेहेपितेतद्दिज्ञेयाः कुशलैः
सदा ९ तेनतद्देदिति तेहरादयस्तादृशोज्ञेयाः इत्यर्थः प्रायेणशौचभ्रंशादिनास्कंदग्रहादयोनवबालांस्कांविशंतितत्परिज्ञानार्थं सामान्य
लक्षणंविशेषलक्षणं व्याचष्टे तत्रसामान्यलक्षणमाह क्षणादुद्विजतेबालःक्षणाद्ग्रसतिरोदिति नखैर्दन्तैर्दारयतिधात्रीमातरमेवच उ
र्ध्वंनिरीक्षतेदंतान्खादेत्कूजतिजृंभयेत् १० भुवौक्षिपतिदंष्टौफेनंवमतिचासकृत् क्षीमोतिनिशाजागतिश्रूनांगोभिन्नविट्स्वरः
११ मत्स्यशोणितगंधश्चनचांश्नातियथापुरा सामान्यंग्रहदुष्टानांलक्षणंसमुदाहृतं १२ एतेग्रहाः पूजाहेतविबालान्ग्रसंतिय
दुक्तंचरके धात्रीमात्रोःप्राकृपचान्शौचाऽपन्नष्टानमंगलाचारहीनान् प्राकूप्रदिष्टातर्जितान्तांडितांश्चपूजाहेतोहिंसत्तान्रुष्टान्स्यु
रेतकुमारेतकुमारान् उद्विजतिइतिउद्विग्नोभवति ननुविभेतिसामर्थ्यः ग्रसतीत्युक्त्वानुकूजतिआर्तनादंकरोति भ्रुवौपक्षतिभ्रू
मंगंकरोतिदंतौष्टमित्यत्रक्षयतीतिसंबंध्यते क्षपयतिखादयतिधातुनामनेकार्थत्वात् भिन्नविट्स्वरइतिद्रवविट्भिन्नस्वरः स्वर
भेदवान्मत्स्यशोणितगंधिः नचाश्नातीतिपूर्ववत्सन्नंभक्षयतीत्यर्थः एतत्सर्वत्रयाणांसामान्यलक्षणंविशेषः लिंगंतत्रस्कंध
ग्रहग्रहीतलक्षणमाह एकनेत्रस्यगात्रस्यश्रावंस्यंदनंकंपनं ऊर्ध्वदृष्टानिरीक्ष्येतवक्त्रास्यारक्तगंधिकः दंतान्खादतिविश्रस्तस्तन्यं
नैवाभिनंदति स्कंधग्रहग्रहीतानांरोदनंचाल्पमेवच वामनेत्रस्यदक्षिणस्यविश्रावः विश्रुतिः प्रभावात्गात्रस्यविश्रावः प्रस्वेदावुप

3/1/1912

तिज्ञानंकर्तव्यं परंसर्पादिसंभवमितिपरंजंगमंशाद्याधिष्टानंतद्यथा दृष्टिः निश्वासमंदष्ट्रानखमूत्रपुरीषशुक्रलालार्तमुखसंदंशवि
त्पर्दितगुदास्थिपित्तश्रूकशवान् विशार्दितपायुकेतकुशितशब्दः तत्रदृष्टिः निश्वासविषादिव्यसर्पाभौमादंष्ट्राविषाः सर्पलादयोमु
खस्यंदंशादंष्ट्राविसर्जितगुदपुरीषविषाः विषाहनास्थिमरणास्थिप्रकृतयास्थिविषाकुशालीनाममत्स्यादयः पित्तविषाः मूषमत्
डाभटयादयः शूकविषाः कीटदहवशासविषाइतिलोषविशुश्रुत कल्पनाश्थानेविस्तारादृष्टव्यः मार्जारमकरव्याघ्रादयः लाला
विषाःसिचिटकोटिण्यादयः पुरीषमूत्रविषाः सर्वलालादयोविषा तत्रजंगमस्यसामान्यलक्षणमाह निद्रातंद्राक्लमोदाहसंपाकलो
महर्षणः शोफश्चैवातिसारंचकुरुतेजंगमंविषं २ संपाकस्वस्थावरविषस्यसामान्येनलिंगमाह स्थावरंतुज्वरंहिक्कांदंतहर्षगलग्रहं फ
नच्छर्दरंनिश्वासमूर्च्छांविकुरुतेविषं फेनच्छर्दिरिति फेनच्छर्दिस्त्विगम्यते अत्रौशल्यस्यपरिकर्मणाविषमवचारयंतीति तथाविषा
दान्दणांलक्षणमाह इंगितज्ञामनुष्याणांवाकूचेष्टास्वरविकृतैः जानीयाद्विषदातारमेभिर्लिंगैःसबुद्धिमान् ३ जानीयात् एते
लिंगैश्चवक्ष्यमाणैः तान्येवलिंगान्याह नवदात्युत्तरंपृष्टोविविक्षुर्मोहमेतिच अपार्थंबहुसंकीर्णंभाषतेविवर्णकिंचिद्यामध्य
गनखैः किंचिच्छिनत्यपि अलभेनासानोदिनः करणंचशिरोरुहान् वर्ततेविपरीतंचविषदातातचिंतनः तस्यातीत्याह आत्मी
यस्यकर्मण्यामोहात् अथार्थमिति अपार्थकंसंकीर्णमित्युस्फुटं हसत्यकस्मादिति अट्टहासेनोत्पहसति भयजनितम
भूतपर्वव्यथापनादंगुलीस्फोटयति क्रियांतरकरणासत्वनायमहींविलखति भीततः सन्नप्रत्येकंजनंवीक्षते ध्यामइतिरुधंसम
वर्णोविवृतुणादिकंछिनत्ति वर्ततेविपरीतमिति परिवर्तवारंवारंपश्यति मूलादिविषाणांप्रमादादुपयुक्तानांप्रत्येकंलक्षणमाह
तत्रमूलविष उद्वेष्टनंमूलविषैः प्रलापोमोहएवच ८ उद्वेष्टदंशदाहमर्दनंच्छायामूलविषैरविष्टविधैरपि पत्राद्विषलक्षणमाह
जृंभांगंबमथुःश्वासोज्ञेयंपत्रविशेषुच ९ उष्णंजंभवाहुल्यफलविषलक्षणमाह मुष्कशोथः फलविषैर्दाहोन्नद्वेषएवच
मुष्कयोस्वयथुः पुष्पविषलक्षणमाह भवेत्पुष्पविषैश्छर्दिराध्मानंश्वासएवच निर्मासविषमाह त्वक्सारनिर्यासविषैरुपयुक्ति
भवंतिहि अस्यदौर्गंध्यपारुष्यशिरोरुक्कफसंश्रवाः १० त्वग्विषसविषनिर्यासविषैः पृथक्त्रिभिः पारुष्यंस्वरस्पर्शेन मुख
वैषवकफश्रावः क्षीरविषलक्षणमाह फेनागमःक्षीरविषैर्विड्भेदोगुरुजिह्वता ११ धातुविषमाह हृत्पीडनंधातुविषैर्मूर्च्छादाहश्च
तालुके ११ धातुविषैर्हरितालादिकैः एषांकालावधिमाह प्रायेणकालावधिमाह प्रायेणकालाद्घातीनिविषाण्येतानिनि
र्दिशेत् एतानिमवमूलाविषाणिकालांतरेणघ्नंति कंदविषमपिअतितीक्ष्णत्वात् विषायविकात्यादिगुणयोगात् प्रतावा
द्वासद्यएवंमारकं विषलिप्तशस्त्रएतस्यलिंगमाह सद्यःक्षयंपच्यंते यस्यजंतोश्चवक्त्रंपच्यंतचाप्यभीक्ष्णंक्लिन्नंकि

युक्तोगात्रइत्यर्थः स्यंदनंकंपनंवाभवतीत्यर्थः वक्त्रास्यंचक्रमुखंरक्तगंधीत्यनेनसामान्येनत्वधर्मपिअतिशयार्थमुक्तं एवमन्य
त्रापिसामान्यलक्षणेपुनरक्तेबोधव्यं स्कंदायस्मारलक्षणमाह नष्टसंज्ञोवमेत्येनंसंज्ञावाननिरादति पृयशोणितगंधितंस्कंदाप
स्मारलक्षणं१५ नष्टसंज्ञः स्वनुफेनंवमतिसंज्ञावानुज्ञानवानतिरादिति नष्टसंज्ञामूर्छितः शकुनीलक्षणमाह स्रस्तांगोभय
चकितोवहंगगंधिसाव्रणपरिपीडितः समंतात् स्फोटैश्चप्रतिततनुः सदाहपाकैर्विज्ञेयोभवतिविशुस्तलःशकुन्या१६ स्रस्तांगः
श्रसनूवद्यथावान्हिरण्यायिप्युक्तं साश्रावदाहपाकादेर्श्चितस्फोटैर्भयान्वितः स्रस्तांगोबस्तिगंधः स्याच्छकुनीग्रहपीडितः शि
शुरितिसाश्रावपीडितः इतिस्फोटैरेवविदीर्णैर्व्रणैरुपतापातपंत्रेः पीडितस्फोटैश्चप्रचितनतनुरिति नवस्फोटैर्व्यासःतनुस्त
नइति अभिभूतः रेवतीग्रहलक्षणमाह व्रणैस्फोटश्चितंगात्रंपंकग्रंधिश्चवरस्तक् भिन्नवर्चाहिरिदाहिरेवतीग्रहलक्षणं१७ कंकंग
धकर्दमगंधं पूतनाग्रहीलमाह अतिसारोत्करस्तृष्णातिर्यक्प्रेक्षणरोदनं नष्टनिद्रस्तथोद्विग्नः ग्रस्तः पूतनयाशिशुः१८ वसामांस
स्नेहगंधान् शीतपूतनयाग्रस्तलक्षणमाह वेपतेकासतेक्षीणनेत्ररोगोविगंधिता छर्द्यतीसारयुक्तश्चशीतपूतनयाशिशुः वसामांस
स्नेहगंधवान् मुखमंडनीकाग्रस्तमाह प्रसन्नवर्णवदनः शिराभिस्तिसंवृतः मुत्रगंधश्चबह्वाशीमुखमंडितकाग्रहेः नद्दताशिराभि
व्याप्तशराभिर्व्याप्तशरीरमुत्रइति वातस्निमूत्रगंधः बह्वाशिबहुभक्षणशीलः नैगमेयग्रहस्यलक्षणमाह छर्दिः स्यंदनकंठा
स्यशोषोमूर्छाविगंधिता उर्ध्वपश्यंस्तानैगमेयग्रहंवदेत्२० स्यंदनंलालाश्रावः अथवाद्यमांबुश्रावः ग्रहैस्तैरसाध्यासाध्यलक्षणमाह
शुश्रुतस्तब्धाक्षस्तनविद्वेषीमुह्यतेवानिशंमुहुः तंबालमचिरान्घ्नंतिग्रहाःसंपूर्णलक्षणाः विपरीतंतुसाध्यंस्याच्चिकित्सेदचिरादि
तइति॥ ॥इत्यातंकदर्पणेनिदानव्याख्यायांबालरोगनिदानं॥ ॥परिशेष्याद्विषनिदानमुच्यते तत्रद्वैविध्यमाह स्थाव
रंजंगमंचैवद्विविधंद्विषमुच्यते मूलाधात्मकमाद्यंस्यात्परंसर्पादिसंभवं मूलाद्यात्मकमाद्यं आद्यस्थावरं मूलादिस्वरूपंदशविधं य
दुक्तंसुश्रुते दशाधिष्ठानमाद्यंतुद्वितीयंशोडशाश्रयंमूलंपत्रफलंपुष्पंत्वक्क्षीरंश्चासमेवच नियासोधातवश्चैवकंदश्चदशमःस्मृताः तत्र
क्लीतनकायानितिश्चभारगुंजाभटगुरकरघारविद्युद्धिकानंतविजन्यंतामूलविषाणिविषापत्रिकालंबवरदारकरंभः महाकरंभाइति
पंचपत्रविषाणिकर्कोटिकरंभरवाद्योतकचर्मरीयकमागधमुद्वातविरहकसर्पघातिकचंदनकसारकाकोलसारनिनिद्वादशफलविषा
णिवेत्रकादंवल्लीजंरणुकास्तवमहाकरंभानितिपंचपुष्पविषाणिच आनंतयाचकर्तीरीयवल्लीकरवल्लीजंरणुकास्तवमहाकरंभानिति
पंचकरघाटकरभमदकानिसमहकसारगतिनिर्यासविषाउदधीमस्तहिज्जालक्षीरणीक्षीरविषाणिच फेनाश्महारितालंचणुक
श्याघातककुरंटवच्चद्विधारूपविशेषकालकूटवत् सनाभगसर्षकवलाहककर्दनंगकेवेरादमुस्ताकुश्रंगीविषमहाविषपुंडरी
षमूलकधांकुकालाहालमर्कटाकरीनिचयादशकंदविषाणिएवंपंचाशनस्थावरविषाणिभवंति एषांव्याधिपुलिंदादिश्यांव

3/3/1912

भ्रमित्यर्थः पूतिक्षमान्मांसंशीर्यतेयस्यचापि १२ तृष्णामूर्च्छाहृदाहोन्वयस्यदिग्धाहतंतं मनुजंव्यवस्येत् मचसाप्यक्षीक्ष्णमिति
सद्यःश्रविःफ्लवतेपश्चात् अपिपुनः पाकमितिदिग्धाहतंविषलिप्तशस्त्रहतं शत्रुभिर्व्रणमंचारितलक्षणमाह लिंगान्येतान्यकुर्या
दमित्रैर्व्रणविषयस्यदत्तप्रमादात्१३ एतान्येवपूर्वोक्तानि अमित्रैशत्रुभिर्व्रणशत्रुत्राणप्रमादानवधातु क्वांतरविषपीतलक्षणमा
ह सवातंस्हधूमाभंपुरीषंघ्नातिसार्यतः फेनभुद्वमेतवापिविषपीतंतमादिशेत्१४ इतिस्थावरमभिधायजंगमस्यातिती
क्ष्णत्वेनसर्पानाह वातपित्तकफात्मनोभोगिमंडलिनादिलाः यथाक्रमंसमाख्यातोद्यंतराद्वंद्वरूपिणाः १५ भोगिफलीमंड
लीरथांगलंगुलादिमंडलयुक्तः राजलश्चित्रलेपवान् एतेयथाक्रमंवातपित्तकफप्रकोपतयः वानकरजान्सर्पानाह द्वंद्वतराद्वं
द्वरूपिणः इतिद्वंतराद्वयोरंतरं विशेषविशेषेतत्तथाफणिनाकृच्छ्ररूपेणमंडलीन्यायोगास्यंजातः मंडलिनावांगोनसेतुनफ
णिनतृष्यसार्पिण्यारवमन्येनिजातिव्यतिकरजाउह्यः द्वंद्वरूपिणइतिद्वयोः द्वयोरग्रगतइत्यर्थः व्यनराइतिपाठेप्येतमेवार्थः
भोगिप्रभृतभेःकृतदंशेषुवातादीनांलिंगमाह दंशोभोगिकृतःकृच्छ्रः सर्ववातः विकृतिपितामंडलिजःशोथोमृदुपितवि
कारवान् राजिलाच्छोभवेदंशास्थिरशोथश्चपिच्छलः पांडुश्च्छिधातिसांद्रास्टकसर्वश्लेष्मविकासकृत्१७ सर्ववातविकारकृ
दित्यनेनकृच्छ्रत्वसिद्धेतदुक्तिश्चभवति तद्रूपार्थाख्यापनार्थंएवमुत्तरत्रापिपित्ताद्यभिधामात् विशिष्टदेशदष्टस्यासाध्य
त्वमाह अश्वत्थदेवायतनश्मशानवल्मिकसंध्यासु चतुःपथेषुयाम्येचदृष्टाः परिवर्जनीयाः ऋक्षेनराममर्मस्वेवदृष्टाः
सर्वकिरीणांविषमाशुहंतिसर्वाणिचाष्ठेद्विगुणीभवंति १८ याम्येचेतिभरण्यांमर्मस्वेति अश्विमाद्यातिषुयामेनेति
चरके आर्द्राश्लेषामघामूलाकृत्तिकाणांसमुच्चयं यदुक्तमन्यत्र वैत्यायनवल्मीकश्मशानेषुचतुपथः आर्द्राश्लेषामघामू
लाकृत्तिकाभरणीषुच पंचम्यांसंधयोर्दंशेमर्मस्वासहतेषुच कस्तेनजीवतियदिहदिसंपरइति दर्वीकराणांविषमाशुघाति
ति अश्वत्थादेविशेषेणदार्वीकरविषस्यकारकं शवएकराः फणिनः सर्वाणिचाष्ठेद्विगुणीभवंतीति उष्णसंयोगेसतिसर्वाणि
विषरूपतोद्विगुणीभवंति सर्वाणिचाकानियथाक्रमेणयथादिष्टक्रमेणोक्ताः स्तावादिषुअशुघातीनिदार्वीकरविषस्यपृथ

अपरंपुथ्यंकुपाद्यानां विशेषाभिधानार्थं अपरेषुयस्मात् घातिवंसंभवतितानाह अजीर्णपितातप्रपीडितेपुवृद्धेषुवुभुक्षितेषु क्षीणक्ष
तेमेहनकुष्ठयुतेरुक्षेबलगर्भवतिषुचापि अजीर्णेन दोषत्रयप्रकोपात् विषमाभुधातिपितातपपीडितप्रपीडितेन् क्षीणक्षतयो
रितिक्षीणक्षतोबहलवातदुष्टेमेहिनीदोषत्रयप्रकोपात् अबलेषु सहतानुक्षीणक्षतयोरिति क्षीणक्षतेवेहलवातनदुष्टेमे
हिनिदोषत्रयप्रकोपात् गर्भिभ्रूणक्लिष्टदोषत्वात् एषुविषमाशुघाजिसर्वथावर्जनीयमाह सर्वक्षतेयस्यनरक्तमस्तिराजोलनाभि
श्चनसंभवति सीताभिरद्भिश्चनरोमहर्षोविषाभिभूतं परिवर्जयेत् २० राज्यालतार्भिश्चेतिराज्योलेपालताभिस्तदुनात् नभ
वंतिलताश्चजातीलताअंगकांकायातेष्युक्तं नेतिरक्तंक्षतायस्यलताघातेनेराजिका नलोमहर्षाः शीताद्भिर्नजयितंविषार्दित
मिति अपरंवर्ज्यमाह जिह्वामुखंयस्यचकेशायातानासावसादश्चसकंठभंगः कृष्णःसरक्तःश्वयथुश्चदंशोहन्वोस्थिरत्वंचविवर्ज
नीयं २१ जिह्वांवक्त्रस्तब्धमितिकार्तिकाः कृष्णाशांतोद्दर्षाद्दर्षणात्केशोत्पाटः कंठभंगोग्रीवायाअधारणहंत्वोस्थिरत्वंहनुद
ययस्यलग्नत्वं अपरमितिवर्ज्यमाह वर्तिर्घनायस्यनिरेतिवक्त्रात्रक्तंस्रवेदूर्ध्वमधश्चयद्वूर्ध्वमधश्चेतिमुखनासागुदरोभ्यादि
भ्यश्शोणितश्वासदंष्ट्रानिपाश्वगुरुडति नवारोदंष्ट्रापदाः अन्यमपिवर्ज्यमाह उन्मतमत्यर्थमुपद्रुतवाहीनस्वरंवाप्यथवावि
वर्णं सारिष्टमत्यर्थमवेगिनंचजह्यात्नरंतत्रनकर्मकुर्यात् २३ उन्मतउन्मादवंतं करातिसारादिभिरत्यर्थमुपद्रुतंच हिनस्वरं
वक्तुमसमर्थंविवर्णंकृष्णवर्णंसारिष्टं अवेदनंप्रथमादिवेगरहितंविण्मूत्रादिवेगरहितमितिकार्तिकाः स्थावरंजंगमं
विषमेवजीर्णत्वादिभिः प्रकारैः येनदूषीविषसंज्ञांलभते तदाह जीर्णविषघ्नौषधिभिर्हतंवादावाग्निः स्वभावा
त्तद्गतिइत्यादिस्वभावस्वकिमपिविषंविकाशीव्यवाप्यादिप्रभिन्नानिपातयेत् आमंदिभूमंगादि कफान्वितंवर्षगुणा
नुबंधी तेनार्दितोभिन्नपुरीषवर्णोविरुद्धवरस्ययुतः पिपासा २५ मूर्छाभ्रमंमहुदवाग्वमीविचेष्टमानारतिमानुयाद्वा २६
ननिपातयेदितिनमारयति सर्वेरेणच कफान्वितमिति कफान्वितंसत् आमंदभूमौगादि गुणनमारयति गुणानुबंध
मारयतिसचेरेणविरस्थापीपुरातनामित्यर्थः तेनार्दितेर्दित आर्दितेनगतरूपणपीडितइतिभिन्नशब्दोत्रपुरीषवर्णो

3157/1912

भ्यामपिसंबंध्यतेतेनभिन्नावर्णोविवर्णः विरुद्धंवरस्ययुतमिति विरुद्धगंधमुखंवरस्ययुतः विचेष्टमानइतिविरुद्धचेष्टां
कुर्वन् अरतिःसुखंलभते स्थानविशेषणविशिष्टलिंगमाह अमाशयस्थेकफवातरोगी पक्वाशयस्थेनिलपित्तरोगी भव
त्समुद्ध्वस्तशिरोरुहांगोविलूनपक्षस्तुयथाविहंगः २६ कफान्वितेनवातकोपः अमाशयेतेनवातकफवातकोपइत्युक्तं
अतिलपित्तरोगीति पक्वाशयेदुष्टत्वात् वातप्रबंधनेप्रत्याशाभासयस्यपित्तस्यकोपः अमाशयेनकफवातइत्युक्तं अनि
लपित्तरोगीतिपक्वाशयेदुष्टत्वात् वातबंधनेप्रयासन्नाशयस्यपित्तस्यकोपः भवत्समुद्ध्वस्तशिरोरुहांगइति अत्रशब्दासरं
रुहशब्दोष्टत्रद्रष्टव्यं तेनायमर्थः समुद्ध्वस्तांगशिरोरुहांगरुहः अंगरुहंरोमपतितांगकोशशिरः केशाइत्यर्थः यदुक्तं
शालंकायने शीर्यंतिकोशीरोमाणितस्मिन्पक्वाशयंगतइति विलूनपक्षस्तकपक्षइत्यर्थः थाविहंगइतिपाठः त्रुटि
तइतिपक्षशाकुनिः एतेनपक्वाशयगतस्यैवलिंगं तस्यरसादिधातुगतस्यलिंगमाह स्थिरंरसादिष्वथवायथोक्तान्
करोति धातुप्रभवान्विकारान् २७ अश्रद्धादीनकरोतिकोपंचशीतत्यादिकफसंबंधात् सीतादीकालशीघ्रंकोपंयातिपू
र्वेस्तुतस्यरूपमिति निद्रागुरुत्वमिति तस्यपूर्वरूपंतदेवपूर्वरूपमाह निद्रागुरुत्वंचविलृंभणंचविश्लेषहर्षावथवांग
मर्दः ततः करोत्यन्नमदाविपाकावरोचकंमंडलकोठजन्मा २८ मांसक्षयंपादकरप्रशोथंमूर्छांतथाच्छर्दिमथातिसा
रं दूषीविषंश्वासतृषाज्वरांश्चकुर्यात्प्रवृद्धिजठरस्यापि २९ उन्मादमन्यज्जनयेत्तथान्यदानाहमन्यत्क्षपयेच्चशुक्रं
तद्वद्धंमसज्जनयेच्चकुष्टंस्तांस्तांविकारांश्चबहुप्रकारान् ३० विश्लेषहर्षावितिविश्लेषागात्रशैथिल्यं हर्षोरोमहर्षः
एतानिकफवातजानितत्तः करोतीति पूर्वरूपादीनाअन्नमदाविपाकावीति अत्रभुक्तमदोहर्षोन्मादः कार्तिकस्त अ
त्रविशेषमत्रमाह रसाजीर्णमितिगदाधरः अन्यस्यपाकाभावात् पदकरप्रशोथइति पादकरयोः प्रकर्षशोथंक
रोतीति मूर्छातथाच्छर्दिमित्यस्यस्थानेप्रलेपनं तथाच्छर्दिमतातिमारमितिपाठ तत्रप्रलेपकंपिच्छलस्वेदप्रवृत्ता
गात्रलिप्तंदरविशेषंवानानाप्रकारं यत्करोतितदाहउन्मादमित्यादिक्षपशुक्रमितिपाद्यकरोतीत्यर्थः गाढ्राग्धं

दूरवाक्यंतांस्तानिविस्फोटकारीन् दूषीविषलक्षणमाह दूषितंदेशकालान्नदिवास्वप्नैरभीक्ष्णशः शीतानील यस्मात्संदूष
येद्धातून् तस्माद्दूषीविषंस्मृतं ३१ देशः प्रचुरानिलशीतवर्षोतियः कालः शीतानीलदुर्दिनादिः अन्नंसुरातिलकुलत्थादि
तेर्दूषितं अपरंनिर्विषगरसंज्ञं यदाहवृद्धकाश्यपः संयोगजंचविविधंतृतीयंविषमुच्यते साध्यत्वमाह साध्यमात्मवतः
सद्योयाप्यंसंवत्सरोषितं दूषिविषसाध्यंस्यात्क्षीणस्याहितसेविनः आत्मात्मवतः पथ्याशिनः क्षीणस्यक्षीणधातोस्त्रयम
पिदर्शयितुमाह सौभाग्यार्थीस्त्रियः स्वेदरजोनानांगजान्मलान् शत्रुप्रयुक्तांश्चगरान्प्रयच्छन्त्यन्नमाश्रितान् ३३ तैस्यात्पां
डुः कृशोल्पाग्निर्गरश्चास्योपजायते मर्मप्रधमनाध्मानहस्तयोः शोथलक्षणं ३४ जठरंग्रहणीदोषोयक्ष्मागुल्मक्षयोद्वराः
एवंविधास्यचान्यस्यव्याधिलिंगानिनिर्दिशेत् ३५ शत्रुप्रयुक्ताः सविषोविषंजननांस्वेदरजस्सूनांनानांगजान्मलान् अनौष
ददातितैरितिस्वेदरजः प्रार्थतिभिः गरस्योपापतादिति भपाकात्तज्जठरात्सरिच्युतः स्वेदादिरगरः अतएवास्यदशामयः मर्म
प्रधमनंमर्मव्यथाशोथलक्षणमितिशोषणएवलक्षणंजठरमुदरी अन्यस्यव्याधेरितिरक्तपित्तादेः संप्रतिलूतानांघोर
विषत्वंप्रतिपादनार्थंप्रमाणमाह यस्माल्लूनंतृणंप्राप्तामुनेःप्रस्वेदबिंदवः तस्माल्लूताइत्यभाषंतसंख्ययाताश्चषोडशइति
किलश्रूयंतेपुराणेषु यत्कामदेनतोविलानुकांवेरिग्रहेणविश्वामित्रोनिपतिवशिष्टंकोपयामास तेनकुपितेनोलज्वाला
दविरादेवलोनतः ततः स्तानुशोषडशाइति यदाहसुश्रुतोवार्याचंमंडलीतथा श्वेताकपिलापीतिकातथा लालामूत्रवि
षारक्ताकाषाप्यष्टमीस्मृता सौवर्णिकालाजवर्णाजालिनीएणीपदीतथा रूक्षास्निग्धामुखीकाशमालागुल्मष्टमीतथेति अत्रय
नपदध्वंशनीयेयदाहपराशरः यदाहंप्रबलाहंकारकामक्रोधलोभादिभियुक्तैः पाषाण्डपुरःसरैर्मिथ्यादृष्टिभिः स्वकपोल
प्रकल्पितप्रपंचैरागमंभासैस्त्वपीधर्मादिलक्षमहाजनोधर्मपुपयुज्यतेनरात्तदेवमाहिनदेशनगरनिगमजनपदप्रधानधर्ममुत्क
स्याधर्मेणप्रजाप्रवर्तयंतितदाश्रिताः पौरजानपादाः व्यवहारोपजीवनश्चतंधर्ममभिवर्धयंति ततः सोधर्मः प्रसभंलतंधर्ममेव
वर्तयंति ततः श्लेष्मामंतर्हीनधर्माणांअधर्मप्रधानमुपक्रांतदेवानांतदधर्मवत् तत्कर्मणोस्मिन्हियमानाः क्रोधेनापतय्यंत तत्र

3171912

पवशाद्विषप्रज्वलंतीतीव्रनिश्वासान्मुंचति ततस्तानिश्वासकर्णिकाभीतानुनानाप्रकारल्लूतासंपाद्यंतेनैनीश्वासेननाभिरनुकालाभू
मिरापोनिलश्चदुष्यंतेतत्रपतत्तृणकंदादुद्दातः व्याधितमृगपक्षकं अहरहस्त्वष्टधर्मसत्यालज्जारहितंजनप्रजनक्षुमितांजीर्णजलाशय
प्रमत्तोल्कापात् निर्कांतभूमिकंपंसज्वलदिशंप्रतिमाचक्षते अरुणासितांभजालसंछन्नार्कचंद्रतारामलीमससंभ्रमोद्वेगमिवयत्नमिव
सतुमस्कमिवगुह्यकीचरितांक्रंदबहुलमिवकालंजानीयात् अपगतसफलकमक्षकावृतंविकृतसरीसृपव्यालांबुगोधारिकीडिविवेश
न्दणालपलेतानांतिबहुलांव्यपगतस्वभावकुसुमंनिमीलितशुष्कगलितपत्रोपवनद्रुमं लोहंशवपूतिमस्यगोमूत्रादिगंधांविकृतस्पर्श
कूदबहुलांतानाभिलूताभिदुष्टांवाक्षवतीवभूमिवद्यात् अत्यर्थविक्षतविवर्णगंधरसस्पर्शमक्रांतजलचरविहंगप्राज्ञमीनकूर्म
नक्रादकलितंनीलिकाबहुलताभिदुष्टमुदकंव्यसेत् विषमितिनित्तिमितप्रबलमितिपुरुषमितिशीतमत्युष्णमतीरूक्षमतिभि
क्ष्णंद्रुतमितिभैरवारावमतिप्रहतमपस्परगतिमनिकुडलीनमसात्म्यगंधवाप्यसितपांशुधूमोपहतंवायुंजानीयात् इत्थमेवमूर्छा
क्रोधाश्वासपिपासत्यादिरोगेभ्यश्चसारोभावाजनसंपदध्वंजनहेतवोभवंति यदातोलूतायोयंभूमध्येदेशमात्रमिति नदुष्टा
न्नशाकपयोगिनः तत्प्रदेशस्थाएवप्राणिनः द्वारितादेवपूतग्रस्ताइवोन्मताइवम्लानाइतचितपूर्णधूमिताएवोन्मताश्च
लनलाटादेवेस्तकल्प्यसात्म्यकृतयोपिकंटकवर्णामूलमर्मासंधिषुकर्कंधुकोलामलकास्थिप्रमाणाभिलसावकसंनिपा
तिमिहकरकरिणीभिः पीडिकाभिः परितानाशिकाक्षिमुखकर्णग्रीवरूपरुधिरवमितस्त्रिरात्रात्सद्यएवाविपद्यते कदानिदेके
वानुरूपाग्रविषघ्राणश्वासमार्गेणोजसः समाश्रयंधदयमासाधविनाप्यपद्रवेणसएवमारयतिकदाचित्तुभिदुष्टाप्राणिनः कावस्था
सद्यन्वारिणोवायुः वेधगाछायानाश्चतिष्टंति कदाचिदधर्मवसाद्यपगपन्नद्रानिद्रांचिता अकस्मादेवसपूतास्तिष्टंति कदाचि
दल्पविषदूषितेषुभावेषुयुगपत्कासश्वासद्रवमथुः शिरोभितापः मसूरिकाविसर्पपामादिभिर्दूष्यंते जनपदानिदेवद्वि
जगुरुशिष्टशापेवा कदाचिद्ग्रहनक्षत्रराशिव्यतिक्रमेवकदादधर्मकुपितभूतपिशाचवेताल्कृत्तादूषितानांधात्वोप
घातानासंतःकरणप्रवृत्तानांप्रविशंतिततस्तेषुयुगपद्यमांशावलोभाहंकारचदनिवारक्रोधादयोन्यंतेषुविपद्यते तदाभांति

कर्मबलिहोमदानदया सिद्धस्तोत्रमंत्रावेशाध्ययनदेवतायतनयोगालयेषुमहोत्सवयत्रापारेर्नैवितव्यंस्थानंपरित्यावा विषघ्नौ
षधमाह कश्यपेप्युक्तं बलाहकाद्याः समस्ताः कीटलूताश्चरवराः तद्विषोत्संगसंसर्गादियग्राद्यंततरतलं वाराहमिश्रे
णाप्युक्तंरलिलामलसंशोधनपरिवेष्टनमूर्तिभिः भुजंगैःफणिनमिनविषाग्निसंप्रदुष्टं भवतितद्दाधिावंगरत्युदर्शनेनति
तथावश्रुतिः यंतरिक्षेयोदिवितेभ्यः सर्पेभ्योनमइति तासांसाम्यान्यलक्षणमाह ताभिर्दष्टेदंशकोथः प्रवृत्तिः क्षतत
स्यच ज्वरोदाहोतिसारश्चरोगदास्युश्चाद्विदोषजः पिडिकाविविधाकारामंडलानिमहांतिच शोथामिहांतोम्दवोरकास्थावा
श्चलास्तथा सामान्यंसर्वभूतानांनेतदाहंसलक्षणं दंशकोथदंशपूतिभावइत्यर्थः प्रवृत्तिक्षतिर्यस्यतिरकप्रवर्तनं सर्वलू
तानामपि अस्याष्टविधसौवर्णकादिलूतानामेवसामान्यमेतदित्यभिः प्रेतादिभिर्दिष्टेशिरोदूषमित्यादिनासामान्यल
क्षणमित्यभिप्राणेनपठितमितिमंडलादयोदृष्टेविषास्तासांलक्षणमाह दंशमध्येनुयत्कृष्णंश्यावंवाजलकावृतं दुर्धाकृति
भृशंपाकानुक्लेदकोपज्वरान्वितं दूषीविषाभिभूताभिर्दुष्टमादिशेत्त दुर्धाकृतीतिऊर्ध्वगिम्बरूपीदूषीविषाभिभूताभिरिति
कालांतरेणप्रकोपविषादिर्दृष्टमिति दंशसौवर्णिकादयोष्टावसाध्यः प्राणहरास्तासांलक्षणमाह शोथःश्वेतासिनारक्तापितावि
तिपठंति तत्रपीडिकाश्चप्राणांतिकाप्राणहराः दूषीविषालक्षणमाह अरंताच्छोणितंपांडुमंडलानिज्वरोरुचिः रोमहर्षश्चदाहश्च
मूर्छादूषीविषार्दितं आतंताच्छोणितमित्यत्रगलतीतिशेषः प्राणहरमूषिकालक्षणमाह मूर्छांशोथौतिवर्णक्लेदमंदश्रुतिज्वराः
शिरोगुरुत्वंलालास्रकृच्छर्दिश्चासाध्यमूषिके अंगशोथानिमूषिकाकारोगंधशोथावाधव्या यदुक्तमन्यत्र चीयतेग्रंथिभिश्चांगमाखु
वत्सकसेरिति मंदश्रुतिः बाधीर्यंअन्येमंदारुचिरितिपठंति असाध्यमूषिकः मारणात्मकैः कृकलासदष्टलक्षणमाह कार्ष्ण्यं
श्यावत्वमथवानानावर्णत्वमेवच मोहोश्चवर्चसोभेदोदृष्टस्यस्यात्ककंटकैः वर्चसोभेदइतिसारः ककंटकः कृकलासः वृश्चि
कस्यदष्टलक्षणमाह दहत्यग्निरिवादौतुभिनत्तीवोर्ध्वमाश्रयात् वृश्चिकस्यविषयातिदंशपश्चात्तुतिष्ठति वृश्चिकदष्टस्या
साध्यलक्षणमाह दंष्ट्राअसाध्यवत्प्राणरसनोपहतानरः मांसैः पतद्भिरत्यर्थंवेदनार्तोजहात्यसून् अयं अपरोअसाध्यः

3/9/1912

प्रकारदुष्टोसाध्येस्त्विति पाठांतरे असाध्यैः सद्यएवप्राणहरैः वृश्चिकोदष्टायथोक्तलिंगैर्भवति कणभेदृष्टलक्षणमाह विसर्पश्वय
थुश्शूलंज्वरश्छर्दिस्तथापिच लक्षणेकरभिर्दष्टेर्दशश्चैवावशीर्यते कणभः कीटविशेषः शीर्यतेगलने विदिंगदृष्टलक्षणमाह
दष्टरोमांविहंगेनविहंगेनस्तब्धलिंगोभृशार्तिमान् दष्टःशीतोदकेनेवसिकान्यंगानिमन्यते दृष्टलोमाअधिकतरकृच्छलो
मा अन्येतुकृच्छलोमितिपठंति विदिंगश्चपादिकाः प्रसिद्धःस्तब्धलिंगस्तब्धमेहनः शीतोदकेनेति अन्मीयानिशीतोद
केनसिक्तान्येवमन्यते सविषमंडूकदृष्टलिंगमाह एकदंष्ट्रार्पितःशूनःसरुजः पितकस्तथा छर्दिर्निद्राचसविषैर्मंडू
कैर्दष्टलक्षणेः स्वभावादेकदंष्ट्रावार्केतोदंष्ट्रार्पितशोभवति सविषमस्यलक्षणमाह मत्स्यास्तुसविषाः कुर्युर्दाहंशो
षंतथारुजं स्कगमं सविषाजलौकादुष्टलक्षणमाह विदाहंश्वयथुंस्वेदंतोदंचग्रहगोधिका गृहगाधान्नाद्यर्णाति
लोदके अन्येत्वमअत्रवक्षणोमालक्षणंकुर्यादितिसंबंधनीयंतेनविदाहादीनांकर्मैवकुर्यात् शतपदीद
    लक्षणमाह दंशेस्वेदंरुजंदाहंकुर्याच्छदपदीविषं मशकदष्टलक्षणमाह कंडूमानमशकैरिषत्कोदःस्यान्मंदवे
दनं असाध्यकीटसदृशमसाध्यंमशकक्षतं असाध्यकीटैर्लूतादिभिः समवेदनइत्यर्थः असाध्यमशकक्षतमिति
चसमशकपुपार्वतीयमशकस्यसमसाध्यंसुश्रुतेप्युक्तं पार्वतीयैस्तुकीटैःप्राणहरैस्तुल्यलक्षणमितियत्रयकारस्तल
क्षणमाह सद्यःप्रश्नाविणीश्यामादाहामूर्छाज्वरान्विता पीडिकामक्षिकादंशोदासाच्छस्थविकासहन तासांभुश्र
तोकानां षण्णांमक्षिकानांमध्येस्थविकाश्यामक्षिका असकृत्प्राणहरीत्यर्थः चतुष्पदनिपदलक्षणमाह चतु
ष्पद्भीर्दिपदेर्दष्टंनखदंतविषंचयत् शुश्रुतेपच्यते पिश्रवतिह्वरपत्यपि विमुक्तः कीदृशोभवतितदर्शयंन्नाह प्रस
न्नदोषंविकृतिस्थः धातुमात्राभिकांसममम्नत्रविन्द्वं प्रसन्नवर्णोद्रियचित्तं चेष्टंवैद्यावराच्छेदविषंमनुष्यं सम
दोषमत्राभिकाममिति अनेनप्रकृतिस्थापिनोक्ताः यदुक्तंचरके प्रायेणोपहतापित्तात्तपिष्टमितिसार्यते प्रान्तो

निचास्यवैरस्यंनचात्रमभिनंदति समसूत्रविङ्गमिति अक्षीणाननतिरिक्तमुत्रपुरीषं अन्येसंमूत्रजिह्ममितिपठंति तदाय
मर्थः समविकृतंजिह्मामूत्रंयस्यसतथा एतेनविषदुष्टाजिह्मारसवेदिनानभवति मुत्रमपिजिह्मावत् विषप्रभावेनविकृतंभ
वतीतिप्रतिपादयती जिह्माग्रहणेनैवमुत्रग्रहणेसिद्धेतस्यरसग्रहणअनुगुणश्चप्रतिपादनर्थः अनेनचश्लोकेनसमदोषः
समाग्निश्चेत्यादिश्लोकस्यसकलएवार्थोनिबद्धइति अस्मिन्ग्रंथेरोगसंग्रहणमाह ज्वरोतिसारोग्रहणीअर्शांसीजीर्णविशू
चिका अलसश्चविलासीचक्रमिरक्तपांडुकामलाहलीमकरक्तपित्तराजयक्ष्माउरः क्षतं कासोहिक्कासहश्वासेःस्वरभेद
स्वरोचकः छर्दितृष्णावमूर्छाचरोगापानात्ययादयाः दाहात्र्यस्ततउन्मादोह्यपस्मारश्चानिलामयः वातरक्तनुरुस्तंभ
आमवातस्तथैवचश्लाभद्रवआनाहउदावर्तोथगुल्यकः हृद्रोगामुत्रकृच्छ्रंचमुत्राघातस्तथाश्मरी प्रमेहोमधुमहश्च
पीडकाश्चप्रमेहजाः मेदोदोषोदरंशोथुकफोवृद्धिश्चगलगंडजः गंडमालापचीग्रंथीरर्बुदंश्लीपदंततः विद्रधिव्रणशो
थोपिद्वौव्रणोभग्ननाडिकौ भगंदरंपदशाश्चशुकदोषत्वगामयः शीतपित्तमुदर्दश्चकोठश्चैवाम्लपित्तकः विसर्पश्चविस्फो
टः सरोमांतमसूरिका क्षुद्रास्यकर्णनाशारकुशिरस्त्रीबालकामयाः विषंचत्म्यमुर्दृश्योठग्विनिश्च्यसंग्रहे ग्रहण्य
श्चतस्रः एकस्मिन्नजीर्णविशूचिकाविकारविकातोऽनयाः मपानात्ययादयः॥पानविभ्रमादयः॥पीडिकाप्रमेहकाः मेदोदोषोरोगः॥उपदंशोमे
दृरोगः॥ --यः कुष्ठरोगः रोमांतोमसूरिकाभेदः क्षुद्ररोगः॥आस्यमुखंरुग्विनिश्चय अयंउद्देशः॥ उद्देशः कथनार्थग्रंथस्यप्रश्नमाह॥कभोषि
तंयत्रदस्तिकिंचितत्सर्वमेकीकृतमत्रयत्नादविनिश्चयः॥सर्वेरूजागणाश्री --वृंदकुरात्मजेन॥यत्कृतंस्कृतंकिंचित्वत्वेनरुग्विनि
श्चये॥मुंचंतुजतवस्तेननित्यमातंकसंगतिं २॥ इत्यातंकदर्पणनिदानव्याख्यायांरोगसंग्रहाध्यायसमाप्तः॥ ॥७५॥ ॥श्री॥ ॥

॥इतिमाधवनिदानटीका समाप्तः॥श्लोकसंख्या॥६६००॥